

6/2

September/Eylül
2024

QANNES

International Journal of Ancient History
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

EISSN 2667-7059

OANNES

International Journal of Ancient History
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

Volume/Cilt: 6 - Issue/Sayı: 2
Eylül / September 2024

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ondokuz Mayıs University, Samsun / TÜRKİYE

EDITORS / EDITÖRLER

L. Gürkan GÖKÇEK (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Arts and Science, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, TÜRKİYE

Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Kahramanmaraş, TÜRKİYE

ENGLISH LANGUAGE EDITOR / İNGİLİZCE DİL EDITÖRÜ

Fatih Mehmet BERK (Ph.D.)

Department of Tourism Guidance, Faculty of Tourism, Necmettin Erbakan University, TÜRKİYE

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Cahit GÜNBATTI

Ankara University / TÜRKİYE

Salih ÇEÇEN

Ankara University, Ankara, TÜRKİYE

Lolita NIKOLOVA

Open Global Research Academy / USA

Ekrem MEMİŞ

Sinop University / TÜRKİYE

Daniel T. POTTS

New York University / USA

İrfan ALBAYRAK

Ankara University / TÜRKİYE

Hasan BAHAR

Selçuk University / TÜRKİYE

Vedat KELEŞ

Ondokuz Mayıs University / TÜRKİYE

Turgut YİĞİT

Ankara University / TÜRKİYE

Ayşegül AKYURT

Hacettepe University / TÜRKİYE

Hasan Ali ŞAHİN

Erciyes University / TÜRKİYE

Vygantas VAREIKIS

Klaipeda University / LITHUANIA

Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University / TÜRKİYE

Mehmet İŞKLI

Atatürk University / TÜRKİYE

Yusuf KILIÇ

Pamukkale University / TÜRKİYE

Hüseyin ÜRETEN

Aydın Adnan Menderes University /

TÜRKİYE

Reyhan KÖRPE

Onsekiz Mart University / TÜRKİYE

Mehmet Fatih YAVUZ

Onsekiz Mart University / TÜRKİYE

Harun TAŞKIRAN

Ankara University / TÜRKİYE

Veli ÜNSAL

Kırşehir Ahi Evran University / TÜRKİYE

Hülya BOYANA

Ankara University / TÜRKİYE

Erkan İZNIK

Anadolu University / TÜRKİYE

Fatih Mehmet BERK

Necmettin Erbakan University / TÜRKİYE

Tønnes BEKKER-NIELSEN

University of Southern Denmark/DENMARK

Şeyma AY ARÇIN

Pamukkale University / TÜRKİYE

Esmâ ÖZ KIRIŞ

Ankara Yıldırım Beyazıt University / TÜRKİYE

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Özden ÜRKMEZ

İzmir Demokrasi University / TÜRKİYE

Nurgül YILDIRIM

Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE

Ebru MANDACI

Bitlis Eren University / TÜRKİYE

Mary FRAZER

Ludwig Maximilian University of Munich /

GERMANY

Osman EMİR

Karadeniz Technical University / TÜRKİYE

Secretarial / Sekreteryâ

Meltem TEMİZKAN (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Arts and Science, Sinop University, Sinop / TÜRKİYE

mltm92.tmkzn@gmail.com

Temsilcilikler / Country Representatives

Lorenzo VERDERAME - Sapienza University of Rome, ITALY

Roman KODET - University of West Bohemia, CZECH REPUBLIC

Jaroslav VALKOUN - Charles University, CZECH REPUBLIC

Contact Publisher:

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.) / Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

+90 532 561 07 37 oannesjournal@gmail.com <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

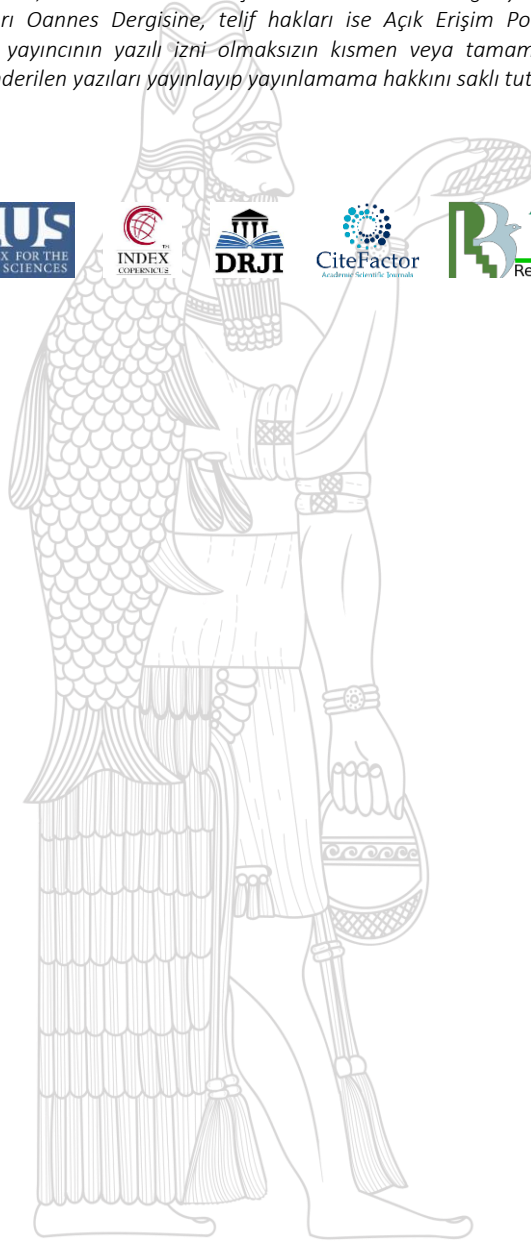
OANNES

ABOUT/ HAKKINDA

Oannes Journal is an international refereed journal published twice a year, in March and September. All responsibility for the language, scientific and legal aspects of all articles published in Oannes Journal belongs to the authors. The publication rights of the articles published in Oannes Journal belong to Oannes Journal and the copyrights belong to the authors according to the Open Access Policy. Published articles cannot be printed or reproduced in whole or in part in any way without the written permission of the publisher. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts sent to the journal..

Oannes Dergisi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Oannes Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına aittir. Oannes Dergisi'nde yayımlanan makalelerin yayım hakları Oannes Dergisine, telif hakları ise Açık Erişim Politikasında belirtilen hususlara göre yazarlarına aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar.

INDEXES / İNDEKSLER

AIMS AND SCOPE

Oannes is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published twice a year in March and September. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Oannes aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes but limited to Ancient History, Archaeology and Art History etc.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of Ancient History.

Oannes is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Index, Erih Plus, DRJI, Index Copernicus, ESJI.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Oannes is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

Editor in Chief : Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Address : Ondokuz Mayıs University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

Phone : +90 532 561 07 37

E-mail : oannesjournal@gmail.com

Webpage : <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

AMAÇ ve KAPSAM

Oannes; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

Oannes, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamakla literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin Eski Çağ Tarihi ve Arkeoloji, Sanat Tarihi gibi yakın alanları kapsamakla birlikte bunlarla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Eski Çağ Tarihi ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Oannes, TUBITAK ULAKBIM TR Index, Erih Plus, DRJI, Index Copernicus, ESJI gibi indeksler tarafından taranan uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Oannes, dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda bulunan edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Oannes yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Oannes'in içeriği, Creative Commons Atıf-GayriTicari (CC BY- NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör : Doç. Dr. Okay PEKŞEN

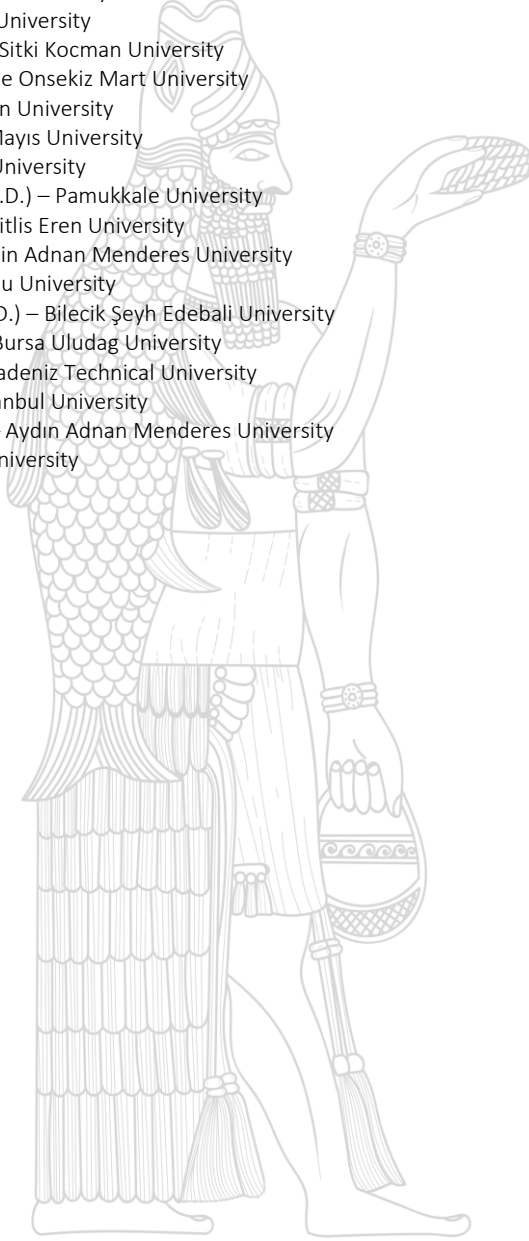
Adres : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun / TÜRKİYE

Telefon : 0 532 561 07 37

E-posta : oannesjournal@gmail.com

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Prof. Ayşen SİNA (Ph.D.) – Tekirdag Namikkemal University
Prof. Erkan İZNIK (Ph.D.) – Anadolu University
Prof. Fatih ONUR (Ph.D.) – Akdeniz University
Prof. Hasan Ali ŞAHİN (Ph.D.) – Erciyes University
Prof. Hüseyin ÜRETEN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University
Prof. İlhami DURMUŞ (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. İrfan ALBAYRAK (Ph.D.) – Ankara University
Prof. Mehmet Ali KAYA (Ph.D.) – Ege University
Prof. Murat DURUKAN (Ph.D.) – Mersin University
Prof. Mustafa ADAK (Ph.D.) – Akdeniz University
Prof. Muzaffer DEMİR (Ph.D.) – Muğla Sitki Kocman University
Prof. Reyhan KÖRPE (Ph.D.) – Çanakkale Onsekiz Mart University
Prof. Ümit AYDINOĞLU (Ph.D.) – Mersin University
Prof. Vedat KELEŞ (Ph.D.) – Ondokuz Mayıs University
Prof. Yusuf KILIC (Ph.D.) – Pamukkale University
Assoc. Prof. Bilge YILMAZ KOLANCI (Ph.D.) – Pamukkale University
Assoc. Prof. Ebru MANDACI (Ph.D.) – Bitlis Eren University
Assoc. Prof. Emre ERDAN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University
Assoc. Prof. Fevziye EKER (Ph.D.) – Ordu University
Assoc. Prof. Hüseyin ERPEHLIVAN (Ph.D.) – Bilecik Şeyh Edebali University
Assoc. Prof. Kamil DOĞANCI (Ph.D.) – Bursa Uludağ University
Assoc. Prof. Osman EMİR (Ph.D.) – Karadeniz Technical University
Assoc. Prof. Özgür TURAK (Ph.D.) – İstanbul University
Assoc. Prof. Sedat AKKURNAZ (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University
Dr. Murat KILIÇ – Erzurum Technical University

Deniz Serhad SEZER

Antik Çağ'da Güney Troas Bölgesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı
Socio-Economic Structure of Southern Troas in Ancient Period
(Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article)

341-358

Rahim KIZGUT

Roma İmparatorluğu'nun Erythra Denizi'ndeki Ticari Faaliyetleri
Commercial Activities of Roman Empire in Erythra Sea
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

359-385

Şenkal KİLECİ

Three Inscriptions from Cibyra
Kıbyra'dan Üç Yazıt
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

387-399

Fariz ÖNCÜ

Ptolemaios'un Pers Karşıtı Tutumunun Tarihi Bellek Perspektifinden Kökenleri
The Origins of Ptolemy's Anti-Persian Stance from the Perspective of Historical Memory
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

401-424

Muzaffer DEMİR

Büyük İskender'in Baktria ve Sogdiana Bölgelerindeki Seferleri Kapsamında İskitlerle Siyasi İlişkileri Üzerine Değerlendirmeler
Reconsiderations on the Political Relations with the Scythians Within the Scope of Alexander the Great's Campaigns in Bactria and Sogdiana Regions
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

425-457

Esra ATCI

Some Notes on Aeolian Neonteichos and Temnos
Aiolisli Neonteikhos ve Temnos Üzerine Bazı Notlar
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

459-479

İlkay GÖÇMEN

Augustus Period Bridges of Cilicia Pedias (Plain Cilicia)
Cilicia Pedias'ın (Ovalık Cilicia) Augustus Dönemi Köprüleri
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

481-500

İlker IŞIK – Elif Zülal AKBULUT

Savatra Antik Kenti'nde Tespit Edilen Tanrı ve Tanrıçalar
Gods and Goddesses Discovered in the Ancient City of Savatra
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

501-518

Nurgül YILDIRIM

Tarihsel ve Coğrafi Dönüşüm Sürecinde Sumerli ^DKubaba ve ^DLama
Sumerian ^DKubaba and ^DLamma in the Process of Historical and Geographical Transformation
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

519-534

Derviş Ozan TOZLUCA

Knidos Liman Caddesi Kompleksi Cam Buluntuları
Glass Findings from Knidos Harbor Street Complex
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

535-567

Harun DUMAN

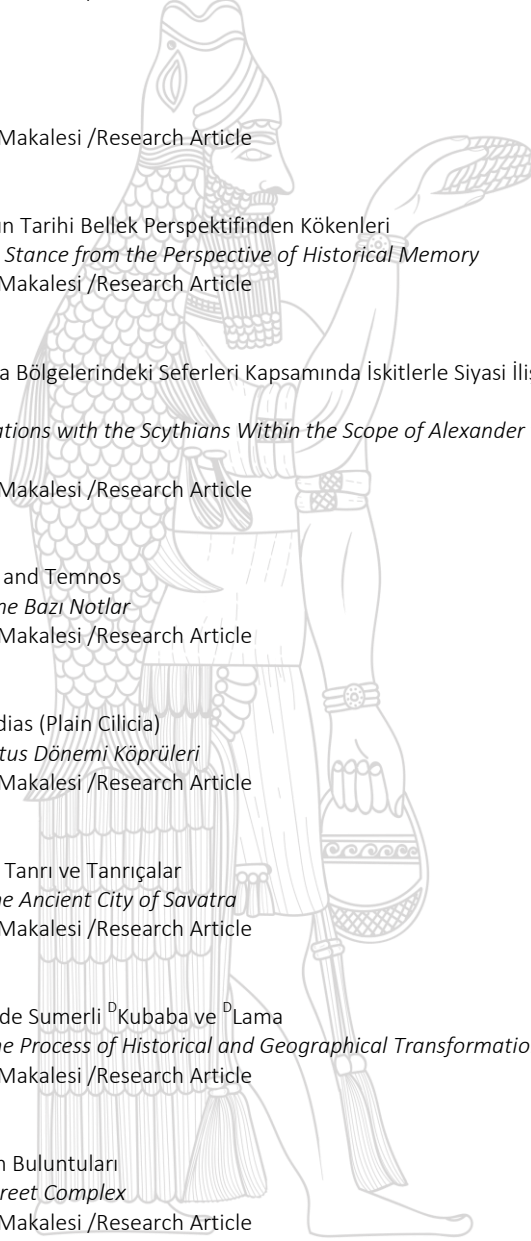
Enüma Anu-Enlil'de Geçen Bazı Güneş Kehanetleri ile İlgili Yorumlar
Comments on Some Solar Omens in the Enüma Anu-Enlil
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

569-588

Ahmet TÜRKAN

Sabazios: Köken ve Nitelik Tartışmaları
Sabazius: Debates on Origin and Nature
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

589-621

ANTİK ÇAĞ'DA GÜNEY TROAS BÖLGESİ'NİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF SOUTHERN TROAD IN ANCIENT PERIOD

Deniz Serhad SEZER

Dr./ Türkiye
sezerdenizserhad@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4487-950X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **17.09.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **341 – 358**
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1392569>

This article was checked by

Atıf – Cite as: SEZER, D. S., “Antik Çağ'da Güney Troas Bölgesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 341 – 358.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/2, Eylül – September 2024

341 – 358

Araştırma Makalesi / Research Article

ANTİK ÇAĞ'DA GÜNEY TROAS BÖLGESİ'NİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF SOUTHERN TROAD IN ANCIENT PERIOD

Deniz Serhad SEZER

Öz

Bu makalede; Antik Çağ'da Güney Troas'ın, Troas Bölgesi açısından önemi ele alınmıştır. Antik Çağ'da, İda Dağı'nın (Kaz Dağı) kuzeyinde yer alan Kebren ve Skepsis gibi kentlerde yapılan hayvancılık faaliyetleri, güneyindeki Antandros gibi kereste bakımından zengin bir liman kentinin varlığı bu bölgede hakimiyet kuran devletlere büyük ekonomik imkanlar sağlamıştır. Bunların yanı sıra; bölgenin güney kesimlerde yer alan ve Akdeniz'e doğru açılan önemli bir ticaret limanı olan Assos'un varlığı da, bölgeye ayrı bir değer katmıştır. Yakın konumda yer alan Assos ve Antandros gibi limanlar kentleri sayesinde, bölgeden elde edilen hammaddeler, tüm Akdeniz dünyasına ihraç edilmiştir. Ayrıca bölge; kültürel ve ekonomik sınırlar da göz önüne alındığında, Doğu ve Batı Medeniyetlerinin birbirine en fazla yaklaştığı konumuyla stratejik bir noktada yer almaktadır. Bütün bu sebepler neticesinde; Güney Troas ve çevresine hakim olmak, eski çağlardaki devletler için, her zaman büyük bir

Abstract

In this article, the importance of Southern Troad for the Troad Region in ancient times is investigated and described. In antiquity, mountain farming activities carried out in urban areas such as Skepsis and Kebrene, located in the northern part of Mount Ida, and the presence of a rich port city like Antandros in the southern part of the mountain, which was abundant in timber, provided significant economic opportunities to the states that established dominance in the region. Additionally, the presence of a major trading port on the Mediterranean Sea in the southern part of the region, along with the separate existence of Assos, added value to the area. With many ports nearby, trade between Antandros, Assos, and Mediterranean cities enabled the transport of various materials across the region. Moreover, considering both cultural and economic boundaries, the region was strategically located where Eastern and Western civilizations were in close proximity. As a result of these factors, controlling Southern Troad and its surroundings was synonymous with

ekonomik güce sahip olmak anlamına gelmiştir ki; işte bu gücü ve kaynakları elde etmek için de, birçok medeniyetler bölgeye yerleşmişler ve birçok kez de birbirleriyle savaşımlardır. Çalışmamızda antik kaynakların yanı sıra; kazı raporlarından, yüzey araştırmalarından, bölgeyi ziyaret eden seyyahların eserlerinden ve modern araştırmalardan yararlanılmıştır. Bu kaynakların sağladığı bilgiler neticesinde Güney Troas'ın tarihi, kültürel ve ekonomik yönden bölgede kilit bir role sahip olduğu vurgulanmıştır.

holding significant economic power for ancient states. To obtain this power and its resources, many civilizations settled in the region and engaged in frequent conflicts. Ancient sources, excavation reports, and the records of researchers and travelers have been emphasized in the bibliography. Based on the information provided by these sources, it is highlighted that Southern Troad played a key role in historical, cultural, and economic terms.

Anahtar Kelimeler: İda Dağı, Güney Troas, Antandros, Sosyo-Ekonomik, Assos.

Keywords: Ida Mountain, Southern Troad, Antandros, Socio-Economic, Assos.

Extended Abstract

In the ancient period, the Troad Region encompassed almost all of the present-day city of Çanakkale and the Biga Peninsula. It was bordered by Mysia to the east, the Aigaios Pontos (Aegean Sea) to the west and south, and the Hellespontos (Dardanelles) to the north. Southern Troad, the subject of this study, essentially comprises Mount Ida and its surrounding area. Rich in natural resources, Mount Ida and its surroundings constituted the economic center of Southern Troad, and thus, the focus of this study.

Starting with the information provided by ancient sources about Southern Troad and its surroundings, many travelers and researchers have conducted extensive studies in the region since the 18th and 19th centuries. Initially, these visits were primarily exploratory excursions, but they gradually evolved into botanical, topographical, and archaeological research. However, these visits and studies were interrupted in the early 20th century due to the difficult conditions created by global events, the decline of the Ottoman Empire during World War I, the subsequent regime change, and the negative impressions caused by the smuggling of artifacts. After this unfavorable period, studies resumed in the 1990s, and some academics were once again able to conduct research in the region. During this time, the focus on Troy overshadowed research on Southern Troad. However, in recent years, the number of surveys conducted by archaeologists and academics in Southern Troad has increased, contributing significantly to the understanding of the region's history. These surveys, excavation reports, ancient sources, and the observations of travelers who visited the region have played an important role in the preparation of this article.

As a result of the research, it has been found that the rich vegetation of Southern Troad, along with its abundant water resources and the mild climate of its forested, mountainous areas, made the soil extremely fertile. The region's geopolitical and geographical position, its proximity to major trade routes, and

its natural wealth combined to foster prosperity in the cities. Livestock breeding activities in cities such as Skepsis and Kebrene, the timber-rich port city of Antandros, and the abundance of game animals in the region provided great economic opportunities to the states that controlled the area. Additionally, the presence of Assos, a key trading port facing the Mediterranean, added further value to the region. Ports such as Assos and Antandros, located close to each other, facilitated the trade of raw materials from the region with Mediterranean cities.

Moreover, archaeological research has shown that a significant overland trade route may have existed in the Neolithic period, extending from the Edremit Gulf to the Marmara Region via the Edremit Gulf-Agonia-Gönen route. This suggests that a longstanding trade network has been in place in the region for thousands of years. It was also found that there was a direct connection between the economic elements of Southern Troad and the existing cults in the region.

Information about Southern Troad can be found in ancient sources dating from the 8th century BC to the 1st century BC. These sources provide valuable insights into the history, geography, and economy of Southern Troad during antiquity. Various written sources reveal that Westerners, who became aware of these ancient texts, grew interested in the region toward the end of the 18th century, visiting for both leisure and research. Additionally, archaeological data and excavation reports have been instrumental in determining the earliest periods of settlement in the region. Based on the surveys and publications included in this study, it is concluded that there was continuous settlement in Southern Troad throughout antiquity until the Turkish domination.

Finally, the available data indicate that Southern Troad has retained its economic importance, thanks to its water resources, forests, and mineral wealth. Comprehensive surveys and archaeological excavations to be conducted in the future will be essential to fully uncover the micro and macroeconomic connections of the region's production and economy.

Giriş

Antik Çağ'da Troas Bölgesi; günümüzdeki Çanakkale kentinin hemen hemen tümünü ve Biga yarımadasını içine alıyordu. Doğusunda Mysia, batı ve güneyde Aigaios Pontos (Ege Denizi) ve kuzeyinde Hellespontos (Çanakkale Boğazı) ile sınırlandırılmıştı. Bu çalışmanın konusu olan Güney Troas ise asıl olarak İda Dağı (Kaz Dağı) ve çevresinde kalan kısımdır. Doğal kaynaklar açısından oldukça zengin olan İda Dağı ve çevresi, Güney Troas ekonomisinin, dolayısıyla da bu araştırmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

Bölgenin zenginliklerine kısaca bakıldığında; Güney Troas'ta, İda Dağı'nın kuzey taraflarında yer alan Skepsis ve Kebren gibi kentlerde yapılan hayvancılık faaliyetleri, güney kesimlerde bulunan Antandros gibi kereste bakımından zengin bir liman kentinin bu bölgede hâkimiyet kuran devletlere büyük ekonomik imkânlar sağlamıştır. Bunların yanı sıra; güney kesimlerde yer alan ve Akdeniz'e doğru açılan önemli bir ticaret limanı olan Assos'un

varlığı da bölgeye ayrı bir değer katmıştır. Çok yakın konumda bulunan Assos ve Antandros gibi limanlar sayesinde İda Dağı'nda bulunan birçok hammadde tüm Akdeniz dünyasına ihraç ediliyordu. Ayrıca bölge; kültürel ve ekonomik sınırlar da göz önüne alındığında, Doğu ve Batı medeniyetlerinin birbirine en fazla yaklaştığı konumuyla stratejik bir noktada yer almaktadır. Bütün bu sebepler neticesinde; Güney Troas ve çevresine hakim olmak; eski çağlardaki devletler için, her zaman büyük bir ekonomik güce sahip olmak anlamına gelmiştir ki; işte bu gücü ve kaynakları elde etmek için de birçok medeniyet bölgeye yerleşmiş ve birçok kez de birbirleriyle savaşmışlardır.

Güney Troas ve çevresi hakkında antik kaynaklarda verilen bilgilerden yola çıkan çok sayıda seyyah ve araştırmacı, 18. ve 19. yüzyıllardan itibaren bölgede birçok araştırmalar yapmıştır. Başlangıçta; sadece geziler şeklinde görülen bu ziyaretler, daha sonraları, yerlerini, botanik, topografik ve arkeolojik araştırmalara bırakmıştır. Ancak bu ziyaretler ve araştırmalar, 20. yüzyılın başlarında oluşan olumsuz yöndeki evrensel ve bazı tarihsel olayların meydana getirdiği zor şartların yanı sıra I. Dünya Savaşı sırasındaki Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu durum, daha sonrasında meydana gelen rejim değişikliği ve yapılan çeşitli eser kaçakçılıklarının doğurduğu olumsuz izlenimler sonrasındaki süreçte kesintiye uğramıştır. Yaşanılan bu olumsuz sürecin ardından, 1990'lı yıllara gelindiğinde çalışmalar yeniden başlamış, bazı akademisyenler bölgede yeniden araştırma ve inceleme yapma imkânına kavuşmuşlardır. Bu dönemde; özellikle Troia ve etrafında yapılan araştırmalar Güney Troas ve çevresindeki araştırmaların biraz daha geri planda kalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, son yıllarda bazı arkeologların ve akademisyenlerin Güney Troas ve çevresinde yaptıkları yüzey araştırmaları artış göstermiş ve bölge tarihinin aydınlatılmasına ciddi katkılar sağlamıştır. Yapılan bu yüzey araştırmalarının, kazı raporlarının, antik kaynakların ve bölgeyi ziyaret eden seyyahların yapmış oldukları gözlemlerin bu makalenin hazırlanması aşamasında önemli katkıları olmuştur.

Antik Çağ'da, Güney Troas Bölgesi'nin kilit bir noktasında yer alan İda Dağı; Hellenler ile Troialılar arasında gerçekleştiği varsayılan Troia Savaşı sırasında "Tanrıların bu savaşı izlediği bir mekân" olarak ün kazanmış, savaş sonrasındaki süreçte de kutsal bir mekân özelliğine kavuşmuştur. Güney Troas ekonomisinde başat bir öneme sahip olan İda Dağı; bu tarihi ve kültürel öneminin yanı sıra, tarih boyunca etrafındaki birçok medeniyete ait yerleşim yerlerine sahne olduğu gibi, sahip olduğu ormanlar, su kaynakları ve madenleri itibarıyla de günümüzde dahi ekonomik açıdan önemini sürdürmektedir.

Coğrafi konum olarak Akdeniz ile Karadeniz iklimleri arasında bir geçiş özelliği gösteren Güney Troas'ın iklimi, geleneksel sınıflandırmalar göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, Yarı Nemli Marmara Geçiş İklimin sınıfına girmektedir. Bu nemli durum ve bölgenin topografyası; çok güçlü bir orman ile beraber endemik bitkilerin görülmesine neden olmuş ve bu durum da tarih boyunca ağaç bakımından zengin olan bu bölgeyi kereste imalatı ile birlikte gemi yapımı için de önemli bir hammadde kaynağı yapmıştır.

Bölgenin sahip olduğu konumu gereği Akdeniz ve Ege Denizi'nden gelen Lodos rüzgârları, Güney Troas'a zaman zaman yağış getirmekte, bunun

sonucu olarak da Güney Troas ve çevresini su kaynakları bakımından zengin kılmaktadır. Bölgenin en önemli akarsuları; kaynağını İda Dağı'ndan alan Skamandros (Karamenderes Nehri) ve Granikos'tur (Biga Çayı). Aisepos ve Satnioeis de bölgedeki diğer önemli akarsulardır. Görüldüğü üzere, Güney Troas; adeta birçok akarsu kaynağıyla örülmüştür ki bu nedenle de, bölgede yaşayan toplumlar, mevcut olan bu kadar çok su kaynağının nimetlerinden ve getirdiği ekonomik imkânlardan çağlar boyunca yararlanmışlardır.

Bölgenin, maden varlığıyla birlikte hem kuzey-güney, hem de doğu-batı istikametinde yer alan birçok ticaret yoluna sahip olması, ona, maden ihracatı konusunda diğer bölgelere göre büyük bir avantaj sağlamıştır. Bunlarla birlikte, madenlerin, çıktığı bölgelerde işlenebilmesi için büyük miktarlarda enerjiye ihtiyaç vardır. Bu noktada; özellikle İda Dağı'nın sahip olduğu çok sayıdaki ağaç, bu ısı enerjisi ihtiyacını karşılayacak düzeydedir. Bu nedenle; bölgedeki ormanlar ve madenler, ekonomik açıdan birbirini tamamlayan çok önemli unsurlardır ki ısı enerjisini sağlayacak ormanların yakın olması, kuşkusuz, üretim hususunda ve madenlerin işlenmesinde de maliyeti oldukça düşürmektedir.

Ormanlar

Ünlü Hellen filozof ve yazar Theophrastus (MÖ 371-287) *Histria Plantarum* adlı eserinde Güney Troas hakkında önemli bilgiler verir. Theophrastus, Assos'ta kaldığı dönemde, özellikle Antandros ve İda Dağı çevresinde araştırmalar ve gözlemler yapmıştır. Yaptığı araştırmalar sonucunda, iki adet çam türü tespit etmiş ve bunları "Deniz Çamı" ve "İda Çamı" ve olarak adlandırmıştır.¹ Theophrastus eserinde, İda Dağı'nda tespit ettiği bu çam ağaçlarının nasıl yetiştiğini üç safhada anlatmıştır.² Bu çam türleri haricinde otuzdan fazla ağaç türünü de tanımlamış ve eserinde bunlar hakkında da bilgiler vermiştir.³

Theophrastus'un yaşadığı dönemde, İda Dağı, gemi yapımında kullanılan kerestenin temini konusunda bölgedeki önemli merkezlerden biriydi. Özellikle sedir, karaçam ve köknar, gemi yapımında en çok tercih edilen ağaç türleriydi. Antik Çağ dünyasında gemi yapımında kullanılan kaliteli keresteler belli başlı bazı merkezlerden elde ediliyordu. Bu merkezler; Avrupa'da Trakya, İtalya ve Makedonya, Asya'da; Amisos (Samsun), Kilikya, Sinope (Sinop) ve İda Dağı çevresiydi.⁴

Arkeolojik malzemeler ve yazılı kaynaklar Troas Bölgesi'nde yer alan Skamandros Nehri boyunca kurulmuş olan Bronz Çağı kentlerinin, İda Dağı'ndan elde edilen kerestelerden başta konut yapımında olmak üzere farklı şekillerde faydalandıklarına işaret eder. Antik Çağ'da Troia ve çevresindeki orman varlığı, bölgede yapılan arkeolojik ve botanik çalışmalarıyla da kanıtlanmıştır. Troia'da yapılan arkeolojik kazılar sayesinde, binalarda ve

¹ Theophrastus, *Historia Plantarum*, III. 9. 1.

² Theophrastus, *Historia Plantarum*, III. 5.

³ Theophrastus, *Historia Plantarum*, III. 5. 1; III. 6. 5; III. 6. 5; III. 11. 2; III. 6. 5; III. 12. 2-3; III. 6. 5; III. 12. 5; III. 6. 5; III. 11. 4; III. 12. 3; III. 9. 1; IX. 2. 5; III. 9. 1-2; IX. 2. 5; III. 15. 3; III. 6. 5; IV. 5. 4; III. 17. 3-5; III. 10. 2; III. 14. 1; III. 17. 6; IV. 5. 4.

⁴ Theophrastus, *Historia Plantarum*, IV. 5. 5.

nekropollerde kullanılan bazı ahşap kalıntılar bulunmuş ve bu da, İda ormanlarının Troia ve çevresi için, adeta doğal bir kereste deposu olduğu kanaatini açıkça ortaya koymuştur. Korfmann da; bu konuyla ilgili olarak, Troialılar'ın, MÖ 2. ve 1. binyıllarda kullandıkları keresteleri, İda Dağı'ndan taşımış olduklarını bildirir.⁵ Homeros'un İliada'sı da bu görüşü desteklemektedir. Destanda; Kral Agamemnon, bazı Akhalar'ı, Patroklos'un cenaze töreni için gerekli olan keresteyi getirmeleri için İda Dağı'na yollamıştır:

“O zaman Kral Agamemnon buyurdu, çıksınlar, dedi, bütün adamlar barakalardan, odun almaya gitsinler... baltalarıyla başladılar kesmeye yaprakları yüksekte meşe ağaçlarını, ağaçlar gürültüyle yıkıldı yere. Yardılar onları, bağladılar katırların arkasına.”⁶

Troia'da yapılan arkeolojik kazılarda, aşağı kenti çevreleyen bir hendeğin tespit edilmesi, bazı görüşleri de beraberinde getirmiştir. Bu hendek civarında, herhangi bir taş ya da toprak sur duvarları izine rastlanamaması ve ana kaya üzerinde tespit edilen delikler, hendeğin arkasında ahşaptan inşa edilmiş bir sur duvarının varlığını akla getirmektedir. Korfmann da; Troia civarında böyle bir suru inşa etmek için yeterli ağaç bulunmadığını ve bu duvarların, büyük ihtimalle, İda Dağı'ndan taşınan kerestelerle yapıldığı görüşünü ileri sürmüştür.⁷ Dolayısıyla; Skamandros'un akıntısının, özellikle bahar aylarında elverişli olması nedeniyle, ya nehir vasıtasıyla ya da katır, eşek ve atlar vasıtasıyla, bahsi geçen keresteler, Troia ve çevresine taşınmaktaydı.⁸ Böyle bir taşıma sisteminin varlığı, Troia'nın tahta kapılarında ve surlarında kullanılan kereste ile ahşap malzemelerin; Troia Savaşı'nda Akhalar'ın kıyıda tutunmak için kurdukları savunma sisteminin⁹ ve ahşap surlardaki malzemelerin de, Güney Troas'ın da yaşam kaynağı olan İda Dağı'ndan getirilebileceğini akla getirmektedir. Bilindiği üzere; Akha ordusu; amfibik bir orduydü ve gemiler ancak askerleri alabilecek büyüklükteydi. Bu nedenle; gemilerle kuşatma araçları getirme imkânı yoktu. Akhalar'ın, karaya çıktıklarında kereste temin edebileceği en yakın mekân İda Dağı ormanlarıdır ki, yukarıda bahsi geçen Patroklos'un cenaze törenindeki odunların bu ormanlardan getirilmesi de, bu tezi destekler niteliktedir.

Bir diğer antik kaynak olan Vergilius'un Aeneas Destanı'nda; Romalılar'ın kurucu ataları olarak bildikleri Aeneas'ın, Troia Savaşı'ndan kurtulduktan sonra İtalya'ya giderken, gemilerini, İda Dağı'nın yamacında inşa ettiği anlatılır.¹⁰ MÖ 8. yüzyılda Troas'ta başlayan kolonizasyon hareketlerinde madenlerin yanı sıra, ormanların da yer seçimlerinde etkili olduğu görülmektedir. Bölgenin önemli kentlerinden Skepsis ve Skamandria sikkeleri üzerinde görülen “Göknar Ağacı”, bu kentlerin en önemli gelir kaynaklarından birinin de orman ürünleri olduğunu gösterir.¹¹

⁵ Korfmann, 2004: 427.

⁶ Homeros, *Iliad*, XXIII. 110-120.

⁷ Korfmann, 2004: 427.

⁸ Leaf, 1912a: 25.

⁹ Homeros, *Iliad*, VII. 336.

¹⁰ Vergilius, *Aeneid*, III. 5.

¹¹ BMC Troas, 1964, 80, 79, 1-5, Pl. XIV, 12,13; Seaby, 1966: 127, Nr. 1578 A; Sear, 1979: 380, Nr. 4127.

Antik Çağ'da, Troas Bölgesi'nin kereste ticaretinin merkezi olduğuna dair birkaç önemli işaret daha vardır. Strabon; günümüzdeki gibi köknar ve çam ağacı bakımından zengin olan İda Dağı ve çevresinden Bergama Kralı Attalos'un, yeri tam olarak bilinmeyen fakat Troas'ta olduğu tahmin edilen dev bir çam ağacının varlığından söz eder.¹²

Bölgeyi ziyaret eden Fransız Le Chevalier;

“Bugün hala olduğu gibi Homeros döneminde de İda Dağı ormanlarla kaplı idi.”¹³

G. Perrot ise;

“Bölgedeki çam ormanları başka hiçbir yerde rastlanmayacak kadar güzeldir.”¹⁴

ifadelerinde bulunurlar. Bu bölgeden çıkartılan keresteler, ticaret amaçlı olarak güney sahillerine Aspaneus Limanına gönderilmekteydi.¹⁵ Thukydides, Antandros ile ilgili verdiği bilgilerde Atina'nın kereste ile ilgili politikalarından bahsetmektedir. Antandros, Mytileneliler'den sonra, Atina'nın kontrolüne geçmiş ve bu süre içerisinde, adeta bir tersane olarak kullanılmıştır. Ayrıca, bu kent; İda Dağı'nın mevcut orman ve kereste potansiyeli düşünülerek, surlarla güçlendirilmiştir.¹⁶ Ksenophon da Antandros'tan bahsederken, MÖ 410 yılında Kyzikos civarında tamamı yok edilen Sparta donanmasının kısa bir sürede, Pers altınlarıyla ve Aesopos yoluyla nakledilen İda Dağı keresteleriyle tekrar inşa edildiğini söylemiştir.¹⁷

Bölge, Ceviz Ağacı bakımından oldukça zengindir. İda Dağı ormanlarından elde edilen katran da çok kalitelidir.¹⁸ Ayrıca, burada bulunan çam ağaçlarından elde edilen katran ve reçinenin ekonomiye de katkı sağladığı bilinmektedir.¹⁹ Yine bu ormanlardan elde edilen Dişbudak kerestesi, üst düzey bir kaliteye sahip olmakla birlikte, kabuğu sıyrıldıktan sonra onu Sedir Ağacı olarak satabilmek mümkündür.²⁰ Bunlara ek olarak, Çitlembik Ağaçlarının yağları da, tıbbi amaçla kullanılır ve değerli sayılırdı.²¹

Bölgede ormanların bu kadar çok önemli bir yere sahip olması, Antik Çağ'da da kuşkusuz, kentlerin ekonomilerine katkı sağlamış, Skamandros'un yapısının da kereste taşımacılığına uygun olması, ekonomiye pozitif etki yapmıştır. Sonuç olarak; Skepsis ve Skamandria Kentlerinin sikkelerinde Göknar Ağacının yer alması, bu kentlerin ekonomisinde, orman ürünlerinin ne kadar büyük bir yer teşkil ettiğini göstermektedir.

¹² Strabon, *Geographika*, XIII. 1. 44.

¹³ Le Chevalier, 1802: 251.

¹⁴ Perrot, 1875: 71.

¹⁵ Strabon, *Geographika*, XIII. 1. 51.

¹⁶ Thucydides, IV. 52. 3.

¹⁷ Xenophon, *Hellenica*, I. 1.

¹⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, XIII. 54; XXIV. 34.

¹⁹ Michaud vd., 2015: 137.

²⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, XVI. 62.

²¹ Plinius, *Naturalis Historia*, XIII. 54; XXIV. 34.

Tarım ve Hayvancılık

Yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde, insanların, MÖ 6. binyılın sonlarından itibaren, bölgeye yerleşmeye başladıkları bilinmektedir.²² Troas Bölgesi'nde, MÖ 5. binyılda, Neolitik Çağ başlar ve bölgede görülen ilk yerleşimler, Yakın Doğu'nun ilk uygarlıklarından hemen sonra tarımsal faaliyete geçmişlerdir.²³ Troas'a gelen ilk tarım yerleşimlerinin sakinlerinin, Yakın Doğu'dan Avrupa'ya olan göçleri sırasında gelmiş oldukları düşünülmektedir.²⁴ Bölgeye gelen ve tarımla uğraşan ilk insanların, tohum gibi, çiftçilik ve tarım için gerekli olan malzemeleri yanlarında getirdikleri muhtemeldir. Bu dönemde gelen insanlar aynı zamanda, avcılık ve toplayıcılık alışkanlıklarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Bu nedenlerle yerleşim yeri seçiminde, su kaynaklarına yakın yerler önem kazanmıştır. Bölgede yapılan kazılar neticesinde, önceleri, bu yerleşim yerlerinin ormanlarla kaplı olduğu anlaşılmıştır.²⁵

Bölgedeki Neolitik Dönem yerleşimleri hakkındaki bilgilere ve arkeolojik verilere ulaşmak oldukça zordur. O yüzden, tespit edilen yerleşim yerlerinin sayısı oldukça azdır. Yerleşim yerlerinin köy şeklinde, oldukça küçük olması ve fazla tabakaya sahip olmamaları, tespit edilmelerindeki en büyük zorluktur.²⁶ Arkeolojik araştırma yapılan ve Güneybatı Troas'ta yer alan Coşkuntepe ve Gülpınar Höyükleri, bölgenin tarımsal faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir. Gültepe kazılarında bulunan bol miktardaki öğütme taşı, yakın çevrede hububat tarımının varlığını göstermektedir.²⁷ Coşkuntepe ise, volkanik bir arazide olduğundan tarım yapmaya müsait bir alanda değildir ancak yapılan kazı ve araştırmalarda, burada volkanik kayalardan yapılmış öğütme taşları bulunmuştur. Bunlar, büyük olasılıkla burada imal edilmekteydi.²⁸ Bu öğütme taşlarından bol miktarda bulunması, bu taşların ekonomik ve ticari amaçlarla kullanıldığını akla getirmektedir.

MÖ 3000'li yıllarda, bölgede Tunç Çağının başlamasıyla birlikte tarım yapılan topraklarda büyük miktarda artış görülür. Bu dönemlerde incir, üzüm ve zeytin tüketildiğine dair kanıtlar bulunmuştur.²⁹ Ancak, bulunan zeytin çekirdekleri ile ilgili olarak; yabani ağaçlardan mı toplandığı yoksa özel olarak yetiştirilen ağaçlardan mı toplandığı konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kumkale Ovası, Troia ve Kumtepe de yapılan çalışmalar da, yine, bölgenin tarım ürünleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu çalışmalarda 270.000 tohum örneği tespit edilmiştir. Bu örnekler, 186 tür ve 43 bitki familyasına aittir. Bunların çoğu yabani bitki tohumlarına ait olsa da evlerin içinde saklama kaplarında muhafaza edilmiş buğday, arpa, bezelye, bakla, burçak gibi tohumlar bulunmuştur.³⁰ Bunlara ek olarak, bulunan

²² Korfmann vd., 1993: 144.

²³ Bellwood, 2005: 50.

²⁴ Bellwood, 2005: 68.

²⁵ Körpe, 2011a: 113.

²⁶ Körpe, 2011a: 113.

²⁷ Takaoğlu, 2006: 289.

²⁸ Takaoğlu, 2005: 413.

²⁹ Körpe, 2011a: 113.

³⁰ Riehl, 1999: 43.

örnekler arasında incir ve ıslah edilmiş üzüm çekirdeklerine de rastlanılmıştır.³¹ Dönemle ilgili Homeros da Çanakkale ve çevresindeki tarım faaliyetleriyle ilgili bilgilere yer vererek zeytin bahçeleri ve iyi düzenlenmiş üzüm bağlarından söz eder.³²

Balkanlar üzerinden, MÖ 1200'lerde gelen göç dalgasıyla birlikte, Tunç Çağı sona erer. Anadolu'daki bütün siyasi düzeni alt üst eden bu hareket, "Deniz Kavimleri Göçü" olarak adlandırılmıştır. Bu göç dalgası sırasında Troas Bölgesi de büyük yangınlar ve tahribatlar geçirmiş ve bu olaylar neticesinde bölge terkedilmiştir. Takip eden 300 yıl boyunca, bölgeye yerleşim yapılmamıştır. MÖ 8. yüzyılda ise Lesbos (Midilli) Adasından gelen Aioller ve İonia'dan gelen göçmenler, yavaş yavaş, bölgeye yerleşmeye başlarlar. Kıyı kesimlerde görülen bu yerleşme faaliyetlerinden sonra, iç kısımlara yerleşmeler ise ancak MÖ 6. yüzyılda Perslerin bölgeye gelişiyle başlar. MÖ 6. ve 4. yüzyıllar arasında, bölgedeki yerleşimlerin refah düzeyleri artmış ve ilk kez bu dönemde kendi sikkelerini basmış ve sikkelerin üzerine de kendileri için önem teşkil eden tarım ürünlerini yerleştirmişlerdir.³³

Büyük İskender'in MÖ 334 yılında Granikos'ta, Persleri mağlup etmesinden sonra, bölgede yaklaşık yüz yıllık bir karışıklık dönemi görülür. Bu süreçte çoğu küçük kent terkedilmiş, çeşitli büyük kentlere ya da yeni kurulan kentlere göçler olmuş kent sakinlerinin birçoğunun yerleri değiştirilmiştir. Bütün bu hareketliliğin neticesinde bölgedeki nüfus yoğunluğu oldukça azalmıştır. MÖ 2. yüzyılda bölgenin Bergama Krallığı'nın hâkimiyetine girmesiyle birlikte bir takım nüfus arttırmaya yönelik tedbirler de gündeme gelmiştir. İç kesimlere, Makedonya'dan göçmenler getirilerek araziler kullanıma açılmıştır.³⁴ Nüfus arttırmaya yönelik tedbirler, Roma hâkimiyeti zamanında da devam etmiştir. Romalılar Lampsakos, Parion ve Aleksandria Troas'a emekli lejyonerleri yerleştirmişlerdir.³⁵ Takip eden üç yüzyılda, bölge yeniden düzene girmiş ve çeşitli boyutlarda binlerce çiftlikle dolmuştur.³⁶ MS 6. ve 7. yüzyıllarda bölgede görülen yıkıcı depremler ve salgın hastalıklar, kentlerden kırsala göçü de beraberlerinde getirmiştir. Bu süreçte, Troia gibi yakın birçok kent terk edilmiştir. Ancak kırsal alanlarda kendilerini güvende hissetmeyenler, bir süre sonra, bazı kentlere yeniden geri dönmüşlerdir.³⁷

Günümüzde de olduğu gibi bölgenin ovalarında, en çok tahıl yetiştirilmektedir. Antik Dönemde Assos'tan Pers ülkesinin başkentine buğday ihraç edilmekteydi.³⁸ Bunlara ek olarak, bölgede, bağcılık da önemli bir yer tutmaktaydı ve antik kaynaklarda, MÖ 3. binyıldan bu yana, bölgede, bağcılık faaliyetlerinin varlığından söz edilebiliyordu. Nümizmatik kaynaklar ışığında, Troas Bölgesi'nde 20 kentte, bağcılık faaliyetleri yapıldığı söylenebilir. Bu

³¹ Mc Govern, 2003: 257.

³² Homeros, *Iliad*, XVIII. 561.

³³ Körpe, 2011a: 120.

³⁴ Körpe, 2011a: 120.

³⁵ Körpe, 2011a: 120.

³⁶ Cook, 1973: 372.

³⁷ Laiou, 2002: 624; Doğançlı, 2019: 535.

³⁸ Magie, 2002: 22.

doğrultuda kentlerin bastığı sikkelerin üzerinde bulunan amphora, üzüm salkımı, içki kabı, Dionysos, Priapos ve Satyr başlarından, bu kentlerde bağcılık faaliyetlerinin yapıldığı ve kentler için, bağcılığın, ekonomik açıdan önemli bir yere sahip olduğu anlaşılabilir.³⁹ Troas Bölgesi'nde sikkeleri üzerinde üzüm salkımı bulunan kentler: Aigospotamai, Antandros, Assos, Gargara, Hamaksitos, Lampsakos, Ophryneion, Parion, Priapos ve Skepsis'tir.⁴⁰ Sikkeleri üzerinde üzüm salkımı, amphora ve içki kabı bulunan kentler ise: Alekoponnesos, Abydos, Khersonessos, Lamponia, Larissa, Madytos, Neandreia, Sestos ve Tenedos'tur.⁴¹

Günümüzde Bayramiç civarında yetişen elma, Antik Çağ'da da önemli bir yere sahipti. Hatta bu bölgede "Elma Ülkesi" anlamında *Malus* isimli bir kasaba bulunmaktaydı. W. Leaf, *Malus*'un Aiol Lehçesinde "Malon" kelimesinden geldiğini, kelimenin "Elma" anlamında olduğunu ve bölgenin "Kızıl Elma" olarak adlandırıldığını belirtir.⁴² Plinius ise, İda Dağı'nda bir çeşit lezzetli Kuş Üzümü⁴³ ve tedavi amacıyla kullanılan bir çeşit bitki çayından bahsetmektedir.⁴⁴ Hellen ve Akdeniz Kültüründe önemli bir yere sahip olan zeytinin ise, antik kaynaklarda yetiştirildiğinden bahsedilmese de bölgede zeytin yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Elde edilen zeytinyağı ise, aydınlatma amaçlı kullanılmaktaydı.⁴⁵ Yiyecek ve temizlik amaçlı kullanılan zeytinyağı ise kentlerin, ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeydeydi. Ekonomik önem açısından, tahıl ve bağcılığın gerisinde kalan zeytin üretimi, Atina ve Korinth gibi zamanın önde gelen zeytin ihracatçılarıyla baş edebilecek düzeyde değildi.⁴⁶

Antik kaynaklarda, bölgedeki hayvancılık, sıkça işlenen bir konu olmuştur. Aeneas, Paris, Ganymedes gibi figürler, Hellen ve Latin Edebiyatındaki eserlerde geçen İda Dağı'ndaki çobanlardır. Bu tarz edebi kaynakların dışında, bölgedeki bazı bulgular da, hayvancılık ile ilgili bilgiler vermektedir. Kebren sikkeleri üzerinde görülen Koçbaşı tasviri⁴⁷ kentin yün üretimi nedeniyle iyi bir kazancının olduğunu göstermektedir. Ayrıca, MÖ 5. yüzyılda, bölgede, Palaiskepsis'de yün üretimi görülmekte ve İda Dağı'nda Pers Krallığı'na ait haralar yer almaktadır.⁴⁸ Zaten, Troas Bölgesi'nde at yetiştiriciliğinin yaygın olduğu da bilinmektedir. Bölgedeki sikkelere

³⁹ Körpe, 2011a: 120.

⁴⁰ SNG von Aulock 1491, 1495, 1559; SNG Copenhagen 216, 217, 263, 330, 341, 851; SNG München 153, 322; BMC 12, 75, 4. SNG München 299; AMNG 1380 und Taf. XVI, 37; BMC Troas pg. 80, 4; Traite pl. CLXV, 6.

⁴¹ SNG UK 300, 2730; SNG von Aulock 1443; SNG Cop 857; BMC 1, 21; SNG Copenhagen 448, 449, 512, 514, 827, 928-9, 933; SNG Fitzwilliam 1705; Sikke, (Winterthur 2767; Traite II 2064; Imhoof-Blumer, "Antike Griechische Münzen," SNR 19 (1913), 87; and Wroth, "Greek Coins acquired by the British Museum in 1901," NumChron 1902, 26; SNG München 295; Gomy & Mosch 160, 2007, 1476; Aufhauser 14, 1998, 76; BMC Thrace 6; SNG München 346; SNG v. Aulock 7664.

⁴² Leaf, 1923a: 207.

⁴³ Plinius, *Naturalis Historia*, XIII. 13. 12.

⁴⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, XIII. 27. 3.

⁴⁵ Therios, 2009: 2.

⁴⁶ Körpe, 2011a: 120.

⁴⁷ SNG Tübingen 2637.

⁴⁸ Lenger, 2007: 1.

bakıldığında, bu görüşün desteklendiği anlaşılabilir. Aleksandria Troas,⁴⁹ Neanderia,⁵⁰ Skepsis,⁵¹ Gargara⁵² kentleri sikkelerinin üzerlerindeki at tasvirleri, buna örnek olarak gösterilebilir.

Madenler

İda Dağı'nın doğusunda Aisepos Irmağı'nın (Gönen Çayı) doğduğu yerde ve Tarsios Irmağı'nın (Çakıroba Çayı) yukarısında gümüş madenleri yer almaktaydı.⁵³ Ayrıca, İda Dağı'nın batısında gümüş madenlerinin çok olmasından dolayı, gümüş anlamında "Argyrian" kelimesinden adını alan Argyria Kenti bulunmaktaydı.⁵⁴ Altın, Astyra ve Kremaste'den çıkarıldığı bilinmekle birlikte, Skepsis'li Demetrios'un döneminde, Astyra'daki altın madenlerinin tükendiğinden bahsedilmektedir.⁵⁵ Bununla birlikte, yine Bergama krallarının, İda Dağı çevresinde altın ve gümüş madenlerinin olduğu bilgisi de mevcuttur.⁵⁶ Ancak Çanakkale'nin yaklaşık 22 km. güneydoğusunda Kartalkaya Tepesi civarında yer alan bu madenler, günümüzde, yok denecek kadar azalmış, demir ise üretimi az da olsa, bölgede var olduğu bilinmektedir.⁵⁷ Gargara'da yapılan araştırmalar neticesinde üç adet fırın bulunmuş, fırınların etrafında da yüksek ısı nedeniyle erimiş duvar taşları ve cüruf atıkları tespit edilmiştir. Yapılan analizler neticesinde burada demir madeni eritildiği ve bu demirin de Gargara'nın yaklaşık 200 m doğusunda bulunan dağdan getirildiği sonucuna varılmıştır.⁵⁸ Adramyttion civarında Büyük İskender zamanına kadar işletilen bakır madenlerinin varlığı da kanıtlanmış bulunmaktadır.⁵⁹ Assos'ta lahitler için kullanılan ve "sarcophagus" adı verilen bir tür taş da çıkarılmaktaydı.⁶⁰ Ayrıca, yine Assos'ta, kalitesi yüksek ve oldukça pahalı olan, beyaz bir mermer taşının da varlığı bilinmekteydi.⁶¹ İda Dağı'nın batısında yer alan Andeira'dan ise çinko olması muhtemel olan "orichalcum" çıkarılmaktaydı.

Strabon, çinko ile ilgili olarak şunları söyler:

"Burada, Andeira civarında, yandığı zaman demirleşen ve sonra, bir cins toprakla fırında ısıtılınca 'Yalancı Gümüş' elde edilen bir taş vardır ve buna bakır katılarak, bazılarınca 'Dağ Bakır' denen karışım elde edilir."⁶²

İda Dağı'nın kuzey yamacında yer alan Evciler Köyü'nde araştırma gezileri yapmış olan Cook, bazı önemli bulgular elde etmiştir. Grek ve Roma Çağı'na ait sikkeler bulmuş ve bunların Antandros, Assos, Skepsis'e ait

⁴⁹ SNG Tübingen 2529.

⁵⁰ SNG Tübingen 2529.

⁵¹ SNG v. Aulock Troas, 1575-1579; SNG Cop Troas, 469, 486.

⁵² SNG Tübingen 2585-2586.

⁵³ Lenger, 2007: 1.

⁵⁴ Strabon, *Geographika*, XIII. 1. 45.

⁵⁵ Strabon, *Geographika*, XIII. 1. 56.

⁵⁶ Rostovtzeff, 1941: 657.

⁵⁷ Diodoros, XVII. 7. 5.

⁵⁸ Arslan vd., 2022: 7-16.

⁵⁹ Treister, 1996: 187.

⁶⁰ Magie, 2002: 21.

⁶¹ Magie, 2002: 21.

⁶² Strabon, *Geographika*, XII. 1. 56.

olduğunu tespit etmiştir.⁶³ Yaptığı bu araştırmalar sırasında; köyün kuzey doğusunda bulunan Bakırlık Tepesi'nde de çeşitli kurşun madeni parçalarına ve gümüş sikkelerine rastlamıştır.⁶⁴ Bu bulgular neticesinde, burada, bir darphanenin olma olasılığı çok yüksektir.

Bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonucunda, Karaköy Çingentepe, Karaköy Kalaycı Mevkii ve Karaköy Kırantepe civarlarında kurşun ve kalay benzeri cüruf ve maden atıkları bulunmuştur. Bahsi geçen bu yerler, birbirlerine çok yakın olmakla birlikte, halen, günümüzde de varlığını sürdüren gümüş-kurşun madenine 2 km. mesafededirler. Günümüzde de kullanılmaya devam eden bu madenin, bölgedeki arkeolojik veriler göz önüne alındığında, Antik Çağ'da da kullanıldığı söylenebilir. Aesopos Nehrine yakın yerlerde çeşitli maden artıklarının bulunması da madenlerin işlenmesinde gerekli olan suyun bu kaynaktan sağlandığını göstermektedir.⁶⁵ Madenlerden söz edildiğinde, bir noktaya dikkat çekmekte fayda vardır. Madenlerin, çıktığı bölgelerde işlenebilmesi için, büyük miktarlarda enerjiye ihtiyaç vardır. Bu noktada; İda Dağı'nın sahip olduğu çok sayıdaki ağaç, bu ısı enerjisi ihtiyacını karşılayacak düzeydedir. Bu nedenle; bölgedeki ormanlar ve madenler, ekonomik açıdan birbirini tamamlayan çok önemli unsurlardır. Isı enerjisini sağlayacak ormanların yakın olması, kuşkusuz, üretimde ve madenlerin işlenmesinde maliyeti oldukça düşürmektedir.

352

Ulaşım ve Yollar

OANNES
6 (2)

Bölgede kullanılmış olan eski yolların kalıntılarını, günümüzde bulmak, oldukça zordur. Fakat antik kaynakların gösterdiği yardım ve birkaç bulguyla da olsa, antik ulaşım ağlarının yerleri saptanabilmiştir. Bunlardan ilki; Tuzla Ovası üzerinde başlayan, Antandros'a kadar uzanan ve Roma Döneminde kullanılan yoldur.⁶⁶ Aleksandreia Troas ile Troia arasında da başka bir yol da mevcuttur.⁶⁷ Kozlu Dağı'nın güneyinden geçen Assos-Gargara yolu, Roma Dönemine aittir.⁶⁸ Abydos'tan başlayan yol, Skepsis'ten geçerek İda Dağı'nın batı zirvesinden sonra Antandros'a ulaşır. Bu yol sayesinde, Karadeniz'den yola çıkarak Hellas'a giden Peloponessoslu askerler, yine bu yol üzerinden Pers Satrabı Tissaphernes ve ordusunu geri göndermişlerdir. (MÖ 411) Onbinlerin Dönüşü sırasında, MÖ 399 yılında Yunan Ordusu, Hellespontos'tan Antandros'a, bu yol üzerinden gelmiştir.⁶⁹ Abydos-Antandros yolu; günümüzde, Çanakkale'den Çan ve Yenice'ye doğru takip eden yol olup, daha önceki yıllarda Çanakkale-Balıkesir yolu olarak da kullanılmaktaydı. Rhodios Çayı Vadisine uzanan bu yol, Atikhisar Kalesi'ne kadar gitmekte, o noktadan da, Abydoslular'ın altın madenlerinin yer aldığı Kremaste Kentine kadar gelmekteydi. Bu mevcut yol, Agonya Ovası'nın güneyinde ikiye ayrılmaktadır. Yolun bir kolu, Balya üzerinden Balıkesir'e devam ederken, batı kısma yönelen ikinci kol ise Hanlar Mevkiinde İda Dağı'nı aşarak, Edremit'e

⁶³ Cook, 1973: 297.

⁶⁴ Cook, 1973: 297.

⁶⁵ Körpe, 2008: 140.

⁶⁶ Cook, 1973: 392.

⁶⁷ Cook, 1973: 392.

⁶⁸ Cook, 1973: 392.

⁶⁹ Thucydides, V. 52; Xenophon, *Anabasis*, VII. 8. 7.

doğru inmektedir.⁷⁰ Bahsi geçen bu yolun, Antik Çağlarda da kullanıldığı bilinmektedir Peloponnesos Savaşları sırasında; Sparta birlikleri, müttefiki Abydoslularla birlikte, bu yolu kullanarak Antandros'a gitmiş, daha sonra Kremaste yakınlarında Atinalılar'ı pusuya düşürmüşlerdir.⁷¹ Aleksandreia Troas-Khryse-Assos ulaşımı ise; genelde, kıyı şeridindeki yollar ile olmaktadır. Aleksandreia Troas, Roma Döneminin sonlarına kadar Batı Troas için önemli bir liman kenti olmuş ve bölge ticareti için önemli bir yer teşkil etmiştir. Aleksandreia Troas'ı, güneyinde yer alan Khrysa Kentine bağlayan yola ait ve Satniosis Çayı üzerinde, halen, Roma Dönemine ait bir köprü yer almaktadır.⁷² Ayrıca, MS 1. yüzyılda Troas Bölgesine gelen Aziz Paulos, bu yolu izleyerek, Aleksandreia Troas'tan Assos'a ulaşmıştır.⁷³ Batıdan doğuya doğru uzanan bir yol daha vardır ve Kayalı Dağ-Ballı Dağ-Skepsis-Palaeskepsis güzergâhını takip etmektedir.⁷⁴ Cook; bu yolun, Kayalı Dağ'dan, Gergis'e, oradan Kebren'e ve ardından da kuzeyden doğuya doğru yöneldiği görüşünü savunur.⁷⁵ Batı-Doğu yolu, yani Aleksandreia Troas ve Skepsis arasındaki yol ile ilgili kanıtlar bulunmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda Skepsis, Gergis, Paleoskepsis ve Kebren Kentlerinin birbirlerine yollar ile bağlandığı sonucuna varılmıştır. Evciler Köyü ile Külcüler Köyü ve Ilıca ile Kötüpnar arasında, Tomascheck tarafından, bazı antik yol kalıntılarına rastlanılmıştır.⁷⁶ Bu yola ait kalıntılar, 1997 yılında, Arkeolog Funda Körpe tarafından tespit edilmiştir.⁷⁷ Geçmiş dönemlerde ise; bölgeyi gezen seyyahlar tarafından, son dönemlere kadar kalıntıları var olan bir köprü görülmüştür.⁷⁸ Aziz Paulos da, ikinci kutsal gezisinde, Bithynia'dan Agonya ovasına geçmiş ve sonrasında, bu yoldan devam ederek Aleksandreia Troas'a ulaşmıştır.⁷⁹ Bunlara ek olarak Cook, Bayramiç-Ezine karayolu üzerinde, Türkmeneli yakınlarında, Roma Dönemine ait bir mil taşı bulmuştur. Bulduğu bu taş, büyük bir olasılıkla Skepsis-Aleksandreia Troas arasındaki yola aittir.⁸⁰ Herodotos ise; Pers Hükümdarı Kserkses'in ordusuyla birlikte, Adramyttion ve Antandros üzerinden İda Dağı'nı geçtiğini anlatır.⁸¹ Herodotos'un verdiği bilgilerden; Kserkses'in Lydia'da Kaikos Irmağı'nı geçtikten sonra, Aterneos Kentinden, Adramytteion'a geldiğini ve buradan, kıyıyı takip ederek Antandros'a vardığı anlaşılmaktadır. Pers ordusu da buradan devam ederek iç Troas'a ulaşmıştır. Herodotos, Pers ordusunun Assos'a uğradığı hakkında bilgi vermemektedir. O halde ordunun, Antandros'tan, günümüzdeki mevcut kıyı şeridini takip ederek, batı yönüne doğru hareketle, Lamponia (Kozlu Köyü) civarından kuzeye doğru yönelip, Akçin Çayı Vadisi'ni kullanarak ve Ayvacık civarında, günümüzdeki mevcut yolu izleyerek, Ezine Ovası'na ulaşması

⁷⁰ Körpe, 2012: 225.

⁷¹ Xenophon. *Hellenica*, VIII. 35. 8.

⁷² Körpe, 2012: 225.

⁷³ Körpe, 2012: 225.

⁷⁴ Cook, 1973: 288.

⁷⁵ Cook, 1973: 392.

⁷⁶ Tomascheck, 1891: 18.

⁷⁷ Körpe, 2012: 225.

⁷⁸ Cook, 1973: 393.

⁷⁹ Körpe, 2012: 225.

⁸⁰ Cook, 1973: 392.

⁸¹ Herodotos, VII. 42.

muhtemeldir.⁸² Burada konaklayan Pers ordusu, ertesi gün, Skamandros Çayı Vadisi'nde yol alarak Troia'ya ulaşmıştır. Buradan sonra Skamandros'un batı kıyısını izleyerek, Troia'nın kuzey tarafına doğru gelmiş, Dardanos kentini de geçerek Abydos'a ulaşmıştır. Bu noktadan; gemilerin yan yana dizilmesiyle bir köprü oluşturulmuş ve bu köprü sayesinde, Çanakkale Boğazı'ndan Gelibolu tarafına geçerek, Yunanistan'a doğru Pers ordusu yoluna devam etmiştir. Kuzey-Güney güzergahını izleyen yol da Priapos-Skepsis-Aleksandreia Troas kentlerini birbirine bağlamaktaydı. Günümüz kentleri üzerinden konuşacak olursak; bu yol, Çan'ın güneyinden Yenice'ye, kuzeyinden Lapseki ve Çanakkale'ye ve batısından ise Bayramiç-Ezine'ye giden yollara bağlanmaktadır.⁸³ Bu yolların; civarda olan birçok antik yerleşim yoğunluğundan, eski dönemlerde de kullanılabilmiş olma olasılığı çok yüksektir.⁸⁴ Granikos Irmağı'nın güneyden gelen kaynağını takip eden yol, vadiler boyunca devam ederek Gergis, daha sonra da muhtemelen Kebren'e varıyordu ve bu yol Skamandros Vadisi'ndeki Skepsis yolu ile birleşerek Aleksandreia Troas'a kadar uzanıyordu.⁸⁵

Gerek askeri açıdan, gerekse de ticari yönlerden devlet için büyük önem teşkil eden bu yolların, dönem dönem onarıldıkları da görülmektedir. Örneğin; bölgenin yönetimi Pergamon Krallığı'na bağlıyken, bölgeden geçen yolların bakımı ve onarımı ülke yöneticilerine göre, en önemli hususların başında gelmiştir. II. Eumenes ya da II. Attalos tarafından çıkarılan bir yasa ile:

“Bu yolların en azından 9,5 metre genişliğinde olması, sık sık onarım yapılması ve herhangi bir türden engelle karşılaşılması”

hükme bağlanmıştır.⁸⁶ Bu onarılan yollara; batı sahili boyunca uzanan Hellespontos'tan, Adramyttion'a ve oradan da yine batı sahiline devam eden Kaikos'un ağzına kadar varan, yol örnek verilebilir.⁸⁷ Bunlarla birlikte bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Derya Yalçıklı da, bölgenin sahip olduğu hinterlandın bir neticesi olarak; Neolitik Dönemde, Edremit Körfezi'nden Marmara Bölgesi'ne uzanan, Edremit Körfezi-Agonya-Gönen güzergahını takip eden önemli bir kara yolu ticaret hattı olabileceğini ileri sürmüştür ki, bu da bizi, bölgede bin yıllardır devam eden bir ticaret ağının var olduğu sonucuna ulaştırmıştır.⁸⁸

Sonuç

Yapılan araştırmaların neticesinde, Güney Troas'ın zengin bitki örtüsü ve ormanlarla kaplı dağlık alanların barındırdığı sayısız su kaynakları ve ılıman iklim toprağı son derece bereketli kılmıştır. Bölgenin sahip olduğu jeopolitik ve coğrafi konumu, önemli ticari yollara olan yakınlığı ve üretim için lazım olan tüm unsurları bir arada barındırması; bu bereketin üretime yansımada ve kentlerin yüksek bir refah seviyesine yükselmesinde etkin bir rol oynamıştır.

⁸² Körpe, 2012: 225.

⁸³ Körpe, 2012: 225.

⁸⁴ Leaf, 1923a: 213.

⁸⁵ Körpe, 2012: 225.

⁸⁶ Magie, 2002: 15.

⁸⁷ Magie, 2002: 16.

⁸⁸ Yalçıklı, 2014: 245.

Skepsis ve Kebren gibi kentlerde yapılan hayvancılık faaliyetleri, güney kesimlerde bulunan Antandros gibi kereste bakımından zengin bir liman kentinin varlığı bu bölgede hakimiyet kuran devletlere her zaman büyük imkanlar sağlamıştır. Bunların yanı sıra; güney kesimlerde ve Akdeniz'e doğru açılan önemli bir ticaret limanı olan Assos'un varlığı da bölgeye ayrı bir değer katmıştır. Çok yakın konumda bulunan Assos ve Antandros gibi limanlar sayesinde, bölgede bulunan birçok hammaddenin Akdeniz kentleriyle ticareti yapılabilmektedir. Bunlarla birlikte bölgede yapılmış arkeolojik araştırmaların sonucunda, bölgenin sahip olduğu hinterlandın bir neticesi olarak; Neolitik Dönemde, Edremit Körfezi'nden Marmara Bölgesi'ne uzanan, Edremit Körfezi-Agonya-Gönen güzergahını takip eden önemli bir kara yolu ticaret hattı olabileceği de görülmüş ve bu da bizi, bölgede bin yıllardır devam eden bir ticaret ağının var olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Ayrıca Güney Troas'ın ekonomik unsurları ile bölgedeki mevcut kültürleri arasında doğrudan bir bağlantının olduğu da tespit edilmiştir.

Bölge ile ilgili bilgilere ise antik kaynaklarda MÖ 8. yüzyıldan 1. yüzyıla kadar rastlandığı görülmektedir. Bahsi geçen kaynaklarda antik dönemde Güney Troas ve çevresinin tarihi, coğrafyası ve ekonomisiyle ilgili birçok kayda değer bilginin yer aldığı görülmüştür. Zamanla bu kaynaklardan haberdar olan ve büyük bir ilgiyle okuyan batılıların, 18. yüzyılın sonundan itibaren bölgeye ilgisinin arttığı ve gerek gezi amaçlı gerekse de araştırma amaçlı bölgeye geldikleri çeşitli yazılı kaynaklar vasıtasıyla ortaya konmuştur. Ayrıca arkeolojik veriler ile kazı raporlarından da yararlanılarak bölgedeki yerleşimin en eski hangi döneme kadar uzandığı da tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu araştırmada yer verilen yüzey araştırmaları ve yayınlar ile Türk hakimiyetine kadar Güney Troas'ta antik dönem boyunca yerleşimin var olduğu sonucuna varılmıştır. Son olarak eldeki veriler ışığında Güney Troas'ın sahip olduğu su kaynakları, ormanlar ve madenler ile günümüze kadar uzanan çok büyük bir ekonomik öneme sahip olduğu görülmüştür ki, ileride bölgede yapılacak kapsamlı yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar, bölge üretimi ile ekonomisinin; mikro ve makro bağlantılarını tespit etmek için oldukça önemli olacaktır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- DIODOROS SICILUS, 1906. *Diodori Bibliotheca Historica*, Çev.: F. Vogel-K.T. Fischer, Leipzig.
- HERODOTOS, 2011. *Tarih*, Çev.: M. Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HOMEROS, 2011. *İlyada*, Çev.: F. Koçak, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- HOMEROS, 2012. *Odyseia*, Çev.: A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul.
- KSENOPHON, 1999. *Yunan Tarihi*, Çev.: S. Sinanoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KSENOPHON, 2011. *Onbinlerin Dönüşü*, Çev.: O. Yarlığaş, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.

- PLINIUS, 1938. *Natural History*, Çev.: E. Watford-H. G. Bohn, Harvard Uni. Press, Cambridge.
- STRABON, 2012. *Geographika*, Çev.: A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- THEOPHRASTUS, 1816-1926. *Enquiry into Plants (History of Plants HP)*, Vol. I & II, Çev.: A. F. Hort-W. Heinemann, Harvard University Press, London.
- THEOPHRASTUS, 1976-1990. *De Causis Plantarum (Causes of Plants CP)*, Vol. I, II & III, Çev.: B. Einarson-G. K. K. Link-W. Heinemann, Harvard University Press, London.
- THUKYDIDES, 1950. *Peloponnessos Savaşları*, C. 1, Çev.: H. Demircioğlu, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- THUKYDIDES, 1958. *Peloponnessos Savaşları*, C. 2, Çev.: H. Demircioğlu, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- VERGILIUS, 2010. *Aeneas*, Çev.: İ. Z. Eyüboğlu, Payel Yayınevi, İstanbul.

Modern Kaynaklar

- ARSLAN, N.-BAKAN C.-AY M., 2022. “2019 Gargara Yüzey Araştırması”, *2019-2020 Yılları Yüzey Araştırmaları*, C. 3, Ankara, ss. 7-16
- BELLWOOD, P., 2005. *First Farmers*, Blackwell Publishing, Oxford.
- BMC (British Museum Catalogue of Greek Coins), 1964. *Troas, İonia, Mysia*, Ed.: A. Forni, Bologna.
- CALVERT, F., 1865. “Contributions to the Ancient Geography of the Troad on the Site and Remains of Cebrene”, *American Journal of Archaeology* 22, ss. 51-57.
- CLARKE, J. T., 1888. “Gargara, Lamponia and Pionia: Towns of The Troad”, *The American Journal of Archaeology and of The History of The Fine Arts*, Vol. 4, No. 3, ss. 291-319.
- COOK, J. M., 1973. *The Troad*, Oxford University Press, Oxford.
- COOK, J. M., 1988. “Cities in Around The Troad”, *The Annals of The British School at Athens*, Vol. 83, ss. 7-19.
- DOĞANCI, K., 2019. “Hellespontos ve Çevresini Etkileyen Depremler (MÖ 3000-MS 6. yy)”, *History Studies*, Vol. 11, Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, April, ss. 535-555.
- FABRICIUS, E., 1894. “Archaeologische Untersuchungen im westlichen Kleinasien”, *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, ss. 899-920.
- FOXHALL, L., 2007. *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking The Ancient Economy*, Oxford University Press, Oxford.

- KORFMANN, M. O.-KROMER B., 1993. "Demircihöyük, Besik-Tepe, Troia-Eine Zwischenblanz zur Cronologie dreier Orte in Westanatolien", *Studia Troica* 3, ss. 144-145.
- KORFMANN, M. O., 2004. "Holz für Troia: zur flosserrei auf dem Skamandros /Xanthos", Ed.: T. Korkut, *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan. Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag*, ss. 427-438.
- KÖRPE, R., 2008. "Yenice Çevresinde Yapılan Arkeolojik Yüzey Araştırmaları", *Yenice Değerleri Sempozyum Kitabı*, Çanakkale, ss. 139-147.
- KÖRPE, R., 2011a. "Antik Çağlarda Çanakkale Bölgesinde Tarım", *Çanakkale Tarım Sempozyumu Kitabı*, Çanakkale, ss. 113-124.
- KÖRPE, R., 2011b. "The Archaeological Investigations in North of Mount Ida and Agonya Plain", *Uluslararası Kazdağları Sempozyumu*, Balıkesir, ss. 23-26.
- KÖRPE, R., 2011c. "Büyük İskender'in Troas'ta İzlediği Rota ve Granikos Savaşı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı 10-11, ss. 95-108.
- KÖRPE, R., 2012. "Antik Çağlarda Çanakkale Bölgesindeki Yollar", *Çanakkale Turizm Zirvesi Kitabı*, ss. 225-234.
- KÖRPE, R., 2015. "Son Arkeolojik Bulgular Işığında Aziz Paulus'un İkinci Kutsal Görev Gezisinde Troas Yolculuğu", *Selevcia ad Calycadnum*, Sayı1, ss. 51-75.
- KÖRPE, R.-YAVUZ, M. F., 2007. "Antik Çağlarda Troas'da Ağaç ve Ağaç Taşımacılığı", *Bayramiç Sempozyum Kitabı*, Çanakkale, ss. 19-22.
- LAIUO, A., 2002. *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington.
- LEAF, W., 1911. "The Topography of The Scamander Valley-I", *British School at Athens*, XVII, ss. 266-283.
- LEAF, W., 1912a. "Notes of Troad", *The Geographical Journal*, Vol. 40, No. 1, ss. 25-45.
- LEAF, W., 1912b. "The Topography of The Scamander Valley-II", *British School at Athens*, XVIII, ss. 286-300.
- LEAF, W., 1916. "Strabo and Demetrios of Skepsis", *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 22, ss. 23-47.
- LEAF, W., 1923a. *Strabo on The Troad*, Cambridge Uni. Press, Cambridge.
- LEAF, W., 1923b. "Skepsis in The Troad", *AnatSt (Presented to Sir William Mitchell Ramsay)*, ss. 267-281.
- LE CHEVALIER, J. B., 1802. *Voyage de la Troade*, DENTU, Paris.
- LENGER, D. S., 2007. "Antik Çağda İda Dağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Bayramiç Sempozyum Kitabı*, Çanakkale, ss. 1-6.
- MC GOVERN, P., 2003. *Ancient Wine: The Search for the Origins of Viniculture*, Princeton University Press, Princeton.

- MAGIE, D., 2002. *Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu Zenginlikleri*, Çev.: N. Başgelen-Ö. Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- MEIGGS, R., 1982. *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Clarendon Press, Oxford.
- MICHAUD, J. F.-POUJOULAT, J. J. F., 2015. Çev.: N. Demirtaş, *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu 1830*, Say Yayınları, İstanbul.
- PERROT, G., 1875. *Le site de Troie selon Lechevalier ou selon M. Schliemann*, Adamant Media Corporation, Paris.
- RIEHL, S., 1999. "Bronze Age Environment and Economy in the Troad: The Archaeobotany of Kumtepe and Troy", *BioArchaeologica* 2, Tübingen.
- ROSTOVTZEFF, M. I., 1941. *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford University Press, Oxford.
- SEVİN, V., 2013. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- SNG v. Aulock Troas: Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland Sammlung v. Aulock, Troas-Aeolis-Lesbos, 1959, Berlin.
- SNG Cop Troas: Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, Troas, 1945, Copenhagen.
- SNG Tübingen: Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Münzsammlung der Universität Tübingen, 4. Heft, 1989, München.
- TAKAOĞLU, T., 2005. "2004 Yılı Coşkuntepe Yüzey Araştırması", *23.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Antalya, ss. 411-418.
- TAKAOĞLU, T., 2006. "The Late Neolithic in the Eastern Aegean: Excavations at Gülpınar in the Troad", *Hesperia*, Vol. 75, No. 3, ss. 289-315.
- THERIOS, I., 2009. *Olive*, Cabi Press, Wallingford.
- TOMASCHECK, W., 1891. *Zur Historischen Topographie von Kleinasien im Middlealter*, In Commission bei F. Tempsky, Vienna.
- TREISTER, M., 1996. *The Role of Metals in Ancient Greek History*, Brill Press, Leiden-New York-Köln.
- YALÇIKLI, D., 2014. "New Evidence for Neolithic Habitation in The Hinterland of The Troad", *Oxford Journal of Archaeology*, 33 (3), ss. 245-255.

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN ERYTHRA DENİZİ'NDEKİ TİCARİ
FAALİYETLERİ
COMMERCIAL ACTIVITIES OF ROMAN EMPIRE IN ERYTHRA SEA

Rahim KIZGUT

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana
Bilim Dalı / Türkiye
Assist. Prof. Dr., Giresun University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Department
of Ancient History / Türkiye
rkizgut@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8898-1859

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **30.12.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **359 – 385**
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1412235>

This article was checked by

Atıf – Cite as: KIZGUT, R., “Roma İmparatorluğu'nun Erythra Denizi'ndeki Ticari Faaliyetleri”,
OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 6/2, Eylül 2024, ss.
359 – 385.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/2, Eylül – September 2024

359 – 385

Araştırma Makalesi / Research Article

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN ERYTHRA DENİZİ'NDEKİ TİCARİ FAALİYETLERİ

COMMERCIAL ACTIVITIES OF ROMAN EMPIRE IN ERYTHRA SEA

Rahim KIZGUT

Öz

Tarihe mal olmuş büyük devletler güçlerinin zirvesine ulaştıkları dönemlerde iktisadi anlamda da çok ileri bir seviye yakalamışlardır. Bu devletlerin en önemlilerinden biri de Roma İmparatorluğu'dur. Roma İmparatorluğu sahip olduğu geniş ticaret ağı ile kendi döneminin süper gücü olarak tanımlanabilir. Bu büyük ağın önemli merkezlerinden biri de adını Kral Erythras'dan alan Erythra Denizi olmuştur. Kökeni Romalılar'ın bölgeye gelişlerinden daha önceye dayanan bu denizdeki ticaretin gelişmesi için limanlar inşa edilmiştir. Özellikle Muson Rüzgârları'nın gemilerin hareketinde sağladığı katkı ile gelişim gösteren Erythra Denizi Ticareti, Romalılar için en yüksek seviyeye ancak İmparator Augustus ve halefleri zamanında ulaşmıştır. Romalılar bu denizi kullanarak pek çok sayıda ve birbirinden farklı emtiayı hem ihraç hem de ithal etmişlerdir. Güney Arabistan ve Hindistan bahsi geçen ticari ilişkilerde ön plana çıkmaktadırlar. Bu ülkelerde kurulan limanlar ve ticaret merkezleri ithalatı ya da ihracatı yapılan malların

Abstract

The great states of history often reached a high level of economic prosperity during the periods when they were at the peak of their power. One of the most significant of these states was the Roman Empire, which can be described as the superpower of its era due to its vast trade network. A key hub in this extensive network was the Erythraean Sea, named after King Erythra. Ports were constructed to facilitate trade in this sea, which had been a center of commerce long before the Romans arrived in the region. The Erythraean Sea trade, which benefited greatly from the monsoon winds that aided the movement of ships, reached its height for the Romans during the reign of Emperor Augustus and his successors. Through this sea route, the Romans both exported and imported a wide variety of commodities, with South Arabia and India playing leading roles in these trade relations. The ports and trade centers established in these regions were crucial for the shipment and storage of goods. Muziris, known as the world's first spice trading hub, as well as ports like Leukos Limen, Myos Hormos, and Berenice, were

sevki ve depolanmasında önemli role sahip olmuştur. Özellikle dünyanın bilinen ilk baharat ticareti noktası olan Muziris başta olmak üzere Leukos Limen, Myos Hormos ve Berenice gibi limanlar ön plana çıkmışlardır. Konu ile ilgili verilere arkeolojik buluntular ile içinde Tamil Şiirleri'nin de olduğu yazılı kaynaklar vasıtası ile ulaşmak mümkündür. Sözünü ettiğimiz yazılı kaynakların başında yazarı tam olarak bilinmeyen ve MÖ III-I. yüzyıllar arasında yazıldığı düşünülen *Periplus Maris Erythraei*, Plinius tarafından yazılan *Naturalis Historia*, Strabo'un kaleme aldığı *Geographika* ve Ptolemaios'un eseri *Geographia* gelmektedir.

especially prominent. Information about this trade can be gathered from archaeological finds and various written sources, including Tamil poetry. The most important written accounts include the *Periplus Maris Erythraei*, *Naturalis Historia* by Pliny, *Geographika* by Strabo, and *Geographia* by Ptolemy. These texts, dating from between the 3rd and 1st centuries BC, provide valuable insights into the trade dynamics of the period.

Anahtar Kelimeler: Erythra Denizi (Kızıldeniz), Ticaret, Roma İmparatorluğu, Güney Arabistan, Hindistan.

Keywords: Erythraean Sea (Red Sea), Trade, Roman Empire, South Arabia, India.

Extended Abstract

The Roman Empire spanned a vast geographical area, encompassing extensive land and sea borders. It became one of the greatest and most illustrious states of its time, and even in world history. Its military, administrative, cultural, social, and economic advancements played a major role in achieving this status. Import and export were crucial to the economic development of the Roman Empire. To conduct this trade efficiently, the empire required a regular and secure logistics network. The Romans complemented their road network, called the "viae" (initially designed primarily for military purposes), with dominant maritime control in the Mediterranean—what they referred to as "Mare Nostrum" ("Our Sea")—and the Erythraean Sea. This sea dominance led to significant commercial growth.

The Erythraean Sea, named after King Erythra, was key to the Roman Empire's trade, especially with South Arabia and India. Roman fleets transported large quantities of goods, consisting of various commodities, between these regions. Contrary to popular belief that this trade primarily focused on luxury goods, archaeological excavations have revealed the intense nature of this commerce. Numerous shipwrecks and finds discovered in the ports provide valuable information about these trade relations.

The variety of goods traded was extensive. Pearls, precious stones, ivory, various animals, plants, spices, and medicinal herbs were just some of the products exchanged. Many authors have documented and commented on this

trade. The Romans used a significant portion of the plants and herbs they imported for a wide range of purposes. They also imported Indian slaves, though this aspect of trade is debated. According to sources, the most important products exported from South Arabia to the Mediterranean world were frankincense and myrrh. Classical authors often referenced the production centers of these products and the trade hubs that facilitated their journey to the Mediterranean. Maritime trade to Arabia was relatively straightforward for Mediterranean inhabitants. Coral, abundant and of high quality in the Mediterranean, was another important commodity imported by Indians. Additionally, Indians imported Roman wine, which was highly preferred, along with tin and copper.

It is difficult to determine the exact proportion of imports to exports in Rome's trade with India. Similar to the export of Indian goods to the Western world, there are both Western classical sources and Tamil literary sources, along with archaeological evidence, documenting Roman goods exported to India. One much-debated import to India was Roman gold and silver coins, especially the denarii of Tiberius and Augustus. Some coins, believed to have been minted in Egypt—located near the Erythraean Sea under Roman rule—have also been found. Most of these coins were discovered in regions south of Arabia.

The monsoon winds that blew around the Erythraean Sea played a crucial role in commercial voyages. Sailors engaged in trade relied on the monsoon winds to propel their ships. The ships used in this trade were technologically similar to Ancient Greek vessels, although lead coatings were added to increase their durability. In addition to standard currency transactions, barter was commonly used in trade with both South Arabia and India. Roman merchants often exchanged their goods for Indian products.

Roman commercial activity in the Erythraean Sea experienced significant growth, particularly during the reign of Augustus, a trend that continued in the following periods. However, the economic crisis of the 3rd century AD negatively impacted this trade, leading to a notable decline afterward. In conclusion, the Erythraean Sea was a vital waterway for trade between the Mediterranean world and the regions of Arabia and India. The Romans engaged in a wide range of imports and exports with these areas, dealing in both luxury goods and essential commodities. The diverse uses of these goods underscore the broad impact of this trade network.

Giriş

Roma İmparatorluğu, dünya tarihi için ve özellikle de Batı Tarihi için en büyük rol-model uygarlıklardan biri belki de en önde gelenidir. Ulaştığı sınırlar, toplum yapısı, idari teşkilatı ve askeri düzeni, eğitim sistemi, sanatsal faaliyetleri ve ekonomik durumu ile çok güçlü bir medeniyettir. Şüphesiz devletleri istikrarlı şekilde zirvede tutan en önemli öğelerden biri de iktisadi güç ve ticari faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin icra edilebilmesi için güvenli ve

düzenli bir lojistik ağ gereklidir. Roma İmparatorluğu'nda kara taşımacılığı, "viae" olarak adlandırılmış ve oldukça gelişmiş bir düzeye ulaşmıştır. Bu yollar öncelikle askeri amaçlar için inşa edilmişti.¹ Ancak aynı zamanda ticari amaçlara da hizmet etmiştir. Roma İmparatorluğu, sınırlarının devasa boyutlara ulaşmış olması ile özellikle deniz ticaretinde oldukça büyük ithalat ve ihracat ağı kurmuştur. Romalılar "denizimiz" adını verdikleri Akdeniz'de dominant bir ticari karakter ortaya koymuşlardır.² Bu yapının oluşması için başlarda denizcilik konusunda çok da deneyim sahibi olmayan Roma'nın zaman içerisinde kendisini geliştirmesi bir zaruret haline gelmiştir.

Romalılar Kartacalılarla ilk kez karşılaştıkları döneme kadar gemi yapımı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değillerdi. İlk Roma gemileri Kartacalılar tarafından kullanılan ve Yunan kadırgalarıyla aynı genel görünümde olan gemilerin kopyalarından ibaretti. İlk Roma filosunun quinqueremelerden oluştuğu bilinmektedir.³

Romalılar'ın Pön Savaşlarına kadar denizcilik faaliyetlerinde hem askeri hem de ticari anlamda etkili olduklarını söylemek çok da mümkün değildir. Ancak Pön Savaşları ile birlikte bu durum değişiklik göstermiştir. Kartacalılar'ın zaman içerisinde güç kazanarak Akdeniz üzerinde özellikle ticari anlamda etkin bir noktaya ulaşması üzerine bu durumu dikkatle takip eden Romalılar Güney İtalya coğrafyasında koloniler kurmaya başlamışlar, I. Pön Savaşı'ndan (MÖ 264-241) önceki bir yüzyıl boyunca güney İtalya anakarasında agresif bir şekilde genişleşmişlerdir.⁴

Roma'nın bu genişleme döneminde, başkenti bugünkü Tunus'ta bulunan Kartaca, güney Iberia'ya, Kuzey Afrika'nın kıyı bölgelerinin çoğuna, Korsika'ya, Sardinya'ya ve Sicilya'nın batı yarısına bir talassokrasi içinde hükmetmeye başlamıştı.⁵ Roma, Güney İtalya'nın kontrolü altına girmesinden sonra yayılmacı bir tutum sergilerken, Kartaca Sicilya'ya mülkiyetçi bir yaklaşım sergilemiştir. Bu çatışan politikaların etkileşimi, iki gücün savaşa girmesine neden olmuştur.⁶ İlk MÖ 264-241, ikincisi MÖ 218-201 ve üçüncüsü MÖ 149-146 yılları arasında cereyan eden Pön Savaşları sonucunda Roma Akdeniz Bölgesi ticaretinde artık sözü geçen bir siyasi güç haline almıştır.⁷

Özellikle I. Pön Savaşı sırasında, Roma Cumhuriyeti Kartaca donanmasıyla başarılı bir şekilde mücadele edebilmek için yeni bir filo inşa etmiştir. Mylae Muharebesi (MÖ 260), Ecnomus Burnu Muharebesi (MÖ 256), Hermaeum Burnu Muharebesi (MÖ 255) ve Aegates Muharebesi'nde (MÖ241) kazanılan zaferler Romalıları, savaşın merkezini Kuzey Afrika'daki Kartaca merkez bölgesine itmek için deniz tabanlı savaş ve stratejiler izlemeye teşvik etmiştir.⁸

¹ Van Tilburg, 2007: 33.

² Greene, 1990: 17.

³ Holmes, 1906: 36.

⁴ Miles, 2011: 157-158.

⁵ Goldsworthy, 2006: 30.

⁶ Miles, 2011: 176.

⁷ Tekin, 2012: 199-202.

⁸ Casson, 1971: 105.

Roma'nın Akdeniz ve dolayısıyla Erythra Denizi ticaretinde kurmak istediği hakimiyet için bir başka tehlike de Parthlardı. Roma'nın MÖ 190 yılında Seleukoslar'ı mağlup edişi ve bu olayın ardından sağlanan Apameia Barışı (MÖ188) ile Anadolu'da başlayan hakimiyet süreci içerisinde Romalılar ilerleyen dönemlerde Fırat Nehri'ne kadar ilerlemişlerdir. Bu nehir, iki devlet arasında bir sınır oluşturmuştur.⁹ MÖ 53 yılına gelindiğinde Parthlar ile Romalılar arasındaki savaşların ilki olan ve Roma'nın yenilgisi ile sonuçlanan Carrhae Savaşı yaşanmıştır. Bu dönemden sonra da Roma-Parth mücadelesinin sürdüğü görülmüştür.¹⁰

Parthlar'ın düşmanca tavırları, İskit kabilelerinin Orta Asya'ya akın etmesi, kara yollarının uzunluğu ve belirsizliklerle dolu oluşu, Arabistan'ın çöl yollarından mal satın almak için yapılan muazzam masraflar, Romalıları mümkün olduğunca Erythra Denizi'nden geçen yolu kullanmaya yöneltmiştir.¹¹ Roma Parthlar'ın kendisi için sadece karada değil Akdeniz'deki ticari faaliyetleri için de bir tehlike oluşturacağını farkına varmıştır. Özellikle Kartaca ile girmiş olduğu mücadeleden edinmiş olduğu tecrübe sayesinde Parthları Akdenize yaklaştırmamak için Fırat Nehrinin sınır olarak kalması için uğraş vermiş bölgede almış olduğu askeri önlemler sayesinde çıkarlarını korumayı başarmıştır.¹²

Mısır'ın fethinden sonra Romalılar Ptolemaiosların mirasçıları olarak sahneye çıktıklarında, kısa süre içinde zahmetli kara ticaretinden kurtulup bunun yerine kendilerinin organize ettikleri deniz ticaretini koyabileceklerini fark etmişlerdir. Bunu yaparken Sabalarla ve Himyerilerle hesaplaşmak zorunda kalmışlardır. Sabalar Babul-Mendeb'i kontrol ederken, Himyeriler Aden'e hükmetmişlerdir. Dahası, her ikisi de Parthları müttefikleri olarak görmüştür. Augustus bu durumun farkına varmıştır.¹³ Augustus'un bu aşamada zengin baharat ve parfüm ticaretini kontrol etmek için bir tür yayılcı politika izlediği açıktır. Bu da Nebatilerin yardımıyla Sabalara karşı harekete geçmek anlamına gelmektedir. Ayrıca bu bölgede bulunan ve tehdit oluşturan göçebe Araplar'ı kontrol altında tutma isteği bölgeye bir sefer düzenlenmesini gerekli kılmıştır.¹⁴ Augustus MÖ 26 yılında, Aelius Gallus komutasında Arabistan'ın işgaline izin vermiştir.¹⁵ İşgal kararı, Yemen'den yani Felix Arabia'dan gelen Sabalar'ın tütsü ticaretinden büyük miktarda servet elde ettiği bilgisiyte teşvik edilmiştir.¹⁶ Bu dönemde Sabalar Nebatilerin başlıca tütsü tedarikçileriydi. Onların ticaret gemileri Erythra Denizi'nde yoğun bir şekilde faaliyet gösteriyordu.¹⁷ Augustus, Sabaları hedef alarak Yemen'e kadar olan bölgelerin Roma İmparatorluğu'na yeni ve büyük zenginlik üreten eyaletler olarak dahil edilebileceğini umuyordu. MÖ I. yüzyılda Arabistan'ın Aden limanı ile özdeşleştirilen ve "iyi ruh" anlamına gelen

⁹ Yıldırım, 2012: 47-53.

¹⁰ Mackay, 2004: 150.

¹¹ Warmington, 1974: 14.

¹² Yıldırım, 2012: 57.

¹³ Simon, 2002: 314.

¹⁴ Bowersock, 1971: 227.

¹⁵ Strabo, *Geographika*, XVI.4.22-4; Plinius, *Naturalis Historia*, VI.32.160-1.

¹⁶ Singer, 2007: 10.

¹⁷ Crone, 1987: 23.

Eudaemon şehri, Felix Arabia'da yer alan ve Erythra Deniz ticaretinde önem arz eden bir aktarma limanıydı.¹⁸

Bu aşamada Augustus, MS 26'da başlayan Roma'nın Arabistan'ı işgali için hazırlık yapılmasını emretti. Mısır valisi Aelius Gallus, Erythra Denizi'nin kuzeyindeki Clysma limanı yakınlarında 80 savaş kadırgası ve 130 nakliye gemisinden oluşan bir filo inşa ettirdi.¹⁹ Ancak tüm hazırlıklara rağmen sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Seferden sonra bahsi geçen nakliye gemilerine ne olduğu kaydedilmemiştir. Buna rağmen Roma'nın Erythra Denizi kıyısında büyük gemi inşa tesisleri ve ikmal hatları kurması Erythra Denizi üzerinden Hindistan'a ulaşmasını kolaylaştırmıştır.²⁰

Yukarıda bahsi geçen siyasi gelişmelerin ışığında Romalılar Erythra Denizi'ndeki ticari faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdürmüşlerdir. Bu çalışmada; söz konusu ticari faaliyetlerin başarılı bir şekilde icra edilebilmesi için Roma'nın atmış olduğu adımlar, Erythra Denizi ve etrafında kurulan limanlar ile bunların fonksiyonları, bölgede yaşayan diğer halklar ile olan ilişkilerin niteliği ve Romalılar'ın bu denizi kullanarak yapmış olduğu ticarete ön plana çıkan ithalat ve ihracat ürünleri değerlendirilecektir.

Erythra Deniz Ticaretinin Kronolojik Gelişimi

Adını Kral Erythras'dan aldığı düşünülen ve kelime karşılığı "Doğu'nun denizi", "Doğunun ya da yükselen güneşin denizi", "Güneşe tapılan deniz" ya da "Mor renkteki boyayı ya da Erythra boyasını getiren insanların geldiği deniz" gibi çeşitli anlamlara geldiği düşünülen Erythra Denizi günümüzdeki Kızıldeniz'e karşılık gelmektedir.²¹

Erythra Denizindeki denizcilik faaliyetleri çok eski zamanlara dayanır. Doğu ile Batı dünyası arasında bir geçiş noktası ve üç kıtanın halkları için ticari bir buluşma yeri olarak değerlendirilebilir.²² (Harita 1) Erythra Denizi üzerinde en eski dönemlerden itibaren ticari ağlar oluşturulmuştur. Bu ağlar Sümer ve Harappa Uygarlıklarına kadar uzanmaktadır.²³ Firavunlar döneminden itibaren Mısırlılar Erythra Denizi'nin dış sınırındaki doğu bölgeleriyle temas kurmuşlardır. MÖ III. binyılda Arap menşeli aromatik bitkiler Mısır dini törenlerinde özel bir anlam kazanmıştı. Eski Krallık Dönemine ait arkeolojik kalıntılar ve hiyeroglif metinler, tütsülerin Mısır'daki tapınak sunaklarında yakıldığını ve mumyalama da dahil olmak üzere önemli cenaze geleneklerinde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Firavunlar bu ürünlerin elde edilebilmesi için Erythra Denizi kıyısında limanlar kurmuşlardır.²⁴ Daha sonra Achaemenid Kralları kuzeybatı Hindistan ile Erythra Denizi arasındaki yolları keşfetme çabası içinde olmuştur.²⁵

¹⁸ Mclaughlin, 2010: 72.

¹⁹ Strabo, *Geographika*, XVI.4.23.

²⁰ Mclaughlin, 2010: 28.

²¹ Schoff, 1913: 350, 362.

²² Warmington, 1974: 6.

²³ Vogt, 1996: 127; Bernstein, 2008: 31.

²⁴ Warmington, 1974: 23.

²⁵ Herodotus, *Histories*, IV.44.

Firavunların hakimiyetindeki Mısır'ın da Doğu Afrika'ya ve muhtemelen güney Arap Yarımadası'na devlet destekli birkaç sefer yaptığı düşünülmektedir.²⁶

Basra Körfezi ve Erythra Denizi'nin aktif kullanımı sırasıyla Seleukos ve Ptolemaios İmparatorlukları altında Hellenistik Dönemde de devam etmiştir. Seleukoslar Failaka Adası'ndaki İkaros'ta bir koloni kurmuş ve doğu Arap yarımadasında yaşayan Gerraha Araplarıyla ticari ilişkiler geliştirmiştir. Bu durum, adada ve Doğu Arabistan kıyısı boyunca başka yerlerde bulunan arkeolojik malzemelerde ve sikke buluntularında kendini göstermektedir.²⁷ Ptolemaioslar ayrıca altın çıkarmak için ve askeri amaçlarla Doğu Afrika'dan filler elde etmek için Mısır'ın Doğu Çölü'nde istasyonlar ve Erythra Denizi kıyısında limanlar kurmak için büyük çaba harcamışlardır.²⁸ Fillerin satın alınması Ptolemaioslar için önemli bir mesele olmaktan çıktıktan sonra bile, Erythra Denizi'nin ticari amaçlarla kullanımı, MÖ II. ve I. yüzyıllarda yoğun bir şekilde devam etmiştir.²⁹

Yunanlılar ise açık denizden Hindistan'a yelken açmak için Muson Rüzgârlarını kullanmayı ilk kez MÖ II. yüzyılın sonlarında öğrenmişlerdir. Bu gelişmeler doğrudan Roma'nın Hint Okyanusu ticaretine katıldığı dönemden önce gerçekleşmiştir. MÖ 30 yılında Augustus tarafından Mısır'ın ilhak edilmesi, Roma'nın Erythra Denizi üzerinden Mısır'a giren ve çıkan malların düzenlenmesini, izlenmesini ve vergilendirilmesini devralması anlamına geliyordu.³⁰ Güneybatı Musonu Erythra Denizi limanlarından seyahat eden tüccarların Temmuz ayında yola çıkıp Eylül ayının ikinci yarısı civarında Hindistan kıyılarına ulaşmalarını ve ardından kuzeydoğu Musonuyla birlikte Aralık sonu ve Ocak başı civarında dönüş yolculuğuna başlamalarını sağlıyordu.³¹

Roma'nın Mısır'ı ilhakı Erythra Denizi'nin Hint Okyanusu ticaretine katılımında yeni bir siyasi aşamayı temsil etmektedir. Ancak Ptolemaios ve Roma Dönemleri arasındaki süreklilik ve değişimin kapsamı ile değişimin hızı hakkında bir takım belirsizlikler vardır. Roma Dönemi ile birlikte bölgedeki ticaret öncekine oranla daha sistematik, sivil ve ticari hale gelmiştir.³²

Roma'nın Erythra Denizindeki Yayılımı

Romalılar, altın ve zümrüt madenleri de dahil olmak üzere Mısır'ın Doğu Çölü'nde bulunan değerli doğal kaynaklarını sömürmek için hızla harekete geçmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak Roma ordusu, Doğu Çölü'ndeki yerleşimleri Nil Vadisi'ne bağlayan çöl yolları boyunca seyahat koşullarını iyileştirmek zorunda kalmıştır. Eski zamanlarda Doğu Çölü'nü geçen yollar, molozlardan temizlenmiş ve çöl istasyonları arasında kervanlara rehberlik

²⁶ Shaw, 2000: 316-17.

²⁷ Salles, 1996: 303.

²⁸ Tomber, 2008: 64.

²⁹ Mooren, 1972: 129-130.

³⁰ Cobb, 2015: 364.

³¹ *Periplus Maris Erythraei*, 39, 49; Plinius, *Naturalis Historia*, VI.26.99-105.

³² Tomber, 2008: 71.

etmek için aralıklı olarak işaretlenmiş patikalardan ibaret olup bu rotalarda yürüyen tüccarlar için başıboş haydutlar ciddi bir tehlike oluşturmuştur.³³

Roma rejimi karadan iletişimi kesintiye uğratacak tehditleri ortadan kaldırmak istemiştir. Bunun için Roma ordusu Erythra Denizi limanlarına giden çöl yollarını, seyahati kolaylaştırmak için ek sulama istasyonları kurarak geliştirmiştir. Ayrıca çöl trafiğini haydutlardan ve düşman göçebelerden korumak için askeri karakollar inşa etmiştir. Bunlara ek olarak geçen yolcuları ağırlamak için kuyular, su sarnıçları ve büyük müstahkem kompleksler de oluşturmuştur.³⁴

MS I. yüzyıla gelindiğinde doğu ticaretinin rutini iyice yerleşmişti. İskenderiye'den yaklaşık 650 kilometre uzaklıktaki Kopt Bölgesine ulaşmak için Nil Nehri boyunca güneye yelken açmak on iki gün sürüyordu. Şehir büyük bir nehir limanıydı. Burası Erythra Denizi limanlarından çöl boyunca gelen doğu malları için önemli bir ticari takas merkeziydi. Sonuç olarak Kopt Bölgesi, ticaret birlikleri ve nakliye firmaları için bir üs işlevi görüyor, ithalat ve ihracat mallarının akışını izleyen ve vergilendiren çeşitli hükümet temsilcilerinin merkezi olarak hizmet veriyordu.³⁵

Roma yönetimi altında Myos Hormos³⁶ ve Berenice³⁷, doğu ticaretinde Erythra Denizi'nin en önemli iki limanı haline gelmiştir. Kopt Bölgesi'nden bu şehirlere yolculuklar develerle yapılmış, ticaret malları ve malzemeler yoğun çöl yollarında taşınmıştır. Myos Hormos, Kopt Bölgesi'nden yaklaşık 180 kilometre uzaklıkta olup bu yolculuğu yapmak ortalama altı ya da yedi gün sürmüştür.³⁸ Berenice ise daha güneyde, Roma topraklarının en ucunda yer almakta olup bu limana olan 370 kilometrelik yolu kervanla kat etmek neredeyse 12 gün sürmüştür.³⁹

Augustus zamanında Myos Hormos'un uzak doğuya giden gemilerin ana limanı olduğu anlaşılmaktadır. Çöl geçişinin daha kısa olması, giden malları bu limana teslim etmenin Berenice'ye göndermekten daha ucuz olduğu anlamına geliyordu. Myos Hormos güzergâhına yapılan Roma yatırımları muhtemelen bu yolun daha büyük tesislere sahip olmasını ve yolcular için daha güvenli olmasını sağlamıştır. Gallus başarısız Arabistan seferinden sonra büyük nakliye filosunu limana indirebildiği için bu liman tesisleri önemliydi.⁴⁰ Berenice'deki limanın etrafındaki suların gemicilik için fazla elverişli olmaması, kayalıklarla kaplı engebeli bir sahile sahip olması ve çoğu zaman fırtına şiddetindeki rüzgârlara maruz kalması⁴¹ bu limanın Myos Hormos'a oranla daha geride kaldığını düşündürmektedir. Bu nedenle Strabo Berenice'yi

³³ Mclaughlin, 2010: 27.

³⁴ Adams, 2007: 24-25.

³⁵ Strabo, *Geographika*, XVII.1.45; Plinius, *Naturalis Historia*, VI.26.102-3

³⁶ Strabo, *Geographika*, II.5.12.

³⁷ Strabo, *Geographika*, XVI.4.5.

³⁸ Strabo, *Geographika*, XVII.1.45.

³⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, VI.26.102.

⁴⁰ Tomber, 2008: 57.

⁴¹ Strabo, *Geographika*, XVI.4.5.

bir limandan ziyade elverişli iniş yerlerine sahip bir site olarak tanımlanmaktadır.⁴²

Augustus Erythra Deniz ticaretinin gelişmesi için bazı adımlar atmıştır. Buna göre, Mısır'daki kanalları temizletmiş Kopt Bölgesi'nde bir askeri kamp kurarak askerlerini Myos Hormos'a ve Berenice'ye giden yollardaki sarnıçları onarmakla görevlendirmiştir.⁴³ Ombites, Philae ve Elephantine bölgelerinde, Myos Hormos ve Berenice'deki vergileri toplamak üzere gönderilen mültezimleri denetlemek için, Erythra Denizi'nin vergilerini toplayan strategoslar tayin ederek Erythra Denizi'nde tam bir askeri hakimiyet kurmak amacıyla Ptolemaios Sistemini yeniden oluşturmuştur.⁴⁴

Erythra Denizi ticaretinde kullanılan gemiler mevsim koşullarına bağlı olarak hareket ettirilmiştir. Bu koşullar doğuya yapılacak seferleri mümkün kılana kadar gemilerin aylarca bahsi geçen limanlarda bekletildiği olmuştur. Sonuç olarak, Erythra Denizi limanlarından gidecek olan gemilerin yükleme işlemleri acil değildi. Buna karşılık, doğudan gelen yüklerin boşaltılması, tüccarlar perakende mallarını mümkün olan en kısa sürede İskenderiye pazarlarına ulaştırma amacıyla olduğu için, aceleye getirilmiştir. Bu durum Roma kargo filolarının uzak Doğu'dan döndüğünde Myos Hormos'taki tesislerin aşırı yoğun olduğu anlamına geliyordu. Buna karşılık, birçok ticaret gemisi doğudan getirdikleri yüklerini Kopt Bölgesi'nden daha uzak olmasına ve daha önce belirttiğimiz dezavantajlarına rağmen Berenice'de boşaltmayı tercih etmiştir.⁴⁵

Bu dönemde, Berenice'de yük boşaltan gemiler muhtemelen kargo işlemleri bittikten sonra kuzeye, daha korunaklı Myos Hormos Limanına doğru yelken açmıştır. Bu yolculuk en az beş gün sürmekte olup Uzak Doğu'dan dönen çoğu Romalı tüccar, karaya çıkmak için hangi limanı seçerlerse seçsinler Kopt Bölgesi'ne aynı sürede ulaşmayı beklemiştir.⁴⁶ Berenice'deki liman tesisleri muhtemelen Tiberius döneminde restore edilmiştir. Kanıtlar MS 14'ten MS 37'ye kadar olan dönemde limana daha fazla devlet yatırımı yapıldığını göstermektedir. Şehir merkezindeki Khem tapınağındaki verilerde Augustus'tan bahsedilmese de Tiberius'tan başlayarak halefleri sıralanmıştır.⁴⁷

Berenice'de bulunan ostraca kayıtları, restore edilen limanın dış ticaret seferleri için bir üs olarak nasıl işlediğini göstermektedir. Bu gümrük belgeleri, Akdeniz'in dört bir yanındaki pazarlardan gelen ürünlerin Uzak Doğu'ya ihraç edilmek üzere kentte toplandığının kanıtıdır. En sık bahsedilen kargolar içinde, Laodicea, Rodos, Amina, Efes ve Kolophon şaraplarının yanı sıra kullanılmış amforalarda yeniden paketlenmiş yerli üretim Mısır menşeli şaraplar vardır.⁴⁸ Ticaret gemilerine yüklenen amforaların sayısı, yaklaşık 50 konteynerlik büyük sevkiyatlardan birkaç amforalık küçük teslimatlara kadar

⁴² Strabo, *Geographika*, VII.1.45.

⁴³ Suetonius, *De Vita Caesarum*, 18.

⁴⁴ Warmington, 1974: 14.

⁴⁵ Mclaughlin, 2010: 31.

⁴⁶ Whitewright, 2007: 86.

⁴⁷ Sidebotham, 1986: 52-53.

⁴⁸ Adams, 2007: 226.

çeşitlilik göstermektedir. Gemilere ayrıca pancar ve soğan gibi erzaklar da yüklenmiştir.⁴⁹

Bu dönemde Nil'i Erythra Denizi'ne bağlayan eski kanal ciddi bir bakımsızlık içindeydi. Kanal ancak MS 98'den MS 117'ye kadar iktidarda kalan İmparator Traianus'un emriyle yeniden kazıldı. Kanalın yeniden açılması ile İskenderiye'den Clysma'ya doğrudan bir bağlantı sağlandı. Clysma'dan güneye Myos Hormos ve Berenice'ye deniz yolculuğu yapılabilirdi. Buralarda özel yük gemileri Roma yüklerini almak için bekliyordu. Bu kanal güzergâhı Romalı işadamlarına Akdeniz'in büyük mallarını Erythra Denizi limanlarına göndermek için daha ucuz bir yol sağlıyordu. Birçok yolcu bu su yolculuğunu zorlu çöl geçişine tercih etmekteydi.⁵⁰

Yolculuklar için oluşturulan bu ikmal rotası, çölde kara taşımacılığının masraf ve zahmetinden kaçınılmasını sağlıyordu. Ancak Erythra Denizi'nin üst bölgeleri sürekli kuzey rüzgârlarına maruz kaldığından Clysma'ya dönüş seferleri zor ve zaman alıcı oluyordu.⁵¹ İmparatorluğun dört bir yanından gelen Roma vatandaşları da Mısır'ın doğu ticaretinde öne çıkıyordu. Mısır'da ticari işletmeleri olan ve Erythra Denizi limanlarında temsilcileri bulunan en az yedi Roma vatandaşının varlığı bilinmektedir.⁵²

Roma Erythra Denizi üzerindeki yayılımını sağlarken önemli başka bir faktör de kullanılan ticaret gemilerinin özellikleridir. Antik gemilerin çoğu, ahşap kaburgalardan oluşan bir kafes için omurga görevi gören yapı ile iskelet ahşap bir çerçeve olarak inşa edilmiştir. Gövde kaplaması daha sonra bu iskelete eklenmiştir. Buna karşın, büyük Greko-Romen yük gemileri önce dış gövde inşa edilerek yapılmıştır. Bu gövdenin tahtaları, bölümleri yerlerine sağlam bir şekilde sabitlemek için kenarları boyunca zıvana ve tenon bağlantılarıyla birleştirilmiştir. Buradaki amaç, daha fazla güçlendirici kerestelerin ve iç çerçevelerin ekleneceği çok sağlam, kendi kendini destekleyen bir gövdedir. Myos Hormos'ta bulunan zıvana ve zıvana bağlantılarına sahip kalaslar, bu tekniklerin doğu yük gemilerinde kullanıldığını doğrulamaktadır. Bu gemi inşa yöntemi, normal gemi marangozluğundan ziyade son derece sağlam bir gövdenin oluşmasını sağlamıştır.⁵³

Eythra Denizi'ndeki yük gemilerinde seyahat eden yolcular arasında İtalya'dan şarap tüccarları da dahil olmak üzere çeşitli Roma bölgelerinden tüccarlar ve ticari temsilciler yer almıştır. Bazı Romalı işadamları muhtemelen ticaret gemilerinin tamamına sahip olmuş ya da kiralamış ve bu gemilerde kendi ticari temsilcilerini çalıştırmıştır. Ancak, çok sayıda yük gemisi sahibi yüksek olasılıkla aynı gemide yolculuk etmiş bir dizi farklı tüccara kargo alanı kiralamıştır.⁵⁴ Bununla birlikte Hindistan'a yolculuk tehlikeli olmuştur. Eski kayıtlar doğu denizlerinde korsanlık tehdidinin ne kadar büyük olduğunu

⁴⁹ Bagnal, 2000: 15.

⁵⁰ Young, 2001: 77-78.

⁵¹ Sidebotham, 1989: 487.

⁵² Sidebotham, 1986: 86.

⁵³ Casson, 1991: 10.

⁵⁴ Young, 2001: 57.

göstermiştir. *Periplus Maris Erythraei*'de, Erythra Denizi'nin doğu kıyısında rotalarından sapan gemileri yağmalayan ve gemi enkazından kurtardıkları tüm insanları köleleştiren vahşi bir halkın yaşadığını belirtilmiştir. Bu nedenle yazar, gemilerin Erythra Denizi'nden aşağıya doğru yapılan yolculuklarında bu kıyıdan kaçınmalarını ve bu “korkutucu” bölgeden geçerken ekstra hız yapmalarını tavsiye etmiştir.⁵⁵ Benzer şekilde Philostratus, Erythra Denizi'nden geçerek uzak doğuya seyahat eden bir gemide Erythra Denizi'nin doğu kıyısında yaşayan vahşilerden gemiyi korumak için paralı askerlerden oluşan bir müfrezenin bulunduğunu, bu durumun gemilerin güvenliğini sağlamak için bir zaruret olduğunu belirtmiştir.⁵⁶

Uzak Doğu'ya yelken açan Roma gemileri Erythra Denizi ve Hint Okyanusu'ndaki elverişli hava koşullarından faydalanmak için bir mevsimsel zaman çizelgesi izlemiştir. *Periplus Maris Erythraei*'de, Mısır'dan Hindistan'a gitmek için en uygun zamanın Temmuz ayı olduğu ve bu sayede gemilerin yaz aylarında bu bölgede düzenli olarak esen kuzey rüzgârlarını kullanarak Erythra Denizi'nden geçebildiği belirtilmiştir.⁵⁷ Mısır'dan Erythra Denizi'nin girişine yakın bir Arap limanı olan Ocelis'e kadar olan mesafe yaklaşık 1.200 kilometre olup yaklaşık 30 günlük bir yolculuk gerektiriyordu. Erythra Denizi'nden Hindistan'a yelken açmanın en avantajlı yolu ise Ocelis'ten yola çıkmaktır. Hippalus Rüzgârının etkisiyle Hindistan'da ulaşılan ilk ticaret istasyonu olan Muziris'e 40 günde varılmıştır.⁵⁸ Erythra Denizi'ne dönüş yolculuğu ise Kasım ayı başlarında kuzeydoğu Musonunun başladığı zamana kadar yapılmamıştır. Bu da Romalı tüccarlara antik Hindistan pazarlarını keşfetmek için neredeyse sekiz hafta vermiştir. Malabar Sahili'ni ziyaret eden Roma gemileri dönüş seferlerini Aralık ayına kadar ertelemişlerdir.⁵⁹

Roma için Erythra Denizi-Hindistan yolculuğu kadar bir diğer önemli rota da Arabistan'a giden rotadır. Bu rota için Aden Körfezi oldukça önemlidir. Eski zamanlarda Aden Körfezi çevresindeki Afrika ve Arabistan kıyılarında frankincense ve myrrh gibi değerli aromatik maddeler üretilirdi.⁶⁰ Frankincense ve myrrh Yunan ve Pers toplumlarında tanrılara sunulan adaklar olarak değer görürken, aynı zamanda tıbbi tedavilerde ve güzel kokulu parfümlerde de önemli bileşenlerdi. Pazar talebinden cesaret alan Arap Yarımadası halkları, bu aromatik malların büyük miktarını kuzeye, Yunan Akdenizine ve Parth Krallığı'na götüren gelişmiş bir ticari düzen geliştirdiler. Augustus Ptolemaios rejimini devirdiğinde, Roma'nın Hindistanla ticaretini önemli ölçüde artıran bu durum, Roma'nın Aden Körfezi çevresindeki pazarlarla olan temasını da artırdı. Bu gelişmeler Erythra Denizi'ndeki ticarete olumlu bir etki yaptı. Bir dizi küçük Arap krallığı bu ticarete dahil olarak giderek zenginleşti. Malların birbirine bağlı kara ve deniz ticaret ağları boyunca taşınması Arap ticaretinin bir özelliği idi. Antik kaynaklar, Antik Dönemdeki mesafeli ticaret hakkında birbiriyle ilişkili karmaşık bir ticari

⁵⁵ *Periplus Maris Erythraei*, 20.

⁵⁶ Philostratus, *Vita Apollonii*, III.35.

⁵⁷ *Periplus Maris Erythraei*, 39.

⁵⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, VI.26.104.

⁵⁹ Mclaughlin, 2010: 42.

⁶⁰ Singer, 2007: 6.

güzergâhlar sistemine işaret etmektedir. Bu ticaret rotaları aynı bölgelerden başlamış ve genellikle benzer varış noktalarına ulaşmıştır. Küçük gemiler Yemen'den kuzeye, Erythra Denizi ya da Basra Körfezi'ne doğru yelken açmış, Akdeniz'in ve Mezopotamya'nın büyük kent pazarlarına aromatik maddeler taşımıştır. Aynı zamanda deve kervanları da Arabistan'ın iç kesimlerindeki büyük çöl boyunca kuzeye doğru ilerleyerek aynı bölgelere ulaşmıştır. Bu ticaret yolları büyük ticaret merkezi Petra'dan geçmiştir. Nebatiler gibi çöl halkları bu trafiği kolaylaştırarak zenginleşmişlerdir.⁶¹

Roma Döneminde Erythra Denizi ve Hint Okyanusu aktif şekilde kullanılmıştır. Ancak bu durum Romalı tüccarların bu ticarete katılan tek ya da baskın grup olduğu anlamına gelmemektedir. Hintliler ve Araplar da aktif olarak bu ticarete dahil olmuşlardır.⁶² Ancak Erythra Denizi merkezli ticari faaliyetlerde Romalıları diğer milletlere oranla daha aktif ve egemen güç olarak görme eğilimi de vardır.⁶³ Bu görüşü destekleyen ifadeler içinde Hint krallıklarının uzun mesafeli ticaret yapacak kaynaklardan yoksun olduğu⁶⁴ ya da kendi gemilerine sahip olmayan Hintlilerin ve Arapların muhtemelen Roma gemilerinde kendi mallarıyla seyahat ettikleri⁶⁵ yer almaktadır.

Akdeniz'in Erythra Denizi üzerinden Hint Okyanusu ticaretine katılım yoğunluğu ile Hint Okyanusu üzerinde var olan ticaret yoğunluğu aynı değildir. Mezopotamya'da ele geçen çömleklerinin dağılımı ve tarihlendirilmesiyle bu malların neredeyse tamamına yakınının Parth (MS 1-224) ve Sasani (MS 224-651) dönemlerinde Basra Körfezi üzerinden hareket ettiğini göstermektedir.⁶⁶ Doğu mallarının Roma İmparatorluğu'na Basra Körfezi ve Mezopotamya'dan geçen nehir ve kara yolları üzerinden getirildiği açıktır. Bu alan Parth egemenliği altında olup Romalı tüccarların genel olarak bu rotayı kullanmadığı düşünülmektedir.⁶⁷

Romalı tüccarlar genellikle Basra Körfezi rotasını kullanmasa da, bu rotayı Roma'nın etki alanı içinde bulunan ancak Aurelianus Dönemine kadar (MS 270-75) doğrudan kontrol edilemeyen yarı bağımsız Palmyra eyaletinden gelen tüccarlar kullanmıştır. Mezopotamya ve Basra Körfezi üzerinde gerçekleşen Palmyra faaliyetlerine dair epigrafik kanıtlar Trainus ve Hadrianus dönemlerinde bir yoğunluğun olduğunu göstermektedir. Ancak bu kanıtlarda 161-193 yılları arasında kayda değer bir azalma olup bu ticaret muhtemelen Roma-Parth çekişmesinden etkilenmiştir.⁶⁸

Bu dönemde Romalılar'dan başka Erythra Deniz ticaretinde bahsedilemsi gereken halklardan biri Nebatilerdir. Bu Arap halkı Erythra Denizi ile Akdeniz kıyısı arasındaki toprakları işgal etmiş, bu konum onlara tütsü ticaretinde aracı olarak önemli bir konum kazandırmış ve gelişmekte olan krallıklarını son derece zenginleştirmiştir. Arap gemileri Güney Arabistan'dan Erythra Denizi

⁶¹ Mclaughlin, 2010: 61.

⁶² Wheeler, 1954: 1.

⁶³ Miller, 1969: 217; Warmington 1974: 279-281.

⁶⁴ Meyer, 1992: 71.

⁶⁵ Mclaughlin, 2010: 39.

⁶⁶ Tomber 2007: 981-982.

⁶⁷ Millar, 1998: 121; Potts, 1990: 11-12.

⁶⁸ Cobb, 2015: 369.

Körfezi'nin başındaki Aila adlı büyük bir Nebati Limanına mal taşımıştır.⁶⁹ Ptolemaioslar Döneminde Yunan-Mısır ticari faaliyetleri Erythra Denizi'ne doğru genişlemeye başlamıştır. Nebatiler de buna karşılık olarak küçük gemilerini kullanarak Yunan gemilerine saldırmışlardır.⁷⁰ Roma Dönemine gelindiğinde, Erythra Denizi'nin daha güneyindeki Leuke Kome adlı bir istasyon Nebati Bölgesi'nin ana limanı haline gelmiştir. Buraya Güney Arabistan'dan düzenli yükler gelmiş gelen mallar Petra üzerinden kervanlarla Akdeniz kıyılarına götürülmüştür.⁷¹

Tıpkı Nebatiler gibi Erythra Denizi ticaretinde ön plana çıkan ve büyük bir ticari güç haline gelen bir başka halk da Sabalardır. Bu halk uzun süre doğu ile batı arasındaki deniz ticaretinin başlıca aracılığı olmuşlardır. Denizden ve çöl yollarından sonuna kadar yararlanmışlardır. Afrikalıların Hintlileri Erythra Denizi'nden uzak tutmalarına ve Muson Rüzgârları'nın etkili şekilde kullanımını Yunanlılardan gizli tutmalarına yardımcı olmuşlardır.⁷² Bu halk II. Ptolemaios ve III. Ptolemaios'un faaliyetleriyle kısa bir süre için kontrol altına alınabilmiştir.⁷³

Erythra Denizi ticaretinde bölgede var olan bir başka halk da Axumlulardır. Bu halkın mensubu bulunduğu Axum Krallığı'nın denetimi altında olan kıyılar boyunca Erythra Denizi kıyılarından ayrılan Roma gemileri güneye doğru yol almıştır.⁷⁴ Roma gemileri bu yönelimin ardından Ptolemaios Theron olarak adlandırılan küçük bir ticaret limanına ulaşmıştır. Bu ileri karakol, ele geçirilen Afrika fillerinin Mısır'a taşınması için kullanılan bir askeri üs olup Erythra Denizi'nden geçen Romalı gemiciler için önem arz etmiştir.⁷⁵ Burada yer alan küçük çaplı gemiler Erythra Denizi'nden Arabistan tarafına rahatlıkla yelken açabilmişlerdir. Procopius bu limandan orta derecede elverişli bir rüzgârın da yardımıyla beş günlük bir yolculuk yapılarak Arabistan'a geçidiğini anlatmıştır.⁷⁶

İmparatorluk Dönemi'nin başlarında Roma'nın Hindistan ticaretinde kayda değer bir önem kazanan bir başka halk da Hadramutlulardır. Bu halkın mensubu olduğu krallık, Roma sınırlarına daha yakın olması ve Romalılar ile Hindistan arasındaki doğrudan ticaretin yapılmasında bir engel oluşturması bakımından ön plana çıkmıştır. Bu engel Süveyş Yarımadası ve Arabistan'ın kuzeybatı köşesindeki Nebati Arapları tarafından oluşturulmuştur. Nebati Arapları nüfuzlarını Erythra Denizi kıyısında en azından Leuce Come'ye (El Havra) kadar, kuzeydoğuda ise Suriye ve Arabistan sınırları boyunca ve hatta Fırat'a kadar uzatmışlardır.⁷⁷

⁶⁹ Strabo, *Geographika*, XVI.4.4.

⁷⁰ Cassius Dio, *Romaika*, III.43.

⁷¹ Whitewright, 2007: 86.

⁷² Warmington, 1974: 11.

⁷³ *Periplus Maris Erythraei*, 26.

⁷⁴ *Periplus Maris Erythraei*, 2.

⁷⁵ *Periplus Maris Erythraei*, 3.

⁷⁶ Procopius, *De Bello Persico*, I.19.17-19.

⁷⁷ Warmington, 1974: 12.

Erythra Denizi Üzerinden Ticareti Yapılan Emtialar

Roma Erythra Denizi'ni aktif şekilde kullanmıştır. Bu deniz üzerinde gerçekleşen ticarete iki bölge ön plana çıkmaktadır. Gerek Güney Arabistan ve gerekse de Hindistan Roma'nın hem ithalat hem de ihracat yaptığı ana ticaret rotalarıdır. Şüphesiz bu bölgelerle geliştirilen ticari ilişkilerdeki emtialar, bu emtiaların çeşitleri, özellikleri ve günlük yaşamın hangi alanında kullanıldığı oldukça önemli bir faktördür.

Roma İmparatorluğu'nun Erythra Denizi ticaretinde ön plana çıkan ana emtia tahıl olmuştur. Ayrıca zeytinyağı, çeşitli gıda maddeleri, garum (balık sosu), köleler, cevherler, metal nesnelere, lifler ve tekstil ürünleri, kereste, çanak-çömlek, cam eşya, mermer, papirüs, baharat ve tıbbi malzemeler, fildişi, inci ve değerli taşlar da ticarete sunulmuştur.⁷⁸ Tahıl ve inşaat malzemeleri gibi hacimli, düşük değerli emtiaların ticaretleri söz konusu olduğunda deniz yolu ile yapılan taşımacılığın maliyeti karadan yapılanaya göre 60 kat daha düşük olduğu için sadece deniz yolları tercih edilmiştir.⁷⁹ Ekmek yapmak için tahıl, kitap üretimi için papirüs gibi temel mallar ve emtialar, Mısır'dan İtalya'ya sürekli olarak ithal edilmiştir. Hint Okyanusu üzerindeki ticaret MS I. ve II. yüzyılda gelişmiştir. Denizciler, Roma Mısır'ının Erythra Denizi kıyısındaki Berenice, Leukos Limen ve Myos Hormos Limanları'ndan Malabar Kıyısı'ndaki Muziris ve Nelkynda Limanlarına kadar taşımacılık yapmışlardır. Okyanusu geçmek için Muson Rüzgârları'ndan yararlandıkları düşünülmektedir.⁸⁰

Kaynaklara göre Akdeniz Dünyası'na Güney Arabistan'dan ihraç edilen en önemli ürünler frankincense (günlük yağı) ve myrrh (mür yağı) dır.⁸¹ Her ne kadar günümüzdeki Somali Bölgeleri de bu ürünleri üretiyor olsalar da en kaliteli ve bol miktarda frankincense ve myrrh Güney Arabistan Yarımadası'ndan gelmektedir. Klasik yazarlar bu ürünlerin üretim merkezlerine ve Akdeniz Dünyası'na olan satışlarına çokça atıfta bulunmaktadırlar.⁸²

Myrrh bitkisi, frankincense bitkisine oranla Güney Arabistanlılar için daha geniş ölçüde yetişen ve peşin para ile satılan bir mahsuldü. Plinius'e göre Gebbatinae Krallığı'nda myrrh bitkisi üreticileri, ürünlerinin %25'ini vergi olarak krallarına ödemişlerdir.⁸³ Frankincense üretimi Güney Arabistan Krallığı'nda krallığın tek elden yaptığı bir üretimdi.⁸⁴ Myrrh bitkisi Gebbatinae için oldukça önemliydi. Wadi Behian'da, Gebbatinae'nin başkenti olan Timna Bölgesi civarında, arkeologlar myrrh ağaçlarına ait olan ve MÖ II. binyılın ortalarından MS II. yüzyıla tarihlenen kalıntılar bulmuşlardır.⁸⁵

⁷⁸ Boardman, 2000: 710-729.

⁷⁹ Hopkins, 2018: 169.

⁸⁰ Young, 2001: 36-42.

⁸¹ Sidebotham, 1986: 13.

⁸² Strabo, *Geographika*, I.2.32; XVI. 4.4; XVI.4.19; XVI. 4.22; Diodorus Siculus, *Bibliotheka*, II.49.2; III.42.5; III.46.3; XIX.94.5; Plinius, *Naturalis Historia*, XII.30.51; XII.35.71.

⁸³ Plinius, *Naturalis Historia*, XII. 35.

⁸⁴ *Periplus Maris Erythraei*, 29.

⁸⁵ Bowen, 1958: 67-68.

Ön plan çıkan bu iki üründen başka ürünler de mevcuttur. Akdeniz Bölgesi'nde, Erken Roma Dönemi'nde inci de önemli ve popüler bir maldır. Caligula'nın eşi Caesonia'ya ait 40 milyon Sestertii değerinde inci ile süslenmiş bir elbisenin varlığı bilinmektedir. Güney Arabistan'dan Akdeniz Dünyasına ihraç edilen diğer mallar; dinsel törenlerde kullanılan bdellium adı verilen bir çeşit kokulu reçine⁸⁶, sardonix⁸⁷ (Yemen akik taşı), yiyecek ve afrodisyak olarak kullanılan salamura kertenkelesidir.⁸⁸ Socotra'dan (Arabistan'ın güney kıyısında yer alan bir ada) gelen zencefil⁸⁹ ve yarımadanın içinden gelen şeker⁹⁰ de bunlara dahildir.

Roma'nın Güney Arabistan'a yaptığı ihracatla ilgili kanıtlar ise nispeten azdır. Güney Arabistan, modern Yemen Arap Cumhuriyeti, Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti ve Umman'daki kazılardan ve yüzey araştırmalarından bu bölgelerde yaşayan insanların Roma mallarını kullandığına dair bazı izlere ulaşılmıştır. Timna'daki kazılarda, Doğu Akdeniz üretimi Roma seramiklerinin farklı çeşitleri ile Ptolemaios kökenli Roma cam ve bronz heykelleri bulunmuştur. Bu durum, Iulius Claudius (MÖ 27-MS 68) ve Flavius imparatorları (MS 69-MS 96) zamanında Timna ile Roma Dünyası arasında bir tür iletişim olduğunu göstermektedir.⁹¹

Arap Yarımadasının güney kıyısında, Periplus Maris Erythraei'de bahsedilen ve Moscha limanı olarak tanımlanan Khor Rori'de⁹² yapılan kazılarda bazı bilim insanları, Hıristiyanlık Dönemine tarihlenen Roma çanak çömleklerini de ortaya çıkarmıştır. Buradaki Roma seramiklerinin keşfi, Hindistan'a yelken açan Romalıların kullandığı deniz yollarından biri üzerinde bulunan bu liman ile Akdeniz Bölgesi arasında, Augustus Dönemi'nde (MÖ 27-MS 14) bir tür ticari bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır.⁹³

Güney Arabistan ile Roma ticaretine ilişkin Mısır orijinli arkeolojik kanıtlar, Myos Hormos'tan birkaç Himyarit parçası ve Saba grafiti ile sınırlıdır. Mısır, hem Akdeniz malları için bir geçiş noktası hem de Güney Arabistan ve Güney Hindistan'a sevk edilen malların ihracatçısı konumundaydı. Myos Hormos'taki kazılarda Mısır, Erythra Denizi kıyısındaki birkaç Roma limanından biri olan "Leukos Limen" Limanıyla özdeşleşmiştir. Bu liman kentinde bulunan bir "Leuk" yazıtından izler taşıyan bir ostrakon temelinde Timna'dan gelen mallara benzer Roma malları da ortaya çıkarılmıştır.⁹⁴

Myos Hormos'taki kazılar, muhtemelen ihracata yönelik büyük miktarda Roma üretimi olan kumaşlara dair izler ortaya koymaktadır. Quseir'de cam cürufu bulunması, limanda cam üretiminin varlığını göstermektedir. Quseir'de üretilen cam, Güney Arabistan'a ihraç edilmiş veya limanda kullanılmış olabilir. Quseir'deki kazılarda, diğer Akdeniz şehirlerinde üretilmiş büyük

⁸⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, XII. 39; *Periplus Maris Erythraei*, 48.

⁸⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXVII. 23. 87.

⁸⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, XXVIII. 30. 119.

⁸⁹ *Periplus Maris Erythraei*, 30.

⁹⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, XII. 17. 32.

⁹¹ Hourani, 1975: 28.

⁹² *Periplus Maris Erythraei*, 32.

⁹³ Comfort, 1960: 17-18.

⁹⁴ Faris, 1938: 24-25.

miktarlarda cam bulunmuştur. Bunların Quseir'den Erythra Denizi'ne kıyısı olan diğer topraklara yapılan ihracat için üretildiği ya da bizzat liman sakinleri tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.⁹⁵

Bir grup ostraca üzerinde, nihai varış noktası Erythra Denizi limanları veya Güney Arabistan-Güney Hindistan-Seylan olan bazı ticaret ögelerinden söz eden bilgiler bulunmuştur. MÖ 6 ile MS 68/69 yılları arasına tarihlendirilen bu ostracalar, Mısır ve Erythra Denizi limanlarında ve bu limanlardan çıkan malların dağıtımını için kullanılan Nil üzerindeki geçiş noktası olan Kopt Bölgesi'nde ele geçirilmiştir. Leukos Limen'in kuzeyindeki ve güneyindeki limanlar olan Myos Hormos'a ve Berenice'ye gönderilen malların makbuzları buradaki ticaretle ilgili bilgiler vermektedir. Leukos Limen'de bahsedilmese de, bu ostraca malları, özellikle de geleneksel olarak Mısır'ın Erythra Denizi limanlarından herhangi birine tüketim veya ihracat için gönderilecek olan buğdayın varlığını kanıtlamaktadır.⁹⁶

Ostracaların üzerinde bahsi geçen buğday ve şarabın bir kısmı, Periplus Maris Erythraei'de belirtildiği gibi, Güney Arabistan'a ihraç edilmiştir. Bunların bir diğer kısmı ise Erythra Denizi limanlarında tüketilmiştir. Mısır'ın Erythra Denizi kıyısı, Antik Çağ'da olduğu gibi, günümüzde de son derece kurak olup tarımsal faaliyetler için uygun değildi. Bu limanların sakinleri, denizden temin edilenler dışındaki tüm ihtiyaçlarını ithal etmek zorunda kalmışlardır.⁹⁷

Güney Arabistan'a Erythra Denizi üzerinden ihraç edilen diğer Akdeniz ürünleri arasında kalın-ince mor kumaşlar, dokuma ürünler (giysiler, pelerinler, battaniyeler vb.), safran, sazlık ve keten bulunuyordu.⁹⁸ Mısır, Güney Arabistan'daki Cana ve Muza'ya bakır, kalay, mercan, alabalık ile kral için atlar, katırlar ve bunların yanı sıra güzel giysiler, altın ve gümüş levhalar ihraç ediyordu.⁹⁹ Kralın Moscha'daki hizmetkârları, Roma susam yağı, buğday ve kumaş için frankincense takası yapmışlardır.¹⁰⁰

Ne arkeolojik ne de yazılı kanıtlar, Güney Arap krallıklarıyla yapılan işlemlerde Roma sikkelerinin kullanıldığını göstermemektedir. Güney kesimdeki Arapların net bir şekilde sikke kullanmalarına ve hatta Akdeniz'deki tüm madeni para türlerine aşına olmalarına rağmen bu durumun varlığı oldukça şaşırtıcıdır. Bu durum, kısmen, bu bölgedeki arkeolojik araştırmaların eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Muhtemelen Güney Araplar, madeni paraları, varlıklarına dair hiçbir iz bırakmadan eritmiş olabilirler. Alternatif olarak, sikkelerin yerini Roma gümüşü, külçe altını veya levhası almış olabilir. Romalıların Güney Arabistan'da takasın yanı sıra külçeleri veya levhaları da sıklıkla kullandıkları belirtilmektedir.¹⁰¹

⁹⁵ Raschke, 1978: 650.

⁹⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, V.11.60; Strabo, *Geographika*, XVI.4.24; XVII.1.45.

⁹⁷ Weigall, 1909: 57-58.

⁹⁸ Raschke, 1978: 650.

⁹⁹ *Periplus Maris Erythraei*, 24, 28.

¹⁰⁰ *Periplus Maris Erythraei*, 32.

¹⁰¹ Diodorus Siculus, *Bibliotheca*, III.47.5; Strabo, *Geographika*, XVI.4.19-22; Dio Chrysostom, *Orations*, V.79.; *Periplus Maris Erythraei*, 28.

Güney Hindistan ile Roma arasındaki ticarete bakıldığında, Güney Arabistan ile olana göre daha fazla belge ile tespit edilmiştir. Deniz yoluyla Arabistan'a yapılan ticaret, Akdeniz'de yaşayanlar için nispeten basit ve kısa bir yolculuktu. Bununla birlikte, Muson Rüzgârlarını kullanarak bile Hindistan'a yelken açmak ve geri dönmek çok tehlikeli bir girişimdi.¹⁰²

Roma'nın Hindistan ticareti üzerine bilgi veren en değerli 3 eser, *Periplus Maris Erythraei*, *Naturalis Historia* ve Ptolemaios's *Geographia* eserleridir. Ancak; diğer Klasik Kaynaklar ve Tamil kaynakları da sınırlı düzeyde de olsa bilgi vermektedirler. Hindistan'dan Roma Dünyasına yapılan başlıca ihracat kalemleri arasında inci, biber, fildişi, kaplumbağa kabuğu, çeşitli değerli ve yarı değerli taşlar ile tarçın yer alır. İran veya Afganistan muhtemelen Hindistan üzerinden Batı'ya turkuaz ve Lapis Lazuli taşı tedarik etmiştir.¹⁰³ Romalıların Hindistan'dan elde ettikleri çok sayıda farklı eşyalar vardı. Romalılar egzotik hayvanları evcil hayvan olarak ya da oyunlar için ithal ettiler. Bunlar arasında kaplanlar, tek boynuzlu gergedanlar¹⁰⁴, papağanlar, tavus kuşları, diğer evcil kuşlar¹⁰⁵ ve tazılar¹⁰⁶ vardı. MS 177-180 arasında beraber hüküm süren İmparator Marcus Aurelius ve Commodus'un imparatorluğun doğu kesiminde bulunan bir yerde gümrük vergilerinin kaçırılmasıyla ilgili yayınladıkları bir fermanlarında, Hindistan'dan ithal edilen panterler ve leopardlardan bahsedilmektedir.¹⁰⁷ Ptolemaios, aslanların ve fillerin Hindistan'dan geldiğine inanmaktadır.¹⁰⁸ Ayrıca büyük yılanlar ve corocottalar batı dünyasında ilk ortaya çıktıkları dönem tam olarak bilinmese de Hindistan'dan gelmiştir.¹⁰⁹ Bununla birlikte genel olarak, Hindistan'dan bitki ve bitkisel ürünlere oranla daha az sayıda hayvan ve hayvansal ürün gelmiştir.¹¹⁰

Nard, cassia, costus, abanoz, tik ağacı, pamuk ve pamuklu kumaş-muslinler Hindistan'ın ihraç ettiği ürünlerdi. İpek de Hindistan'dan gelmiştir.¹¹¹ Romalılar spikenard¹¹² (Hint Sümbülü) kokusu için kullanılan karyofilon tanesi,¹¹³ şeker kamışı,¹¹⁴ lycion¹¹⁵ ve macir'i (kırmızı ağaç kabuğu) tıbbi amaçlar için tedarik etmişlerdir.¹¹⁶ Romalılar ayrıca Hindistan'dan gemi direkleri ve yarda silahları ithal etmişlerdir. Bunlara ek olarak Plinius'un zamanında yetişen ve çok büyük bir verim kapasitesine sahip olan bir çeşit Hint darısını da aramışlardır.¹¹⁷ Hindistan'dan gönderilen diğer ürünler

¹⁰² Casson, 1980: 27.

¹⁰³ *Periplus Maris Erythraei*, 39.

¹⁰⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, VIII.29.71.

¹⁰⁵ Columella, *De Re Rustica*, VIII.8.10.

¹⁰⁶ Dio Chrysostom, III.130.

¹⁰⁷ Digest or Pandects, 39.4.16-7.

¹⁰⁸ Ptolemaios, *Geographia*, VII.2.

¹⁰⁹ Strabo, *Geographika*, XV.1.45.

¹¹⁰ Arrianus, *Alexandru Anabasis et Indica*, VIII.8.9.

¹¹¹ *Periplus Maris Erythraei*, 49; 56; 64.

¹¹² *Periplus Maris Erythraei*, 48; 49; 56; 63.

¹¹³ Plinius, *Naturalis Historia*, XII.15.30.

¹¹⁴ Plinius, *Naturalis Historia*, XII.17.32.

¹¹⁵ Plinius, *Naturalis Historia*, XII.15.30.

¹¹⁶ Plinius, *Naturalis Historia*, XII.16.32.

¹¹⁷ Plinius, *Naturalis Historia*, XVIII.10.55.

arasında pirinç, gingelly (susam tohumu)¹¹⁸, aloe¹¹⁹, aloe ağacı¹²⁰, indigo¹²¹, malabatum¹²², kimyon tohumları¹²³ vardır. Bir kaynak, Hindistan demirinin ithalatından bahsetmektedir.¹²⁴ Batılı gurmeler, mantar yumurtası¹²⁵ ile yiyecek olarak tuzlanmış veya afrodisyak ya da ilaç olarak kullanılan kertenkeleler gibi lezzetleri bu coğrafyada aramışlardır.¹²⁶

Roma Dünyası Hintli köleleri de ithal etmiştir. Ancak; bu ticaret varlığı tartışmalı olan bir konudur. Hintli kölelerin bir kısmının Mısır üzerinden imparatorluk sınırları içerisine getirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Philostratus,¹²⁷ önce Herodes Atticus'un (MS II. yüzyılın ortaları) Hintli bir kölesinden daha sonra da Marcus Aurelius ve Commodus'un fermanına atıfta bulunarak hadım edilmiş diğer Hintli kölelerden bahsetmektedir.¹²⁸ Her halükarda, batı dünyasından Hindistan'a köle ithalatının, Hindistan'ın Batı'ya olan köle ihracatından daha az ve görece önemsiz olduğu göze çarpmaktadır.¹²⁹

Güney Hindistan'ın Roma Dünyasına yaptığı ihracatla ilgili arkeolojik kanıtlar, yazılı bilgilerle karşılaştırıldığında daha az sayıda olmasına rağmen oldukça açıklayıcıdır. Erythra Denizi'nin en işlek limanı olan Myos Hormos'ta bulunan Hint seramikleri ile carnelian adı verilen değerli bir taş buluntusu bu ürünlerin Güney Arabistan'dan ithal edildiğini göstermektedir. Bu durum, alt kıta ile olan bağlantıları doğrulamaktadır. Güney Hindistan'ın Coromandel kıyısındaki Viranpatnam-Arikamedu'daki Roma ticaret istasyonundaki kazılarda ve Güney Hindistan'daki diğer ticaret istasyonlarında bulunan Hint malları, Myos Hormos'ta bulunanlarla benzerlik göstermektedir. Arikamedu'da çok sayıda boyama teknesinin bulunması, Hindistan'dan ihraç edilen bazı müslinlerin burada boyandığının kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma alternatif olarak, batıdan ithal edilen kumaşların Hindistan'ın başka bölgelerinde satılmadan önce burada boyanmış olabileceği fikrini desteklemektedir. Myos Hormos'ta bulunan Roma kumaşlarının çokluğu bunların Hindistan pazarına yönelik olabileceğini ortaya koymaktadır.¹³⁰ Arikamedu'daki kazılarda çok sayıda değerli taş ortaya çıkmıştır. Arikamedu, Akdeniz'den sadece ithalat yapmakla kalmamış, aynı zamanda Akdeniz'e ihracat da yapmış önemli bir merkezdir.¹³¹

Tamil yazarları, kimlikleri çok açık olmayan Yavanalar¹³² ile batı dünyası arasında yapılmış ticarete atıfta bulunmaktadırlar. Ancak bunlar klasik

¹¹⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, XVIII.22.96.

¹¹⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, XXVII.5.14.

¹²⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, XII.44.98.

¹²¹ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXV.27.46.

¹²² *Periplus Maris Erythraei*, 56; 63; 65.

¹²³ Persius, *Satirae*, V.55.

¹²⁴ Digest or Pandects, 39.4.16-7.

¹²⁵ Petronius, *Satyricon*, 38.

¹²⁶ Celsus, *De Medicina*, VI.6.6; VI.6.9.

¹²⁷ Philostratus and Eunapius, *Vitae Sophistratum*, I.8.

¹²⁸ Digest or Pandects, 39.4.16.6-7.

¹²⁹ Sidebotham, 1986: 22.

¹³⁰ *Periplus Maris Erythraei*, 48; 49.

¹³¹ Meyer, 1982: 230.

¹³² Yavana, günümüz Afganistan'ında yer alan Badaşhan vilayetine bağlı bir ilçe.

kaynaklar kadar çok veya bilgilendirici değildir. Batılı yazılı referanslarda ve Güney Hindistan'da bulunan çok sayıda Roma Aurei'sinde¹³³ bu alışverişin teyidi vardır. Bu bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Muziris, batılı tüccarların sık sık uğradıkları bir Erythra Denizi limanıdır.¹³⁴

Bir Tamil şiirinde, okyanusta giden gemiler ile Muziris'teki kıyı arasında küçük teknelerin nasıl yük taşıdığını anlatılmaktadır. Buna göre; gemiyle taşınan altından, pirinçten, balıklardan, biber çuvallarından ve diğer mallardan bahsedilmektedir. Bu gemilerin Yavanalı olduğuna dair özel bir atıf olmamasına rağmen, *Periplus Maris Erythraei*'de Roma İmparatorluğu'ndan gelen gemilerin Batı Hindistan'daki bir liman olan Barygaza'ya sık sık altın getirdiği bilgisi yer almaktadır.¹³⁵ Bir Hintli kaynağa göre, inciler güzellikleri ve satışlarından elde edilen yüksek kâr nedeniyle bahse değer görülmüştür. Değerli taşların Roma Dünyasına ihracatı, tarihi belirsiz başka bir Tamil şiirinde de kanıtlanmıştır. Ayrıca; Hindistan'daki çeşitli eyaletler, bazıları muhtemelen Roma Dünyasına ihraç edilen birçok farklı ipek türünün üretim merkezidir.¹³⁶

Hindistan'ın Roma Dünyasına yaptığı ihracata oranla ne kadar ürün ithal ettiği konusunda batılı kaynaklar, alt kıtaya ihraç edilen çok sayıda üründen bahseder. Akdeniz Bölgesi'nden gelen mercan önemli bir Hint ithalatıydı.¹³⁷ Plinius'un anlattığı gibi, Romalılar arasında Hint incileri ne kadar değerliyse, Hintliler için de mercan o kadar değerliydi. Plinius'a göre mercanın en iyileri Galia, Sicilya, Gravisca, Napoli ve Erythra Denizi kıyılarında bulunmaktadır.¹³⁸ Hindistan ihracat için kaliteli değerli taşlar üretme konusundaki popülerliğine rağmen, batıdan "topaz taşı" ithal etti.¹³⁹ Bunların Erythra Denizi üzerindeki Topazos Adası'ndan¹⁴⁰ veya Mısır'daki Thebaid'den gelmiş olabileceği ihtimali de vardır.¹⁴¹

Naturalis Historia'da ve *Periplus Maris Erythraei*'de, Hindistan'ın değerli taşları ve incileri karşılığında bakır ve kalay ithal ettiği belirtilmektedir.¹⁴² Diğer Hint ithalatını, antimon¹⁴³, realgar taşı ve orpimenti¹⁴⁴ içermektedir. Hindistan ayrıca, tekstilde önemli bir üretim merkezi olan Mısır'dan, ince keten ile her türden kumaş türlerini ithal etmiştir.¹⁴⁵ Hindistan ayrıca batıdan tatlı yonca, alabalık ve ham cam almıştır.¹⁴⁶ Viranpatnam-Arikamedu'daki Roma ticaret istasyonu, Hindistan'a yapılan cam ithalatı için arkeolojik kanıtlar ortaya koymaktadır. Ayrıca sitede cam fabrikası da tespit edilmiştir.

¹³³ Değeri 25 gümüş sikkeye karşılık gelen Roma altın sikkesi.

¹³⁴ *Periplus Maris Erythraei*, 54; Plinius, *Naturalis Historia*, VI.26.104.

¹³⁵ *Periplus Maris Erythraei*, 49.

¹³⁶ Kautiliya, *Arthasüstra*, II.11.107-114.

¹³⁷ *Periplus Maris Erythraei*, 39; 49; 56; Kautiliya, *Arthasüstra*, II.11.42.

¹³⁸ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXII.11.21-23.

¹³⁹ *Periplus Maris Erythraei*, 56.

¹⁴⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXVII.32.108.

¹⁴¹ Plinius, *Naturalis Historia*, XXXVII.32.109.

¹⁴² Plinius, *Naturalis Historia*, XXXIV.48.163; *Periplus Maris Erythraei*, 49; 56.

¹⁴³ İlaç ve kozmetik sektöründe kullanılan bir elementtir.

¹⁴⁴ Boya maddesi olarak kullanılan bir taştır.

¹⁴⁵ *Periplus Maris Erythraei*, 48; 49.

¹⁴⁶ *Periplus Maris Erythraei*, 49; 56.

Arikamedu, MS I. ve II. yüzyıllarda Roma ticareti için bir liman olarak kullanılmakla kalmamış, MS IV. yüzyılda bile yerleşime sahne olmuştur. Roma-Hindistan ticaretiyle uğraşan diğer Hint limanları da aynı dönemde gelişmiştir.¹⁴⁷

İskenderiye ve Sayda, batı dünyasında cam endüstrisinin büyük merkezleri olarak tespit edilmişlerdir. Quseir el-Qadim'de yoğun bir cam imalatının varlığı görülmüştür. Muhtemelen; Myos Hormos, Berenice ve diğer Mısır-Erythra Denizi limanları da hem yerel kullanım, hem de ihracat için cam üretimi yapmıştır. Kuşkusuz, Hindistan'a ihraç edilen camın çoğu, gerçekten de orada üretilmedilerse bile Mısır-Erythra Denizi limanlarından geçmiştir.¹⁴⁸

Hintliler, şarap ihracatını batıdaki bölgelerden yapmışlardı. Laodikeia ve Arap menşeli şarapları tüketmişlerdir. Ancak İtalya menşeli markaları daha çok tercih etmişlerdir.¹⁴⁹ Arikamedu ve diğer Hint limanlarındaki Akdeniz amforalarının varlığı, *Periplus Maris Erythraei*'de belirtilen Hindistan ile şarap ticaretini doğrulamaktadır. Arikamedu'da bulunan bazı Hint gemilerinin Myos Hormos'takilerle benzerlikler göstermeleri bu iki liman arasında doğrudan veya dolaylı bir ticaret bağlantısı olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁵⁰

Augustus ve Tiberius'un gümüş Denarileri, Hindistan'da en çok sayıda bulunan Roma sikkeleri olarak tespit edilmiştir. Augustus-Tiberius Dönemi'nde Hint madeni para depolarındaki gümüşün kalitesi oldukça iyi bulunmuştur.¹⁵¹ MS I. yüzyıldan III. yüzyıla kadar Roma sikkelerinin yalnızca altın Aureiler ve Denarilerden ibaret olduğu görülmektedir. Hindistan'daki Roma sikkelerinin çoğu muhtemelen MS 106'da Nebati Krallığı'nın ilhakına kadar Erythra Denizi'ni çevreleyen tek Roma eyaleti olan Mısır'dan sevk edilmiştir. Mısır'da basılmış çok az sayıda Roma Tetradrakhisi bulunmuştur. Denari ve Aurei'nin Mısır'a ithalatı üzerindeki emperyal kısıtlamaya rağmen burada bulunanlar esas olarak Roma ordusu tarafından kullanılıyordu. Doğu ticaretinde imparatorluk, altın ve gümüş ihraçlarını kullanmak isteyenlere özel muafiyet sağlamıştır. Hindistan'da bulunan Roma sikkeleri istiflenmiş biçimde farklı yerlerde ele geçmiştir. Bu sikkelerin ithalatları ile ilgili bilgiler özellikle *Periplus Maris Erythraei*'de belirtilmiştir.¹⁵²

Sonuç

Erythra Denizi coğrafi konumu nedeniyle Doğu ile Batı dünyasının önemli kontak noktalarından biridir. Bu deniz üzerinde ve etrafında yapılan denizcilik faaliyetleri çok eski zamanlara kadar uzanmaktadır. Söz konusu faaliyetlerin önemli aktörlerinden biri de Romalılar'dır. Erythra Denizi Roma'nın Doğu politikaları çerçevesinde özellikle ticari ilişkilerinde önemli bir geçiş noktası olmuştur. Ancak Roma bu coğrafyada tek hakim güç ya da rakipsiz değildir. Parthlar bu rakiplerden biri olup Roma-Parth mücadelesi

¹⁴⁷ Wheeler, 1946: 17.

¹⁴⁸ Roth, 1979: 144-181.

¹⁴⁹ *Periplus Maris Erythraei*, 49; 56.

¹⁵⁰ Johnson-Whitcomb, 1979: 68-70.

¹⁵¹ Rodewald, 1976: 49.

¹⁵² *Periplus Maris Erythraei*, 49; 56.

uzun süre devam etmiştir. Erythra Denizi çevresinde varlıklarını sürdüren Sabalar, Nebatiler, Axumlular, Palmyralılar ve Hadramutlular gibi halkların yanı sıra yine bu bölgede özellikle ticari gemiler için ciddi bir tehdit unsuru oluşturan korsan grupların mevcudiyeti de söz konusudur.

Kartacalılarla karşılaşana kadar denizcilik konusunda çok fazla bilgiye ve deneyime sahip olmayan Romalılar, Pön Savaşları'nda edindikleri tecrübe sayesinde kendilerini geliştirmişlerdir. Karayolu vasıtası ile yapılan ticaretteki maliyet artışı, güvenlik sorunları ve zaman kaybı gibi dezavantajlar nedeniyle ticarete deniz yolu taşımacılığı tercih edilmeye başlamıştır. Erythra Denizi konumu gereği Roma'nın ticari faaliyetlerinde zaman içerisinde etkin bir noktaya gelmiştir. Bu süreç içerisinde özellikle Augustus'un atmış olduğu adımlar (Erythra Denizi Limanlarına giden çöl yollarının güvenliğinin sağlanması, sulama istasyonlarının kurulması, büyük müstahkem komplekslerin kurulması, Gallus komutasındaki Felix Arabia seferi v.b.) bölgedeki deniz ticaretinin gelişmesi için kayda değerdir.

Erythra Denizi üzerindeki gemi taşımacılığı için önemli bir konu da Muson ve Hippalus Rüzgârlarının etkisidir. Gemiciler bu rüzgârların mevsimsel etkilerini hesaba katarak yola çıkmışlar ya da güvenli limanlarda beklemişlerdir. Örneğin Erythra Denizi'nden Hippalus Rüzgârının etkisiyle Hindistan'a yelken açan bir gemi bu rüzgârın etkisiyle yolculuğunu daha çabuk şekilde tamamlarken geri dönüş için de aynı etkiden yararlanmak amacıyla özellikle Kasım ayı başlarında esen kuzeydoğu Musonunun başladığı anı beklemiştir.

Roma Erythra Denizi ticaretinde pekçok limandan yararlanmıştı. Bunlar içerisinde Myos Hormos ve Berenice Limanları ön plana çıkmıştır. Özellikle Augustus Döneminde Myos Hormos Uzak Doğu ticaretinde ana liman olarak değerlendirilebilir. Berenice Limanı yapısal olarak Myos Hormos kadar güvenli olmasa da pek çok ürünün taşındığı ve dağıtımının yapıldığı bir Erythra Denizi Limanı'dır. Erythra Denizi ve çevresindeki yoğun ticari faaliyetler sayesinde Mısır limanlarının, Doğu Çölü yollarının ve bu denize yakın bölgelerde bulunan irili ufaklı tüm halkların kayda değer bir gelişim göstermesine katkı sağlamıştır. Romalılar Güney Arabistan ve Hindistan'dan ithal edilen birçok malzemeyi Akdeniz pazarı için ya da Erythra Denizi kıyısındaki diğer ülkelere yeniden ihraç etmek üzere mamul ürünlere dönüştürdükleri için kazançlı çıkmışlardır.

Roma'nın Erythra Denizi'ni kullanarak yaptığı ithalat ve ihracatta Güney Arabistan ile Hindistan ana rotalardır. Romalı gemi filoları Erythra Denizi üzerinden pek çok miktarda ve türde emtianın ticari taşımacılığını yapmıştır. Roma Dünyası ile Güney Arabistan ve Hindistan arasında ticareti yapılan ürünlerin türü, maliyeti ve miktarının incelenmesi, Roma'nın Erythra Denizi ticaretinin bu yönü hakkında bazı sonuçlar çıkarmamızı sağlar. Erythra Denizi ticaretinde alınıp satılan malların türlerinin analizi, imparatorluk tarafından ithal edilen birçok malın en azından Romalı aristokratlar tarafından lüks olarak görülmediğini aksine ihtiyaç olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Varlıklı Romalılar tıbbi, dini ve mutfak amaçlı olarak başta myrrh ve frankincense olmak üzere çok sayıda farklı ürün kullanmışlardır. Bu ticarete temel ihtiyaç ürünleri olduğu kadar çoğunlukla lüks sayılabilecek ürünler

vardır. Buradan Roma'ya yapılan ithalatın çoğunun aristokratik yapıdaki kişiler için gerçekleştirildiği sonucuna varılabilir.

Erythra Denizi ticaretinin Roma ithalatı veya ihracatındaki hacmini tam anlamıyla tahmin etmek zordur. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kanıtlar, Augustus'tan MS III. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde ticaret hacminin önceki ve sonraki dönemlere göre daha büyük olduğunu ortaya koymaktadır. MS III. yüzyılda yaşanan ekonomik kriz Erythra Denizi'ndeki Roma ticari faaliyetlerinin azalmasına neden olmuştur.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- ANONYMOUS, 2010. *Periplus Maris Erythraei*, Ed. G. Wynn Brereton Huntingford.
- ANONYMOUS, 1932. *Digest or Pandects*, Trans. S. P. Scott, Cincinnati.
- ARRIANUS, 1893. *Alexandru Anabasis et Indica*, Ed. Edward James Chinnock, London.
- CASSIUS Dio, 1914. *Romaika*, Trans. Earnest Cary, Loeb Classical Library, Cambridge.
- CELSUS, 1971. *De Medicina*, Walter George Spencer. Cambridge, Massachusetts. Harvard University Press.
- COLUMELLA, 1954. *De Re Rustica*, V.II: B.5-9. Trans. E. S. Forster, Edward H. Heffner, Cambridge.
- DIO Chrysostom, 1932. *Orations*, 1-11, Trans. J. W. Cohoon, Loeb Classical Library, Cambridge.
- DIODORUS S., 1935. *Bibliothèque*, V. II: B 2.35-4.58. Trans. C. H. Oldfather. Loeb Classical Library, Cambridge.
- HERODOTUS, 1920. *Historiae*, Trans. A. D. Godley, Cambridge.
- KAUTILIYA, 1992. *Artrasiistra*, Trans. and Ed., L.N. Rangarajan, India.
- PERSIUS, 2005. *Satirae*, Trans. Niall Rudd, Liverpool.
- PETRONIUS, 1913. *Satyricon*, Ed. Michael Heseltine, London.
- PHILOSTRATUS, 1912. *Vita Apollonii*, Trans. F. C. Coneybeare, Loeb Classical Library.
- PHILOSTRATUS and EUNAPIUS, 1938. *Vitae Sophistratum*, Trans. Wilmer Cave Wright, London,
- PLINIUS, 1855. *The Naturalis Historia*, Trans. Jhon Bostock, H. T. Riley, London.
- PROCOPIUS, 1914. *De Bello Persico*, Trans. H. B. Dewing, Cambridge.
- PTOLEMAİOS, 1991. *Geographia*, Trans. Edward Luther Stevenson, New York.

STRABO, 1924. *Geographika*, Edt. H. L. Jones, London.

SUETONIUS, 1889. *De Vita Caesarum*, Trans Alexander Thomson, Philidelphia.

Modern Kaynaklar

ADAMS, C., 2007. *Land Transport in Roman Egypt*, Oxford.

BAGNALL, R.S. – HELMS, C. – VERHOOGT, A.M.F.W., 2000. *Documents from Berenike 1: Greek Ostraka from the 1996-1998*, Bruxells.

BERNSTEIN, William J., 2008. *A Splendid Exchange*, New York.

BOWEN, R. L. Jr., 1958. "Irrigation in Ancient Qataban, Beihan" *Archaeological Discoveries in South Arabia*, Baltimore, p.43-131.

BOWERSOCK, G. W., "A Report on Arabia Provincia", *Journal of Roman Studies*, 61, p. 219-242.

CASSON, L., 1971. *Ships and Seamanship in the Ancient World*, New Jersey.

CASSON, L., 1980. "Rome's Trade with the East: The Sea Voyage to Africa and India" *T.A.P.*, 110, p. 21-36.

CASSON, L., 1989. *The Periplus Erythraei: Text with Introduction, Translation, and Commentary*, Princeton.

CASSON, L., 1991. *The Ancient Mariners, Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*, Princeton.

COBB, Matthew, 2015. "The Chronology of Roman Trade in the Indian Ocean from Augustus to Early Third Century CE" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, p. 362-418.

COMFORT, H., 1960. "Some Imported Pottery at Khor Rori (Dhofar)", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, p. 15-20.

CORBIER, M., 2008. "The Economy of the Empire", *The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193-197*, edit. Bowman Alan K., Peter Garnsey, Averil Camaron, Cambridge, p.327-440.

CRONE, P., 1987. *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Princeton.

DOE, D. B., 1971. *Southern Arabia*, London.

FARIS, N. A., 1938. *The Antiquities of South Arabia*, Princeton.

GARDNER, P., 1886. *The Coins of the Greek and Scythic Kings of Bactria and India in The British Museum*, London.

GOLDSWORTHY, A., 2006. *The Fall of Carthage The Punic Wars 265-146 BC.*, London.

GREENE, K., 1990. *The Archaeology of the Roman Economy*, USA.

GUPTA, P. L., 1969. "Roman Trade in India" *Dr. Satkari Mookerji Felicitation Volume (The Chowkhamba Sanskrit Studies 69)*, India, p.169-180.

- HAYWOOD, J., 2000. *Historical Atlas of the Classical World 500 BC–AD 600*, New York.
- HOLMES, G. C. Vincent, 1906. *Ancient and Modern Ships*, London.
- HOPKINS, K., 2018. *Sociological Studies in Roman History*, Cambridge.
- HOURANI, G. F., 1975. *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, New York.
- JOHNSON, W. R. - DONALD S. W., 1979. “Pottery: Roman Pottery-Islamic Pottery” *Quseir Al-Qadim 1978 Preliminary Report*, Princeton, p. 67-143.
- JONES, A. H. M., 1974. “Asian Trade in Antiquity” *The Roman Economy, Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford, 140-150.
- MACKAY, Christopher S., 2004. *Ancient Rome: A Military and Political History*, Cambridge.
- MATTINGLY, H., 1962. *Roman Coins from the Earliest Times to the Fall of the Western Empire*, London.
- MCLAUGHLIN, Raoul, 2010. *Rome and the Distant East*, London.
- MEYER, C., 1982. “Roman Glass” *Quseir al-Qadim 1980 Preliminary Report (ARCE Reports 7)*, Malibu, p. 215-232.
- MEYER, C., 1992. *Glass from Quesir al-Qadim and the Indian Ocean Trade*, Chicago.
- MILLAR, F., 1998. “Caravan Cities: The Roman Near East and Long-Distance Trade by Land” *Modur Operandi: Essays in Honour of Geoffrey Rickman*, Ed. Michek Austin, London, p. 122-137.
- MILES, R., 2011. *Carthage Must Be Destroyed*, London.
- MILLER, James I., 1969. *The Spice Trade of the Roman Empire 29 BC to AD 641*, London.
- MOOREN, Leoan, 1972. “The Date of SB V 8036 and the Development of the Ptolemaic Maritime Trade with India” *Ancient Society*, 3, p. 127-133.
- POTTS, Daniel T., 1990. *The Arabian Gulf in Antiquity*, Oxford.
- RASCHKE, M. G., 1978. “New Studies in Roman Commerce With the East” *ANRW*, 9/2, p. 604-1378.
- RODEWALD, C., 1976. *Money in the Age of Tiberius*, Manchester.
- ROTH, A., 1979. “Glass” *Quseir al-Qadim 1978 Preliminary Report*, Princeton, p.144-181.
- RYCKMANS, G., 1949. “Inscriptions Sud-Arabes, Huitieme serie” *Le Museon*, 62, p. 55-124.
- SALLES, J. F., 1996. “Hellenistic Seafaring in the Indian Ocean: A Perspective from Arabia” *Tradition and Archaeology*, Ed. Himanshu P. Ray, New Delhi, p. 115-146.

- SCHMITTHENNER, W., 1979. "Rome and India: Aspects of Universal History during the Principate" *JRS*, 69, p. 90-106.
- SCHOFF, Wilfred H., 1913. "The Name of the Erythraean Sea" *Journal of the American Oriental Society*, 33, p. 349-362.
- SHAW, Ian, 2000. "Egypt and the Outside World" *The Oxford History of Ancient Egypt*, Ed. Ian Shaw, p. 308-323.
- SIDEBOTHAM, S. E., 1986. *Roman Economic Policy In The Erythra Thalassa 30 B.C.-A.D. 217*, Leiden.
- SIDEBOTHAM, S. E., 1989. "Ports of the Black Sea and the Arabia-India Trade" *The Eastern Frontier of the Roman Empire: Proceedings of a Colloquium*, Ed. D. H. French, Oxford, p. 485-509.
- SIMON, Robert, 2002. "Aelius Gallus' Campaign and the Arab Trade in the Augustan Age" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55/4, p. 309-318.
- SINGER, C., 2007. "An outline history of the South Arabian incense trade" *Food for the Gods: New Light on the Ancient Incense Trade*, Ed. D. Peacock, Oxford, p. 4-27.
- SWABE, J., 2002. *Animals, Disease and Human Society: Human-animal Relations and the Rise of Veterinary Medicine*, Taylor&Francis e-Library.
- TEKİN, Oğuz, 2012. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul.
- TOMBER, Roberta, 2007. "Rome and Mesopotamia: Importers into India in the First Millennium AD." *Antiquity*, 81, p. 972-988.
- TOMBER, Roberta, 2008. *Indo-Roman Trade: From Pots to Pepper*, London.
- VAN BEEK G. - GLEN H. C. - ALBERT J., 1963. "An Archaeological Reconnaissance in Hadramaut, South Arabia-A Preliminary REPORT" *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution*, Washington, p. 521-545.
- VAN TILBURG, CORNELIUS, 2007. *Traffic and Congestion in the Roman Empire*, Canada.
- VOGT, B., 1996. "Bronze Age Maritime Trade in the Indian Ocean: Harappan Traits on the Oman Peninsula" *The Indian Antiquity*, Ed. Julian Reade, London, p. 107-132.
- WARMINGTON, H. E., 1974. *The Commerce Between the Roman Empire and India*, London.
- WEIGALL, A. E. P., 1909. *Travels in the Upper Egyptian Deserts*, London.
- WHEELER, R. E. M., 1946. "Arikamedu: an Indo-Roman Trading Station on the East Coast of India" *Ancient India*, 2, p. 17-124.
- WHEELER, R. E. M., 1954. *Rome beyond the Imperial Frontiers*, London.
- WHITEWRIGHT, J., 2007. "How fast is fast? Technology, trade and speed under sail in the Roman Red Sea" *Natural Resources and Cultural Connections of the Red Sea*, Ed. J. Starkey, Oxford, p. 77-87.

- YILDIRIM, E., 2012. "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi" *Tarihin Peşinde*, 7, s. 45-64.
- YOUNG, G. K., 2001. *Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 BC - AD 305*, London.
- VAN BEEK G. - GLEN H. C. - ALBERT J., 1963. "An Archaeological Reconnaissance in Hadramaut, South Arabia-A Preliminary REPORT" *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution*, Washington, p. 521-545.
- VAN TILBURG, CORNELIUS, 2007. *Traffic and Congestion in the Roman Empire*, Canada.
- WEIGALL, A. E. P., 1909. *Travels in the Upper Egyptian Deserts*, London.
- WHEELER, R. E. M., 1946. "Arikamedu: an Indo-Roman Trading Station on the East Coast of India" *Ancient India*, 2, p. 17-124.
- YOUNG, G. K., 2001. *Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 BC - AD 305*, London.

Harita 1: Roma İmparatorluğu Döneminde Kızıldeniz'in Durumu (Sidebotham, 1986)

386

OANNES

6 (2)

THREE INSCRIPTIONS FROM CIBYRA KİBYRA'DAN ÜÇ YAZIT

Şenkal KİLEÇİ

Dr. / Türkiye
senkalkileci@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0281-7407

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **18.01.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi - Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **387 – 399**
 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1422174>

This article was checked by

Atıf – Cite as: KİLEÇİ, Ş., “Three Inscriptions from Cibyra”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 387 – 399.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – September 2024
387 – 399
Araştırma Makalesi / Research Article

THREE INSCRIPTIONS FROM CIBYRA* *KİBYRA'DAN ÜÇ YAZIT*

Şenkal KİLECİ

Abstract

The aim of this article is to present two newly discovered inscriptions and one newly published inscription from Cibyra, an ancient city located within the borders of Burdur Province, Türkiye, along with epigraphic, archaeological, and numismatic evidence. These inscriptions were found during excavations in the area known as Agora Teras I. Several inscriptions, particularly from the Hellenistic period, are present on the wall of the Agora. Two of the inscriptions presented here (nos. 1 and 3) were also found on this wall. The first inscription (no. 1) is an honorary inscription dedicated to a priest of Apollo, dated to the Roman Imperial Period, recently published by L. Meier. The second inscription (no. 2) is a graffito, an acclamation carved on a column belonging to the stoa. Lastly, the third is a fragment of a votive inscription addressed to Zeus Soter. Both Zeus Soter and Apollo were prominent deities in Cibyra. The worship of Apollo in

Öz

Bu makale Türkiye'nin Burdur ili sınırları içerisinde konumlanan Kibyra antik kentinde bulunan biri yenice yayımlanmış ve iki yeni yazıtı epigrafik, arkeolojik ve numismatik kanıtlarla tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu yazıtlar Agora Teras I olarak adlandırılan alandaki kazılar sırasında keşfedilmiştir. Agora'nın duvarında özellikle Hellenistik Dönem'e ait çok sayıda yazıt bulunmaktadır ve burada sunulan yazıtlardan ikisi (no. 1 ve 3) de Agora'nın duvarında bulunmuştur. L. Meier tarafından yenice yayımlanan ilk yazıt (no. 1) Apollon'un bir rahibi için yazılan onurlandırma metni olup Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Sonraki yazıt (no. 2) bir acclamatio içermekte olup Agora duvarı önünde duran stoaya ait bir sütunun üzerine kazınmış grafitidir. Sonuncusu ise Zeus Soter'e hitaben yazılmış bir adak yazıtı parçasıdır. Bu tanrılardan Zeus Soter ve Apollon Kibyra'nın başlıca tanrıları arasında yer almaktadır. Apollon inancı edebi kaynaklardan bilinmekte ve Hellenistik

* I am grateful to Prof. Dr. Şükrü Özdoğan, the director of the excavations at Cibyra for his permission to publish this article, and to the excavation committee of Cibyra for their efforts in the field.

Cibyra is known from literary sources dating back to the Hellenistic period, while Zeus Soter appears in Cibyra from the second quarter of the first century AD. These two deities also feature on coins minted in Cibyra. Additionally, for the first time, the goddess Tyche is attested alone. According to the graffito, she was invoked to bring abundance to a shop.

döneme kadar uzanmaktadır. Zeus Soter ise MS birinci yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra Kibyra'da görülmektedir. Bu iki tanrı aynı zamanda Kibyra'da basılan sikkeler üzerinde de yer almaktadır. Tykhe ise tek başına ilk kez belgelenmiştir ve grafitiye göre Agora'daki bir dükkana bereket getirmesi için dua edilmiştir.

Keywords: Cibyra, Apollo, Zeus, Tyche, Cult, Votive and Honorific Inscriptions.

Anahtar Kelimeler: Kibyra, Apollon, Zeus, Tykhe, Kült, Adak ve Onurlandırma Yazıtları.

Introduction

Among the inscriptions recorded in the ancient city of Cibyra, located within the borders of Burdur province, those with cultic content are relatively few compared to other types of inscriptions. Among the gods previously known from philological studies as well as epigraphic studies conducted in the city are: Asclepius, Zeus, Arete and Apollo. The three new inscriptions presented in this article were found in the area known as the Agora terrace I (Fig.1).

Fig. 1. Image showing the Colonnaded Street (Agora terrace I) and the Agora (Source: Excavation archive of Cibyra)

1. A Priest of Apollo

A limestone block used as spolia in the wall of the Agora terrace I.¹ The block appears to have been cut from the top and bottom for re-use, resulting in damage and partial breakage to the surface. A closer look reveals the four-line Greek inscription. Lunar epsilon (ϵ) is used, while sigma is represented in both classic and lunar form (ξ , ξ), *theta* is represented as Θ , *kappa* with short cross-bars (κ), *my* as M and *omega* is semi circular as ω .

Findspot: On the western stoa wall situated in the Agora terrace I (Colonnaded Street), on the left side of the entrance of the fifth store (Fig. 2a).

Dimensions: H.: 0.32 m; W.: 0.56 m; D.: ca. 0.30 m; L.h.: 0.025-0.035 m.

Date: Roman Imperial Period.

Ed.: Meier 2024: 52 no. 21.

¹ For an archaeological assessment of the wall, see Özudoğru, 2020:168-169. For the inscriptions used as spolia in the wall, see Meier, 2020: 65-74.

Fig. 2a-b. The inscription and its position on the wall

390

OANNES
6 (2)

00 [- - - - -]?

[ὁ δ]ῆμος ἐτίμησεν

2 καὶ ἀπ^υ.εθέωσεν^υ.

Τρωΐλον Ἀριστομά-

4 χ[ο]υῖ ἱερέα Ἀ[π]όλ^υ-

[λωνος - - - - -]

[- - ? D]emos honoured and deified
Troilos, the priest of Apollo, the son of
Aristomakhos, ...

L. 1: As noted above, the upper section of the face, as well as a portion of this line, appear to have been crudely cut or removed. The inscription may contain the term “*demos*” on its own² or in the context of ὁ Κιβυρατῶν δῆμος³ or, less likely, Καισαρέων Κιβυρατῶν ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος.⁴ The lower right part of the letter H, and almost all of the letter M are discernable. There is no space for an additional letter, i.e. *epsilon*, between the letters *tau* and *iota* in the verb ἐτίμησεν, and the largest portion of the letter *iota* is clearly legible, cf. Meier 2024: 52 no. 21.

L. 2: A single vacancy exists after the letter Π and another after the letter Ν at the end of the verb ἀπεθέωσεν, cf. Meier 2024, 52 no. 21. This inscription

² For the examples see *I.Kibyra* 37-41, 49.

³ *I.Kibyra* 42A.

⁴ For the honorific examples see, *I.Kibyra* 45-46. Recent studies have shown that although this expression typically appears in inscriptions from the second century AD, it was actually used as early as AD 46, see Kileci – Tüner Önen 2024.

contains the first known use in Cibyra of the verb ἀπεθέωσεν, which means to deify. In this sense, the verb ἀποθεῶ is the most unusual feature of this inscription. It is apparently attested earlier on epitaphs in Aphrodisias, Philadelphia, and one in Karapınar, Lycaonia.⁵ Of these, those in Aphrodisias and Philadelphia are dated to the second century AD. The verb basically refers to the death of the person and possibly also to the consecration of the tomb.⁶ In addition to the verb, there are also epitaphs in Aphrodisias that use the noun form of the verb, *apotheosis*.⁷ Commenting on these inscriptions, J. M. Reynolds and C. Roueché (2007: 147-148) stated: “A few inscriptions suggest the possibility that the tomb included space to provide for formal cults of the dead, notably by reference to *apotheosis* (no. 187) and to the tomb as a *heroon* (no. 100)”.

LL. 3-5: Although the name Troilos⁸ is very common in the Cabalian region, Aristomachus is here attested for the first time. The nearest evidence of the latter is from Phrygia.⁹ The upper right part of the letter *upsilon* at the end of the name Ἀριστομάχ[ο]υ can be observed.

The haphazard nature of the lettering and the disparate characterisation style suggest that the inscription may date to the third century AD.

What is known about Apollo in Cibyra dates back to the Hellenistic period. According to Cicero's oration *ad Verrem*, there was a temple dedicated to Apollo, which was plundered by two brothers, Tlepolemos and Hieron, citizens of Cibyra, who fled from the city and went to Verres.¹⁰ It is believed that Tlepolemos was accustomed to modelling in wax and Hieron was a painter. Ş. Özüdoğru (2020, 297) believes that the temple may have been located on the hill behind the theatre, pointing to architectural traces dating back to the first century B.C., which was then rebuilt as a church in the early Eastern Roman Empire. There are two epigraphic references to Apollo in Cibyra. One of which was found by M. Collignon¹¹ in front of a mosque in Gölhisar.¹² In this inscription, dated between the first century BC and the first century AD, the demos and Roman businessmen honoured and crowned (ἐτείμησαν καὶ ἐστεφάνωσαν) Kallikles the priest of Apollo, son of Magas.¹³ The other one, on the other hand, found in Beyköy, located in the territory of Cibyra, is a votive inscription of Aurelius Tatas to Apollo Khereusieideus

⁵ Aphrodisias: *MAMA VIII 570 = IPh2007 12.908 = CIG 2831*. Philadelphia: *TAM V,3 1797*. See also *TAM V,1 234*. Karapınar: Laminger-Pascher, 1984, 33 no. 28. Also see, Meier 2024: 52-53.

⁶ *Thesaurus graecae linguae* mentions the one in Aphrodisias (*IPh2007 12.908*) as “de sepultis, quibus consecratum esset sepulchrum”, see Estienne 1831-1856: 1435 s.v. ἀποθεῶ.

⁷ See *IPh2007 11.52, 12.320, 12.1108*.

⁸ For the name Troilos recorded in Cibyra, see *I.Kibyra 39, 41, 42A-E, 44A-E, 47, 53, 87b and e, 97a, 112-113, 115, 119, 183, 192, 203, 205, 209, 238, 249, 254-255, 274, 298, 346-351, 359, 370*; see also *LGPN V.C; Dökü – Kileci, 2022: 108-109*.

⁹ For the records of both Troilos and Aristomakhos, see *LGPN V.C*.

¹⁰ Cicero, *ad Verrem*, II.4.30-31.

¹¹ Collignon, 1878: 598, no. 5.

¹² The place where M. Collignon (1878: 598, no. 5) recorded the inscription is the Uluköy quarter which was united with the Horzum quarter in 1953 as Gölhisar, see *RG, 1953-8349, 5704*.

¹³ Collignon, 1878: 598, no. 5; *IGR IV 919; I.Kibyra 60*.

(Ἀπόλλωνει Χηρευσιειδεῖ),¹⁴ dated to the third century AD. The epithet is considered to be either toponymic or a formation of the word χήρευσις (=widowhood).¹⁵ The final line (5) of the inscription presented here may have contained an epithet associated with Apollo, or διὰ βίου, as observed in the inscription of Quintus Veranius Philagros in *I.Kibyra* 41: ἱερέα Ἀρετῆς διὰ βίου.

Another type of evidence relating to Apollo is found on coins. Although there was a cult of Apollo in Cibyra during the Hellenistic period, the god does not appear on its coins,¹⁶ on the other hand, he appears on two coins dating from the Roman Imperial period, one from the reign of Tiberius¹⁷ with a *tripous* standing in a tetrasyle temple, and the other from the reign of Gordianus with a representation of Apollo seated with his lyre beside him and a bird pecking above five pellets.¹⁸ He was also worshipped by the people of Cibyra, who gave their children theophoric names such as Apollonios, Apollonis and Apollos.¹⁹

In the light of the literary sources, Apollo in Cibyra can be associated with the theatre and therefore with art, as no trace of his nature is known in Cibyra.

2. Tyche, and an Acclamation for Titus

A graffito, incised on a column of the stoa in the Agora (Fig. 3). The first five lines of the graffito are prominently marked and visible at eye level, while the last two lines are eroded. The letters are incised and vary in size; alpha is carved in two different ways, as A and Α; lunate

Fig. 3. Inscription in detail

¹⁴ Milner, 1998: 35, no. 86; *I.Kibyra* 81; *SEG* 48, 1596.

¹⁵ For the commentary see Milner, 1998: 35, no. 86.

¹⁶ There is only one style of Hellenistic coinage from Cibyra, with a male head on the obverse, usually thought to be that of Cibyras, the mythical founder of the city, but more likely the head of Ares or Athena, and an equestrian galloping to the right on the reverse, whose depiction has also been compared to Ares, an indigenous god seen on the inscribed rock reliefs at Zekeriyaköy. On the reliefs see Sarre, 1896: 49, 51; Delemen, 1999: 69-70; Çimen, 2011: 49; Robert, 1955: 72-78. For the comparison see Özüdoğru, 2020: 351-161, 381-383; Dökü – Kileci, 2022.

¹⁷ *RPC* I 2886A.

¹⁸ *RPC* VII.1 662.

¹⁹ *I.Kibyra* 47, 114-121, 132, 168, 203, 214, 246, 265, 272, 295, 380. On Apollos see also the commentary *I.Kibyra* 121.

epsilon and *sigma* (ε, Ϛ *upsilon* with a transverse stroke (Υ) are preferred, and *omega* is probably incised similarly to *omicron* with a line underneath (⊙).

Findspot: Agora terrace I (Colonnaded Street).

Dimensions: L.h.: 0.04-0.07 m.

Date: Late Roman Imperial period (Due to the letter forms).

A. Εὐτυ-

2 χεῖ

Τύχη

4 ἐργασ-

τηρίου.

vacat

A) *Tyche is well off for (this) shop.*

B) *Up for three times, Titus!*

B. 1 Ἄξι' τῷ γάμ-

μα' Τίτε.

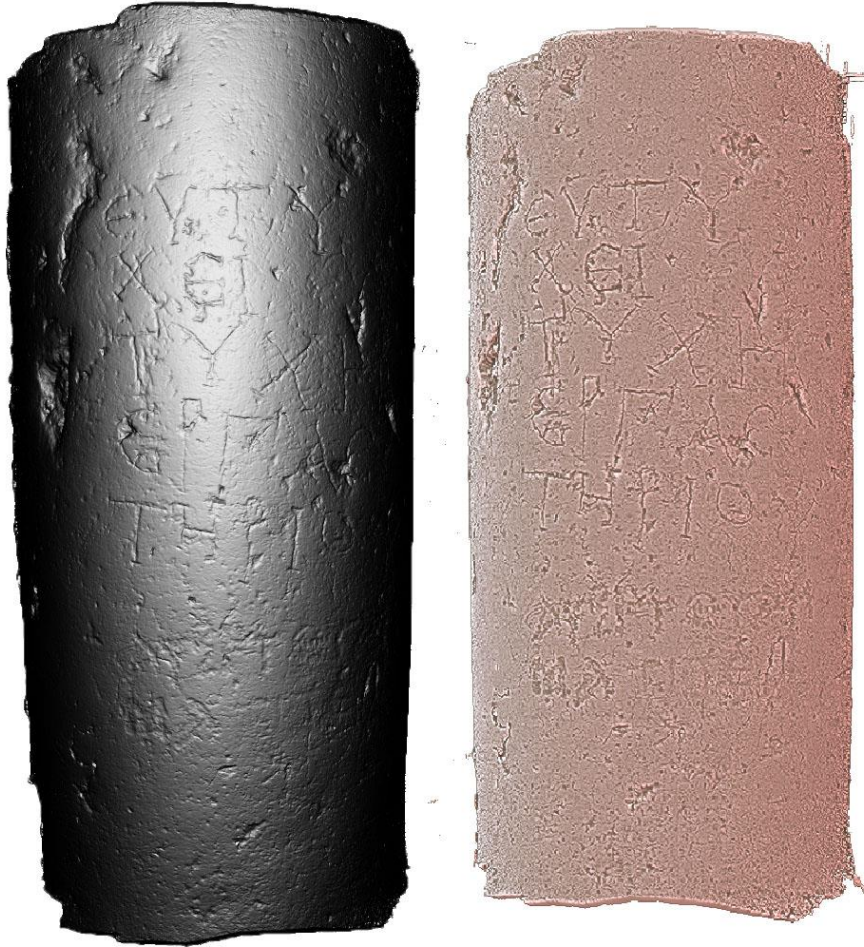

Fig. 4. Photogrammetric analysis

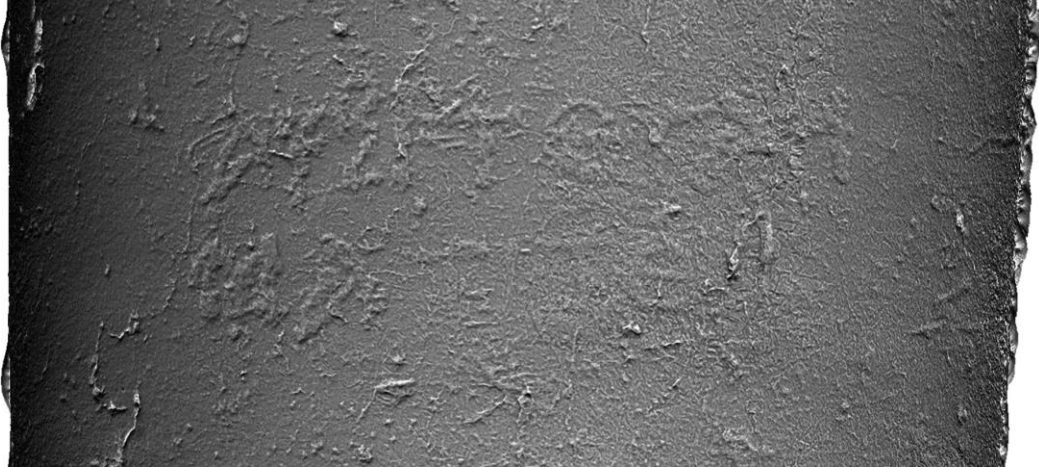

Fig. 5. A more detailed view of the last two lines

L. 3: As a goddess, Tyche is the personification of both good and bad fortune, possibly due to her blindness.²⁰ She is predominantly depicted in a positive light²¹ as shown in the inscription presented here. In parallel, her iconography with the horn of Amaltheia also symbolises her power to bring abundance / prosperity and good things.²² It is widely believed that Tyche has existed since the founding of cities and is responsible for their prosperity and success. She participated in the care of the city's problems and enabled the city to overcome them.²³ According to E. Christof (2001, 276), this term mostly signifies the city's good fortune rather than a deity. The goddess is attested in Cibyra as τύχη τῆς πόλεως together with the god Asclepius, to whom the patients express their gratitude after being cured by the physicians in Cibyra.²⁴ As far as can be deduced from this graffito, Tyche appears here as a deity who was expected to bring abundance and prosperity to the shop.

B.1-2: This section of the stela appears to have been intentionally removed or worn away over time. Due to the difficulty in visually identifying the entire section, photogrammetric analysis has been employed. The letters contained in the modifiers (') were only legible during the photogrammetric analysis (Fig. 4-5). Although the characters in these lines are similar to those in the lines above, the writing method seems to have been slightly altered. The letters are carved thicker, and the letter alpha is shaped as Α. It is therefore possible that these two lines were carved at different times.

3. A Votive Inscription for Zeus Soter

Limestone block bearing a single line of Greek inscription. The block may have been cut on all sides to be used as spolia. There are some broken sections on the bottom part of the face.

Findspot: On the wall of the southern terrace of Agora.

²⁰ Apuleius, *Metamorphoses* VII.2.

²¹ Pindaros, *Nemeia* VI.24; Sophocles, *Philoktetes* 1326; Scherf, 2010: 52.

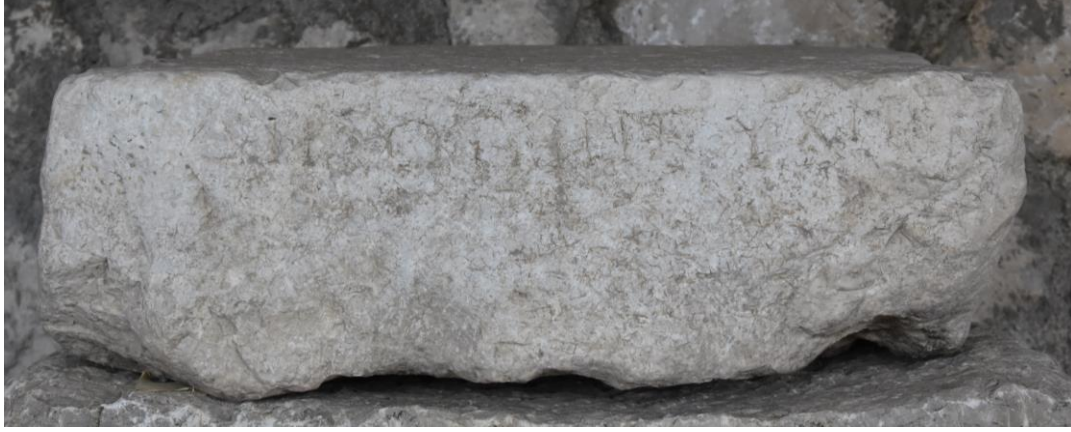
²² Dionysos Chrysostomos, *Orationes* LXIII.7.

²³ Christof, 2001: 92.

²⁴ Hill, 1895: 121, no. 6; Robert, 1937: 384-389; *I.Kibyra* 82-83.

Dimensions: H.: 0.18 m; W.: 0.50 m; D.: 0.505 m; L.h.: 0.025-0.03 m.

Date: Late Hellenistic – Early Roman Empire period (according to the letter forms).

[-----]?

[N.n. ?]

1

Διὶ Σωτήρι εὐχήν.

fulfilled (his/her) vow to Zeus Soter.

Zeus was generally worshipped in Cibyra during the Roman Imperial period, especially between the first and the third centuries AD.²⁵ There is only one stela found in Sazak, a modern settlement located in the territory of Cibyra in antiquity, which dates from the Hellenistic period according to the letter forms.²⁶ Zeus appears in Cibyra and its surroundings with various epithets and acclamations such as *soter*, *megas*, *megistos*, *epekoos*, *sabazios*, *karpophoros*.²⁷ There are also reliefs of Zeus holding winged thunderbolts,²⁸ or simply winged or unwinged thunderbolts, on stelae and as rock reliefs in the

395

OANNES

6 (2)

²⁵ Milner, 1998: 36, no. 89; 41, no. 100.6; 42, no. 102; *I.Kibyra* 44A-D; 78-80, 95, 367; *SEG* 48, 1592; 61, 1235; Corsten, 2015: 7-10. For the records at Ormaleis see, Ramsay, 1895: 307, no. 114; Milner, 1998: 41-42, no. 101; 48, no. 114; *CCIS* II, 19, no. 43; Corsten – Drew-Bear, et al., 1998: 55-57; *SEG* 48, 1585, 1593, 1605. For detail information on Zeus see Cook, 1914; 1925; 1940.

²⁶ Milner, 1998: 44, no. 108.

²⁷ For *soter* see, Milner, 1998: 44, no. 108; *SEG* 48, 1590; Petersen – von Luschan, 1889: 187, no. 246-248; *I.Kibyra* 44A-E, 78; For *megas* see, *I.Kibyra* 79; for *megistos* see, Ramsay, 1895: 307, no. 114; Corsten, 1998: 55-57; *SEG* 48, 1605; for *epekoos* see, Corsten, 2015: 7-10; *SEG* 41, 1235; for *sabazios* see, Milner, 1998: 48, no. 114; *SEG* 48, 1585; *CCIS* II, 19, no. 43; for *karpophoros* see, *I.Kibyra* 95. Additionally, one inscription in Puteoli is inscribed with the name Zeus Soter in the first line. However, the most recent study indicates that this is Zeus Soter Olympios, which refers to the emperor Hadrian, see Şahin 1996, 45-46; *SEG* 44, 823; 53, 1090.

²⁸ The thunderbolt of Zeus is associated with the vivid flash (κεραυνός), thunder (βροντή) and lightning (στεροπή). This weapon, in mythology, is forged for Zeus by Brontes (Βρόντης), Steropes (Στερόπη) and Arges (Ἄργης), the children of Uranos and Gaia (Hesiodos, *Theogonia*, 140ff.). In Greek literary sources, this unique weapon of sudden death and fear is accompanied by the adjectives περωτός and περόεις, e.g., Aristophanes, *Aves*, 1714: κεραυνόν περοφόρον Διὸς βέλος; Sophokles, *Oidipus Coloneus*, 1460: Διὸς περωτός ἦδε μ' αὐτίκ' ἄξεται βροντή πρὸς Ἄθην; in Latin sources is seen as *fulminis alis* (Vergilius, *Aeneis*, V. 319), *horrifici fulminis alis* (Valerius Flaccus, *Argonautica*, II. 97). For the fear see also Homeros, *Ilias*, XXI. 195-196.

Cabalian highlands,²⁹ which may refer to places where lightning strikes; possibly as *kataibates* (καταιβάτης) meaning “Zeus *who descends in thunder and lightning*”.³⁰

Zeus Soter was one of the main deities of Cibyra appearing on both epigraphic material and coins.³¹ In the first century AD, the city had a priest of Zeus Soter, named Marsyas, who was honoured by five *phylae* on the back wall of diazoma of the theatre.³² Apart from the theatre, the *stadium* was also dedicated to him as well as to Septimius Severus and his family.³³ Considering the location of the inscription – on the wall of the southern terrace of the agora, at the junction of the road of the first terrace of the agora and the main east-west road – Ş. Özüdoğru believes that it was brought to this wall from the sanctuary dedicated to Zeus Soter,³⁴ the entrance of which can be seen today at the same junction with a monumental gate.

The cult of Zeus Soter in antiquity was generally established after an earthquake, war or for some military reason, in order to be saved from disease or disaster, according to the ancient sources.³⁵ During the first century, Cibyra experienced some disturbances such as earthquake and the spread of the Lycian revolt to the city. Although both events are relevant to the establishment of such a cult, they are not sufficient to provide a clear date for its establishment. However, based on the inscribed characters, it is possible to consider the earthquake of 23 AD as a possible date for the establishment of the cult.

Conclusion

Apparently, Apollo and Zeus were among the most important deities worshipped in Cibyra. As attested by both epigraphic and ancient sources, the former dates back to the Hellenistic period. The cult of Zeus Soter can be traced back to the Hellenistic Period in the territory of Cibyra. The earliest evidence of an official cult of Zeus Soter in the city is provided by the honorary inscriptions of Marsyas, a priest of the god, which are dated to the first century AD. Additionally, Tyche is often seen with Asclepius in Cibyra, possibly as a luck-bringer for good health. However, she is also attested to here for the first time as a goddess of prosperity.

²⁹ Tarkan, 2011: 17-18, 20, 29, Kat. 16; Beceren, 2018: 38, 143, kat. no. 119; 144, kat. no. 120-121; 183, Levha V, Resim 9; 184, Levha VI, Resim 10; Özüdoğru, 2020: 324; Dökü, 2014: 234; 2019: 518-519; 2020: 228-230; Dökü – Kileci, 2023.

³⁰ *LSJ* 1996, 891, s.v. καταιβάτης.

³¹ For the coins see, *Numismatik Naumann*, 1 July 2018, Auction 67 Lot. 373; *BMC Phrygia* 21, 29, 39, 43, 47, 50-51, 56, 79, 96; *SNG Cop Phrygia* 280, 284, 286, 288, 290, 301; *von Aulock* 3723, 3733, 3739, 8397; *Tübingen* 4101; *RPC* I 2883B, 2884-2885, 2890; II 1262-1262A, 1267; III 2294-2295; 2297-2298, 2305; IV 1957; IV.2 1946, 1949.

³² *I.Kibyra* 44A-D.

³³ *I.Kibyra* 78; Dökü – Kaya, 2013: 183; Özüdoğru, 2020: 292, fn. 439.

³⁴ See Özüdoğru, 2020: 295. For the sanctuary’s monumental finds, see Özüdoğru, 2020: 182, 294, 329.

³⁵ Ksenophon, *Anabasis*, I.8.16; VI.5.25; *Cyropaedia*, VII.1.10; Diodoros, *Bibliothèque Historique*, XIII.102.2; Arrianus, *Historia Indika*, 21; Aelius Aristides, *orationes*, 1; 25.318; Malalas, *Khronika*, XI; Fontenrose, 1988: 141; Graf, 2017: 242; Kileci, 2019.

Bibliography

- BECEREN, N., 2018. *Kibyritis ve Çevresi Kaya Kabartmaları*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur.
- CCIS II LANE, E. N., 1985. *Corpus Cultus Iovis Sabazii, Vol. II: The Other Monuments and Literary Evidence*, Brill, Leiden 1985.
- CHRISTOF, E., 2001. *Das Glück der Stadt: Die Tyche von Antiochia*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- CIG *Corpus inscriptionum Graecarum*. Berlin 1828-1877.
- ÇİMEN, M., 2011. *Lykaonia Bölgesi Süvari Betimlemeleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- COLLIGNON, M., 1878. "Inscriptions de Cibyra", *BCH*, 2, pp. 593-614.
- COOK, A. B., 1914. *Zeus-A Study in Ancient Religion*, volume I, Cambridge University Press, Cambridge.
- COOK, A. B., 1925. *Zeus-A Study in Ancient Religion*, volume II, Cambridge University Press, Cambridge.
- COOK, A. B., 1940. *Zeus-A Study in Ancient Religion*, volume III (Part I & II), Cambridge University Press, Cambridge.
- CORSTEN, T. – DREW-BEAR, T. – ÖZSAİT, M., 1998. "Forschungen in der Kibyritis", *EpigAnat*, 30, pp. 47-78.
- CORSTEN, T., 2015. "An Inscription from Çavdır in the Burdur Museum and the Persistence of Ancient Place Names", *Pisidia Yazıları Hacı Ali İkinci Armağanı*, Ed.: B. Ayça Polat Becks – Hüseyin Metin – Murat Fırat – Ralf Becks, Ege Yayınları, İstanbul, pp. 7-12.
- DELEMEN, İ., 1999. *Anatolian Rider-Gods: A Study on Stone Finds from the Regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the Late Roman Period*, Rudolf Habelt, Bonn.
- DÖKÜ, F. E. – KAYA, M. C., 2013. "The Architecture and Function of the Stadium of Kibyra", *Adalya*, 16, pp. 177-202.
- DÖKÜ, F. E. – KİLECI, Ş., 2022. "Ares Reliefs and a New Votive Inscription to Ares in the Rural Highlands of Kabalis / Kabalia", *Adalya*, 25, pp. 103-122.
- DÖKÜ, F. E. – KİLECI, Ş., 2023. "Rock Reliefs of Zeus and his Thunderbolt in the High Plateau Settlements of Kabalis / Kabalia", *Anadolu / Anatolia*, 49, pp. 73-96. DOI: 10.36891/anatolia.1347969
- DÖKÜ, F. E., 2014. "2013 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yerleşimi Yüzey Araştırması / 2013 Surveys at Uylupınar Settlement (Early Kibyra)", *ANMED*, 12, pp. 230-236.
- DÖKÜ, F. E., 2019. "2017 Yılı Uylupınar (Erken Kibyra) Yüzey Araştırması Raporu", *AST*, 36/1, pp. 513-530.
- DÖKÜ, F. E., 2020. "Uylupınar (Erken Kibyra) Yüzey Araştırmaları 2018 Yılı Raporu", *Phaselis*, 6, pp. 217-235. Doi: 10.18367/Pha.20014

- ESTIENNE, H., 1831-1856. *Θησαυρὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης / Thesaurus Graecae Linguae*, Instituti Franciae Typographus, Parisiis.
- FONTENROSE, J., 1988. *Didyma, Apollo's Oracle, Cult, and Companions*, University of California Press, London.
- GRAF, F., 2017, "Theoi Soteres", *Archiv Für Religionsgeschichte*, 18-19/1, pp. 239-253.
- HILL, G. F., 1895. "Inscriptions from Lycia and Pisidia Copied by Daniell and Fellows", *JHS*, 15, pp. 116-131. Doi: 10.2307/624063
- I.Kibyra CORSTEN, T., 2002. *Die Inschriften von Kibyra. Teil I: Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung*. IGSK 60. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Iaph2007 REYNOLDS, J. – ROUECHÉ, C. – BODARD, G., 2007. *Inscriptions of Aphrodisias*. Url: <<http://insaph.kcl.ac.uk/iaph2007>>
- IGR CAGNAT, R. (ed.), 1901-1927. *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*. Paris.
- KİLEÇİ, Ş. – TÜNER ÖNEN, N., 2024. "Restoration Works in Kibyra during the Claudian Period: New Inscriptions, τὰ σεβαστὰ ἔργα of the Lycian Governor Quintus Veranius and New Inscriptions Concerning His Family", *New Research on Greek Epigraphy in Lycia. Proceedings of the Symposium at Antalya, Türkiye. 28-30 March 2022*, Ed.: Fatih Onur – Christof Schuler, İstanbul, pp. 123-141.
- KİLEÇİ, Ş., 2019. "Perge'den Rahip Apollonios'un Zeus Soter'e Adağı", *Cedrus*, 7, pp. 557-573. Doi: 10.131113/CED RUS/201925
- LAMINGER-PASCHER, G., 1984. *Beiträge zu den griechischen Inschriften Lykaoniens*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- LGPN V.C FRASER, P. M. – MATTHEWS, E. (Eds.), 2010. *A Lexicon of Greek Personal Names V.C: Inland Asia Minor*, OUP, Oxford.
- LSJ LIDDELL, H. G. – SCOTT, R., 1996. *A Greek-English Lexicon, with a revised supplement (revised and supplemented by Jones, HS)*, Clarendon Press, Oxford.
- MAMA *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, I-XI. London 1928-2013.
- MEIER, L., 2020. *Kibyra in hellenistischer Zeit*, Österreichische akademie der Wissenschaften, Wien.
- MEIER, L., 2024. *Neue kaiserzeitliche Inschriften aus Kibyra*, Österreichische akademie der Wissenschaften, Wien.
- MILNER, N. P., 1998. *An Epigraphical Survey in the Kibyra - Olbasa Region, Conducted by A. S. Hall. The British Institute of Archaeology at Ankara (B.I.A.A.) Monograph 24*, British Institute at Ankara, Oxford.
- ÖZÜDOĞRU, Ş., 2020. *KIBYRA: Kibyra Maior/Caesarea Cibyra. Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- PETERSEN, E. – VON LUSCHAN, F., 1889. *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtis*. Carl Gerold's Sohn, Wien.
- RAMSAY, W. M., 1895. *The Cities and Bishoprics of Phrygia, being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Times to the Turkish Conquest*. Vol. 1. Clarendon Press, Oxford.
- REYNOLDS, J. M. – ROUECHÉ C., 2007. "The Inscriptions", *Girlanden-Sarkophage aus Aphrodisias*, Ed.: Fahri Işık, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, pp. 147-192.
- RG T.C. Resmî Gazete. Anayasa Mahkemesi, 27 Şubat 1953 tarih ve 6068 sayılı Kanun (Yeniden 22 Kaza Kurulması Hakkında Kanun), RG, 3 Mart 1953, Sayı 8349. Url: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8349.pdf>
- ROBERT, L., 1937. *Études Anatoliennes. Recherches sur les Inscriptions Grecques de l'Asie Mineure*, de Boccard, Paris.
- ROBERT, L., 1955. *Hellenica*. Vol. 10. De Boccard, Paris.
- ŞAHİN, S., 1996. "Perge Kentinin Kurucuları ve Plancia Magna", *Adalya*, 1, pp. 45-52.
- SARRE, F. P. T., 1896. "Reise in Phrygien, Lykaonien und Pisidien", *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, 19, pp. 26-57. DOI: 10.11588/diglit.12266#0036
- SCHERF, J., 2010. "Tyche", *Brill's New Pauly*, B. 15, Ed.: Hubert Cancik – Helmuth Schneider, Brill, Leiden – Boston, pp. 51-53.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Leiden 1923 –.
- TAM *Tituli Asiae Minoris*. Vindobonae 1901 –.
- TARKAN, D., 2011. *Kibyra Kabartmalı Sunakları: Tıp, Biçem ve Atölye*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.

Numismatic Sources

- BMC Phrygia HEAD, B. V., 1906, *A Catalogue of Greek Coins in the British Museum, Phrygia*. London.
- Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann). Url: <https://www.biddr.com/auctions/numismatik-naumann>
- SNG Cop Phrygia *Sylloge Nummorum Graecorum, Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum*. Copenhagen, 1942-1979.
- SNG Tübingen *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Münzsammlung Universität Tübingen*. Berlin, 1981-.
- SNG von Aulock *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung Hans von Aulock*. Berlin, 1957-1967.
- RPC Roman Provincial Coinage. Url: <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>

400

OANNES

6 (2)

PTOLEMAİOS'UN PERS KARŞITI TUTUMUNUN TARİHİ BELLEK
PERSPEKTİFİNDEN KÖKENLERİ
*THE ORIGINS OF PTOLEMY'S ANTI-PERSIAN STANCE FROM THE
PERSPECTIVE OF HISTORICAL MEMORY*

Fariz ÖNCÜ

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ
Tarihi Ana Bilim Dalı / Türkiye
Assist. Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Arts And Sciences, Department of
History, Department of Ancient History / Türkiye
fariz.oncu@dpu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0759-7968

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **04.02.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **401 – 424**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1431637>

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Cite as: ÖNCÜ, F., “Ptolemaios’un Pers Karşiti Tutumunun Tarihi Bellek Perspektifinden Kökenleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 401 – 424.

PTOLEMAİOS'UN PERS KARŞITI TUTUMUNUN TARİHİ BELLEK
PERSPEKTİFİNDEN KÖKENLERİ
*THE ORIGINS OF PTOLEMY'S ANTI-PERSIAN STANCE FROM THE
PERSPECTIVE OF HISTORICAL MEMORY*

Fariz ÖNCÜ

Öz

Pers İmparatorluğu'na son veren Büyük İskender (III. Aleksandros) MÖ 323 tarihinde Babil'de hayata gözlerini yumduğunda onun kurduğu imparatorluğun bütünlüğü de tehlikeye girmişti. Zira İskender'in kendinden sonra kimin tahta geçeceğini açık olarak işaret etmemesi imparatorluk topraklarının nasıl yönetileceği hususunda büyük tartışmaların yaşanmasına yol açmıştı. Meselenin tarafları İskender'in daha sonra *Diadokhoi* (Ardıllar) olarak bilinecek kıdemli generalleriydi. Her biri farklı politik hedeflerle hareket eden generaller bazen II. Philippos'la soy bağı kurmaya çalışarak bazen de Büyük İskender'in politik mirasını sahiplenerek kendi pozisyonlarını meşru göstermeye çalışıyorlardı. Ancak Pers karşıtı tarihsel referanslar üzerinden söylem geliştirerek siyaset yapanlar da vardı. Bunlardan en bilineni I. Ptolemaios Soter idi. Onun Persleri "öteki" olarak gösteren tutumu İskender'in ölümünden hemen sonra yeni kralı belirlemek amacıyla gerçekleşen Babil Toplantısında alınan

Abstract

Alexander the Great died in Babylon in 323 BC without clearly naming an heir to his throne, which led to political tension among the senior Macedonian generals. The uncertainty over Alexander's successor threatened the unity of the empire. These generals, each with different political agendas, sought to legitimize their authority—some by establishing genealogical links to Philip II, and others by invoking the political legacy of Alexander. Meanwhile, some developed their political strategies by employing anti-Persian rhetoric rooted in historical grievances. Among the most prominent of these generals was Ptolemy I Soter, who used anti-Persian discourse to solidify his position among his rivals. This rhetoric significantly influenced the political structure established during the Babylonian meeting held immediately after Alexander's death.

Ptolemy's anti-Persian policies persisted and grew in influence during his tenure as the satrap of Egypt. His references to the long-standing tensions between the

kararları önemli ölçüde etkilemişti. Ptolemaios Mısır'da satrap olarak hanedanlığını meşru bir zeminde kurumsallaştırmaya çalıştığı süreçte de Pers karşıtı tarihi belleği kullanmıştı. Bu politik tutumun dönemin reel politikasında büyük bir etki yaratması Perslerin Hellen ve Mısırlılar ile kurduğu yaklaşık iki yüzyıllık ilişkinin sorunlu yanlarıyla ilgiliydi.

Dolayısıyla Pers karşıtı tarihi belleğin uzun erimli gelişim sürecinin incelenmesi Ptolemaios'un politik yaklaşımının farklı bir boyutuyla anlaşılmasını sağlayacaktır. Çalışmamız bu noktadan hareketle, diğer çalışmalardan farklı olarak, Ptolemaios'un hem Babil Toplantısında hem de Mısır'da benimsediği Pers karşıtı politik tavrını, Akhaimenid İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden itibaren kritik politik süreçlerde araçsallaştırılan Pers karşıtı bellek üzerinden irdelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ptolemaios, Diadokhlar, Pers Karşıtlığı, Büyük İskender, Hellenler, Tarihi Bellek.

Achaemenid Persians and both the Greeks and Egyptians—dating back nearly two centuries—helped him craft a powerful political narrative. By leveraging this historical memory, Ptolemy was able to strengthen his position.

Therefore, examining the long-term development of anti-Persian historical memory provides a deeper understanding of Ptolemy's political strategy. Unlike other studies, this research aims to explore Ptolemy's anti-Persian stance both during the Babylonian meeting and in Egypt, focusing on how anti-Persian sentiment shaped critical political processes from the early period of the Achaemenid Empire onwards.

Keywords: Ptolemy, Diadochs, Anti-Persianism, Alexander the Great, Greeks, Historical Memory.

Extended Abstract

Ptolemy I Soter was one of Alexander the Great's most trusted companions during his conquests against the Persians, which lasted about ten years (334-323 BC). During that time, Ptolemy fought in numerous battles alongside Alexander and strongly supported his policies. His loyalty remained steadfast even when Alexander began portraying himself as King of Asia and adopted Persian customs that angered many Macedonian elites. However, the sudden death of Alexander in Babylon in 323 BC marked the beginning of a new political era. Alexander did not designate a successor, leaving his highest-ranking military leaders to focus on their own political ambitions and putting his vast empire at risk.

Macedonia's top generals, including Perdikkas, Meleager, Nearchus, and Ptolemy, could not agree on how to govern the empire. Some doubted whether Philip's son, Arridaeus, could rule, as he was mentally ill. Others were reluctant to support Alexander's children as heirs because their mothers, Roxane and Barsine, were of Persian origin.

Perdiccas sought control of the entire empire and proposed waiting for Roxane, Alexander's wife, to give birth, so her child could be declared the new king. This plan would have allowed Perdiccas to command the empire as the supreme commander of the army and regent to the king. Meleager, aware of Perdiccas' intentions, campaigned to make Arridaeus king, despite his mental condition, believing that his descent from Philip would lend legitimacy to his own bid for political power. Nearchus, on the other hand, sought to consolidate his power through Barsine's son, arguing that her six-year-old son, Heracles, should ascend to the throne.

It was common for rival generals to use Philip or Alexander's children for political gain. In this context, Ptolemy's statements to advance his political influence are noteworthy. He opposed Alexander's children becoming kings, fearing that this would lead to Persian control of the empire, effectively undoing decades of efforts to free themselves from Persian rule. According to Ptolemy, they would become enslaved to the Persians once again.

Immediately after Alexander's death, Ptolemy argued against the children's ascent to the throne, citing not only their Persian heritage but also recalling the wars between Darius I, Xerxes, and the Hellenic world in the early 5th century BC during the Babylonian meeting. The events of those times, along with the inappropriate behavior of the Persian kings, served as a reminder that the Persians were culturally different from the Greeks and not part of their world.

Even after becoming the satrap of Egypt and working to establish his own dynasty, Ptolemy did not alter his political stance. Just as he had in Babylon, he used anti-Persian historical memories to influence the Egyptians. Cambyses' disrespect for religion during his conquest of Egypt, Xerxes' cruel rule, and the revolts against Persian control that were etched into Egyptian memory became powerful propaganda tools for Ptolemy.

It is not surprising that Ptolemy employed anti-Persian historical memory in his battles against rivals, as he had witnessed its effectiveness firsthand. Ptolemy was intimately familiar with how Philip II and Alexander the Great had used this theme to legitimize their actions in the eyes of the Greeks and consolidate their power. He likely knew that Athens and Sparta had also utilized this tactic in key political decisions when dealing with the Persians, long before the rise of the Macedonians.

Thus, Ptolemy's anti-Persian policy—including his opposition to the idea of Alexander's children becoming kings—was deeply connected to the long-standing memory of Persian rule and culture over the Greeks and Egyptians. Despite the various aspects of Ptolemy's political actions, it is clear that historical memory played a significant role in shaping his policies. However, many studies on this period give insufficient attention to this issue.

This study examines the anti-Persian rhetoric used by Ptolemy from the perspective of long-term historical memory, focusing on selected accounts from ancient authors.

Giriş

Büyük İskender MÖ 323 yılında öldüğünde onun tahtına oturmak için en uygun adaylardan birisi kardeşi olması nedeniyle Arridaios'tu. Ancak onun akli melekeler bakımından yetersiz olması¹ belirsiz bir politik ortamı beraberinde getirmişti. İktidarı kendi eğilimlerine göre şekillendirmek isteyen başta Perdikkas, Nearkhos, Ptolemaios ve Meleagros'un aralarında olduğu seçkin Makedon generaller Babil'de yapılan toplantıda İskender'in naaşı daha kaldırılmadan bu durumdan faydalanmaya çalıştılar. İlk görüş İskender'in son nefesinde imparatorluğun yönetimi için kardeşinin yerine "en iyi veya en güçlü kişi" (*Hell. κράτιστος; Lat. optimus*) yani Perdikkas'ı işaret ettiği ve kraliyet mührünü taşıyan yüzüğünü (*δακτύλιος*) ölümünden bir gün önce ona verdiği yönündeydi.² Perdikkas'la ilgili iddialara rağmen piyade komutanı Meleagros, Arridaios'un krallığını destekliyordu.³ Perdikkas'ın buna karşı hamlesi ise İskender'in hamile (altı ya da sekiz aylık) karısı Roksane'nin çocuğunun doğmasını beklemek gerektiği yönünde olmuştu. Bu noktada gözlerin çevrildiği bir diğer kişi de İskender'in amirali Nearkhos'tu. O da İskender'in Barsine'den olan çocuğu Herakles'in kral olmasını öneriyordu. Ancak bu görüş de diğer görüşler gibi genel bir kabul görmedi.

Bazı Makedon seçkinlerinin desteğini de alan İskender'in muhafızı (*σωματοφύλαξ*) Ptolemaios ise Pers karşıtlığı çerçevesinde kurduğu söylem üzerinden İskender'in Roksane ve Barsine'den olan çocuklarının kral adayı olarak önerilmemeleri gerektiğini şöyle savunuyordu:

"...Roksane ya da Barsine'nin oğlu Makedon halkı için gerçekten uygun birer hükümdarlar, öyle mi! ...Onların adını anmak bile Avrupa'yı rencide edecek. Persleri yenmek bizim için bu mu olacaktı, yani onların soyundan gelenlerin kölesi olmak anlamına mı gelecekti? Meşru kralları Dareios ve Kserkses binlerce askeri ve devasa filolarıyla bunu başaramadı! Benim düşüncem bu... Bazıları Ptolemaios'la, daha azı ise Perdikkas ile aynı fikirdeydi."⁴

Pers karşıtı okların yöneldiği hedefin İskender'in çocukları olmasına rağmen bu durumun meşru bir yaklaşım olarak kabul gördüğü ve o günün reel politikasını etkilediği görülmektedir. Bu itirazın dayandığı meşru zemin gücünü daha çok uzun erimli tarihsel bellekten alıyordu. Zira Perslerin Hellenler ve Mısırlılarla iki asrı aşan politik ilişkisinde "öteki" olarak kodlanma biçimleri bu bağlamda büyük bir etkiye sahipti. Ancak söz konusu dönemle ilgili yapılan birçok çalışma bu hususu adeta geçiştirmiştir. Zira Perslerle Hellenler arasında son dönemde yaşananlar daha çok İskender'in fetihleri ve siyaseti bağlamında ele alınmıştır. Pers hâkimiyetinin ilk dönemlerini konu edinen çalışmalar ise çoğu zaman Pers karşıtı Panhellenik duygunun Diadokhlar dönemine kadar uzanan devamlılığını göz ardı etmişlerdir. Bu yüzden Diadokhlar arası mücadelede Ptolemaios'un Pers karşıtı söyleminin ve bunun reel politikte gördüğü karşılığın uzun erimli tarihsel bellekle ilişkisi, bu süreci farklı bir boyutuyla görmeyi mümkün kılacaktır.

¹ Plut. Alex. 10.2- 77.5.

² Arr. VII.26.3; Curt. X. 5.5; X.6.4, 16; Diod. XVII. 117.3; XVIII. 1.4.

³ Curt. X.6.20-X.7.7.

⁴ Curt. X. 6. 13-16.

Pers Karşısı Belleğin Tarihi Seyri: Yabancı, Zorba ve İşgalci Persler

Hellenlerin tarihi süreç içinde Perslerle kurduğu ilişkilerin tek bir boyutu yoktu. Esasen Persler Anadolu'yu yönettikleri yaklaşık iki yüzyıllık uzun süreçte (MÖ yak. 547-333) diğer bölgelerde olduğu gibi Hellen polislerinin de sosyo-ekonomik, idari ve kültürel yapılarına pek dokunmamışlardı. Dahası çoğu zaman yerel uygulamaları ya benimsemiye ya da kendi sistemlerine uyarılama yoluna gitmişlerdi.⁵ Benzer şekilde yerel unsurlar da Perslerin sağladığı istikrar ortamından özellikle ekonomik açıdan yararlanıyorlardı.⁶ Bu durum Hellenler ile Persler arasındaki uzun süreli ilişkinin hem Hellenler hem de Persler açısından olumlu yüzünü temsil ediyordu.

Fakat başat bir güç olarak o günün politik sahnesinde varlığını daha fazla tahkim etmeye çalışan Perslerin Hellen dünyasının farklı cenahlardaki unsurları üzerinde birçok açıdan olumsuz bir tarihsel belleğe sebep olacak davranış ve uygulamaları da olmuştu. Kralların Pers işbirlikçisi tiranları yönetime getirmeleri bu tarz uygulamaların başında gelmekteydi.⁷ Farklı dönemlerde gerçekleşen Pers-Hellen savaşları ise varoluşsal bir tehdit hissiyle birleşerek bu rahatsızlığı daha da artırıyordu. Üstelik bu rahatsızlık Hellenlerin "Asyalı/Doğulu" ya da "barbar" Pers kimliğine biçtikleri değerler üzerinden dile getiriliyordu.⁸ Pers krallarının despotik yönetim tarzına ve tiranların destekleyicileri oldukları yönündeki kanaatler⁹, yöneticilerinin giyim kuşamı, kadınsı davranışları, zevke ve ihtişama eğilim duyduklarına dair ithamlar¹⁰, özgürlüklere karşı karakter tasviri üzerinden kurulan ifadeler¹¹ farklı dönemlerin kullanışlı sloganları olarak Antik Dönem yazarlarının eserlerinde yer alabiliyordu. Herodotos'un anlatısından da anlaşılacağı üzere nasıl ki Hellen dünyası (Persler için) farklı bir yer¹² ise Perslerin egemenliği de Hellenler için en azından politik ve kültürel¹³ duygu düzeyinde bir öteki mesabesindeydi.

Antik Dönem yazarlarının eserlerindeki birçok anlatı bu duygunun Pers egemenliğinin ilk dönemlerinden itibaren var olduğunu gösterir. Nitekim

⁵ Hdt. I. 135, VI. 97, VII. 43; Thuk. VIII. 109; Balcer, 1984: 172, 183; Briant, 2002: 64; Dusinberre, 2013: 32-82; Klinkott, 2005: 47; Öncü, 2021: 230-231.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Öncü, 2021: 236-237; Öncü, 2023: 127-354.

⁷ Hall, 1989: 58-59; Hartog, 2014: 324-328; Küçükler, 2019: 723.

⁸ İskender'in Mieza'daki politik eğitimi üzerinden değerlendirmede bulunan Lendering, Aristoteles'in de Perslerin doğuştan köle olduklarına inandığını ve bu düşüncenin Makedon sarayında alıcı bulduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla Lendering'e göre Aristoteles barbarlardan bahsederken Persleri kastediyordu. Lendering, 2020: 47. Aristoteles'in, barbarların ve kölelerin doğaları gereği aynı oldukları için Hellenlerin barbarları yönetmesi gerektiğine dair iddiası (Arist. Pol. 1.1252b), dönemin Pers karşıtı politik atmosferi göz önüne alındığında Lendering'in görüşünü kabul edilebilir kılmaktadır. Bu konuyla ilgili değerlendirmeler için ayrıca bk. Seager-Tuplin, 1980: 141-154; Yalazı, 2020: 1721-1736.

⁹ Hdt. III. 139-147; IV. 137, V. 37, 97-126, VIII. 85; Thuk. VI. 59; Ksen. Hell. III.1.6; Öncü, 2021: 238.

¹⁰ Hdt. IX. 82; Ksen. Hell. IV.I.30; Plat.Nom. 3.694d-695b; Diod. XI. 46.2-3; Isok. 5.124; Plut. Alex. 40.2; Carney, 1996: 566-567; Sina, 2018: 157-159.

¹¹ Seçili örnekler için bk. Hdt. I. 155-156, 161, 164, 169, 174; V.49; VI. 94, 101, 119; Thuk. I. 74; III. 59.

¹² Hdt. I. 4.

¹³ Hdt. I. 131-140.

Herodotos, Büyük Kyros'un (MÖ yak. 559-530) Anadolu'yu egemenlik altına almaya çalıştığı zamanda bile bazı Ionialıların Perslerin kölesi olmaktansa yiğitçe savaşmış ölmeyi ya da yurdunu terk edip gitmeyi yeğ tuttuklarından bahsetmektedir.¹⁴ Pers egemenliğinin Anadolu'daki yaklaşık ilk yarım asırlık döneminde bu minvalde değerlendirilebilecek isyanlar da olmuştu.¹⁵ MÖ 5. yüzyılın başı ise bu bağlamda çok daha büyük gelişmelere gebeydi. Nitekim işbirlikçi tiranlara karşı duyulan öfke, MÖ 499'da Perslere karşı Atina'nın da desteklediği İonia İsyanı'nın çıkmasına sebep olmuştu.¹⁶ Dahası Pers krallarının fırsat buldukça Hellen dünyasının Anadolu'nun dışında kalan diğer bölgelerini de nüfuzları altına alma gayretleri, gittikçe büyüyen Panhellenik bir duyguyu tetikliyordu.¹⁷

Özellikle MÖ 490-480 yılları arasında Pers kralları I. Dareios'un ve Kserkses'in Hellas'ı tamamen ele geçirme gayesiyle yaptıkları başarısız seferler¹⁸, bu duygunun intikam hissiyle birleşerek Pers karşıtı bir belleğe dönüşmesinde bir dönüm noktası olmuştu. Öyle ki Kserkses'in Hellas seferi sırasında tapınaklar da dâhil Atina'yı yakıp yıkması ve Hellenlerin inançlarını küçümseyen tavırlar içinde olması¹⁹ kendisini Hellenlerin toplumsal ve politik belleğinde on yıllarca sürecek bir intikam hissini sembolü haline getirmişti. Ptolemaios'un Diadokhlar arası güç savaşının hemen başında Pers karşıtlığı üzerinden atıfta bulunacağı dönem tam da bu dönemdir:

“...Persleri yenmek bizim için bu mu olacaktı – yani onların soyundan gelenlerin kölesi olmak anlamına mı gelecekti? Meşru kralları Dareios ve Kserkses binlerce askeri ve devasa filolarıyla bunu başaramadı!”²⁰

Ama ileriki satırlarda da görüleceği üzere Ptolemaios bunu hatırlatan ilk politik şahsiyet değildi. Atina, Sparta, II. Philippos ve Büyük İskender de yeri geldiğinde bu yola başvuracaklardı. Korku ve intikamın birlikte şekillendirdiği bu Panhellenik duygu askeri ve ekonomik organizasyonların örgütlenmesini de kolaylaştırıyordu. Nitekim Kserkses'in seferinden sonra Sparta ve Atina'nın kuruluşunda birlikte rol aldıkları ancak daha sonra tamamen Atina'nın liderliğinde varlığını on yıllarca sürdüren Attika-Delos Deniz Birliği (478/477), Hellenleri “barbarların” boyunduruğundan kurtarma ve onlardan oç alma söylemi üzerinden kurulmuştu.²¹

Pers karşıtlığı üzerinden vücut bulan Panhellenik söylem hem bu süreçte hem de daha sonraki dönemlerde dağınık Hellenlerin²² “ötekilerini” belirlemesi

¹⁴ Hdt. I. 169.

¹⁵ Hdt. I. 154-177.

¹⁶ Hdt. V. 37, 97-126; VI. 7-18.

¹⁷ Hdt. V. 96-97; Öncü, 2021: 231-238.

¹⁸ Hdt. VI. 43-48, 94-113; VII.20-IX.101; Thuk. I. 18, 73, 89; Öncü, 2021: 239-241.

¹⁹ Hdt. VII. 53-55.

²⁰ Curt. X. 6. 14.

²¹ Thuk. I. 96.1; Hall, 1989: 59-60; Öncü, 2021: 242. Perslerden kurtulma noktasında Panhellenist bir ittifak fikrinin Ionlar tarafından üretildiğine dair görüş için bk. Kaya, 2018: 280.

²² Bu tarz Panhellenist yaklaşımların *de facto* olarak bütün Hellenleri aynı düzeyde etkilemediği ya da aynı politik hedefte birleştirmede ifadesi de ifade etmek gerekir. Zira Hellen polisleri arasındaki çekişmeler ya da iç politik ve ekonomik kavgalar (*stasis*) çoğu zaman onları Perslerin desteğine muhtaç bırakıyordu. Bu bağlamda değerlendirilebilecek bazı örnekler için

ve hedef göstermesi bakımından en toparlayıcı ideolojik araç olacaktı. Bu diskurun kapsamı giderek özgürlük tutkusu, oç alma, kendi yasalarına ve geleneklerine olan bağlılık üzerinden tarif ediliyordu. Pers işbirlikçisi sürgün Spartalı Demaratos'un, Kserkses'e Hellas Seferi'nin muhtemel sonuçlarıyla ilgili "Büyük Kral... önce şunu haber vereyim ki Lakedaimonlular senin Hellas'ı köle haline getirecek olan koşullarını asla kabul etmeyeceklerdir"²³ şeklinde uyarıda bulunması bu mevzunun önemini vurgulamak içindi. Zira Herodotos'a göre, Spartalılar kendilerini yoksulluğa ve tiranlara karşı koruyan erdemleri ile cesurca savaşmalarını sağlayan yasalarını, Perslerin kralın emirlerine sorgusuzca uymalarından evla görmüşlerdi. Onlar için yasadan başka efendi tanımak kabul edilmesi mümkün olmayan kölelere has bir özellikti.²⁴ Bu süreçte Kserkses'le diplomatik girişimler üzerinden sorunları çözmek isteyen Spartalı elçilerin tutumu da farklı olmamıştı. Pers yetkili Hydarnes'in Büyük Kral'ın hâkimiyetini kabul etmeleri halinde kendilerine sunduğu zenginlik, büyük toprak vaadi ve bu buraların efendisi olma sözü elçiler tarafından kendi değerleri üzerinden tanımlanan şu ifadeyle karşılık bulmuştur:

"Hydarnes... sen ki bize öğüt veriyorsun, iki durumdan yalnız birini biliyorsun, öbüründen haberin yok; kölelik nedir, bunu biliyorsun ama özgürlüğün ne olduğunu, tatlı mıdır, acı mıdır, hiç tatmadın bilemezsin. Eğer bir gün tadarsan onu, mızrakla değil, baltayla savunmamızı öğütlersin bize."²⁵

Bu seçili anlatılarda açığa çıkan duygular Büyük Kyros'un egemenliğini kabul etmektense ölmeyi tercih eden ya da yurtlarını terk etmeyi göze alan yukarıda bahsi geçen Batı Anadolu'daki Hellenlerin yaklaşık seksen yıl önceki duygularıyla bir bütünlük göstermektedir. Dahası bu tutum Perslerin farklı geleneklerine yapılan vurguyla daha da belirgin bir hal almaktadır. Bu bağlamdaki konular Hellen yazarlarının eserlerinde daha ziyade kralları temsil eden ve onları her açıdan "taklit" eden (*imitatio regis*) Pers seçkinlerinin yaşam biçimleri üzerinden ifade edilmiştir.²⁶ İhtişamın, zenginliğin ve gösterişin giyim kuşamdan sofraya ve bahçe düzenine kadar sirayet ettiği krala özenme hali Hellenlerin kendi yaşamlarında pek de aşına oldukları davranış kalıpları değildi. Perslerin kendi geleneklerini tebaalarına dayatan bir idari anlayışları olmasa da bu "doğulu" tarzın göz kamaştırıcı şatafatı çoğu zaman barbarların kaçınılması gereken alışkanlıkları olarak muamele görüyordu. Nitekim Pers generali Mardonios'a karşı Plataia Savaşı'nı (MÖ 479) kazanan Pausanias'ın generalin sofrasına benzer bir sofranın kendisi için de kurulmasını istediğinde karşılaştığı manzara bambaşka bir dünyayı önüne sermişti. Pers aşçıların hazırladığı sofranın ihtişamı onda şaşkınlık yaratmıştı; parlak renkli duvar örtüleri, altın ve gümüşle bezeli sofraya yatak ve yastıkları, yine altın ve gümüş kakmalı sofraya takımları, masalar ve Hellenlerin "zavallı yavan" yemeklerinin boy ölçüşemeyeceği nefis yemekler ne onun ne de komutanlarının daha önce

bk. Thuk. I. 18, 26, 109, 115; II.7, 65, 67; III. 34; VIII.6, 16-17, 29, 44-88, 57-58, 99; Ksen. Hell. I. 5.1-3; I.1; Nepos. Kon. I.1-II.2; V.2-5.

²³ Hdt. VII. 102.2.

²⁴ Hdt. VII. 102-104.

²⁵ Hdt. VII. 135.3.

²⁶ Ksen. Hell. VIII. 6.10-12; Briant, 2002; 347.

deneyimledikleri şeylerdi.²⁷ Benzer bir ihtişama MÖ 400'lerin sonunda Genç Kyros'u ziyaret eden Spartalı Lysandros²⁸ ve birkaç yıl sonra (MÖ 395) Daskyleion satrabı Pharnabazos'la görüşecek olan Spartalı Agesilaos²⁹ da şahitlik edeceklerdi. Umberto Eco'nun başka bir bağlamda belirttiği gibi düşman olarak inşa edilenler burada da tehditkâr, yabancı ve farklı olarak tarif ediliyordu.³⁰

Perslere karşı pozisyon alan Hellen liderlerinin onların bu geleneklerine özenmesi, onlar gibi davranması ve onların çıkarına uygun hareket etmesi bu liderlerin ihanetle suçlanmalarına sebep olurdu. Bu noktada Pausanias'ın Byzantion'daki uygunsuz eylemleriyle ilgili Thukydides'in naklettikleri çarpıcı bir örnek olarak ele alınabilir. Pers kralı Kserkses'e karşı Hellen Birliği ordularının başında olan Pausanias her şeyden önce İonialılara Pers yönetiminin işbirlikçilerini hatırlatan tiranlar gibi davranmıştır. Ancak başta Atina olmak üzere Hellenlerin tek rahatsızlığı bu değildi. Spartalı general Kral Kserkses'le antlaşma gayreti içine girmiş, Pers elbiselerini giymiş, Pers geleneklerine göre yemeklerini yemeye başlamış, üstelik de bütün bunları Hellenlerden saklama ihtiyacı duymadan açıkça yapmıştır. Plataia'da (MÖ 479) aldığı zafer her ne kadar ona Perslerle mücadelede "Hellenlerin önderi" (*Ἑλλήνων ἀρχηγός*) payesini kazandırmışsa da kısa bir süre sonra girdiği bu yeni yol onun yargılanarak öldürülmesinin önünü alamamıştı.³¹ Bir zamanlar Perslere kök söktüren Atinalı Themistokles³² de benzer bir yola girmişti. Pers kralı I. Artakserkses'e sığınma talebiyle yazdığı bir mektupta yanına gitme gerekçesini "sizinle olan dostluğum nedeniyle Hellenler bugün bana düşmanlar ve beni kovalıyorlar" şeklinde ifade edecekti. Kral tarafından kabul gören Themistokles çok geçmeden Perslerin dilini öğrenerek ve geleneklerine alışmaya çalışarak Hellen dünyasının karşı kampında yer alacaktı.³³

Dolayısıyla Hellenlere önderlik iddiasında olan her devlet ya da kişi bu hafızanın toplumsal ve politik gücünün farkında olarak hareket etmeliydi. Nitekim MÖ 404 yılında yaklaşık otuz yıllık bir mücadele sonucunda Atina'yı yenen Sparta, birkaç yıl sonra Perslere karşı pozisyon aldığı Atina'nın yaklaşık yetmiş yıl önce Attika-Delos Deniz Birliği'nin kuruluşu için başvurduğu gerekçenin aynısını kullanmıştı: Batı Anadolu'daki Hellenleri Perslerin boyunduruğundan kurtarmak.³⁴ Atina ve Sparta'nın politik ve askeri etkinliklerini iyice kaybettikleri MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında ise bu defa Hellenlerin doğal lideri haline gelen Makedon kralı II. Philippos Perslerle mücadeleyi politik ajandasının başına koyacaktı. Atinalı hatip Isokrates'in "barbarlara" karşı (özellikle Hellenlerin Kserkses'e olan düşmanlığını vurgulayarak) Philippos'a Hellenlerin önderi olması için mektuplar yoluyla

²⁷ Hdt. IX. 82.

²⁸ Ksen. Oik. IV. 20-23.

²⁹ Ksen. Hell. IV.1.30.

³⁰ Eco, 2014: 17.

³¹ Thuk. I. 94-95, 128-134; Diod. XI. 44.3-46.3; Plut. Kim. VI.2; Plut. Them. XXIII. 2-3; Nepos Paus. III.1-4. Pausanias'ın Byzantion'daki yönetimi ve Pers yanlısı tavırlarıyla ilgili olarak ayrıca bk. Demir, 2009: 59-68.

³² Thuk. I. 74; Diod. XI.57.2

³³ Thuk. I. 137-138; Plut. Them. XXIX.3-5; Diod. XI.57.5-6; Nepos. Them. 10.1-2.

³⁴ Ksen. Hell. III.1.3-4.

yaptığı ünlü çağırısı³⁵ süregelen Pers karşıtlığının Hellenler nezdindeki önemini açık olarak ortaya koymaktadır. Böyle bir ihtiyaç Philippos için de kullanabileceği bir “yumuşak güç” unsuruydu. Diodoros'a göre Khaironea Muharebesi'nden (MÖ 338) sonra Phillippos “Hellenler adına Perslere savaş açmak istediği ve onları tapınaklara saygısızlık ettikleri için (Kserkses Dönemi'ni kast ederek) cezalandırmak arzusunda olduğu söylentisini yaymıştı ve bu ona Hellenlerin sadık desteğini kazandırmıştı”.³⁶

MÖ 5. yüzyılın büyük bir bölümünde Atina'nın, MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Sparta'nın yaptığı gibi Philippos da neredeyse bütün Hellas'ı zorla egemenlik altına alma gayretinde olmasına rağmen ona Pers karşıtlığı üzerinden büyük bir destek verilmişti. Iustinus'a göre Philippos Hellenlere karşı elde ettiği zaferlerden sonra Persleri çağıracağı için kendisine kral (*rēx*) değil, general (*dux*) olarak hitap edilmesini istemişti.³⁷ Böylece Hellenlerle kanlı bıçaklı olsa da onları Perslerden farklı bir yere koyduğunu göstermek istiyordu. MÖ 337'de kurulan Korinthos Birliği'nin seçilen *hegemonu* olarak da Philippos'un en önemli vaadi Hellenleri Perslerin boyunduruğundan kurtarmaktı.³⁸ Bosworth'un deyişiyle Philippos ve müttelikleri “Attika-Delos Birliği'nin amaçlarını tekrar ediyorlardı”.³⁹ Nitekim MÖ 336 yılında Parmenion, Attalos ve Amyntas komutasındaki bir askeri gücün Anadolu'nun batısında Perslere karşı savaşıma gönderilmesi Hellenleri özgürleştirme söylemiyle gerçekleşmişti.⁴⁰ Gittiği yerlerde büyük bir destek gören Makedon ordusu çok geçmeden Ephesos'ta Perslerle özdeşleşen işbirlikçi oligarkları yönetimden kovup yerlerine geçici de olsa demokratların geçmesini sağlamıştı. Artık zaferin sembolü olarak Ephesos'taki Artemis tapınağında Hellenlerin kurtarıcısı Philippos'un bir heykeli vardı.⁴¹ Böylece tarihin imbiğinden süzülüp gelen Pers karşıtı söylem ve eylemler Batı Anadolu'da savaşlar ve semboller üzerinden yeniden üretiliyordu.

İskender'in Yeni Politik Yaklaşımı

Pers karşıtı Hellen lider ve yazarlarının korku, intikam, farklı yaşam biçimi, dil ve politik gelenek üzerinden gerçekleştirmeye çalıştıkları bu “kamu diplomasisi” İskender'in Pers İmparatorluğu'nu yıkma arifesinde yeni bir biçim alacaktı. Esasen İskender'in Perslere karşı sefere çıktığı ilk dönemlerinde benimsediği yaklaşım öncüllerinden pek farklı değildi. O da “Doğu-Batı” karşıtlığında Hellenlerin zihinlerine kazındığı görülen tarihi referanslar üzerinden mesajlar vermeye çalışıyordu. Bir taraftan Troia Bölgesi'ne vardığında Pers krallarının fetihçi karakterini yansıttığı bilinen mızrağı karaya doğru fırlatırken⁴², öte taraftan Kserkses'in yaklaşık 150 yıl önceki tutumuna⁴³

³⁵ Isok. V. 9-10, 41, 127-128.

³⁶ Diod. XVI. 89.2; Plb. III. 6.

³⁷ Iust. IX.4.2.

³⁸ Diod. XVI.89.3; Iust. 9.5.5; Paus. VIII.7.6.

³⁹ Bosworth, 2005: 33.

⁴⁰ Diod. XVI.91.2; XVII. 7. 9-10; Iust. IX.5.8; Türkan, 2023: 347.

⁴¹ Lendering, 2020: 79-80.

⁴² Diod. XVII. 17.2; Kent, 1953: 137-138 (DNa 43-457); Arslan, 2017: 138.

⁴³ Herodotos'a göre Kserkses Hellespontos'tan geçmeye çalışırken çıkan fırtına sonucunda köprü görevi gören gemi halatlarının kopması üzerine denizi kırbaçlarla dövdürmüş, Hellespontos'un kızgın demirle dağlanmasını ve suya bir çift pranganın atılmasını emretmişti

karşılık olarak Poseidon'a ve deniz perilerine kurbanlar kesiyordu.⁴⁴ Bunlar alınacak intikamın sembolik işaretleriydi. Aynı zamanda Lending'in deyiimiyle, "Doğu-Batı" arası kültürel ayırımı dini ritüeller üzerinden yeniden anlamlandırıp üreten bir sembolizmin de karşılığıydı.⁴⁵ İskender'in altın paralarının arka yüzüne darp edilen Nike tasviri de muhtemelen Kserkses'e karşı Salamis'te (MÖ 480) alınan zaferi çağrıştırmak içindi.⁴⁶ Hellen polislerinde Pers egemenliğini hatırlatan *oligarkhlara* ve tiranlara karşı babasının yaptığı gibi *dēmokratia* siyasal düzenini desteklemesi⁴⁷ ise bu minvalde değerlendirilebilecek en somut politik uygulamalardan biriydi. Nitekim daha sonraki süreçte, özellikle Pers İmparatorluğu'nun fiili olarak çöktüğü Gaugamela Zaferi'nin (MÖ 331) ardından İskender, Hellenlere "tüm tiranlıkların kaldırıldığını ve kendi kanunları altında yaşayabileceklerini" haber vermişti. Kserkses dönemine atfen Pers savaşlarında Hellenlerin özgürlüğü uğruna şehirleri harap olan *Plataiainin* şehirlerini yeniden inşa edeceğini de vaat etmişti.⁴⁸ Hatta bunlarla da kalmayıp Pers başkenti Persepolis (MÖ 330) kral sarayıyla birlikte yağmalanıp yakılmıştı.⁴⁹ Bunların hepsi, İskender'in Atina'yı ve tapınakları yakıp yıkan Kserkses'e bir buçuk asırdır verilmemiş cevabıydı. Bu vesileyle Kserkses'in Hellas Seferi'nden Susa'ya getirmiş olduğu ve tiran düşmanı Harmodios ve Aristogeiton'e ait tunç heykeller de Atina'ya geri gönderilmişti.⁵⁰ Böylece bazı Antik Dönem yazarlarının ifade ettiği gibi Hellenlere yapılan bütün kötülüklerin intikamı alınmıştı.⁵¹

Ancak Pers İmparatorluğu'nun fiilen ortadan kalkması ve İskender'in bundan sonra "Asya'nın Kralı" olarak çağrılması, onun yukarıda bahsi geçen Pers karşıtı politik yaklaşımından aşamalı olarak uzaklaşmasına sebep olmuştu. İskender artık sadece Pers boyunduruğundan Hellenleri kurtarma misyonuyla hareket eden bir lider olmaktan çıkmış, Perslerin de dâhil olduğu halkları yönetme pozisyonuna yükselen bir "Büyük Kral"a dönüşmüştü. Dolayısıyla reel politığın gereği olarak özellikle MÖ 330-324 yılları arasında giderek daha çok Akhaimenid Pers İmparatorluğu'nu taklit etmeye başlamıştı. Artık, yaptıkları sorgulanmayan despot Pers imparatorları gibi davranıyordu.⁵²

(Hdt. VII. 34-35). Ancak bu sembolik davranışlar Hellen kültür ve dinine hakaret anlamına geliyordu. Öyle ki Aiskhylos MÖ 472'de yazdığı Persler (Persai) adlı tragedyasında Kserkses'in bu zorba tavırlarını onun tanrı tanımaz aşırı kibrine (*hybris*) bağlamıştır. Aisk. Pers. 352, 744-752, 805-815; Hall, 1989: 70).

⁴⁴ Arr. I.11.6.

⁴⁵ Lending 2020, 85-86.

⁴⁶ Wheatley-Dunn, 2021: 169-170.

⁴⁷ Wallace, 2018: 50; Küçük-Güler, 2020: 243-244.

⁴⁸ Plut. Alex. 34.1.

⁴⁹ Arr. III.18.11. Briant'a göre sarayların yakılması aynı zamanda İskender'in kendisine karşı direnen Perslere, imparatorluklarının artık olmadığını göstermek içindi. Briant, 2019: 89.

⁵⁰ Arr. III. 16.7-8; Paus. I.8.5; Thuk. VI. 54-58.

⁵¹ Arr. III. 18. 11; Plut. Alex. 38.2-4.

⁵² Lending, 2020: 14. İskender'in Pers kralı III. Dareios'un öldürülmesinden sonra sanki onun mirasçısıymış gibi katillerinin peşine düşmesi de muhtemelen bu yeni politik atmosferin gerekliliklerinden kaynaklanıyordu. Arr. III.30.4; IV. 7. 3; Plut. Alex. 43.3. Jamzadeh, 2012: 71; Badian, 2000: 265.

Tanrılara gösterilen saygının kendisine de gösterilmesini istiyordu.⁵³ Törenlerde Persler gibi giyiniyor, onlar gibi içki içiyor ve düğünleri Pers geleneklerine göre yapıyordu.⁵⁴ Bir Pers uygulaması olan yere kapanarak kralı selamlama (*proskynesis*) geleneğini de benimsemişti.⁵⁵ Yine Hindistan seferi öncesi Hellence öğrenmek ve Makedon tarzı askeri eğitim görmek koşuluyla Doğu eyaletlerinden 30 bin kişiden oluşan bir Pers birliği kurmuştu.⁵⁶ Bunu yaparken bir kısım Hellen askerini de terhis etmişti.⁵⁷ Bununla da kalmayarak zamanla Perslerin *hetairoi*ya alınmasının yolunu da açmıştı.⁵⁸ İdari bakımdan ise bu durum Pers soylularıyla iş birliği yapma, Pers soylularını kişisel muhafız olarak alma⁵⁹ ve eyaletlere giderek daha fazla Pers satrabı atama kertesine varmıştı.⁶⁰ Politik evlilikler ayrıca bu işbirliğinin perçinlenmesinde ve yönetimin Asyalıların nezdinde meşrulaştırılmasında başvurulan en dikkat çekici uygulamalardan birisi olmuştu. Nitekim MÖ 324 tarihinde Susa'da İskender'in talimatı üzerine seçkin Makedonlarla Pers soylu kızları arasında gerçekleşen onlarca evlilik işi bir üst aşamaya taşımıştı.⁶¹

⁵³ Arr. IV. 9.9; IV. 10.5-12.3; Plut. Alex. 45.1. Plutarkhos esasen İskender'in abartılı Med kıyafetlerini tercih etmediğini, pantolon, uzun kollu gömlek ya da taç giymediğini; bunun yerine Med ve Pers giysilerinin en sade olanlarını benimsediğini ifade etmektedir. Ancak ona göre bu bile Makedonları üzmeye yetiyordu. Bk. Plut. Alex. 45.2-3.

⁵⁴ Arr. IV. 7. 4; IV.8.2-4, IV.9. 9; IV.14.2; VII.6.2; Plut. Alex. 45.1-2. Marathon Savaşı'ndan İskender'in Perslerle olan mücadelesine kadar yaşanmış önemli savaşları konu alan görsellerde Pers giysilerinin aynı şekilde tasvir edilmesi (uzun kollu khitonlar, pantolonlar ve serpuşlar, çeneyi kapatan askeri kasketler), kıyafetlerin Hellenlerin uzun erimli hafızalarında Hellen ve Pers karşıtlığını ifade etmedeki önemini göstermektedir. Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Palagia, 2017: 177-87. Pers giysilerinin politik bağlamıyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Jamzadeh, 2012: 99-104. İskender'in Pers kıyafetleri giymesine ve saray törenlerinde Pers geleneklerini uygulamasına rağmen Makedonlara halen ayrıcalıklı bir pozisyon verdiğine dair görüş için bk. Bosworth, 1980: 5.

⁵⁵ Arrianos, İskender'in insanları kendisine tapınmaya zorlayan uygulamaları üzerine Kallisthenes'in yaptığı uzun eleştirel konuşmasında, bu yaklaşımın özgürlüğe karşı bir barbar davranışı olduğunu Kyros'tan itibaren deneyimlenen tarihsel örnekleri referans göstererek açıklamaya çalıştığını belirtmektedir. Arr. IV.11.1-9. İskender ise Kallisthenes'in Makedonların çoğunun hoşuna giden sözlerine sinirlenerek onların artık bu tanrılaştırma olayından söz etmelerini yasaklamıştır. Ancak bu durum İskender'in böyle bir uygulamaya karşı olduğu anlamına gelmemektedir. Zira çok geçmeden başta en yaşlı Persler olmak üzere birçok kişi İskender'e tapınıp onu Pers geleneklerine göre öpmüşlerdir. Arr. IV.12.1-3; VII.8.3; Lendering, 2020: 379-380; Bosworth, 2004: 109-114. *proskynesis* uygulamasının Hellenlerin Perslerle olan ilişkisindeki olumsuz algısının yeni olmadığı, Ksenophon'un Hellen askerlerine sizin *proskynesis*iniz hiçbir efendiye değil sadece tanrıya olduğunu övünerek belirtmesiyle de anlaşılabilir. Ksen. Anab. III. 2. 13. Sparta kralının Satrap Pharnabazos'a bu yöndeki telkini için ayrıca bk. Ken. *Hell*. IV.1.35.

⁵⁶ Plut. Alex. 47.3; Curt. VIII.5.1. Briant, 2019: 92.

⁵⁷ Plut. Alex. 71.1-2; Briant, 2019: 21

⁵⁸ Quintus Curtius, VIII.5.1; Arr. VII.6.1, VII.8.2-3.

⁵⁹ Arr. VII.6.3-4.

⁶⁰ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Briant, 2019: 91.

⁶¹ Burada da İskender son kral Dareios'un kızı Barsine ve III. Artakserkses'in (Okhos'un) kızı Parysatis'le evlendi. Dareios'un kızı Drypetis Hephaistion'la, Dareios'un kardeşinin kızı Amastris Krateros'la, Media satrabı Atropates'in kızı süvari komutanı Perdikkas'la, Barsine ve Mentor'un kızı Nearkhos'la, Spitamenes'in kızı Apame Seleukos'la, Artabazos'un kızı Artonis İskender'in sekreteri Eumenes'le ve Artabazos'un diğer kızı Artakama Ptolemaios'la evlendiler. Arrianos'a göre Asyalı kadınlarla evlenen Makedonların sayısı on binden fazlaydı. Bk. Arr. VII. 4.4; Plutarkhos İskender'in evlendiği Dareios'un kızının ismini Stateira olarak vermektedir. Plut. Alex. 70.2, 77.4.

İskender'in, Persleri ve onların egemenliğinde on yıllarca yaşamayı öğrenmiş toplulukları daha sorunsuz yönetmek için bu yeni yönetim anlayışını benimsediği açıktır. Nitekim Aria, Baktria, Sogdiana, Drangiana ve daha pek çok yerde Pers satraplarının ya da küçük yerel prenslerin yürüttüğü direnişleri bastırmanın zorluğunu bizzat kendisi deneyimlemiştir.⁶² Roksane ile olan evliliği (MÖ 327) de muhtemelen babası Oksyartes'in⁶³ de içinde olduğu Baktria ve civardaki isyanları sona erdirme ve Pers soylularının sadakatini sağlama stratejisinin bir parçasıydı. Aynı zamanda Hindistan'a yapmaya niyetlendiği sefer öncesinde Baktria'da daha sonra çıkması muhtemel bir isyan hareketini de önlemek istiyordu.⁶⁴ Nitekim Plutarkhos'a göre İskender'in mecbur olmamasına rağmen Roksane'yle Pers geleneklerine uygun olarak evlenmesi, yerli halkın onu sevmesini ve sözlerine itaat etmesini sağlamıştı.⁶⁵ Ne var ki bu yeni yönetim anlayışı Perslere karşı beslenen öfkenin bu dönemki taşıyıcıları olan Makedonları hayal kırıklığına uğratmıştı. İskender'in değişen tavırları Makedonlar nezdinde onun despot bir doğuluyla özdeşleşmesine ve bu yüzden suçlanmasına sebep olmuştu. Yapılan itirazlar onun yakın çevresinde bulunanların ölümü dâhil birçok yaptırımla cezalandırılmıştı.⁶⁶ Bütün bunlara rağmen İskender'in akıbetinin Pers geleneklerini açıktan benimseyen Spartalı Pausanias'ın yukarıda bahsedilen kötü akıbetiyle aynı olmaması muhtemelen onun karşı konulmaz gücünden kaynaklanıyordu. Ancak yine de açıktan ya da gizliden büyük bir tepki vardı. Özellikle bu dönemin farklı olduğuna ve İskender'e karşı duyulan kızgınlık ve serzenişin haksız bir temele dayandığına inanan Antik Dönem yazarlarının dönemin reel politikasına işaret etmeleri söz konusu tepkinin büyüklüğünü çok net olarak ortaya koymaktadır. Plutarkhos'un *De Alexandri magni fortuna aut virtute* adlı eserinde kendine özgü bir üslupla dile getirdikleri bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir:

“...(İnsanlar) kırmızı kıyafetlerle boğalara, beyaz kıyafetlerle fillere görünmemeye özen gösterirler. Çünkü bu hayvanlar bu özel renkleri görünce sinirlenir ve vahşileşirler. Ama eğer büyük bir kral, tıpkı hayvanlara karşı olduğu gibi, dik başlı ve savaşan halkları ehlileştirmek için onların geleneksel kıyafetlerini giyerek ve olağan hayat tarzlarını benimseyerek onları sakinleştirmeyi, durdurmayı başarıyorsa, böylece onların kaba doğalarını ehlileştirip çatık kaşlarını yumuşatıyorsa insanlar onu bu yüzden suçlayabilir mi? (İskender) kıyafetlerinde küçük bir değişiklik yaparak kendisini tüm Asya'nın popüler lideri haline getirdiğine, silahların gücüyle bedenlere boyun eğdirdiğine, giyiniş tarzıyla ise gönülleri fethettiğine göre, onun bilgeliğine daha çok şaşırarak gerekmez mi?”⁶⁷

Benzer bir değerlendirmeyi İskender'in Doğu Seferi'ni yazanlardan biri olan Arrianos da yapmıştır. Ona göre İskender'in Pers kıyafetlerini giymesi hem onun Perslere karşı saldırgan “şovenist” bir tutumdan uzaklaştığını

⁶² Arr. III.25. 5-8; III. 28.3,8-9; III. 30.10-11;IV. 3.1-7;IV.5.2-7; Briant, 2019: 82-84.

⁶³ Arr. III. 28.10; IV.19.5;

⁶⁴ Worthington, 2016: 50.

⁶⁵ Plut. Alex. 47.4. Ayrıca bk. Curt. VIII.4.23-25; ME 29-31; Carney, 1996: 576; Müller, 2012: 295, 299; Müller, 2013: 200-201; Briant, 2019: 91; Sarıkaya, 2019: 268.

⁶⁶ Arr. IV. 8.4-9; IV. 10.5-11.2-8; IV.14.3; VII. 6. 1-4; Plut. Alex. 45.3, 50.6-51.6; Lendering, 2020: 14.

⁶⁷ Plut. De Alex. I. 8.

Makedonlara göstermenin hem de barbarlara karşı kralın tamamen yabancı gibi gözükmek istememesinin bir yoluydu.⁶⁸ Her ne kadar bu anlatılar İskender'in davranışlarını meşru bir daire içinde göstermeye çalışsa da onun beklenmedik ölümünden sonra yaşananlar bu yeni siyasi yaklaşımının Makedonlar nezdinde yeterince itibar görmediğini göstermektedir. Nitekim Ptolemaios'un Babil Toplantısı ve sonrasında Pers karşısı tutumunun büyük bir destek görmesi bunun en açık delillerindedir.

Ptolemaios ve Yeniden Tarihi Belleğe Başvurmak

Ptolemaios Pers seferi sırasında özellikle de Baktria ve Hindistan'da yapılan savaşlarda İskender'e en çok katkı sağlayan generallerinden biriydi⁶⁹. Zaten İskender'in politikalarını destekleyen bir görüntü de çiziyordu. Nitekim Susa'da gerçekleştirilen toplu evlilik töreninde evlendirilenlerden biri de o idi. Ptolemaios, önde gelen Pers soylularından Artabazos'un kızı Artakama'yla evlendirilmişti. İskender hayattayken Ptolemaios'un ne bu evliliklere ne de onun Persleri dikkate alan yeni uygulamalarına açıktan karşı çıktığıyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ancak İskender'in ölümünden sonra durumun değiştiği görülür. Curtius Rufus, Babil'de yapılan toplantıda Ptolemaios'un Roksane ve Barsine'nin oğullarının kral adayı olmasına karşı çıktığını aktarmaktadır. Ptolemaios'a göre bu seçenek bütün Avrupa'yı rencide edecekti. Bu düşüncesini temellendirmek için ise İskender, Philippos ve diğer öncüllerinin yaptığı gibi I. Dareios ve Kserkses dönemlerinde Perslere karşı verilen başarılı mücadeleyi örnek veriyordu. Ona göre Pers krallarının devasa ordularıyla başaramadıkları şey, yani Hellenleri Perslere köle yapma gayreti, şimdi onların soyundan gelenlerin Makedonların başına geçme ihtimaliyle gerçekleşiyordu.⁷⁰ Yaklaşık iki yüzyıldır Hellen politikasında önemli bir işlev gören Perslere köle olma teması bir kez daha öne çıkıyordu.

Rufus'un bu aktarımlarından da anlaşılacağı üzere Arridaios'un kuşkulu durumunun yarattığı belirsiz bir ortamda İskender'in çocuklarının akıllara gelmesini engellemek için Hellenlerin Perslere köle olma tehlikesinden bahsetmesi Ptolemaios açısından oldukça etkili bir yol gibi görünmektedir. O, Philippos'un ve İskender'in en yakınında bulunmuş birisi olarak bu temanın Hellenler ve Makedonlar nezdindeki güçlü psikolojik etkisinin farkında olmalıydı. Kuvvetle muhtemeldir ki Atina ve Sparta'nın Perslerle ilgilenirken politik güçlerini artırmak için bu yönteme çokça başvurduklarını da biliyordu. İskender hayattayken ve Asya'nın Kralı olarak Persleri dikkate alan yeni uygulamaları benimserken Ptolemaios'un bu denli yüksek dozajlı çıkışlarda bulunmasının pek mümkün olamayacağı tahmin edilebilir. Ancak yeni politik durum artık farklı yaklaşımların ortaya çıkması için uygun bir ortam sunuyordu. İskender artık yaşamıyordu. Yerine geçecek herhangi bir vârise de işaret etmemişti. Kardeşi, kendini kral ilan edebilecek akıl sağlığına sahip değildi. Çocuklarından biri henüz doğmamış, diğeri ise sadece altı yaşındaydı. Üstelik bunların anneleri birçok Makedon'un onaylamakta zorlanacağı Pers kökenliydi. Bütün bunlar İskender'in farklı hedef ve stratejilerle hareket eden

⁶⁸ Arr. VII.29. 4. Ayrıca bk. Bosworth, 1980: 2-7.

⁶⁹ Worthington, 2016: 27.

⁷⁰ Curt. X. 6. 13-16.

generallerinin politik inisiyatifi ele almalarına büyük bir olanak sağlıyordu. Öyle görünüyor ki bu durum Ptolemaios'a Pers karşıtlığı üzerinden politika geliştirmesini olanaklı hale getiren bir atmosfer yaratmaktaydı.

Nitekim Perdikkas'ın, İskender'in mirası ve imparatorluğun "bütünlüğü ülküsü"⁷¹ üzerinden politikasını belirlemesi, diğer generalleri olduğu gibi Ptolemaios'u da rahatsız ediyordu. İskender'in ölmeden önce yetki yüzüğünü Perdikkas'a verdiği, en güçlü kişi olarak yerine onu seçtiği yönündeki iddialar⁷² esasen Perdikkas'ın bu amaçla attığı ilk adımlardı.⁷³ Onun, Roksane'nin halen akıbeti belli olmayan çocuğu üzerinden İskender'le bağ kurma isteği yine bu yaklaşımın bir sonucuydu. Roksane'yle ilişkisinin kamuya sunulmuş şekli bile İskender'in mirası çerçevesinde dile getiriliyordu. Özellikle Perdikkas ve taraftarlarının propaganda aracı olarak kullandıkları bir broşüre dayanarak yazıldığı düşünülen adı anonim olan ve Metz'de bulunan tarihi fragmanların özetinde/Epitome'sinde Perdikkas'ın Roksane'yle evlenmesi gerektiğinin ölüm döşegindeyken İskender tarafından telkin edildiğinin anlatılması bu yaklaşımın İskender'in ölümünden sonraki yıllarda da devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.⁷⁴ Muhtemelen aynı amaca hizmet etmesi için Roksane'nin, belli ki Ptolemaios'un muhalif tutumunun da etkisiyle, Pers kökenli olmasından kaynaklanan "olumsuz imajı", onu Hellen kültürünün bir parçası olarak gösterme çabalarıyla da aşılmaya çalışılıyordu. Öyle ki Roksane tarafından Athena Polias'a adanan değerli hediyelerin bu amaca hizmet ettiği düşünülmektedir.⁷⁵ Plutarkhos, İskender'i anlattığı eserinde bu stratejinin Perdikkas'a büyük bir güç kazandırdığını da aktarmaktadır.⁷⁶ Rufus'un, Roksane'nin doğacak çocuğunun erkek olması halinde Perdikkas'a sağlayacağı meşruiyet zemini ile ona kazandıracığı zaman ve iktidar gücüne yaptığı vurgu bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir. Rufus, bu düşüncesini Babil Toplantısı sırasında Arridaios'un kral olmasını savunan Meleagros'un ağzından şu şekilde ifade etmektedir:

"...Aslında, Roksane'nin oğlunun (doğduğunda) ya da Perdikkas'ın sizin kralınız olması arasında hiç bir fark yok, çünkü o adam (Perdikkas) zaten naip gibi davranarak tahtı bir şekilde ele geçirecek. Desteklediği tek kralın henüz doğmamış olan birisinin olmasının ve meseleleri çözmemesinin nedeni budur... O tek başına ayların geçmesini bekliyor..."⁷⁷

Ptolemaios'un yaptığı gibi Meleagros'un da çocuğu İskender'in değil, Roksane'nin oğlu olarak tarif etmesi Arridaios'un⁷⁸ krallığını destekleyen ve Perdikkas'a muhalif olan birisi için uygun bir stratejiydi. Nitekim Meleagros'un

⁷¹ Antigonos ve Demetrios'un da imparatorluğun bütünlüğü üzerinden mücadele ettikleriyle ilgili görüş için bk. Boswort, 2005: 217.

⁷² Arr. VII.26.3; Curt. X. 5.5; X.6.4, 16; Diod. XVIII. 1.4.

⁷³ Curt. X.6.18-20.

⁷⁴ ME 112, 118; Müller, 2012: 301; Müller, 2013: 203.

⁷⁵ Kosmetatou, 2004: 75-80; Müller, 2013: 202.

⁷⁶ Plut. Alex. LXXVII.4-5; Sarıkaya, 2019: 269. Perdikkas'ın, Roksane'yle işbirliği içinde öncelikle İskender'in Pers eşlerini öldürtmesi Roksane'yle olan iş birliğinden kaynaklanmış olabileceği gibi Pers karşıtı Makedon seçkinlerine bir mesaj da olabilir.

⁷⁷ Curt. X. 6. 21.

⁷⁸ Iustinus'un, Meleagros'un Herakles'i de desteklediğine yönelik anlatısı muhtemelen Meleagros'u Nearkhos'la karıştırmasından kaynaklanmaktadır. Bk. Iust. XIII.2.6-3.1; Roisman, 2012: 65.

Arridaios'u destekleyen görüşü piyade birlikleri ve en alt sınıftan insanlar tarafından büyük bir destek görmüştü. Curtius Rufus, Babil toplantısında tartışmaların geldiği tehlikeli noktadan kaygı duyan sıradan bir adamın, "Aradığınız krala sahipken savaşmanın ve bir iç savaş başlatmanın ne anlamı var?" diye sorduğunu aktarmaktadır. Bahsettiği bu kral Arridaios'tu. Çünkü ona göre de İskender'in tek vârisi ve en yakın akrabası sadece bu adamdı. Öyle ki İskender'in Pers eşlerinden olan çocuklarının krallık iddiası da dâhil hiçbir öneri tartışılmamalıydı.⁷⁹ Çocuğun Pers anneden doğacak olması onun krallık haklarıyla ilgili meşru zemini kuşkulu hale getirmişti. Perdikkas'ın bir diğer güçlü muhalifi Nearkhos'un, İskender'in Pers soylu eşlerinden Barsine'nin altı yaşındaki oğlu Herakles'i tahta çıkarma isteği bile askerler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmış ve bu öneri de bir daha gündeme gelmemişti.⁸⁰

İskender'in çocuklarının Pers kökenlerinden dolayı tahtın vârisi olarak düşünülmemesi gerektiği hususu sadece onun tahtında gözü olan bazı generallerin ve onların destekçilerinin değil aynı zamanda bu konuda muhtemelen Hellen merkezli bakış açısıyla kimi olayları kaleme alan bazı Antik Dönem yazarlarının da görüşüydü. Diodoros'un, İskender'in öldüğünde halef olarak bırakacağı çocuğunun olmadığını belirtmesi böyle bir yaklaşımın sonucu olmalıydı.⁸¹ Dolayısıyla İskender'in çocuklarının sıradan insanlar arasında bile bir alternatif olarak görülmediğinin kimi Antik Dönem yazarlarının eserlerine yansımaları ister istemez bütün kusurlarına rağmen Arridaios'u tek seçenek haline getirmişti. Zaten bu duygularla Meleagros'a verilen destek Arridaios'un toplantıya getirilip III. Philippos adıyla kral ilan edilmesini sağlamıştı.⁸² Ancak çok geçmeden Perdikkas, imparatorluğu aralarında bölüşme hususunda Meleagros'un konumunu kendileri için tehlikeli gören ve ona karşı birleşen generallerin desteğiyle bir "darbe" yapıp Meleagros'u öldürmüştü. Böylece Perdikkas, Arridaios'un naibi⁸³; Roksane'nin birkaç ay sonra dünyaya gelen oğlu IV. Aleksandros'un da vasisi olmuştu. Her ne kadar bu durum, önceki satırlarda anlatılanların tersine, iki imparatorun yönettiği bir sistemin varlığını gösteriyor olsa da Bosworth'un ifade ettiği gibi "bir yarım akıllı ve bir bebekten oluşan bu garip eşleşme politik bir gereklilikten başka bir şey değildi".⁸⁴

Zaten bunun böyle olduğu Perdikkas'ın bundan sonraki eylemlerinin rakiplerinin nezdinde görmediği hüsn-i kabulden de anlaşılmaktadır. Bundan

⁷⁹ Curt. X.7.1-3.

⁸⁰ Curt. X. 6.10-12. Herakles'in Meleagros tarafından önerildiğine dair Iustinus'un anlatısı için ayrıca bk. Iust. XIII. 2.6-7. Barsine'nin oğluna karşı verilen tepkide muhtemelen onun İskender'in metresi olarak görülen konumunun yanı sıra Nearkhos'un onun kızıyla evli olmasının Nearkhos'a kazandıracığı güçten duyulan rahatsızlığın da payı vardı. Plut. Alex. 21.4; Arr. VII. 4.4; Brosius, 1996: 31, 190-191; Bosworth, 2007: 30; Carney, 2013: 13; Sina, 2018: 163-165; Lendering, 2020: 405. Genel kanının dışında Tarn, Barsine'nin metres olmasını mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Bk. Tarn, 1921: 24. Sarıkaya ise İskender'in Doğu seferinin ilk aşamalarında Barsine'yle evlilik gerçekleştirmemesini onun Pers bir kadınla böyle bir süreçte evlenemeyeceği gerekçesiyle açıklamaktadır. Bk. Sarıkaya, 2019: 266.

⁸¹ Diod. XVIII. 9. 1

⁸² Curt. X.7.1-3.

⁸³ Curt. X.8.1-9.21; Diod. XVIII. 4.7.

⁸⁴ Bosworth, 2005, 216.

böyle Perdikkas'ın bütün imparatorluğu yönetme yönündeki politik hedefini⁸⁵ yeni politik araçlarla sürdürdüğü görülmektedir. Kral naibi yetkisiyle öncelikle, Ptolemaios başta olmak üzere önde gelen birçok generali satrap olarak atamıştı.⁸⁶ Daha önce Ptolemaios ve başka birçok Makedonun karşı çıktıkları Roksane'nin oğlu (IV. Aleksandros) üzerinden İskender'le kurmak istediği bağı ise bu defa başka alternatifler yoluyla gerçekleştirme yoluna gitmişti; İskender'in kız kardeşi Kleopatra, Perdikkas'a bir mektup gönderip kendisiyle evlenmesini ve hanedanın bir üyesi olmasını istediğinde Perdikkas bu davete kayıtsız kalmamıştı.⁸⁷ Her ne kadar bu girişim tarafların istediği doğrultuda nihayetlenmese de Perdikkas muhtemelen Roksane'yle olan iş birliğinden dolayı Pers karşıtlığı üzerinden kendisine yönelen muhalefete bu yolla bir mesaj vermeyi ve Kleopatra'yla yapacağı evlilikle doğrudan Philippos'un meşru vârisi olmayı amaçlıyordu. İskender'in Mısır'da Amon'un yanında gömülmek istediğine dair vasiyetini yerine getirmeyip onun naaşını Makedonya'ya gönderme arzusu⁸⁸ da böyle bir motivasyonun sonucu olmalıydı.⁸⁹ Onun, satraplar üzerindeki gücünü tepki çekecek bir düzeyde kullanması⁹⁰ bile muhtemelen kendine biçtiği bu konumdan kaynaklanıyordu. Bu noktada onun politik bakımdan zaman ve zemine bağlı olarak Pers karşıtlığını andıran tavırları, Babil Toplantısındaki farklı tutumundan da anlaşılacağı üzere diğer generallere karşı kendi stratejisini uygulamada sadece taktiksel bir öncelliğe tekabül etmektedir. Bu siyasi tavrın evrildiği nokta aynı zamanda Ptolemaios'un söyleminde en açık ifadesini bulan tarihsel Pers karşıtlığının politika belirleme gücünü de göstermektedir.

İmparatorluğun bölüşüm savaşında yetki alanları giderek belirginleşen generallerin artık Perdikkas'ı kendileri için bir tehlike olarak gördükleri aşikârdır. Pamphilia, Phrygia ve Lykia'nın satrabı Antigonos, İskender'in Makedonya'daki naibi Antipatros ve oğlu Krateros ile Ptolemaios çok geçmeden Perdikkas'a karşı birleşip savaşmışlardı (MÖ 320).⁹¹ Perdikkas'ın ölümüyle

⁸⁵ Worthington, 2016: 71.

⁸⁶ Perdikkas Ptolemaios'u Mısır'a, Laomedon'u Suriye ve Fenike'ye, Philotas'ı Kilikia'ya, Antigonos'u Lykia, Pamphylia ve Büyük Phrygia'ya, Kasandros'a Karia'ya, Meleagros'u Lydia'ya, Leonnatos'u Hellespontos Phrygyası'na, Eumenes'i Kappadokya'ya ve Paphlagonia'ya, Pithon'u Media'ya, Lysimakhos'u Thrakia'ya ve Makedonya'ya Antipatros satrap olarak; Seleukos'u ise çok seçkin bir makam olan *hetairos* süvari birliğinin komutanı olarak atadı. Bk. Curt. X. 10.1-4; Diod. XVIII. 2.4; XVIII. 3.1-4.

⁸⁷ Iust. XIII.6.4. Diodoros'a göre Perdikkas artık büyük bir güce ulaştığından Kleopatra'yla evlenmeye karar vermiş ve onu, Makedonyalıları ikna etmek için kullanabileceğine inanmıştı. Antipatros'un öfkesini çekmemek için ise öncelikle onun kızı Nikea'yla politik bir evlilik yapmıştı. Ancak Antigonos, Perdikkas'ın Kleopatra ile evlendikten sonra ordusuyla birlikte kral olarak Makedonya'ya geleceğini bir uyarı olarak Antipatros'a ilemiştir. Diod. XVIII. 23.1-3; XVIII. 25.3. Ayrıca bk. Bosworth, 1993: 422-426. Kleopatra'nın başka bir zamanda Eumenes'e de mektuplar yollayıp onu Pella'ya davet etmesi ve onunla evleneceğine dair söz vermesi, politik sahnede değişen dengelerde bu tür evliliklerin belirleyici bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Plut. Eum. III.5.

⁸⁸ Diod. XVIII. 28.2; Strab. XVII.1.8.

⁸⁹ Perdikkas'ın bu eylemlerinin politik hedefleriyle ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Anson, 2014: 48.

⁹⁰ Diod. XVIII. 23.3-4. Antigonos'un Babil'de alınan kararlarda göz ardı edildiği için Perdikkas'a karşı aldığı tavırla ilgili bir değerlendirme için bk. Anson, 2014: 55-56.

⁹¹ Perdikkas bu savaş sırasında (MÖ 320) Mısır'da askerlerin hayatına mal olan başarısız taktikleri nedeniyle kendi subayları tarafından öldürülmüştü. Bk. Diod. XVIII. 36.1-5.

nihayetlenen bu süreç politik gündemlerine kitlenen generallerin onu kendi hedefleri önünde bir engel olarak görmelerinin sonucuydu.⁹² Ptolemaios'un Mısır satraplığı ve siyasi kariyerini Mısır'da sürdürme hedefi de gelişmelere ivme kazandırmıştı. Zira Ptolemaios Mısır'da II. Philippos ve İskender'in mirasçısı olarak kendini konumlandırma noktasında Perdikkas'la yarışlıyordu. Bu çerçevede soyunu kral ailesine dayandırmak için II. Philippos'un oğlu olduğuna dair bir propaganda bile yapmıştı.⁹³ İskender'in Makedonya'ya gitmek üzere yola çıkan naaşını Mısır'a götürmek, İskenderiye'yi başkent yapmak, İskender'i ve onu tanımlayan tasvirleri sikkelerinin üzerine darp etmek bu yaklaşımın bir devamıydı.⁹⁴ Ptolemaios muhtemelen İskender'in çocuklarına karşı muhalefetinin İskender'le bir ilgisinin olmadığını; çocukların Pers kökenlerine karşı bir tutum olduğunu bu yolla göstermek istiyordu.

Üstelik Ptolemaios'un satrabı olduğu Mısır'daki politik ortam da onun bu tarz bir siyaset sürdürmesi için uygun bir zemin sunuyordu. Zira II. Kambyes'ten (MÖ yak. 530-522) beri Pers krallarının başvurdukları birçok uygulama, Ptolemaios için ana propaganda malzemesi olabilecek nitelikteydi. Örneğin II. Kambyes'in MÖ 525 tarihinde Mısır'a yaptığı sefer sırasında kutsal Apis'in öldürülmesi de dâhil Mısır'ın kutsallarını aşağılayan bir tavır içinde olması, hatta Siwah'daki Amon tapınağını yakmak için askerlerini görevlendirmesi halen unutulmamıştı.⁹⁵ Krallığı döneminde Mısır'ı "köle" yapan Kserkses'e⁹⁶ (MÖ 486) karşı da benzer tepkiler vardı. Yakın geçmişte şiddet ve yıkıma sebep olan Pers karşısı isyanların yaşanması ise bu hafızanın canlı kalmasında ilave bir etkiye sahipti.⁹⁷ Özellikle Mısır'daki siyasi ve sosyal hayatta oldukça etkin olan din adamı sınıfının⁹⁸ Perslere karşı duyduğu tarihi husumet Ptolemaios'a bu bakımdan önemli bir politik manevra alanı açıyordu.⁹⁹ Ptolemaios'un MÖ yak. 311 yılında Buto'daki tapınağın restorasyonu anısına adadığı Satrap Steli'ndeki ifadeler bunu açık olarak göstermektedir. Burada, "tanrıların mülklerine" el koyan Kserkses'in aksine, Ptolemaios gasp edilen her şeyi iade ettiği için dindar bir kişilik olarak büyük bir övgü almaktadır.¹⁰⁰ Bu İskender'in yukarıda bahsi geçen Kserkses'in Hellenlerin inançlarına yönelik sergilediği uygunsuz tavrına karşı Hellespontos'ta Poseidon'a ve diğer tanrılara kestiği kurban hadisesine benzer bir tema ve mesaj içeriyordu. Ptolemaios'un bu yaklaşımı muhtemelen sadece Mısır'daki işbirlikçi din adamlarını değil, aynı zamanda onun etrafındaki Pers karşısı muhafazakâr Makedon gruplarını da memnun ediyordu.¹⁰¹ Dolayısıyla politik kariyerini Mısır merkezli bir hanedanlığın kurulması üzerine inşa

⁹² Sarıkaya, 2016: 742.

⁹³ Paus. I.6.2; Carney, 2013: 13.

⁹⁴ Diod. XVIII. 28.2-4; Strab. XVII.1.8; Colburn, 2015: 168-169; Pownall, 2021: 37.

⁹⁵ Hdt. III. 16-17, 27-29. İskender'in Pers kralının aksine Amon'u ziyaret edip onun oğlu olarak kendini göstermesinde Mısır'daki bu duyguyu hatırlatmanın önemli bir etkisi olduğu düşünülebilir (Plut. Alex. XXVI.6; Arr. III.3.1-6). Bu ziyaret Ptolemaios'un da temel propaganda araçlarından biri olarak kullanılmıştır. Bk. Pownall, 2021: 34.

⁹⁶ Hdt. VII. 7; Briant, 2015: 52.

⁹⁷ Diod. XVI.51.2; Ruzicka, 2012: 190-195; Colburn, 2015: 165-167; Briant, 2019: 84.

⁹⁸ Pfeifer, 2010: 104.

⁹⁹ Müller, 2013: 204; Anson, 2014: 60.

¹⁰⁰ Colburn, 2015: 173-176.

¹⁰¹ Müller, 2011: 108.

etmeye çalışan Ptolemaios'un, Pers egemenliğinin ilk dönemlerinden beri dillendirilen Hellenleri ve Mısır'ı Perslerin boyunduruğundan kurtarma şiarıyla hareket etmesi şaşırıcı değildir.¹⁰² Muhtemelen imparatorluğun bütünü üzerinde hâkimiyet kuramayacağını farkında olması, onu Perdikkas'ın Pers tebaayı da dikkate almak zorunda olduğu paradoksun benzeri bir durumdan da kurtarıyordu. Bu yüzden İskender'in emriyle evlendiği Artakama'yı da birçok Makedonyalının yaptığı gibi¹⁰³ ya terk ettiği ya da kamusal alanda görünürlüğü ortadan kaldırdığı düşünülmektedir.¹⁰⁴ Zira Ptolemaios'un Pers karşıtlığı üzerinden gücünü tahkim etmeye çalıştığı bir sosyo-politik ortamda Pers kökenli karısını öne çıkarması pek akla yakın bir tutum olmasa gerek.¹⁰⁵ Seleukos'un, eşi Apama'yla¹⁰⁶; Antigonos ve Lysimakhos'un ise Amastris'le olan ilişkilerinin¹⁰⁷ Ptolemaios'unkiyle gösterdiği tezatlık idare

¹⁰² Diod. XVII.49.2; Curt. IV.7.1-4; Müller, 2013: 204.

¹⁰³ Meeus'un, İskender'in ölümünden sonra Makedon seçkinlerinin Pers eşlerini bıraktıkları yönündeki yaklaşımların temelsiz olduğuna dair görüşü için bk. Meeus, 2009: 236.

¹⁰⁴ Carney, 2013: 13; Müller, 2015: 204.

¹⁰⁵ Müller, 2013: 205-206.

¹⁰⁶ Esasen bu süreçte sayıları değişen birçok aktörün Pers karşıtlığı bağlamında hangi eylemler içinde olduğu hususunda antik kaynaklar neredeyse hiç bilgi vermemektedir. Ancak Yakınoğu'nun en büyük devletlerinden birini kuran Seleukos'un, İskender'in Persleri dikkate alan yaklaşımını benimsediği açık olarak görülmektedir. Susa'da İskender'in talimatıyla evlendiği Apama'nın bazı belgelerde ve Antik Dönem eserlerinde Seleukos adına elçi kabul ettiğinin, tapınaklara bağış yaptığının, adına kentler kurulduğunun görülmesi bu bağlamda gösterilebilecek en çarpıcı örneklerdendir. Dahası Apama'nın oğlu Antiokhos kralın vârisi olarak Seleukos'tan sonra tahta geçmiştir. Bir kraliçe ve daha sonra ana kraliçe olarak Apama'nın kamusal görünürlüğü ve etkinliği Pers soyundan gelen birinin tahta geçmesinin Pers boyunduruğuna girmekle eşdeğer sayıldığı Babil toplantısındaki atmosferin Seleukos'un yönetim sisteminde geçerli olmadığını göstermektedir. Seleukos bunun yerine Apama'nın Pers geçmişini Asya'daki halkları yönetmek için bir meşruiyet zemini olarak kullanmıştır. Bk. Strab. XVI.2.4; App. Syr. 57; Brosius, 1996: 79; Müller, 2013: 208; Sánchez, 2003: 45. Öte taraftan Seleukos'un rakipleri Apama'yı İskender'in Baktria ve Sogdiana'daki amansız düşmanı isyancı Spitamnes'in kızı olarak lanse etmeyi de ihmal etmemişlerdi. Ptolemaios'a atfen bu dönemleri yazan Antik dönem yazarların eserlerindeki bu tür anlatılar, muhtemelen zamanla Seleukos'la yolları ayrılan Ptolemaios'un rakibini itibarsızlaştırmak adına yaptığı propagandanın bir parçasıydı. Arr. IV.3.6-7; IV.5.2-6.5; Strab. XI.11.6; Curt. VII.6.14-15; Müller, 2013: 206-207.

¹⁰⁷ Antigonos ve Lysimakhos'un, III. Dareios'un kardeşinin kızı ve Herakleia Pontike'nin kraliçesi Amastris'le (Arr. VII.4.5; Diod. 20.109.7; Strab. XII.3.10; Memn.FGrH 434 f 4.4.) politik gelişmelere bağlı olarak değişen ilişkilerinde de reel politiğin zorunlu kıldığı hallerde olumsuz Pers algısının göz ardı edildiğini gösterir. Amastris, Herakleia Pontike'nin tiranı Dionysos'un karısıydı. Dionysos'un MÖ 305 tarihinde ölmesiyle dul kalan Amastris, onun çocuklarının naibi olarak bölgenin yönetimini eline geçirmişti. Antik Dönem tarihçilerinden Memnon, Amastris'le evliliğin Dionysos'a önemli bir güç ve servet kazandırdığını yazar (Memn. FGrH 434 f 4.4-5, 4.9; Brosius, 1996: 78.). Dionysos'un ölümünden sonra, Amastris'in önce Antigonos'un desteğiyle pozisyonunu koruması, daha sonra Anadolu'da Antigonos'u ortadan kaldırmak için harekete geçen Lysimakhos'la evlenmesi (MÖ 302/1) onun Diadokhlar arası mücadeledeki etkisinin ne kadar büyük olduğuna işaret eder. Lysimakhos, Amastris'in eski kocasının da yaptığı gibi, Anadolu'da Antigonos'a karşı muhtemelen onun soylu Pers geçmişini kullanmak istemişti (Lund, 1992: 75; Müller, 2013: 209). Zira Lysimakhos, Antigonos'la olan mücadelesinde Anadolu'daki politik hedeflerini gerçekleştirdikten sonra, Amastris'i ikinci plana iterek MÖ yak. 300 yılında yeni müttefiki Ptolemaios'un kızı Arsinoe'yle evlenmeyi tercih etmişti (Memn. FGrH 434 f 4.9; Carney, 2013: 34-35). Yine, İskender'in ardıllarından Leonatos ve Krateros'un İskender'in Pers unsurları taşıyan kıyafetlerine karşı bir tepkilerinin olmaması, Peukestas'ın Perslerle yakın bir ilişki içinde olması ve Krateros'un Delphi'deki aslan avı anıtında İskender'in Asya Kralı olarak geçmesi, İskender sonrası dönemde Makedon

edilen sosyo-politik yapının Pers imajının olumlu ya da olumsuz algısı üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu görülebilir. Ancak Pers karşıtlığı Diadokhlar arası güç mücadelesinde her daim ve her yerde geçer akçe olmasa da Perslerle ilgili tarihi belleğin Ptolemaios'un siyasi stratejisinin başarıya ulaşmasında önemli bir güç kaynağı olduğu da açıktır.

Sonuç

İskender'in ölümünden sonra iktidar mücadelesine giren Diadokhlardan bazılarının kendi konumlarını belirlemede ve mücadelelerini meşru bir zemine oturtmada Perslerle ilgili olumsuz tarihi belleğin önemli bir rolü olmuştur. Bu, genel itibarıyla Pers idari ve kültürel geleneklerinin yabancılığı, Pers krallarının zorba, işgalci, özgürlük ve din düşmanı kişilik tarifleri üzerinden on yılları bulan yargılar çerçevesinde inşa edilmiştir. Bu çerçevede oluşan duygular Perslerden öç alma ve Perslerin boyunduruğundan kurtulma diskuru üzerinden farklı tarihsel bağlamlarda harekete geçen Atina, Sparta ve Makedonya gibi güçlü ve rakip Hellen devletleri tarafından en kritik anlarda kullanılmıştır. Özellikle Kambyes, I. Dareios ve Kserkses dönemiyle ilgili olumsuz anlatıların hem Hellen hem de Mısır "kamuoyunu" etkilemek için önemli birer propaganda malzemesi oldukları görülmektedir. İskender'in son dönemlerinde Pers geleneklerine uygun bir politik yaklaşımı benimsemesi de Perslere yönelik olumsuz yargıların ortadan kalkmasına yetmemiştir. Nitekim İskender daha hayatayken yakın çevresini oluşturan birçok seçkin Makedon onun zamanla Persleri dikkate alan politik uygulamalarına muhalefet etmişlerdir.

Bu durum İskender'in ölümünden sonra daha da belirgin bir hal almıştır. Zira Pers hâkimiyetinin ilk dönemlerinden itibaren Hellenlerin hafızasında olumsuz izler bırakan tarihsel anlatılar ve deneyimler Diadokhlar arası mücadelenin yönünün belirlenmesinde de en etkin politik araçlardan biri olmuştur. Bu noktada Ptolemaios'un önemli bir rolü olmuştur. Ptolemaios, hem Roksane ve Barsine'den olan İskender'in çocukları hem de Mısır'daki tarihsel husumet üzerinden Pers karşıtı bir yaklaşım sergilemiştir. O da öncülleri gibi Kambyes, I. Dareos ve Kserkes dönemleriyle ilgili olumsuz anlatıları canlandırarak, "kamusal zihni" kontrol etmeye ve rakiplerine karşı pozisyonunu güçlendirmeye çalışmıştır. Özellikle Perdikkas'a karşı olan mücadelesinde bu yaklaşımın oldukça etkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Ptolemaios'un Pers karşıtı tarihi bellek üzerinden inşa ettiği söylemin dönemin reel politikasında en az diğer seçenekler kadar meşru ve belirleyici olduğu görülebilmektedir.

seçkinlerinin bir bütün olarak Pers karşıtlığında birleşmediğini göstermektedir. Bk. Meeus, 2009: 237.

Kaynakça**Antik Kaynaklar**

- Aisk. Pers. (Aiskhylos, *Persai*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aeschylus*, çev. H. W. Smyth, Cambridge, 1926.
- App. Syr. (Appianos, *The Foreign Wars*): Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Foreign Wars*, Horace White, The Macmillan Company, New York 1899.
- Arist. Pol. (Aristoteles, *Politika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aristotle in 23 Volumes, Vol. 21*, çev. H. Rackham. Cambridge, Harvard University Press, William Heinemann Ltd, London 1944.
- Arr. (Arrianos, *Anabasis*). Kullanılan Metin ve Çeviriler: Arrian, *Anabasis of Alexander*, Books I-IV, çev. E. I. Robson, London 1967 (The Loeb Classical Library).
- Curt. (Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni*).Kullanılan Metin ve Çeviriler: *History of Alexander*, çev. John C. Rolfe, 1946 (The Loeb Classical Library).
- Diod. (Diodorus Sicilus, *Bibliothèque Historique*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*, in Twelve Volumes with an English Translation by C. H. Oldfather, Vol. 4-8.
- Hdt. (Herodotos, *Historiai*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Müntekim Ökmen, *Herodotos/ Herodot Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- Isok. (Isokrates, *Philippos*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Isocrates with an English Translation in three volumes*, by George Norlin, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press, William Heinemann Ltd., London 1980.
- Iust. (Marcus Iulianus Iustinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, çev. S. Watson, London 1853.
- Ksen. Anab. (Ksenophon, *Anabasis*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, çev. Oğuz Yarılaş, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Ksen. Hell. (Ksenophon, *Hellenika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Hellenika*, çev. C. L. Brownson, Cambridge-Massachusetts-London: The Loeb Classical Library, 2014.
- Ksen. Oik. (Ksenophon, *Oikonomikos*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Ksenophon, *Oeconomicus*, çev. E. C. Marchant, O. J. Todd, Cambridge-Massachusetts - London: The Loeb Classical Library, 2013.
- Memn. (Memnon, *Herakleia Pontike*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of Heracleia*, çev. Andrew Smith, 2004.
- ME (Metz Epitome, *Incerti Auctoris Epitoma Rerum Gestarum Alexandri Magni*), ed. P. H. Thomas, Leipzig 1965.

- Nepos. (Cornelius Nepos, *Vitae*). Kon. (*Konon*), Them. (*Themistokles*), Paus. (*Pausanias*). Kullanılan Metin ve Çeviriler: Cornelius Nepos, ed. Albert Fleckeisen, Leipzig, Teubner 1886.
- Paus. (Pausanias, *Pausaniae Graeciae Descriptio*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece*, çev. W. H. S. Jones-Litt. D.- H. A. Ormerod, M. A., Vol. 1-4, Harvard University Press, London 1918.
- Plat. Nom. (Platon, *Nomoi*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Plato in Twelve Volumes, Vols. 10 & 11 translated by R.G. Bury. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1967 & 1968.
- Plb. (Polybios, *Historiai*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Histories*, çev. Evelyn S. Shuckburgh, Macmillan, London, New York 1962.
- Plut. (Plutarkhos, *Bioi Parallēloi*). Alex. (*Aleksandros*), Eum. (*Eumenes*), Kim. (*Kimon*), Them. (*Themistokles*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Lives with an English Translation* by. Bernadotte Perrin, Cambridge, MA. Harvard University Press, William Heinemann Ltd., London 1914, 1919. 2,7, 8.
- Plut. De Alex. (Plutarkhos, *De Alexandri magni fortuna aut virtute*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *Moralia*, with an English Translation by. Frank Cole Babbitt. Cambridge, MA. Harvard University Press, William Heinemann Ltd., London 1936. 4.
- Strab. (Strabon, *Geographika*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*, Literally translated with notes, in three volumes, ed. H.C. Hamilton, Esq., W. Falconer, M.A., George Bell & Sons, London 1903.
- Thuk. (Thukydidēs, *Historiai*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Thycydides, *Historiae*, Vols. I-II, ed. H. S. Jones - J. E. Powell, Oxford 1942.

Modern Kaynaklar

- ARSLAN, M., 2017. "İskender'in Küçük Asya Seferi ve İssos Muharebesi Antikçağ Tarihine Yön Veren Bir Muharebenin Portresi", *Persler: Anadolu'da Kudret ve Görkem*, Ed.: Kaan İren-Çiçek Karaöz-Özgün Kasar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.136-159.
- BADIAN, E., 2000. "Darius III", *Harvard Studies in Classical Philology* , Vol. 100, ss. 241-267.
- BALCER, J. M., 1984. *Sparda by the Bitter Sea: Imperial Interaction in Western Anatolia*, California.
- BOSWORTH, A. B., 1980. "Alexander and the Iranians", *The Journal of Hellenic Studies* , Vol. 100, s. 1-21.
- BOSWORTH, A. B., 1993. "Perdiccas and the Kings", *The Classical Quarterly*, 43/2, ss. 420-427.
- BOSWORTH, A. B., 2004. *Alexander and the East: The Tragedy of Triumph*, Oxford University Press, New York.

- BOSWORTH, A. B., 2005. *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri: Fetih ve İmparatorluk*, Dost Kitabevi, Ankara.
- BOSWORTH, A. B., 2007. *The Legacy of Alexander: Politics, Warfare, and Propaganda Under the Successors*, Oxford University Press, New York.
- BRIANT, P., 2002. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Çev.: (Fransızcadan) Peter T. Daniels, Eisenbrauns.
- BRIANT, P., 2015. *Darius in the Shadow of Alexander*, Çev.: Jane Marie Todd, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.
- BRIANT, P., 2019. *Büyük İskender: Fetihler ve Siyaset*, Çev.: Nihan Özyıldırım, İstanbul.
- BROSIUS, M., 1996. *Women in Achaemenid Persia*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- CARNEY, E. D., 1996. "Alexander and Persian Women", *The American Journal of Philology*, 117/4, ss. 563-583.
- CARNEY, E. D., 2013. *Arsinoë of Egypt and Macedon: A Royal Life*, Oxford University Press, New York.
- COLBURN, H. P., 2015. "Memories of the Second Persian Period in Egypt", *Political Memory in and After the Persian Empire*, Ed.: Jason M. Silverman -Caroline Waerzeggers, SBL Press, Atlanta, ss. 165-202.
- DEMİR, M. 2009. "Pausanias Actions in Byzantium After the Victory at Plataea. A reconsideration", *Athenaeum*, 97/2, ss. 59-68.
- DUSINBERRE, E. R. M., 2013. *Empire, Authority and Autonomy in Achaemenid Anatolia*, Cambridge University Press, New York.
- HALL, E., 1989. *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Clarendon Press, Oxford.
- HARTOG, F., 2014. *Herodotos'un Aynası: Öteki Tasavvuru Üzerine Bir Deneme*, Çev.: Mehmet Emin Özcan, İstanbul.
- JAMZADEH, P., 2012. *Alexander Histories and Iranian Reflections: Remnants of Propaganda and Resistance*, Brill, Leiden-Boston.
- KAYA, M. A., 2018. *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II: Demir Devri ve Pers Hakimiyeti Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- KLINKOTT, H., 2005. *Der Satrap ein Achaimenidischer Amtsträger und seine Handlungsspielräume*, Frankfurt.
- KOSMETATOU, E., 2004. "Rhoxane's Dedications to Athena Polias", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 146, ss. 75-80.
- KÜÇÜKER, S. D., 2019. "Thukydides'in Tarih'i Ekseninde Klasik Hellen Polis'lerinin Siyasi Statüsü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74/3, ss. 719-738.
- KÜÇÜKER, S. D. – GÜLER, T. B., 2020. "Antik Yazılı Belgeler Işığında Makedonya Kralı III. Aleksandros'un Küçük Asya Polis'leri İle İlişkileri", *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 14/2, ss. 241-268.

- LENDERING, J., 2020. *Büyük İskender*, Çev.: Burak Sengir, Kronik Yayınları, İstanbul.
- LUND, H. S., 1992. *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*, London and New York.
- MEEUS, A., 2009. "Alexander's Image in the Age of the Successors", *Alexander the Great: A New History*, Ed.: Waldemar Heckel- Lawrence A. Tritle, Blackwell Publishing, Oxford, ss. 235 -250.
- MÜLLER, S., 2011. "Die Frühen Perserkönige im Kulturellen Gedächtnis der Makedonen", *Gymnasium*, 118, ss. 105-33.
- MÜLLER, S., 2012. "Stories of the Persian Bride: Alexander and Roxane", *The Greek Alexander Romance in Persia and the East*, R. Stoneman, (Hg.), Groningen, ss. 295-310.
- MÜLLER, S., 2013. "The Female Element of the Political Self-fashioning of the Diadochi: Ptolemy, Seleucus, Lysimachus, and Their Iranian Wives", *After Alexander: The Time of the Diadochi (323-281 BC)*, Ed. V. A. Troncoso-E. M. Anson, Oxford, ss. 199-214.
- ÖNCÜ, F., 2021. "Hellenleri Nüfuz Altına Alma Boyutuyla Savaşlar ve Diplomatik Faaliyetler (MÖ 547-431): Persler, Spartalılar ve Atinalılar", *Eskiçağda Savaş ve Diplomasi*, Ed.: Gül Güney Masalcı-Alican Doğan, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 227-254.
- ÖNCÜ, F., 2023. *Persler Dönemi'nde Anadolu'da Ekonomi (MÖ 6. ve 5. Yüzyıllar)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- PALAGIA, O., 2017. "Alexander's Battles against Persians in the Art of the Successors", *Ancient Historiography on War and Empire*, Ed.: T. Howe-Sabine Müller - R. Stoneman, Oxford and Philadelphia, ss. 177-87.
- PFEIFER, S., 2010. "Das Dekret von Rosette. Die ägyptischen Priester und der Herrscherkult", *Alexandria und das ptolemäische Ägypten. Kulturbegegnungen in hellenistischer Zeit*, Gregor Weber (Hrsg.), Berlin, ss. 84-108.
- POWNALL, F., 2021. "Ptolemaic Propaganda in Alexander's Visit to Ammon", *Alexander the Great and Propaganda*, ed. J. Walsh - E. Baynham, Routledge, London, ss. 33-53.
- ROISMAN, J., 2012. *Alexander's Veterans and the Early Wars of The Successors*, University of Texas Press, Austin.
- KENT, G. R., 1953. *Old Persian: Grammar, Texts, Lexion*, American Oriental Society, New Haven.
- RUZICKA, S., 2012. *Trouble in the West: Egypt and the Persian Empire 525-332 BCE*, Oxford University Press, Oxford.
- SÁNCHEZ, A.B., 2003. "Régner au féminin. Rélexions sur les reines attalides et séleucides", *L'Orient méditerranéen de la mort d'Alexandre aux campagnes de Pompée*, 62, ss. 41-61.

- SARIKAYA, S., 2016. “Küçük Asya’da Diadokhoi Savaşları: Kardialı Eumenes’in Savaş Stratejisi”, *Sencer Şahin Anısına Yazılar*, Ed.: Burak Takmer vd., Kabalcı Yayıncılık, Ankara, ss. 736-753.
- SARIKAYA, S., 2019. “Barsine: Rhodoslu Mentor’dan Makedonialı İskender’e Uzanan Bir Hayat”, *Phaselis*, Issue V, ss. 257-282.
- SEAGER, R. –TUPLIN, C., 1980. “The Freedom of the Greeks of Asia: on the Origins of a Concept and the Creation of a Slogan”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 100, ss. 141-154.
- SİNA, A., 2018. “Büyük İskender’in Doğu Siyasetinde Asyalı Kadınların Yeri”, *History Studies*, 10/5, ss. 155-172.
- TARN, W. W., 1921. “Heracles Son of Barsine”, *The Journal of Hellenic Studies*, 41/1, ss. 18-28.
- WHEATLEY, P. – DUNN, C., 2021. “Coinage as propaganda: Alexander and his Successors”, *Alexander the Great and Propaganda*, ed. J. Walsh - E. Baynham, Routledge, London, ss. 162-198.
- TÜRKAN, A., 2023. “Hellenistik Dönem’de Anadolu”, *Tarih Öncesi Dönemlerden Eskiçağ’ın Sonuna Kadar Anadolu Uygarlıkları*, Ed. Fatma Sevinç Erbaşı-Kamil Doğançlı, Paradigma Yayınları, Çanakkale, ss. 346-381.
- WALLACE, S., 2018. “Alexander and Democracy in the Hellenistic World”, *The Hellenistic Reception of Classical Athenian Democracy and Political Thought*, Ed.: Mikro Canevero - Benjamin Gray, Oxford University Press, Oxford, ss. 45-72.
- WORTHINGTON, I., 2016. *Ptolemy I: King and Pharaoh of Egypt*, Oxford University Press, New York.
- YALAZI, E., 2020. “Klasik Çağ Hellen Siyasi İmgeleminde Persler: Bir Kent-Devleti Tasavvuru”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/3, ss. 1718-1757.

BÜYÜK İSKENDER'İN BAKTRIA VE SOGDIANA BÖLGELERİNDEKİ SEFERLERİ KAPSAMINDA İSKİTLERLE SİYASİ İLİŞKİLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

RECONSIDERATIONS ON THE POLITICAL RELATIONS WITH THE SCYTHIANS WITHIN THE SCOPE OF ALEXANDER THE GREAT'S CAMPAIGNS IN BACTRIA AND SOGDIANA REGIONS

Muzaffer DEMİR

Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı / Türkiye
Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of History, Department of Ancient History / Türkiye
dmuzaffer@mu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7270-2317

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **26.03.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **425 – 457**

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1459325>

This article was checked by

Atıf – Cite as: DEMİR, M., “Büyük İskender’in Baktria ve Sogdiana Bölgelerindeki Seferleri Kapsamında İskitlerle Siyasi İlişkileri Üzerine Değerlendirmeler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 425 – 457.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – September 2024
425 – 457
Araştırma Makalesi / Research Article

BÜYÜK İSKENDER'İN BAKTRIA VE SOGDIANA BÖLGELERİNDEKİ SEFERLERİ KAPSAMINDA İSKİTLERLE SİYASİ İLİŞKİLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

RECONSIDERATIONS ON THE POLITICAL RELATIONS WITH THE SCYTHIANS WITHIN THE SCOPE OF ALEXANDER THE GREAT'S CAMPAIGNS IN BACTRIA AND SOGDIANA REGIONS

Muzaffer DEMİR

Öz

III. Dareios, MÖ 331 yılında Gaugamela Savaşı'nda yenilgiye uğradıktan sonra Büyük İskender'in ordusuyla Ekbatana'daki sarayına yaklaştığı haberini almış ve Baktria satraplığına geri çekilmiştir. Yeniden toparlanarak karşı koyma sürecinde ordusu içinde huzursuzluklar belirmiş ve en yakın komutanı Bessos ve yanındakilerin ihanetine uğrayarak öldürülmüştür. İskender bu ihanetin baş lideri Bessos'un da peşinden gitmeye karar vermiştir. Ordusuyla MÖ 329 yılında Baktria Bölgesi'ne girmiştir. Bessos, meydan savaşı yapmaya cesaret edemeyerek Oxos Nehri'nin ötesine çekilmiş, Sogdiana yerel beyleri ve daha kuzeydeki İskitli müttefiklerinin de desteği ile gerilla savaşı yürütmeye karar vermiştir. İskender'in kararlılığını gören ve kendi bölgelerini de talan etmesini istemeyen yerel beyler Bessos'a da ihanet etmişler ve onu İskender'e teslim etmişlerdir. Buna rağmen sıranın kendilerine de geleceğini

Abstract

After being defeated at the Battle of Gaugamela in 331 BC, Darius III received news that Alexander the Great was approaching his palace in Ecbatana with his army. He retreated to the satrapy of Bactria. However, while regrouping his forces and retreating, unrest arose within his ranks, and he was ultimately betrayed and killed by his closest commander, Bessus, and his comrades. Alexander decided to pursue Bessus, the leader of this betrayal, and entered the Bactria region after him in 329 BC. Bessus, not daring to engage in a pitched battle, withdrew his forces beyond the Oxus River and decided to wage guerrilla warfare with the support of local lords from Sogdiana and his Scythian allies further north. However, the local lords, seeing Alexander's determination and unwilling to let their regions be plundered, betrayed Bessus and handed him over to Alexander. Despite this, a united front, consisting of Bactrians, Sogdians, and Scythians, was established under the leadership of Spitamenes, fearing that

düşündüklerinden Spitamenes liderliğinde Baktrialı, Sogdialı ve İskitlerden oluşan ortak bir ayaklanma cephesi kurulmuştur. İskender, MÖ 327 yılına kadar devam eden ayaklanmaları bastırmada büyük zorluklarla karşılaşmış, her ne kadar India Seferi öncesinde önemli ölçüde etkisiz hale getirilseler de bölgede tam anlamıyla bir hakimiyet ve istikrar sağlanamamıştır. Şimdiye kadar yapılan günümüzdeki modern çalışmalarda İskitlerin bu ayaklanmalar esnasında oynadıkları rolün detaylı bir şekilde açıklanmadığı görülmektedir. Bu çalışmada İskitlerin savaş taktikleri ve bazı önemli diplomatik manevralarıyla İskender ve ordusunun tam bir zafer elde edememesinde önemli bir etken olduğu görüşü savunulmaktadır.

they would soon face Alexander's wrath. Alexander faced great difficulty in suppressing these uprisings, which continued until 327 BC. Although the rebellions were largely subdued before the Indian campaign, full dominance and stability in the region were never fully achieved. It appears that the role of the Scythians during these uprisings has not been fully explored in modern studies. This study argues that the Scythians' war tactics and diplomatic maneuvers were a significant factor in preventing Alexander and his army from securing a complete victory.

Anahtar Kelimeler: İskender, İskitler, Baktria, Sogdiana, Spitamenes.

Keywords: Alexander, Scythians, Bactria, Sogdiana, Spitamenes.

Extended Abstract

Alexander the Great's eighteen-month campaigns in Bactria and, particularly, in Sogdiana between 329 and 327 BC were extremely challenging. Bactria is approximately within the borders of modern Afghanistan, while Sogdiana lies within modern Uzbekistan and parts of Tajikistan. The climatic (snowstorms, desert heat) and topographic (high mountains, deep valleys, and deserts) conditions of these regions have historically been conducive to guerrilla warfare. Only a well-commanded army with advanced logistical capabilities could wage an effective campaign in such remote and forbidding territories. Even modern superpowers like the Soviet Union (1979-1989) and the United States (2001-2021), equipped with sophisticated weaponry, were forced to withdraw after years of fighting in Afghanistan.

When Alexander pursued Bessus into the difficult terrains of Bactria and later Sogdiana in 329 BC, he faced an elusive and determined enemy. The united local warlords offered fierce resistance through guerrilla tactics. After Spitamenes and Datapharnes betrayed Bessus to Alexander, they believed the king would retreat. However, Alexander was resolute, continuing his plundering activities in the fertile valleys of Sogdiana. After capturing Maracanda (modern Samarkand), he advanced along the Jaxartes River. Here, the Macedonian army was ambushed and suffered its first major blow, with Alexander himself injured in the process.

Upon returning to Maracanda, Alexander initiated diplomatic talks with the king of the European Scythians. Before engaging the Asian Scythians in the region, he warned the European Scythians not to assist their eastern counterparts, fully aware of the extensive Scythian sphere of influence stretching from the Jaxartes to the Danube River.

To solidify his position, Alexander decided to establish the city of Alexandria Eschate on the border with the Asian Scythians (in what is today southeastern Kazakhstan), near the banks of the Jaxartes River. This city would serve as a strategic base for future operations against the mobile Scythian troops. However, the Scythians saw the city's establishment, which threatened their socio-cultural ties with both the Bactrians and Sogdians, as an attack on their freedom. Spitamenes and other local leaders, suspicious of Alexander's invitation to meet in Zariaspa (Balkh), openly revolted, forming a united front with the support of the Scythians.

In response, Alexander first captured the cities along the river valley that had supported the rebellion, including Cyropolis, massacring their men and enslaving their women and children. After each ambush or defeat inflicted by the Macedonian army, his policy of massacre grew more extreme. He eventually decided to cross the Jaxartes River and confront the Scythians.

Our two main sources, Arrian and Curtius, differ on whether Alexander engaged in peace talks with the king of the Asian Scythians and the Sacae (located in present-day Kyrgyzstan) before or after this conflict. Curtius presents a long dialogue between Alexander and an old Scythian ambassador, which may have been invented to convey a Stoic critique of Alexander's overly ambitious expansionist policies against the nomadic Scythians, master warriors of the steppes. Curtius likely exaggerated the results of this conflict in favor of the Macedonian army. Alexander ultimately had to reach a post-conflict agreement with the Scythian king, as he was unable to secure a decisive victory, and the uprisings in Sogdiana, led by Spitamenes, continued. However, the details of this agreement are not recorded.

Meanwhile, Spitamenes redirected his attacks toward urban centers such as Zariaspa. Despite reports of Alexander's agreement with the Asian Scythians, the political landscape in the region remained unstable. The steppes were vast and difficult to control, and their people, who often engaged in plundering, tended to align with whichever side seemed stronger at the moment. Spitamenes continued to employ hit-and-run tactics using mounted archers, forming alliances with the Massagetae in modern Uzbekistan and the Dahae in Turkmenistan. He successfully trapped several of Alexander's commanders, including Peithon and Attinas.

Realizing that his current tactics were ineffective, Alexander shifted to full-scale operations. He increased the size of his army, divided it into five units to apply pressure on the enemy's mobile units, and established more garrisons to cut off the rebels' connections to urban centers. Cornered, Spitamenes was forced to confront Alexander's army directly, where he began to lose. The Massagetae and Dahae, disliking open-field warfare, abandoned Spitamenes and even betrayed him by offering his head to Alexander.

Though Alexander was relieved by Spitamenes' death, resistance in Sogdiana continued. Eventually, the two remaining local warlords, who had taken refuge in nearly impregnable mountain strongholds, also surrendered. Alexander spared their lives and even married Roxane, the daughter of one of these warlords. Before embarking on his delayed Indian campaign, Alexander pursued a policy of reconciliation, giving the local lords roles in the administration and leaving behind a large Macedonian-Hellenic military force to maintain peace. Despite these efforts, uprisings, particularly among the nomadic Sacae—who resented the seizure of their animals as tribute—continued.

Giriş

“[Talih] diğer prensleri kasırğa gibi hızlı ve çabuk bir yıkımla yok etti; ama İskender’e olan nefretini, kötü niyetini daha da artırdı ve Herakles’e kendini gösterirken hâlâ amansız ve acımasız olmaya devam etti. Hangi Typhonlar ve canavar devler karşı çıkmamıştı ki ona? Silah depolarıyla, derin nehirlerle, sarp dağlarla ve büyük fillere sahip yabancı ordularla düşmanlarından hangisini güçlendirmede? İskender, sıradan erdemlerin ötesinde bir dürtüyle harekete geçen ve bilgeliği aşan bir şahsiyet olmasaydı, yalnızca Talih tarafından desteklenmiş olsaydı, [Talih] gözdesi olarak ona güvenirdi ve böylelikle kendisini bir sürü orduyu hizaya sokarak pek çok çatışmaya girme karmaşasından, haddinden fazla kuşatma ve takip zahmetinden, ayaklanan milletlerin küskünlüğünden, yabancı egemenlerin [boyunlarına vurduğu] zincirlere dayanamayan kibirli prenslerden ve Baktria, Marakanda ve Sogdiana’ya yaptığı tüm yorucu seferlerden - ki bunlar Hydra’nın biri kesilir kesilmez yeni bir kafa ortaya çıkarması gibi sürekli yeni savaşlarla sadakatsiz ve ayaklanan milletler arasında yerlerini alan asi uluslardı- kendisini kurtarabilirdi”.¹

Plutarkhos tarafından Büyük İskender’in talihi konu başlığı altında ele alınan ve Hydra’nın kesilse de sürekli çıkan kafası metaforu verilerek onun Baktria (Afganistan) ve Sogdiana’da² yürüttüğü sefer ve savaşlarının zorluklarının genel olarak tanımlandığı bu metin gerçeği yansıtmakta mıdır? İskender’in Baktria ve Sogdiana’da karşılaştığı direnç ve zorlukları konu edinen az sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Bazı çalışmalarda; Baktria ve özellikle Sogdiana bölgelerinde MÖ 329-327 yılları arasında yaklaşık on sekiz ay süren askeri seferlerin gerek maddi/fiziksel gerekse psikolojik etkileri açısından verdiği ağır zarar ve zorluklar göz ardı edilerek İskender’in nihayetinde hem taktiksel değişikliklerle askeri hem de yönetsel başarı elde ettiği savunulmuştur.³ Halbuki bu bakış açısının sağlam temellere

*Bu makalede orijinal metin çevirileri dışında isim ve yer adları Hellenice yazılmaktadır.

¹ Plut. *mor.* 341 E-F (Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς - De Alexandri magni fortuna aut virtute).

² Güney doğu Özbekistan’da Bukhara/Buhara, Samarkand/Semerkant, Kesh (Kiş/Şehr-Sebiz), Tacikistan’da ise Khodzhen (Khujand/Hucend/Hüçend/Hocent/Leninabad) kentlerini içine almaktadır.

³ Tarn, 2010; Bosworth, 1981: 37; 1995: 18; Hammond, 1997: 159; Lonsdale, 2007: 94, 152; Balasevicius, 2012: 40-41. Meselenin XX. yy.’in ortalarından itibaren siyasi/ideolojik olarak değerlendirilmesi de dikkat çekicidir. İskender’in bu bölgelerdeki seferleri hakkında Orta Asya’da İngiliz sömürge propagandasına destek veren yazarlar olumlu, Sovyet yazarlar ise

dayanmadığı gözükmektedir. Makedonlar, bu bölgelerin zorlu kış şartları, askeri manevralar yapılmasını oldukça zorlaştıran sarp dağlık alanları ve güçlü yerel ittifakları hakkında pek fazla bilgiye sahip değillerdi.⁴ İhtiyaç duyulduğunda bu uzak bölgelere batıdaki birliklerden yapılacak takviyeler de zorlu ulaşım şartları dikkate alındığında zaman alacaktı, yüksek dağlık alanlarda ve çöllerde kurulan geçici çadır karargahlarının pek bir faydası olmayacaktı.⁵ Ayrıca bu bölgelerin konar-göçer halkları işgalci Makedon ordusunun sofistike askeri gücüne meydan okuyabilecek taktikler uygulama becerisine sahiptiler. Kesin sonucu olan meydan savaşı yerine gerilla çatışmalarına girdiklerinden Makedon ordusunu iki yıl (MÖ 329-327) boyunca pek çok geri çekilmeye ve önemli miktarda zayıyata maruz bırakmayı başarmışlardı.⁶ Bu kriterleri baz alan yakın zamandaki akademik çalışmalarda İskender'in Baktria ve Sogdiana bölgelerinde sadece kendi yarattığı problemlerden kendisini sıyrabildiği ve imparatorluğunu yönetmede gittikçe başarısız olduğu, diğer bir ifadeyle onun daha çok toprak fethi ve ganimet hırsına odaklanırken uzun vadeli istikrarın sağlanabilmesi için gereken insani ve yönetsel boyutları veya mekanizmayı göz ardı ettiği öngörülmüştür.⁷ Plutarkhos'un yukarıda alıntılıdığımız metninde de kısaca vurgulandığı üzere bu öngörüğü destekleyen günümüzdeki modern çalışmalar genelde değerlendirmelerini İskender'in Baktria ve Sogdiana'daki askeri seferleri kapsamında yapmışlardır.⁸ Meselenin bir de İskender'in bu bölgelerdeki seferleri sırasında İskitler (Skythai-Scythae), Dahalar (Daai/Daai-Dahae), Massaget (Massagetai-Massagetae), Saka (Sakai-Sacae)⁹ ile ilişkileri bağlamında analiz edilmesi ve bu alandaki boşluğun giderilmesi gerekmektedir.

Konuyla ilgili antik deliller ise Strabon'un verdiği bazı ek bilgilerle birlikte eserini Latince yazan Quintus Curtius Rufus ve Hellence yazan Nikomedialı Arrianus'un anlatımlarına dayanmaktadır. Strabon'un aktarımlarındaki bazı noktaların Curtius ve Arrianus'unkilerle çeliştiği gözükmektedir.¹⁰ Diodoros'un

olumsuz görüşler sergilemişlerdir (Vacante, 2012: 89).

⁴ Smith, 2015: 68; Vacante, 2012: 104; Tanner, 2002: 35.

⁵ Vacante, 2012: 118.

⁶ Holt, 1984: 112-139; Smith, 2015: 67; Vacante, 2012: 90, 102.

⁷ Holt, 2005: 105; 1988: 69; Smith, 2015: 64-72; Lonsdale, 2007: 93. İskender'in zalim olarak tasvir edilmesinde dengeli bir bakış açısı olması gerektiği konusunda bk. Robinson, 1952: 169-170; Briant, 2012: 86. Diğer taraftan özellikle Baktria, Sogdiana ve India seferleri sırasında Makedon ordusunun taktik değiştirerek daha fazla şiddete başvurmasının sebeplerinin analizi hakkında bk. Bosworth, 1998: 28-29. Özellikle India Seferi sırasında şiddetin aşırıya kaçması ve kesintisiz hale dönüştürülmesi konusunda bk. Rice, 2019: 129-155.

⁸ Bu konu sadece Holt (1984: 112-139; 1988: 55-69)'un doktora tezi ve tezini kitap olarak yayınladığı çalışmasında barbar direnişi başlığı altında ele alınmakta olup burada da İskitler üzerine yoğunlaşmamaktadır.

⁹ Temel kaynak yazarlarımız olan Arrianus (Hellence) ve özellikle Curtius'ta (Latince); Baktrialılar ve Sogdialılar dışındaki bölge halkları için bazen İskit ön adı da ilave edilerek bu dört farklı adın ayrı ayrı kullanıldığı görülmektedir. Çalışmamızda bu ayrım dikkate alınacak ve bunların coğrafi olarak yaşadıkları bölgeler de ayrı ayrı belirtilecektir. Arrianus ve Curtius'ta İskit adının kullanımı, bu konuda başvurmuş olabilecekleri yazarlar ve dönemin coğrafi yanlış kanılarının kabile coğrafyasında da yanlış anlamalara yol açabileceği hakkında bk. Gardiner-Garden, 1981: 213 *vd.*

¹⁰ Vacante, 2012: 90.

bu döneme ait el yazmalarında geniş bir boşluk bulunurken Plutarkhos ve Iustinus'un anlatımları İskender'in bu bölgelerdeki seferleri hakkında çok az bilgi sunmaktadır.¹¹ Temel kaynak yazarlarımız olan Curtius ve Arrianus'un anlatımlarının ise hem kronoloji hem de olayların detayları açısından birbirleriyle çeliştikleri görülmektedir. Arrianus daha önce konuyla ilgili eserler yazmış olan Ptolemaios ve Aristobulos'u kaynak olarak kullandığından aktarımlarında çarpıtmalara yol açabilecek yer yer kırılmalar olduğu ve bu sebeple Curtius'un kaynağının daha güvenilir olduğu savunulmuştur.¹² Yine bu doğrultuda Strabon, Polyainos ve Curtius'taki kısımlara kıyasla Arrianus'un Ptolemaios'tan faydalanarak Makedonyalıları gereğinden fazla öven bir geleneği takip ettiği, yaygın olarak kabul edilen anlatım geleneğindeki (Kallisthenes ve Kleitarkhos) olumsuz kısımları bilinçli olarak göz ardı ettiği de önerilmiştir.¹³ Ancak bu görüşü savunan Vacante'nin de itiraf ettiği üzere Arrianus, *Anabasis* adlı eserinin her yerinde benzer bir anlayışla hareket etmemiştir.¹⁴ Ayrıca Curtius'un konuyla ilgili aktarımlarının güvenilirliğinin de sorgulanmaya açık olduğu belirtilmiş ve yine de her iki yazarın İskender'in bu bölgelerde fetih ve yönetiminin anlatımını engelleyecek kadar birbirlerinden farklı bilgiler sunmadıkları vurgulanmıştır.¹⁵ Aslında her iki yazarın ortak noktası yer yer Makedonya başarısını abartmış olmalarıdır.¹⁶ Bu çalışmada İskender'in Baktria ve Sogdiana bölgelerindeki seferleri sırasında İskitlerle ilişkileri bağlamında bilgi veren Curtius'un metinlerinin daha abartılı ve hatta bazılarının tamamen uydurulduğu tezi ortaya konulmaktadır.

Bessos'un Yakalanması

İskender, kendi kralı III. Dareios'a ihanet ederek Baktria'ya kaçan Bessos'un da peşine düşmüştür. Bessos Baktria'dayken İskit (ὁ Σκύθης) atlı birliklerinden de destek alma çabası içine girmiştir.¹⁷ İskender, ilk olarak Arakhosia Bölgesi'ne ulaşmış ve herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır.¹⁸ MÖ 329 yılı Mart ayı sonlarından itibaren Arakhosia, Baktria ve India bölgeleri arasındaki yolların keşişme noktası ve merkezi Kabul/Kabil Vadisi olan

¹¹ Hamilton, 1974: 18.

¹² Bosworth, 1981: 17. Arrianus tarafından MÖ 329 yazından sonraki dönemle ilgili olarak aktarılan olaylar yaygın olarak kabul edilen anlatım geleneğinden önemli derecede ayrılmaktadır. Dikkat çekici bir şekilde IV.8-IV.15 arasında konu dışına çıkılmaktadır ve MÖ 328 yılı baharının büyük kısmı boyunca "İskender'in izi kaybedilmektedir"; büyük olasılıkla MÖ 328 yılında gerçekleşen olayların çoğu MÖ 327 yılına uygulanmaktadır, dolayısıyla bu eserin kronolojik olarak kullanılmasında zorluklar bulunmaktadır (Bosworth, 1981: 33; Smith, 2015: 65).

¹³ Vacante, 2012: 119.

¹⁴ Vacante, 2012: 119 dn. 177. Arrianus, temel kaynak yazarları olarak Ptolemaios ve Aristobulos tarafından teyit edileni "tamamıyla doğru" olarak kaydedeceğini, ikisi arasında farklılık olduğunda daha güvenilir ve değerli olarak gördüğü veriyi aktaracağını, diğer yazarlardan kendisine rapor edilmeye değerli görünenleri ve tamamen inanılmaz olmayanları hikâyeler (*legomena*) olarak ekleyeceğini belirtmiş ayrıca genellikle kişisel zamir kullanarak kendisinin yaptığı herhangi bir yorum veya eklemeyi de vurgulama gereği duymuştur. Eserinde geçen konuşmaların bir kısmının ise Arrianus'un kurgusu olabileceği öngörülmektedir (Hammond, 1999: 240-241, 251-252).

¹⁵ Smith, 2015: 65.

¹⁶ Vacante, 2012: 90, 102.

¹⁷ Arr. *anab.* III.25.1-3.

¹⁸ Curt. VII.3.4.

Paropamisadai Bölgesi boyunca ilerlemeye devam etmiştir. Bu sırada Bessos tüm çabalarına rağmen yeterli sayıda asker gücü toplayamamıştır.¹⁹ O, bu sefer Oxos (Amuderya/Ceyhun) Nehri'nin de kuzeyine çekilerek Sogdiana Bölgesi'ndeki bazı soyluların ve de konar-göçer İskit halklarının desteklerini almayı ve böylelikle gerilla savaşı yürütmeyi planlamıştır.²⁰ İskender, bütün zorluklara ve ölümlere rağmen Kabil Vadisi'nden kuzeye doğru çöl boyunca ilerlemeyi başarmış ve Oxos Nehri'ne ulaşmıştır.²¹ Bessos, Sogdiana'ya geçmeden önce nehir üzerindeki deniz taşıtlarının tamamını yaktırmasına rağmen²² Makedon ordusu derilerden yapılan sallarla beş gün içinde nehri geçmeyi başarmıştır.²³ Bessos'un müttefikleri olan Sogdialı soylular Spitamenes ve Dataphernes, İskender'i Bessos'u ele geçirme konusunda kararlı gördüklerinden anlaşma yolunu tercih etmişler ve onu krala teslim etmişlerdir.²⁴

Baktria ve Sogdiana Bölgelerindeki Ayaklanmaların Başlangıcı

İskender, daha sonra Sogdiana Bölgesi'nde satraplık sarayının bulunduğu Marakanda (modern Semerkant) kentine, oradan da kuzeye doğru Iaxartes (Siriderya/Seyhun) Nehri boylarına ilerlemiştir.²⁵ Makedon ordusuna karşı ilk ciddi saldırı bu nehir boyunca gerçekleşmiştir; silahsız askerler yiyecek aramak için düzenlerini bozduklarında dağdan inen yaklaşık otuz bin Sogdialı çapulcu tarafından pusuya düşürülmüşlerdir.²⁶ Buna karşılık olarak esir Makedon askerlerinin götürüldüğü kayalık kale üssü kısa sürede kuşatılarak ele geçirilmiş, pusuyu gerçekleştirmiş olan Sogdialı askerlerden sadece yaklaşık sekiz bini hayatta kalabilmiştir.²⁷ Kalenin ele geçirilmesi esnasında yaralanan İskender Marakanda'ya gelmiş, buradayken Avrupa'nın en büyük nüfusuna sahip olduğu iddia edilen Avrupa İskitlerinden elçileri kabul etmiş ve bunlarla birlikte geriye görünürde barış görüşmelerinde gerçekte ise İskit coğrafyası, meskünlerinin sayısı, hayat tarzları ve savaşlarda

¹⁹ Arr. *anab.* III.28.8.

²⁰ Holt, 2012: 37.

²¹ Holt, 2012: 37; 1998: 16 vd.

²² Arr. *anab.* III.28.9.

²³ Arr. *anab.* III.29.6.

²⁴ Curt. VII.5.22-26, 36-43; Arr. *anab.* III.30.1-5; Smith, 2015: 65. Arrianus, Ptolemaios'a atfen onun asları tarafından, Aristobulos'a atfen ise onun bizzat Spitamenes'in kendisi tarafından teslim edildiğini aktarmaktadır. Curtius'ta da benzer şekilde aktarılan Aristobulos'un hikayesi daha olasıdır (Bosworth, 1988: 108). Curtius ve Arrianus Bessos'un yakalanmasına kadar gelişen süreçle ilgili benzer aktarımlarda bulunmaktadır. Yalnız Curtius (VII.5.28-35), İskender'in Bessos'un peşindeyken katlettiği Brankhidai yerleşimcileri hikayesi gibi bazı ek aktarımlarda bulunmaktadır.

²⁵ Arr. *anab.* III.30.6; Holt, 2012: 47. Bu nehir antik metinlerde yanlışlıkla Tanais (Don) olarak adlandırılmaktadır (Plut. *Alex.* XLV.4: burada Oresartes <Ορεξάρτης> ismi kullanılmaktadır). Bunun sebebi Aristoteles öğretisinden kaynaklanabilir. Aristoteles (*Met.* I.13, 350 a 24-25), Iaxartes (Syr-Darya) Nehri'ni yanlışlıkla Araxes olarak adlandırmakta olup bir kolunu Avrupa Tanais (Don) Nehri'ne gönderdiğini ve bunun da Karadeniz ile bağlantılı Azov/Azak Denizi'ne döküldüğünü bildirmektedir.

²⁶ Arr. *anab.* III.30.10-11; Curt. VII.6.1-3; Rice 2014, 56; Bosworth, 1980: 379.

²⁷ Arr. *anab.* III.30.11; Rice, 2014: 56.

kullandıkları silahlar hakkında ön keşifte bulunmaları için kendi refakatçilerini de göndermiştir.²⁸

Curtius'ta bu pusuyla ilgili Arrianus'un kine benzer bir aktarımda bulunmakta olup İskender'in bacağından okla yaralandığını teyit etmektedir.²⁹ Ancak Marakanda yakınlarında ok ve mızraklarla saldıran barbarların sayısını daha az, yirmi bin olarak vermekte ve pusuya düşürülen Makedon askerlerinin çoğunun esir alındığını özellikle vurgulamaktadır.³⁰ Curtius'ta aslında bu çatışmaların anlaşma ile sona erdiği ve anlaşma teklif eden tarafın barbarlar olduğu iddia edilmektedir. Buna göre İskender'in yaralandığını tepelik alandan gören barbarlar ertesi gün Makedon karargahına elçiler göndermiştir. Elçiler tanrı gibi gördükleri İskender'in yaralanmasından duydukları üzüntüyü dile getirmişler ve hatta yaralayanı bulsalar onu teslim edebileceklerini ve kral iyileştiğinde kendi ırklarının onun korumasını kabul edeceğini bildirmişlerdir. Kral verilen sözlere inancını belirttiikten ve esir alınan askerlerini geri aldıktan sonra bu ırkın teslimiyetini kabul etmiştir.³¹ Curtius'ta İskender'i yine tanrı yerine koyan bu kısımların abartılı olarak aktarıldığı izlenimi doğmaktadır. İskender sonrasında güçlü surlara sahip Marakanda kentine geri dönmüştür ve kentin muhafazası için bin asker bırakıldıktan sonra Iaxartes Nehri boyunca komşu yerleşim yerlerinin yağmalanmasına devam edilmiştir.³² O, Marakanda da iken İskit kökenli olan ve Büyük Kyros'un ölümünden bu yana özgür yaşayan ve İskender'e boyun eğmeye hazır olan Abioi İskitleri'nin elçilik heyetini kabul etmiştir.³³ Arrianus'a kıyasla biraz daha detaya giren Curtius'ta şu yorum yapılmaktadır: "Bunlar (Abii) genellikle barbarlar arasında en adaletli olanları olarak kabul görür; kendilerini savunma dışında savaşa girmezler, özgürlüğü ölçülü ve tarafsız uyguladıklarından rütbece en aşağı olanları reislerine eşit kılmışlardır. İskender onlara nazikçe hitabette bulduktan sonra arkadaşlarından biri olan Derdas'ı Avrupa'da iskân eden İskitlerin yanına göndermiştir; Derdas onlara kralın emri olmadan Tanais Nehri'nin geçilmemesi komutunu verecektir. Aynı elçilerine ülkeyi keşfetmeleri ve aynı zamanda Bosphoros'un yukarısını iskân etmiş olan İskitleri ziyaret etmeleri görevini vermiştir".³⁴ Hem Arrianus hem de Curtius'ta belirtildiği üzere İskender bir taraftan Sogdiana Bölgesi'nde ilerlerken diğer taraftan da Avrupa İskitleri ile diyaloga girmiştir.

²⁸ Aynı zamanda Asia'da özgür olarak yaşayan Abioi (Hell.)/Abii (Lat.) İskitlerinden de elçilerin geldiği, bunların şair Homeros'un da bahsettiği üzere (*Il.*13.5-6) "insaoğlunun tamamı arasında en uygarları" olarak bilindikleri, özgür olmalarının büyük oranda "fakir olmalarından ve uygarlaşmış kurumları"ndan kanaklandığı vurgulanmaktadır (*Arr. anab.* IV.1.1-2). Abioi bir yerden başka yere vagonlarıyla sürekli göç halindeki özgür İskit halklarından olabilir (*Strab.* VII.3.2). Antik kaynaklarda tam olarak nerede yaşadıkları belirtilmemektedir. MS 380'li yıllarda yazan Ammianus Marcellinus (XXIII.6.53), onların Hazar Denizi güneyi ve güney doğu kıyılarını kapsayan Hyrkania Bölgesi'nin kuzeyinde yaşadıklarını bildirmektedir. Diğer antik kaynaklardaki referanslar ve Aiskhylos'un onları Gabioi olarak adlandırmasıyla ilgili tartışmalar için bk. Reece, 2001: 465-470. Ayrıca yaşadıkları bölgenin *Arr. anab.* IV.17.4'te geçen Gabai yerleşimi ile bağlantısı olabilir.

²⁹ Ayrıca bk. *Plut. Alex.* XLV.3.

³⁰ *Curt.* VII.6.1-3.

³¹ *Curt.* VII.6.4-8.

³² *Curt.* VII.6.9-10.

³³ *Curt.* VII.6.11.

³⁴ *Curt.* VII.6.12.

Asia İskit toplulukları ile de karşı karşıya geleceğinin farkında olmalıdır. Onlarla herhangi bir çatışma durumunda nüfuz alanları Balkanlara kadar uzanan Avrupa İskitleri'ni karşısına almak istememiş ve hatta onlar aracılığı ile Asialı soydaşlarıyla gerektiğinde barış görüşmelerinde bulunmayı planlamış olmalıdır.³⁵

İskender sonrasında Asia İskitleri ile karşı karşıya gelmiştir. Ulaşım elverişli Iaxartes Nehri'nin güney yakasında, İskit ve bizzat doğuya doğru günümüz Kırgızistan topraklarında Saka halklarının yaşadığı Fergana Vadisi'nin ağzını kontrol eden stratejik bir alanda hem "barbar" istilalarının önüne geçmek hem de gerek görülürse gelecekteki saldırılarında merkez üssü olarak kullanmak için Alexandria Eskhate (modern Hucend yakınlarında) adıyla görkemli bir sınır kentinin inşasına başlanmıştır.³⁶ Her ne kadar mümkün olmasa da İskender'in amacı bu kentin kurulmasıyla kontrol edilebilir, arınık bir sınır oluşturmak olmuştur.³⁷ Kent inşasının ilk aşamasında nehrin karşı yakasındaki İskitler kendilerine karşı gönderilen Makedon garnizon birliklerini yok etmişler ve daha güçlü bir direnç göstermek için yerleşimlerinin savunma sistemlerini tahkim etmeye başlamışlardır. İskitler, dış güçle büyük bir nüfusa erişme potansiyeline sahip olabilecek bu garnizon kentinin inşasını kafalarına geçirilecek bir boyunduruk olarak gördüklerinden karşı çıkmışlar, halihazırda ayaklanmış olan ve merkezi birliklerinin sayısı yedi bini bulan Baktrialı ve Sogdialılarla ittifak kurmaya karar vermişlerdir.³⁸ Aslında sadece İskitler değil en başta Baktrialılar ve Sogdialılar da aralarında yıllardır devam etmekte olan sosyo-ekonomik bağlara set çekecek ve suni bir sınır yaratacak olan bu kentin kurulmasını istememişlerdir.³⁹ Bu sırada İskender, başta Spitamanes ve Katanes olmak üzere Baktria ve Sogdia'nın soylu yerel liderlerini Baktria'nın en büyük kenti Zariaspa/Baktra (modern Balkh)'da toplantıya davet ederek İskitlerin onlarla ittifak kurmasını engellemeye çalışmıştır.⁴⁰ Başlarına bir şey geleceğinden korkan Spitamenes liderliğindeki Sogdialıların neredeyse tamamı ve bir kısım Baktrialı soylu bu davete icabet etmemiş ve Makedonlara karşı ortak ayaklanma cephesinin devam ettirilmesi yönündeki kararlılıklarını ortaya koymuşlardır.⁴¹

³⁵ Holt, 1988: 64-65.

³⁶ Arr. *anab.* IV.1.3-4; Curt. VII.6.13-14; 25-27; Iust. XII.5.12; Strab. XI.11.2, 4; Holt, 2012: 47-48; 1998, 54-55; Fraser, 2003: 35, 67, 151-153, 176. İskender'in Baktria ve Sogdialıların topraklarında on iki kent kurduğu ve isyan etmiş olan askerlerini buralara dağıttığı bildirilmektedir (Iust. XII.5.13). Baktria ve Sogdiana bölgelerindeki kentlerin konumu için bk. Harita 1.

³⁷ Holt, 1984: 114; 1988: 58. Anavatana yakın Tuna Nehri boylarında bir dereceye kadar başarılı olursa da bu bölgede kentler kurarak askeri bariyerler oluşturma stratejisinin çok da işlevsel olamayacağı konusunda bk. Smith, 2015: 66.

³⁸ Curt. VII.6.13-14; Holt, 1998: 57-58; 2012: 55; 1988: 55.

³⁹ Holt, 1988: 53. Arkeolojik buluntular İskitler ve Baktria-Sogdiana arasında aktif bir ticaretin varlığına işaret etmektedir (Smith, 2015: 66).

⁴⁰ Holt, 1984: 115.

⁴¹ Arr. *anab.* IV.1.5; Curt. VII.6.15; Holt, 2012: 48; 1988: 54; Smith, 2015: 65-66. Arrianus ve Curtius'taki (veya kaynaklarındaki) ilgili metinlerde muğlaklık sebebiyle ayaklanmanın sebeplerini ortaya koyabilmek zor gözükmektedir (Vacante, 2012: 103). İskender'in ordusunu beslemek için gereğinden fazla hayvan talep etmesinden kaynaklandığı hipotezi için bk. Bloedow, 1991: 26-30. Artabazos'un satrap olarak atanmasına tepki olarak bk. Bosworth,

İskender'in bir sonraki hedefi Iaxartes Nehri boyu ve yakın çevresinde ayaklanmaya destek veren yedi önemli stratejik kenti ele geçirmek olmuştur. Bu kentlerin çoğunun dış surları dayanıksız tuğlalarla inşa edilmiş olduğundan Makedon kuşatma taktiklerine daha fazla direnememişlerdir. Hatta saldırının gerçekleştiği ilk iki günde beş kent birden düşmüştür. Muhalif kentlerin insansızlaştırılması politikası gereği tutsak alınan erkekler katledilmiş, kadın ve çocukları ise köleleştirilmiştir; bu kentlerin en büyüğü olan Kyropolis (Tacikistan'da Kurkath/Kurkat)'te yaklaşık sekiz bin meskûn öldürülmüştür.⁴² Curtius'un kaynağı yapılan bu toplu katliamlar ve kentin yıkılması konusunda Arrianus ile hemfikirdir ancak bazı noktalarda yine detaya inmektedir. Arrianus, bu kenti savunan Memacenilerle ilgili bilgi verme gereği duymamaktadır. Curtius'ta ise; Craterus'un Kyropolis'i kuşatması karşısında - ki bu arada İskender bir diğer kenti etrafını surlarla çevirerek ele geçirmiştir - kenti savunan ve "güçlü bir ırk" olan Memacenilerin başlangıçta Makedon ordusunu surların dışında misafirperver şekilde karşılayarak teslim olma niyetlerini ortaya koydukları ancak gecenin kör karanlığında ordu karargahına saldırdıkları ve bunun üzerine İskender'in Perdicas ve Meleagrus'un destekleriyle birlikte kente saldırıya geçtiği bildirilmektedir.⁴³ Aslında başlangıçta kralın kenti kurmuş olan Büyük Kyros'a olan saygısından dolayı kentin bağışlandığı ancak meskunlarının inatçı tutumlarının İskender'in öfkelerini alevlendirdiği ve onun kent alındıktan sonra tamamen yok edilmesi emrini verdiği, bölgedeki hiçbir diğer kentin bu kadar cesur askerler tarafından savunulmadığı, hatta İskender'in kafasına çarpan bir taştan dolayı sersemlediği ve şuurunu kaybettiği buna rağmen daha fazla öfkeye kapılarak surlarda açılan bir gedikten girerek kenti ele geçirdiği ve yerle bir ettiği aktarılmaktadır.⁴⁴ Görüldüğü kadarıyla Curtius'ta Memaceni hikâyesi araya sokularak olay abartılı bir şekilde İskender lehine romantize edilmektedir. Her ne kadar cesur olsalar da kuşatmaya direnemeyen Memaceni, gece baskını düzenledikleri ve inatla direndiklerinden dolayı asıl tahrik edici suçlular olarak gösterilmektedir. Öte yandan bölgenin diğer halklarına göz dağı vermek için Kyropolis gibi yerel yerleşim yerlerinin yıkılması ve halklarının katledilmesi düşmanlığı daha da artırmış, ayaklanmaların Kuzey Sogdiana'dan Hindu Kuş dağlarına kadar hızla yayılmasına yol açmıştır.⁴⁵

İskender'in İskitlerle Savaşı ve Sonrasındaki Gelişmeler

Bu arada Asialı İskitlerden oluşan bir ordu Iaxartes Nehri'nin diğer yakasına ulaşarak Makedonlara karşı toplu bir saldırıya katılma niyetini ortaya koymuştur. Tam bu sırada Marakanda iç kalesinin Spitamenes tarafından kuşatıldığı haberleri İskender'in çadırına ulaşmıştır.⁴⁶ İskender,

1995: 17-18.

⁴² Arr. *anab.* IV.2.2-3.5; Holt, 2012: 49-50; Worthington, 2014: 223-224; Hammond, 1983: 193-194. Kyropolis ve civarındaki kentlerin alınması sırasında hepsinde *andrapodismos* (ergin erkeklerin öldürülmesi) uygulanma ihtimali yüksektir (Arr. *anab.* IV.3.1, 5; Curt. VI.6.16). Baktria ve Sogdiana'da çok az zayıf ve zaman kaybıyla sonuçlanan kısa süreli kuşatmalardan sonra dahi ciddi katliamların yapıldığı konusunda bk. Rice, 2015: 136-137.

⁴³ Curt. VII.6.16-19.

⁴⁴ Curt. VII.6.20-23.

⁴⁵ Smith, 2015: 67; Bosworth, 1988: 256.

⁴⁶ Arr. *anab.* IV.3.6; Holt, 2012: 55.

Marakanda'yı savunanları rahatlatmak için Kraliyet Muhafız Birliği'nden yaklaşık altmışını, sekiz yüz paralı atlı ve bin beş yüz paralı yaya askerini Karanos, Andronikos ve Menedemos'un komutasında bir öncü güç olarak göndermiştir; bu komutanların hepsinin Lykia kökenli, tecrübeli bir tercüman ve aracı olan Pharnukhes'in emri altında hareket etmesine karar vermiştir.⁴⁷ Kralın bu misyonun en üst komutasına bir general yerine tercüman görevlendirmiş olmasının sebebi herhangi bir çatışmaya girmeden ayaklanmacılarla konuşularak silahlarını bırakmaya ikna edilebilecekleri inancından kaynaklanabilir.⁴⁸ Ancak aşağıda açıklayacağımız üzere bu hesap tutmayacaktır.

Diğer yandan İskender'in yerel savaş koşullarından dolayı Alexandria Eskhate kentinin inşasını bir süreliğine ertelemek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.⁴⁹ Sonrasında kafasında planladığı kentin inşasına yeniden başlayarak surlarını yirmi günde tamamlamış, "Hellen paralı askerlerinin bazısını, kentin bir parçası olmaya gönüllü olan komşu barbarlardan her kim olursa ve aynı zamanda Makedon ordusunda aktif hizmeti sona eren bazı Makedonyalıları oraya yerleştirmiştir".⁵⁰ Kentin kuruluşunu uzaktan izleyen İskitler (oi Σκῦθοι) nehir kenarını terk etmemişlerdir. "Barbarların geleneğinde" olduğu üzere nehre oklar fırlatarak İskender'e ve ordusuna karşı kışkırtıcı hakaretlerde bulunmaya devam etmişlerdir; hatta ona İskitlerle asla baş edemeyeceğine ve kendileriyle "Asia'nın diğer barbarları arasındaki farkı" tecrübe edeceğine dair ikazda bulunmuşlardır. İskender bu tahriklere kapılarak nehri geçmeye ve saldırmaya karar vermiştir.⁵¹ Nehrin geçilmesi için deriden salları hazırlanmıştır. Ancak tam bu sırada kutsal işaretlerin lehte olmadığı bilgisi kendisine iletilmiştir. Bir an önce harekete geçme konusunda sabırsız olsa da düşmanın tahrikleri arasında bir süreliğine inzivaya çekilmiştir. Nehrin geçilmesine yönelik işaretlerin okunması için yeniden adak adanması talimatını verdiğinde, kâhin Aristandros özellikle kralın şansına ve sağlığına yönelik işaretlerin iyi olmadığını tekrardan kendisine iletmıştır. Yine

⁴⁷ Arr. *anab.* IV.3.7; Holt, 2012: 55. Curtius'ta (VII.6.24) birlik komutanı olarak sadece Menedemos karakteri üzerine odaklanılmaktadır; Menedemos, meskunları ayaklanmaya karşı çıksa da Marakanda'nın iç kalesini ele geçiren ve kendisini kaleye kapatılan Spitamenes'e karşı üç bin piyade ve sekiz yüz süvari askerle gönderilmiştir.

⁴⁸ Smith, 2015: 67.

⁴⁹ Holt, 1984: 114.

⁵⁰ Arr. *anab.* IV.4.1; Holt, 2012: 56. Curtius (VII.6.25-27), kentin 60 *stadia* uzunluğunda planlanan surlarının on yedi günde hızla tamamlandığını ve Alexandria olarak adlandırıldığını, buraya özgür bıraktığı tutsakları yerleştirdiğini ve eserinin kaleme alındığı dönemdeki yerleşimcilerinin dahi İskender'in bu hatırasını unutmadıklarını bildirmektedir. Iustinus (XII.5.12), Kyros tarafından kurulan üç kentin meskunlarının buraya yerleştirildiğini aktarmaktadır. Kentte zorla yerleştirildiklerinden rahatsız olan yerleşimciler bulunmaktaydı. Alexandria'nın en ücra köşelerinde geride bırakılan tecrübeli askerler için yerleşimci olmak değersizdi, Makedonya'ya geri dönmeleri ihtimali de imkansız görünüyordu (Huerta, 1996: 59-60).

⁵¹ İskitlere karşı düşmanlık için birkaç sebep sunulmaktadır; yerleşik hayat ve uygarlaşmış kültürlerle karşı düşman olmaları, hareketli topluluklar olduklarından istila manevralarını kontrol altında tutmak, Baktria ve Sogdiana'nın yerel liderleri ile yakından iş birliği yapmalarını engellemek (Holt, 1984: 115-116; 1988: 56-57). Ancak hem Curtius (VII.8.8-30) hem de Arrianus'da (*anab.* IV.17.5) İskit konar-göçerleri hakkında negatif tanımlamalar yapıldığı iddia edilse de (Holt, 1984: 115, dn. 12), satır aralarından bunun genel bir kanaat oluşturamayacağı gözükmektedir.

de İskender “gerçekte Asia’nın tamamının fatihi olarak” “İskitler tarafından alaya alınmaktansa” Büyük Dareios gibi onlarla yüzleşmeye karar vermiştir. Bu arada Aristandros’un kehanet işaretlerini İskender’in işitmek istediği şekilde yeniden yorumlamayı reddettiği iddia edilmektedir.⁵² Aslında İskitlerin askeri gücünün kabul edilerek İskender’e karşı uyarıların daha çok kehanetler üzerinden yapıldığı görülmektedir. Aşağıda da açıklayacağımız üzere Curtius’ta ise tam tersine net ifadelerle Aristandros’un nihayetinde İskender’in sınırın geçilmesi talebine olur verdiği belirtilmektedir. Öncesinde, Alexandria Eskhate kentinin kuruluşu sırasındaki gelişmelere ise şöyle değinilmektedir:

“Ancak yönetim alanı o zamanda Tanais⁵³ Nehri’nin ötesine genişlemiş olan İskit hükümdarı [*rex Scytharum*], Macedonların nehrin kenarında kurmuş oldukları bu kentin boyunlarına geçirilmiş bir boynuz olduğunu düşünerek ismi Carthasis olan kardeşini büyük bir askeri güçle kenti yıkması ve Macedon güçlerini nehirden uzaklaştırması için gönderdi. Tanais [Nehri], Bactriani’yi sözde Avrupa İskitlerinden ayırmaktadır ve de aynı zamanda Asia ile Avrupa arasında sınırdır. Ancak Thracia’nın çok uzağında yer almayan İskit ırkının [yaşam alanı] doğudan kuzeye doğru uzanmaktadır ve bazılarının inandığı gibi Sarmatae’nin komşusu olmayıp onların bir kısmını oluşturmaktadırlar. Ayrıca Danube [Tuna]’nin ötesinde dosdoğru devam eden ormanlık alanda yaşamaktadırlar ve Asia’nın en ucunda [Bactriani’nin başkenti] Bactra’ya kadar sınırları uzanmaktadır. Kuzeye daha yakın olan alanları iskân edinmektedirler ve sonrasında yoğun ormanlar ve çölden çorak alanlara rastlanmaktadır...”.⁵⁴

Bu metinde; İskit topluluklarının yaşam alanlarının Thrakia içlerine kadar yayıldığı belirtilmekte, aralarında ittifak olan Asia ve Avrupa İskitlerinin ayrı ayrı kralları olduğu ima edilmekte ve her ikisinin egemenlik alanı arasında sınırı oluşturan Iaxartes Nehri’nin yukarı yakasında (günümüz Kazakistan topraklarında) yaşayan Asia İskitlerinin tek bir hükümdarın yönetimi altında birleştikleri bildirilmektedir. Genelde konar-göçer, dağınık ve özgür bir yaşam süren Asia İskit halk topluluklarının tek bir devlet mekanizmasına sahip olduklarına dair bu bilgi önemlidir. İskit hükümdarı Alexandria Eskhate kentinin kurulmasını devlete karşı ciddi bir tehdit olarak görmüş ve bunu engellemek için de kardeşi Karthasis’i büyük bir ordu ile göndermiştir. Ancak ilgili hükümdarın ne ismi verilmekte ne de tam olarak nerede iskân ettiğinden bahsedilmektedir. Daha önceki İskit tarihine baktığımızda İskit krallarının kardeşleri ile bölüşerek ülkeyi yönettikleri bilinmektedir.⁵⁵ Bu dikkate alındığında İskit hükümdarının İskender’e karşı kardeşini gönderdiği bilgisi doğruyu yansıtabilir. Aşağıda açıklayacağımız üzere Arrianus’un kaynağında da bir İskit hükümdarından bahsedilmiştir.⁵⁶

⁵² Arr. *anab.* IV.4.2-3.

⁵³ Bk. 25 dn.

⁵⁴ Curt. VII.7.1-4.

⁵⁵ Demir, 2020: 197-198, 205.

⁵⁶ Pers özel adlarının transkripsiyonunda göçüşmelerin sıklığı dikkate alındığında bu karakterin adı Kartakes’ten Kartasis’e türemiş, belki de bu yazarın ya da daha sonraki el yazması geleneğinin bir hatasının sonucu olarak bu şekilde yazılmış olabilir (Ballesteros-Pastor, 2015: 96).

İskender, bu gelişmeler üzerine Kyropolis kuşatmasında aldığı yarası iyileşme gösterir göstermez bir toplantı düzenlemeye karar vermiştir. Bu toplantıya Hephaestion, Krateros ve Erigyios katılmıştır. Bütün olumsuzluklar bir araya geldiğinden kralın toplantı sırasında endişeye kapıldığı ima edilmektedir; Baktrialılar ayaklanmış, İskitler de onu savaşa tahrik etmektedirler, kendisi diz üstünde duramamakta, atına binememekte ve askerlerine talimat verememektedir.⁵⁷ Bu durum karşısında Aristandros çağrılarak “olaylarının sonucu” hakkında kendisinden kehanette bulunması istenmiştir. Bu arada İskender arkadaşlarıyla çadırındaki toplantısına devam etmiş, savaşta zorunlulukların ince hesap yapmayı kenarda bırakmayı gerektirdiğini ve güçlü bir düşman karşısında şanslarının tehlikeye girdiğini vurgulama gereği duymuştur. İskender'in ağzından İskit tehdidinin ciddiyeti ve sınırın/nehirin geçilmesinin tehlikeli olduğu konusunda daha net ifadeler kullanılmaktadır, çünkü onun kafasında İskitler sadece Asia'da değil Avrupa'da Balkanlara kadar uzanan alanları da kontrol eden büyük bir güce sahiptirler.⁵⁸ Diğer deyimle Asia İskitlerinin yenilgiye uğratılması onların boyunduruk altına alınacağı anlamına gelmez, çünkü onlar Batı'da Thrakia'ya kadar uzanan geniş bir alandan siyasi destek alabilirler. Üstelik şimdilik sadece öncü birliklerini göndermişlerdir. Bu birlikler yenilse bile arkası gelecektir ve onlarla baş etmek neredeyse imkânsız hale gelecektir. Ancak savaşmamak da çıkar yol değildir, en azından geçici olarak da olsa İskitlerin bu cüretkârlığına karşı koymak gerekmektedir. Dolayısıyla, İskender'in sonuçsuz kalacağını bilse de İskitlere karşı en azından bir saldırı gerçekleştirilmesi planını mantıklı bulduğu görülmektedir.

Kralı bu kadar aceleci bir plandan caydırmaya çalışanların, saldırıya geçilmesinden korku ve kaygı duyanların olduğuna da vurgu yapılmaktadır. Erigyios, Aristandros'un bildiriyle “tanrıların bile onun planına karşı çıktığını ve eğer nehri geçerse onu büyük bir tehlikenin beklediğini” kralın yüzüne söylemiştir.⁵⁹ Bu gelişme üzerine İskender kendisine önceden haber verilmesi gereken kehaneti niçin başkasına bildirdiği konusunda Aristandros'u sorguya çekmiş, onu gerçekten ne yapılması gerektiği konusunda yeniden zorlamış ve kâhin nihayetinde nehrin geçilmesiyle ilgili bütün işaretlerin lehte olduğu kanaatine varmıştır.⁶⁰ Ancak tam bu sırada İskender'in Marakanda'ya göndermiş olduğu destek güçlerinin Spitamenes'in ordusu ile birlikte hareket eden “Dahae” atlı birlikleri tarafından önden ve arkadan kuşatılarak pusuya düşürüldüğü ve onurlu bir şekilde savaşmalarına rağmen Menedemos da

⁵⁷ Curt. VII.7.5-7.

⁵⁸ Curt. VII.7.11-17. İskender, Iaxartes Nehri'ni geçtiğinde Karadeniz etrafında yaşayan İskitlerle karşılaşacağını ve yukarıda belirttiğimiz üzere Iaxartes Nehri'nin Don Nehri olduğunu zannetmiştir. Bu kapsamda aşağıda belirtileceği üzere Gürcistan'a komşu Khorasmia (Harezm) hükümdarı Pharasmanes bir ittifakla Aral ve Azov denizleri arasındaki bölgeyi fethetme teklifinde bulunmuştur. Ancak İskender bu teklifi nazikçe reddetmiş ve Hellas'a geri döndüğünde deniz ve kara güçleriyle Karadeniz'e bir sefer düzenleyeceği cevabını vermiştir (Arr. *anab.* IV.15.4-6; Robinson, 1957: 335-336).

⁵⁹ Curt. VII.7.18-22.

⁶⁰ Curt. VII.7.23-29.

dâhil komutanların tamamının katledildiği haberi alınmıştır.⁶¹ Spitamenes ve müttetikleri, bu zaferlerinden sonra da sürekli hareket halinde kalmışlardır ve böylelikle Makedon istilası karşısında beklenmedik ve genellikle başarılı saldırılar gerçekleştirmişlerdir.⁶²

İskender, bu mağlubiyetten dolayı karamsarlığa kapılmasına rağmen düşman sayısını da gözlemleyerek tüm gece boyunca planlarını gözden geçirmiş ve yaralı olmasına rağmen zırhıyla birlikte çadırından çıkmıştır; saldırıya geçilmesi konusunda askerlerine güven vermiş, üç gün içinde hazırlanan yaklaşık on iki bin adet salla süvarilerin ve *phalanxes* birliklerinin taşınması, daha hafif silahlı birliklerin ise şişirilmiş derilerden destek alıp yüzerek nehri geçmeleri talimatlarını vermiştir.⁶³

Curtius'ta tam bu noktada, saldırıya geçilmeden önce özellikle sınırın geçilerek savaşın yapılmasının gereksizliğine vurgu yapan bir diyalog metni kugulanarak araya sıkıştırılmaktadır.⁶⁴ Arrianus ise, İskitlerle çatışma öncesinde herhangi bir barış görüşmesinden veya yaşlı İskitli ile gerçekleştiği iddia edilen böylesine bir diyalogdan bahsetmemektedir. Büyük olasılıkla uydurulmuş olan bu diyalog metninde; İskender'in İskitlere karşı sınırlarını gereksizce genişletme hırsına dair örneklem üzerinden genel ve Roma Dönemi'ne de sirayet eden stoacı bir siyaset felsefesi dersi verilmektedir.⁶⁵ Sözde diyalog metnindeki uyarılara rağmen İskender saldırı konusunda ısrarcı olmuştur. Kralın İskit diyalog metninde verilen tavsiyeleri "aceleci ve cüretkâr" bir davranışta bulunmamak için dikkate alacağı ve buna rağmen saldırı emri verdiği aktarılmaktadır.⁶⁶ Aslında bu aktarım çelişki içermektedir, çünkü İskender bir taraftan görüştüğü iddia edilen İskitli elçinin sınırın geçilmemesi ve barış yapılmasıyla ilgili tavsiyelerini dinleyeceğini söylerken diğer taraftan da saldırıyı gerçekleştirmektedir. Daha önce Oxos Nehri üzerinden geçişte olduğu gibi beş günlük süreleri yoktur; düşman karşı tarafta beklediğinden hızla ve daha korunaklı bir şekilde nehrin geçilmesi gerekmektedir. Nehirden geçilmesi için güçlü askeri birlikler ve hatta atları taşıyabilecek kapasitede, özel mürettebatla yönetilen, daha büyük ve uzun gövdeye sahip sallar ve bunlara bağlı yüzen araçlar inşa edilmiştir;⁶⁷ nehir bu şekilde oluşturulan filolarla geçilirken İskitlerin çok sayıdaki ok saldırılarından korunmak için kalkanlarla düzen alınmış, buna rağmen neredeyse delinmeyen kalkan kalmamıştır.⁶⁸ Nehirden geçerken kararsızlık ve endişeden dolayı rotadan

⁶¹ Curt. VII.7.30-34; Rice, 2014: 50. İskender daha sonra askerlerinin pusuya düşürüldükleri tepelik alanı ziyaret ederek adaklar adayacaktır (Curt.VII.9.21). Arrianus ise böyle bir olaya değinmemektedir.

⁶² Rice, 2015: 134.

⁶³ Curt. VII.8.1-7.

⁶⁴ Curt. VII.8.8-30.

⁶⁵ Diyalog metninin uydurulduğuna dair en son tartışmalar ve referanslar için bk. Ballesteros-Pastor 2015, 91-110. Curtius'un bu İskit diyalog metnini, İskender'in eğitimi üzerine yazdığı eseri günümüze kadar ulaşmayan, kralın seferine katılmış olan Hellen tarih yazarı ve kinik felsefeci Onesikritos'tan alıntılanmış olma ihtimali bulunmaktadır. Onesikritos pek çok öyküyü yanlışlıklarıyla birlikte eserinde karıştırdığından antik yazarlar onun güvenilirliğine yönelik şüphelerini dile getirmişlerdir (Atkinson, 1971: 66).

⁶⁶ Curt. VII.9.1-2.

⁶⁷ Holt, 2005: 55-56.

⁶⁸ Curt. VII.9.3-4.

sapmalar olmuş, karşı tarafta İskit süvari birlikleri beklediğinden mızraklarla saldırı girişimlerinde bulunulmuş, İskit atlıları geri çekildiğinde karşı kıyıya ayak basılabilmıştır.⁶⁹ Öncelikle atlarını dizginleyen bölüğün süvarileri İskitlerin hattını aşmıştır; bu arada geride kalanlar kendilerini savaşa hazırlamaya başlamış ve kralın yaralı olmasına rağmen çatışmaya katılması cesaretle saldırmalarının önünü açmıştır.⁷⁰ Düşman bu saldırılar karşısında kaçışa geçmiş ve kral yaralı vücuduna rağmen seksen *stadia* boyunca onları takip etmeye devam etmiştir.⁷¹ Ancak o da sonunda dayanamamış ve askerlerine sonuna kadar peşlerinden gitmeleri emrini vermiştir, bu arada kendisi zihinsel gücünü tükettiğinden karargahına geri dönmek zorunda kalmıştır.⁷² Takipteki birlikleri Bakkhos Baba'nın da sınırlarını geçmişler ancak gece yarısı kampa geri dönebilmişlerdir, öfkelerinden birçok İskitli esiri öldürmüşler, geri kalan çoğunu esir almışlar ve sonuçta bin sekiz yüz İskit atlısını püskürmüşlerdir. Makedonlardan ise altmış atlı ve yaklaşık yüz kadar yaya askeri ölmüş; bin asker de yaralanmıştır.⁷³

Daha net ifadeler içeren Arrianus'un kaynağına göre ise; deriden şamandıralar nehirde geçiş için hazır hale getirilir getirilmez ve ordu kıyıda tamamen silahlı olarak sıraya girer girmez, bir işaretle mancınıklardan diğer kıyıda devriye gezen İskit atlıları üzerine silahlar ateşlenmeye başlamıştır. Menzile giren İskit süvarilerinden en cesur ve önde olanları öldürülmüş ve diğerleri nehrin kıyısından belli bir mesafeye kadar geri çekilmişlerdir. İskender, bunun üzerine topyekün bir saldırıyla nehrin geçilmesi emrini vermiştir. Karşı kıyıya ilk önce çıkardığı okçularının ve sapancılarının atışları sayesinde İskit atlılarının yaya *phalanxes* birliklerine karşı saldırılarını engellemeyi başarmıştır. Ordunun tamamı karşı kıyıda toplandığında bir paralı atlı ve dört mızraklı yaya birliği ile yeniden saldırı başlatılmıştır. Ancak İskit atlıları sayısal üstünlükleriyle Makedon birliklerinin etrafında daireler çizip istedikleri gibi oklarıyla atış yapabilmişler ve herhangi bir karşı eylemden kolayca kaçabilmişlerdir. İskender daha sonra okçularını, Agrianialıları ve Balakros komutasındaki diğer hafif birlikleri atlı birliklerinin arasına karıştırmış ve Kraliyet Muhafız Birliği'nden üç birim, atlı ciritçilerinin tamamı ve geri kalan atlılarıyla tek sıra halinde cesurca hücumla geçmiştir. Makedon atlı birliklerinin arasına karışan hafif yaya birlikleri, İskit atlılarının tehlikesizce dönerek manevra yapabilme yeteneklerini engelleyebilmiştir. Bunun sonucunda İskit birliklerinin büyük bir bozguna uğratıldığı iddia edilmektedir; komutan Satrakes da dahil olmak üzere yaklaşık bini ölmüş ve yüz ellisi esir alınmıştır. Kaçanların da peşine düşülmüştür, kovalamaca aşırı sıcakta hızlı ve yorucu olduğundan ordunun tamamı susuz düşmüştür. İskender'in içtiği su da kirli olduğundan ishal krizi (dizanteri) geçirmeye başlamıştır. Bu nedenle İskitlerin takibi sekteye uğramıştır. Arrianus bu noktada İskender hastalanmasaydı kaçanların tamamının öldürülebileceği

⁶⁹ Curt. VII.9.5-9.

⁷⁰ Curt. VII.9.10-12.

⁷¹ Curt. VII.9.13.

⁷² Curt. VII.9.14.

⁷³ Curt. VII.9.15-16.

iddiasında bulunmaktadır ve Aristandros'un kehanetinin gerçekleşerek kralın sağlığının kritik duruma düştüğü bildirilmektedir.⁷⁴

Curtius'ta, Arrianus tarafından belirtilse de, İskitlerin çevirme taktikleri sayesinde başlangıçta elde ettikleri başarıya değinilme gereği duyulmamıştır. İskit ordusunda tam rakam verilmeden "pek çok", İskender'in ordusunda ise az sayıda zayıat rakamı verilerek Makedonlar açısından önemli bir zafer kazanıldığı izlenimi verilmektedir.⁷⁵ Hatta Asia'nın büyük kısmının ayaklandığı zamana denk gelen böylesine bir zaferle Asia'nın tamamının boyunduruk altına alındığı iddia edilmektedir; yenilmez olduklarına inanılan İskitler (*invictos Scythas esse crediderant*) Makedonların silahlarıyla boy ölçüşemeyeceklerini itiraf etmişlerdir.⁷⁶

İskitlerle Çatışma Sonrası Gelişmeler

İskitlere karşı girişilen bu doğrudan çatışma sonrasında Sakalar teslim olacaklarına dair söz vermek için elçiler göndermiştir, çünkü onların kralın bütün esirleri fidye almadan geri göndererek gösterdiği merhametten fazlasıyla etkilendikleri iddia edilmektedir. Saka elçileri nezaketle kabul edilmiş ve geri dönerlerken onların yanına topraklarını keşfetmesi için çok genç ve feminen tavırlarıyla bilinen Euxenippos verilmiştir.⁷⁷ Ancak Curtius'ta Makedon askerlerinin öfkelerinden dolayı pek çok esiri öldürdükleri bildirildikten hemen sonra İskender'in merhametinden bahsedilmesi çelişki içermektedir. Bu durumda Sakaların "teslim olmak için" elçiler gönderdikleri iddiası tartışmaya açıktır. Aşağıda belirtileceği üzere Sakalarla daha sonrada çatışmaların gerçekleştiğine dair ibareler bulunmaktadır.

Curtius'ta geçen övgülere ve İskitlere karşı büyük bir zafer kazanıldığı iddialarına rağmen İskender'in Sogdiana veya Skythia'daki ayaklanmalara karşı çok fazla bir başarı elde edemediği görülmektedir. Asia'nın pasifize edildiği iddiasının tam tersine Sogdialıların ayaklanmaya verdikleri destek engellenememiştir.⁷⁸ Kral, Iaxartes Nehri'ni geçerek İskit topraklarına girse de kısa sürede geri çekilmek zorunda kalmıştır. Afaki olarak sadece bin sekiz yüz İskit atlısının geri püskürtüldüğü belirtildiğinden tamamının yok edilemeyecek kaçıkları ortadadır. Başarısızlığın bahanesi olarak da halihazırda yaralı olan İskender'in içtiği sudan dolayı ishal olması gibi sebepler sıralanmaktadır. Ancak İskender'in kendisi de dağa veya çöle kaçan ve gerektiğinde vur kaç taktikleriyle düşmanlarını pusuya düşüren İskit birliklerinin yakalanamayacağını farkında olmalıdır. Diğer yandan Curtius'ta İskit değil de muhtemelen Fergana Vadisi'nin doğusunda yaşayan ve İskender'in zaferini

⁷⁴ Arr. *anab.* IV.4.4-9; Holt 2006, 56. Plutarkhos (*Alex.* XLV.4), sadece İskender'in İskitleri bozguna uğrattığını ve kaçanları yirmi kilometre kadar takip ettiğini ancak ishal krizi geçirdiğinden takibi bıraktığını aktarmaktadır.

⁷⁵ Baktria ve Sogdiana'daki ayaklanmaların bastırılması esnasında sadece savaş değil soğuk ve kıtlık gibi sebeplerle yaklaşık yedi bin Makedon askerinin öldüğü ve bu rakamın o zamana kadarki seferlerde ölenlerin çok ötesinde olduğu tahmin edilmektedir (Smith, 2015: 68; Vacante, 2012: 106).

⁷⁶ Curt. VII.9.17.

⁷⁷ Curt. VII.9.18-19.

⁷⁸ Holt 1998, 59. Bu iddia (Curt. VII.9.17; Romm, 1992: 83-94) ile çelişki içeren Curtius'un diğer açıklamaları için bk. Curt. VI.2.12-14; VII.7.12-14.

duyan “Sacaе” ile yapılan antlaşmadan bahsedilmektedir. İskit yerine Sakalarla barış antlaşması yapılmasının öne çıkarılmasının sebebi yukarıda bahsedilen kurgulanmış İskit diyalog metninin araya sokulmak istenmesinden kaynaklanabilir. Diyalog metninde aslında krala sınırı oluşturan Iaxartes Nehri'ni geçerek kibirli ve gereksiz yere İskitlere saldırmaması yönünde uyarıda bulunmaktadır. İskit yerine Sakalarla yapıldığı iddia edilen anlaşma öne çıkarılarak kralın İskitlere karşı kesin bir zafer kazanamamış olmasının gölgede bırakılması amaçlanmış olabilir.

Arrianus ise çatışma sonrası Saka değil de “İskit” hükümdarı ile bir anlaşma yapıldığını şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Çok geçmeden İskit hükümdarından İskender'e elçiler geldi. [Bunların] görevleri son olayın İskit halkının ortak bir eylemi değil yağma için dışarı çıkan korsanların işi olduğu savunmasını yapmak ve aynı zamanda krallarının kendisinden istenileni yapmaya istekli olduğu konusunda İskender'e güvence vermek olacaktı. İskender bu ikilemi gördüğünde krala nazik bir yanıt gönderdi: ona inanmamak ve bunun yerine cezai işlem yapmak şanına zarar verebilirdi, harekete geçmek için de doğru bir zaman değildi”.⁷⁹

Bu metindeki son cümlede İskender'in İskit hükümdarının antlaşma teklifine karşılık vermemesinin şanına zarar verebileceğine ve zaten şartların zor olduğuna vurgu yapılmaktadır. Curtius'un aksine, büyük bir ordunun kasıtlı olarak gönderilmediği, kontrol dışı hareket eden çapulcu grupların saldırıyı gerçekleştirdiği İskit hükümdarının ağzından dile getirilmekte ve bu konuda özür dilenmektedir.⁸⁰ Bu cümlelerle barış teklifinin İskit hükümdarından geldiği izlenimi doğmaktadır. İskender'in ise sadece barış teklifine olumlu yanıt verdiği belirtilmekte olup eğer gerçekleşseyse nihai barış şartlarının neler olduğunun detayına inilmemektedir. Bu sebeple kesin bir anlaşma yerine karşılıklı güvenceler verilerek durumun geçirilmesi ihtimali dikkate alınmalıdır. Eğer burada belirtildiği gibi İskender'in ordusu küçük bir İskit birliğini yenilgiye uğrattıysa Curtius'ta iddia edilen muhteşem bir zaferden söz etmek de mümkün değildir.

İskender, bu gelişmelerden sonra büyük olasılıkla durumun ciddiyetine varmış, sınırı geçerek İskitlerin veya Sakaların üzerine gitmektense hedefini daha güneyde saldırılarına devam etmekte olan ayaklanmanın baş lideri Spitamenes'e çevirmiştir.⁸¹ İskitlere ve Sakalara güvence verildiği sırada Marakanda'yı savunan Makedon birlikleri karşı bir saldırı ile düşmanı bir süreliğine geri püskürtmeyi başarmıştır. Spitamenes, Makedon destek birliklerinin gönderildiği haberini de aldığı kalenin kuşatmasını bırakarak Sogdiana'nın kuzey kesimlerine geri çekilmiştir. Pharnukes ve diğer komutanlar onun peşinden gitme konusunda azim ve kararlılıkla hareket etmişlerdir. Ancak “onlar konar-göçer İskitlerin muhalefetiyle de karşılaşacaklarını hesaba katmamışlardı” cümlesi⁸² yukarıda belirttiğimiz

⁷⁹ Arr. *anab.* IV.5.1.

⁸⁰ İskit coğrafyasında yerel baronlar ve nüfuzlu aileler de olduğu bildirilmektedir (Arr. *anab.* IV.15.3).

⁸¹ Huerta, 1996: 60.

⁸² Arr. *anab.* IV.5.3.

anlaşmalara rağmen İskitlerden hala kontrol edilemeyen grupların olduğunun bir göstergesidir. Spitamenes, kendi birliklerine yeni katılan altı yüz İskit atlısıyla birlikte karşılık verme cesareti göstermiştir. Kuvvetlerini gerekirse kaçmaya müsait İskit çölünün yakınındaki düz bir alanda toplamış ve sabırla beklemeye başlamıştır. Bu arada İskit atlı birlikleri içeri ve dışarı doğru daireler çizerek Makedon *phalanxesine* oklarını göndermeye başlamışlardır. Makedon atlı birlikleri ise aralıksız yolculuk ve atlarının yem eksikliği nedeniyle zayıf düşmüş durumdadır. Makedon ordusu pek çok askerinin oklarla yaralanması ve bazılarının ölmesi sonucu yaya birliklerini kare formasyonuna sokarak Polytimetos (Zeravşan/Zeravshan) Nehri'ne ve yakınındaki ormanlık alana doğru geri çekilmiştir.⁸³ Bu arada Karanos kendi inisiyatifi ile atlı birliklerinin güvenliğini sağlayacağı umuduyla nehri geçmeye çalışmış ve yayalar da onu takip etmiştir. Ancak takipteki İskit okçu birlikleri nehirden geçişleri sırasında onları sıkıştırıp paniğe sürüklenmelerine yol açmış ve kurtulma çabası içine girenler panikle nehirden küçük bir adacığa sığınmışlardır. İskitler ve Spitamenes'in atlı birlikleri bu adacığı kışatmışlar ve hepsini tek tek öldürmüşlerdir; çok az sayıdaki esir alınanları dahi katledilmiştir.⁸⁴ Bu pususu, Makedon ordusunun ağır silahları olmadan İskit kışatma taktiklerine karşı koyamadığının delili olarak durmaktadır.⁸⁵

Arrianus, muhtemelen gerçekten ne olduğunu okuyucunun anlayışına bırakmak için bu olayla ilgili kullandığı kaynakların farklı anlatımlar sunduğunu açıklamaktadır.⁸⁶ Aristobulos'a atıfta bulunularak Makedon askeri gücünün çoğunun özel bir çalılık/ağaçlık alanda gizlenen İskitlerin pususuyla yok edildiği hakkında farklı bir anlatımın varlığından söz edilmektedir. Bu anlatıma göre İskit güçleri zaferin kazanılmasında önemli rol oynamışlardır ki, bu da daha önceden İskit gruplarının tamamıyla kesin bir anlaşma yapılmadığına işaret etmektedir. Ayrıca Pharnukhes'e, "barbarlarla" diyalog kurabilecek tecrübeye sahip olsa da bu birliğin en üst komutanlığı görevinin verilmiş olması tartışma konusu olmuştur. Alt rütbesindekiler gibi askeri tecrübeye sahip olmadığından onlar lehine komutanlıktan istifa etmeyi teklif etmiştir. Emri altındaki Andromakhos, Karanos ve Menedemos, kısmen İskender'in emirlerine aykırı olarak kendi inisiyatiflerini kullanıyormuş gibi görünmekten kaçınmak ve kısmen de bu kritik anda olası bir felakete bireysel olarak dahil olmak istemediklerinden komutayı almak istememişlerdir - böylelikle gidişatın kötü yönetilmesinden kişisel olarak sorumlu tutulmayacaklardır. Yine Aristobulos'a atıfta bulunularak, barbarların Makedon birliklerinin neredeyse tamamını yok ettiği -yalnızca kırk atlı ve üç yüz yayanın hayatta kalabildiği- bu saldırıyı ordu kademesindeki karışıklık ve kaos sırasında gerçekleştirdikleri bildirilmektedir.⁸⁷ Muhtemelen başlarına bir tercümanın verilmesinden dolayı komuta kademesindeki anlaşmazlık liderliğin düşmesine sebebiyet vermiş ve bu durum da peşlerinden kedi fare kovalamacası yapan Spitamenes birlikleri karşısında Makedon birliklerinin

⁸³ Arr. *anab.* IV.5.2-6.

⁸⁴ Arr. *anab.* IV.5.7-9.

⁸⁵ Rice, 2015: 135-136.

⁸⁶ Kıyımdan kurtularak çeşitli yönlerde kaçmayı başarabilen Hellen ve Makedon askerler şaşkınlık içindeki krallarına karmaşık ve tezat içeren raporlar iletmiş olabilir (Holt, 2006: 58).

⁸⁷ Arr. *anab.* IV.6.1-2

dağılmasına ve tek tek avlanmalarına yol açmıştır. Burada vurgulanması gereken asıl nokta İskender'in birliğin komutasına tecrübeli bir tercümanı görevlendirmiş olmasıdır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, İskender muhtemelen İskitler veya Sakalarla önceden yaptığı anlaşmalara benzer bir görüşme sürecini devam ettirmek istemiş ancak Spitamenes ve kendisine bağlı İskit atlı birlikleri aksi yönde bir tavır göstermeyi tercih etmiş olabilirler.

Yukarıda da kısaca değinildiği üzere Curtius'ta sadece Menedemos karakteri üzerine odaklanılarak bu karakter romantize edilmekte ve kasıtlı olarak bu pusunun İskender nehri geçerek İskitlere saldırmadan önce gerçekleştiği izlenimi verilmektedir. Menedemos üç bin yaya ve sekiz yüz atlıyla kendisini Marakanda iç kalesine kapatan Spitamenes'e karşı gönderilmiştir.⁸⁸ Ancak Spitamenes destek birliklerinin geldiğini haber alır almaz geri çekilme taktiğini uygulamış ve Makedon birliklerinin arkasından geleceğini düşünerek kendisine destek vermeye gelen Daha birliklerini ağaçlık bir alanda pusuya yatırmıştır. Dahaların her bir atlısının iki binicisi bulunmaktadır; bunlardan birisi aniden atından inmekte ve bu sayede atlı birlikleri arasındaki herhangi bir çatışmanın düzeni bozulabilmektedir. Askerlerinin hızı neredeyse atlarınınki ile eşittir. Spitamenes, öncelikle düşmanı her taraftan sararak kendini göstermiştir. Kapana kısıldığını anlayan Menedemos sayı olarak da üstün olmadığından ve pusuya düşürüldüklerinin farkındalığıyla şerefli bir şekilde ölünceye kadar direnmenin kendileri açısından teselli olacağına karar vermiştir. Güçlü atıyla düşman saflarına hücum etmiş ancak her taraftan gelen saldırılar karşısında yakın muhafızı Hypsikles'in yardımına rağmen pek çok yara alarak atından düşmüş ve öldürülmüştür. Kaçma fırsatı olmasına rağmen Hypsikles de düşman birliklerinin ortasına dalmış ancak hafızalarda kalacak bir çatışmanın ardından düşman silahlarının üstünlüğüne kurban gitmiştir. Spitamenes, bu kıyımdan kurtulan ve daha yüksek bir mevkiye çekilen Makedon birliğini de kuşatmış, onları aç bırakarak teslim olmalarını sağlamıştır: iki bin yaya ve üç yüz atlı asker öldürülmüştür. İskender ihtiyatlı hareket etmiş, bu felaketi kurnazlıkla gizlemiş ve çatışmadan sağ kalarak dönenleri olup bitenleri açıkça anlattıkları takdirde ölümle tehdit etmiştir.⁸⁹

Görüldüğü üzere Curtius'ta İskit değil de Daha birliklerinin Spitamenes'e destek verdikleri bildirilmektedir. İskender'in daha önceden İskitler ve Sakalarla karşılıklı güven tazelediği dikkate alınırsa Spitamenes'e bu desteği verenlerin daha batıda, Türkmenistan'a yakın coğrafyada yaşayan Dahalardan olma ihtimali daha mantıklı gözükmektedir.⁹⁰ Bu durum şu gerçeği de ortaya koymaktadır ki, İskender İskitler veya Sakalarla anlaşma yapmış olsa da coğrafya geniştir; başka bir İskit topluluğu olarak kabul edilen Dahalar düşmanca tavrına devam edebilir. Ayrıca İskender'in bu olayı ordusundan gizli tutacak kadar ciddiye alması ağır bir yenilgi alındığının göstergesidir. Hem Arrianus hem de Curtius'ta belirtilen bu yenilgiye rağmen Curtius'ta Menedemos ve Hypsikles karakterleri üzerinden Makedon ordusunun sonuna kadar kahramanca savaştığı imajı verilmektedir; Pharnukhes'in tercüman

⁸⁸ Curt. VII.6.24.

⁸⁹ Curt. VII.7.30-39; Holt, 2006: 56-58; 1998: 59.

⁹⁰ Dahalar hakkında bk. Demir, 2022: 497, 504.

olmasına rağmen komutan olarak görevlendirilmesi meselesine ve bunun Makedon ordusu içinde yol açtığı huzursuzluğa değinilmemektedir. Eğer bu olay, Curtius'un bildirdiği üzere, İskender Iaxartes Nehri'ni geçip İskitlere saldırmadan önce gerçekleşti ise önemli bir moral kaybına yol açabilirdi. Ancak Makedonlar açısından oldukça acı olan bu yenilgi beyanı Curtius'ta bilinçli olarak İskender'in uyarıldığı sözde İskit diyalog metninin öncesine alınmış ve böylelikle konuşmaya bir altyapı hazırlanmış olabilir.⁹¹ Buna başvurulmasındaki muhtemel amaç yaşlı İskit elçisinin de ağzından belirtildiği üzere İskitlerin savaşta, özellikle pusu kurmada hafife alınmaması gereken bir düşman olduğu olgusudur.⁹² İskender'in bu yöndeki uyarılara kulak asmadığı mesajı bu diyalog metniyle kurgulanarak verilmektedir.

Curtius bu ağır yenilginin yıkıcı etkisi karşısında İskender'in moralinin bozularak karamsarlığa kapıldığını ve çadırına çekildiğini belirtirken,⁹³ Arrianus onun çok üzüldüğünü, intikam için kaledeki garnizonu bir kez daha kuşatan Spitamenes ve ona destek verenlere karşı en hızlı ve güçlü birlikleriyle harekete geçtiğini bildirmektedir.⁹⁴ O, iddiaya göre hayatının en hızlı seferini yaparak yaklaşık üç günde yüz yetmiş *stadia* (180 mil) gibi bir mesafe kat etmiş ve dördüncü gün şafak sökmeden hemen önce Marakanda'ya ulaşmıştır. İskender'in yaklaştığı haberini alan Spitamenes ve askerleri çok geçmeden kenti terk etmişlerdir. Spitamenes yine taktiksel olarak düşmanla yüzleşmeyerek Baktria Bölgesi'nin başkenti Zariaspa'ya doğru geri çekilmiş, Makedon ordusunun peşini bırakmayacağını düşündüğünden en usta olduğu gerilla savaş taktikleriyle bir kez daha zafer elde etmeyi hedeflemiştir. İskender onun beklentisi yönünde hareket etmiş ve yakından takibe başlamıştır. Daha önceden Makedon birliklerine pusunun kurulduğu çatışma alanına ulaştığında askerleri adına doğaçlama bir cenaze töreni düzenlenmiş ve ardından çölün kıyısına kadar peşlerinden gidilmiştir. Spitamenes, her zamanki gibi mesafeyi açarak kaçmayı başardığından geri dönmüş, Polytimetos Vadisi boyunca uzanan kırsal bölgedeki her bir kale ve köy sistematik olarak yıkılmış, bütün hububatları yakılmış ve Spitamenes'e sempati beslediği düşünülen herkes katledilmiştir; zira onların Makedonlara yönelik saldırıya katıldıkları veya destek verdikleri iddia edilmektedir. İskender'in bu seferi sırasında bölgenin en büyüğü olan Polytimetos Nehri'nin suladığı ülkenin tamamı nehrin sularının kaybolduğu çöl sınırına kadar kat edilmiştir.⁹⁵ Bu katedilen bölgelerin büyük bir kısmı harabeye dönmüştür. Bazı günümüzdeki modern yazarlar çoğu sivil yüz yirmi bin Baktrialının öldürüldüğünü tahmin etmektedir.⁹⁶ İskender ve ordusunun bu bölgede uyguladığı baskıcı ve işkence derecesine varan aşırı önlemleri yalnızca daha büyük bir nefretin körüklenmesine yol açmıştır. Bu yöntemin Spitamenes ve

⁹¹ İskender'in "en kötü" askeri yenilgilerinden biri olarak görülmektedir (Holt, 2006: 58).

⁹² Curt. VII.8.22.

⁹³ Curt. VII.8.1-2.

⁹⁴ Vacante (2012: 103), sonrasında gerçekleşecek olan katliamlara dayanak olması için ilgili antik kaynakların olayın etkisini abarttığını düşünmektedir.

⁹⁵ Arr. *anab.* IV.6.3-7.

⁹⁶ Holt, 2006: 58; Smith, 2015: 67. Bosworth (1995: 35), bu intikam savaşında Diodoros'un XVII. kitabındaki indeksin 1.2 milyon Sogdialının öldüğüne işaret ettiğini bildirmektedir. Ancak bunun yazım hatası olduğu gerçek rakamın yüz yirmi bin olması gerektiği önerisi için bk. Worthington, 2004: 134; Hammond, 1983: 61-62.

müttefiklerini durdurmada bir etkisi olmamıştır,⁹⁷ çünkü işgalcilere karşı direnmekte haklı oldukları doğrulandığından daha çok yerel destekçiyi saflarına çekebilmişlerdir.⁹⁸

Curtius'ta ek olarak Krateros'un bu sefer sırasında İskender'in ordusuna katıldığı ve İskender'in birliklerini bölerek ayaklanan bölgedeki tarlaların ateşe verilmesi ve askerlik yaşına gelmiş olan herkesin katledilmesi emrini verdiği bildirilmektedir.⁹⁹ Sonrasında Sogdiana Bölgesi'nin büyük bir kısmının ıssız olduğundan ve Arrianus'un anlatımını doğrular şekilde bölgeden geçen Polytimotos Nehri'nin belli bir süre aktıktan sonra çölde yerin altına çekildiğinden ve hatta alttan gizlice akan derenin sesinin duyulduğundan bahsedilmektedir.¹⁰⁰ Ayrıca İskender'in karşı seferi sonucunda esir alınan Sogdialı tutsaklardan en asil olan otuzunun idam edileceklerini öğrendiklerinde neşeli hareketler sergiledikleri, kralın bunu duyduğunda hayrete düştüğü ve bunun sebebini sorduklarında tanrı derecesinde yüce bir kralın elinde ölmekten gurur duyduklarından böyle bir davranışta buldukları iddia edilmektedir.¹⁰¹ Kurgulanma olasılığı yüksek olan bu cümlelerle İskender veya askerleri tarafından gerçekleştirilen katliamlar dahi ilahi bir yolla meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır.¹⁰²

İskender, bu operasyonlarından sonra üç bin yaya askerini Sogdiana'da bırakarak ordusunun büyük bir kısmıyla gerekli erzakların depolandığı Baktria eyaletinin başkenti Zariaspa'ya çekilmiştir. Oradayken kışın en kötü koşullarının geçmesini beklemeye başlamış, elçilik heyetlerini kabul etmiş ve çeşitli bölgelerden çağrılan valileri ganimet, esir ve askeri destek birlikleri getirmişlerdir.¹⁰³ İskender bu arada III. Dareios'a ihanetle suçlanan Bessos'u Zariaspa halkının önünde mahkemeye çıkarmıştır. "Bessos'un burnunun ve kulak kenarlarının kesilmesini, Med ve Pers halklarının gözü önünde idam edilmek üzere Ekbatana'ya götürülmesini emretmiştir". Arrianus, bu noktada yorumunu katarak kendi adına "Bessos'un uzuvlarının kesilmesini "barbarca bir uygulama" olarak gördüğünü ve dolayısıyla onun bu şekilde cezalandırılmasını tasvip etmediğini bildirmektedir. Bu arada Herakles'in

⁹⁷ Rice, 2015: 134.

⁹⁸ Yerleşik kültüre alışık olan Sogdialıların yapılan zulümlerle dağlık alanlarda ve çöllerde haydutluğa soyundukları ön görülmektedir; ayrıca garnizon kentlerinin kurulmasının İskitleri uygarlaştırmaktan çok barbarlaşmalarına yol açtığı, onların İskender'in kurduğu yerleşimlerin içine katılmaktan çok yabancılaştırıldıkları ön görülmektedir (Holt, 1984: 117-118; 1988: 58, 69-70).

⁹⁹ Curt. VII.9.20-22.

¹⁰⁰ Curt. VII.10.1-3.

¹⁰¹ Curt.VII.10.4-9.

¹⁰² İskender'in India'da Malli Kalesi'nin ele geçirilmesi sırasında yaralanması bahane edilerek kadın ve çocuklar da dahil herkesin katledilmesi bariz bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır (Rice, 2015: 129-130).

¹⁰³ Baktria ve Sogdiana'daki ayaklanmaları bastırmanın yanısıra India Seferi için de kullanılacak olan yirmi iki bin taze Hellen askerinin gelişiyi ordu güçlendirildi. Bu paralı askerlerin yanında geldikleri bölgelerden haberler getiren rehinelere de bulunmaktaydı. Sparta çevresinde toplanan Makedon karşıtı bir hareket, şehir devletlerini İskender ve onun kuzey Hallas'taki naibi Antipatros'un uyguladığı baskıcı hegemonyadan kurtarmaya çalışmıştı. Antipater, Megalopolis yakınlarında bu ayaklanmayı bastırdı ve sekiz bin civarında rehine İskender'in hükmüyle yüzleşmek üzere doğuya gönderildi. Makedon karşıtı isyancılar şimdilik başarısız olmuştu (Holt, 2012: 61).

soyundan gelen ve her coğrafyada büyük zaferler kazanmış olan İskender'in kendini kontrol edemeyip baştan çıkararak Med ve Perslerin lüks alışkanlıklarını ve giyim tarzlarını benimsemesini ve tebasından uzaklaşmasını eleştirmektedir.¹⁰⁴ Curtius'ta ise muhtemelen olumsuz bir görüntü içerdiğinden işkence olayına değinme gereği duyulmamakta sadece Bessos'un Ekbatana'ya götürülmesinin emredildiği ve cezasını kellesiyle ödediği aktarılmaktadır.¹⁰⁵

İskender Zariaspa'da iken Avrupalı İskitlerden ikinci kez elçilik heyeti kabul edilmiştir. Bu heyetle birlikte yukarıda bahsettiğimiz kendisinin önceden birinci heyetle Avrupa İskitlerine göndermiş olduğu Makedon elçileri de gelmiştir. Onların orada kalmış oldukları sırada İskit hükümdarının öldüğü ve yerine kardeşinin geçtiği bildirilmektedir. Bu da onların epeyi bir süre İskit sarayında kalmış olduklarına işaret etmektedir. Yeni tahta geçen krallarından onur verici hediyeler getiren bu ikinci elçilik heyetinin amacı, İskender'e İskitlerin kendilerinden istediği her şeyi yapmaya hazır olduklarına dair güvence vermektir. Hatta "hükümdarın, onunla olan dostluğunu ve ittifakını pekiştirmek için kızını İskender'le evlendirmeye istekli olduğunu iletmişlerdir.¹⁰⁶ Eğer İskender İskit prensesiyle evlenmeyi uygun görmüyorsa, alternatif olarak kral, İskit topraklarındaki bölgesel baronların ve diğer nüfuzlu aileden olan kimselerin kızlarını İskender'in en yakın arkadaşlarına teklif edecektir. Ayrıca çağrıldığı takdirde İskender'in taleplerini bizzat İskender'den dinlemek için gelecektir". Bu heyetin yanı sıra Khorasmia hükümdarı Pharasmanes'in bin beş yüz atlı birliğiyle geldiği de aktarılmaktadır. Bu hükümdarın, eğer komşuları Kolkhisliler ve sözde Amazonlar üzerine yürümeyi ve oradan Karadeniz'e kadar uzanan tüm kabileleri zapt etmeyi kafasına koyarsa İskender'in rehberi olarak ve ordusunun erzakını sağlamak için harekete geçmeyi taahhüt ettiği aktarılmaktadır.¹⁰⁷

İskender, İskit elçilerini nazikçe karşılarsa da İskitli bir prensesle evlilik teklifini reddetmiştir. Yirmi sekiz yaşındaki kral hâlâ bekar; çok eşli Makedon kraliyet ailesi için bu bir anormallik olarak görülebilir. Kralın o andaki aklı, Spitamenes'in Baktria'da yaptığı baskınlar karşısında kış aylarını geçirmek için gerekli olan lojistiğin sağlanmasında olmalıdır. Pharasmanes ile dostluk ve ittifak kurmayı kabul etmiştir ancak kendi amaçları açısından o an Karadeniz'e yürümenin zamanı olmadığını ve Asia'nın tamamının hakimiyeti hedefi doğrultusunda önceliklerinin India Seferi olduğunu bildirmiştir. Daha sonra İskender, bölgesel satrapına itaat etmeyen ve kayalık kalelerinde

¹⁰⁴ Arr. *anab.* IV.7.1-5; Holt, 2012: 41-43; 1998: 50-51.

¹⁰⁵ Curt. VII.10.10-11. Curtius (VII.10.15-16), bu noktada İskender'in Okhos ve Oxos nehirlerini geçerek Türkistan'da Margiana (Merv) kentine ulaştığını, ikisi güneye, dördü doğuya bakan yüksek tepelerde yer alan ve biri birine destek verebilecek mesafede altı yerleşim yeri seçildiğini, bunlar aracılığı ile bölgede kontrolün sağlanmaya çalışıldığını ve bu yerleşimlerin hala ayakta olduğunu bildirmektedir.

¹⁰⁶ Plutarkhos (*Alex.* XLVI.2) İskender'in Antipatros'a yazdığı detaylı mektupta bu teklifi dile getirdiğini ve Onesikritos da dahil pek çok antik yazarın Amazonların kraliçesinin onu ziyaret ettiğine dair hikâyenin de uydurma olduğunu vurgulamaktadır (Plut. *Alex.* XLVI.2).

¹⁰⁷ Arr. *anab.* IV.15.1-4.

saklanan Sogdiana'daki ayaklanma liderlerini bastırmak için Oxos Nehri'ne dönmüş ve nehir boyunca ilerlemeye başlamıştır.¹⁰⁸

Curtius'ta ise İskender Zariaspa'da iken çeşitli eyaletlerden gelen destek birlikleri sayesinde ordusunun sayısının arttığı bildirilmektedir.¹⁰⁹ Komutanları Polyperkhon, Attalos, Gorgias ve Meleagros'u Baktria'da bırakılmıştır; bölgedeki barbarların başka bir isyan çıkarmasını önlemek ve ayrıca hâlâ isyan halinde olanları ortadan kaldırmak için ülkenin sıkı yönetim altında tutulması talimatı verilmiştir. İskender'in dehası ve uyum yeteneği onu isyana karşı daha geniş alanda hareketli bir tepki vermeye, gücünü tam anlamıyla göstermeye yöneltmiştir. Bu strateji, kralın komuta zincirine daha fazla sorumluluk yüklemiş ve birliklerini uzun süreli tehlike ve yoksunluğa katlanmaya itmiştir. Operasyonun bu yeni aşamasında İskender Oxos Nehri'ni¹¹⁰ geçerek yeniden Sogdiana Bölgesi'ne girmiş ve etkili kontrol için güçlerini bölmeye karar vermiştir.¹¹¹ Yanındaki kuvvetlerini Sogdiana'nın neredeyse tamamında görev yapacak şekilde beş parçaya bölmüştür ve dördünün başlarına ayrı ayrı komutanlar atamıştır. Beşinci birliğin komutasını kendisi almış ve onunla Marakanda yönündeki bölgelere saldırmıştır.¹¹² Her biri kendi görev hattında ilerleyen bu birlikler bazen kalelerde toplanan grupları yok etmiş, bazen de onların gönüllü olarak teslim olmalarını sağlamıştır. İskender, bu operasyonlardan sonra tüm birlikler Marakanda'da yeniden toplanmadan önce, Sogdiana'da kurulmuş olan kentlerin yeniden iskân edilmesi için Hephaestion başkanlığında bir komisyon görevlendirmiş ve Spitamenes'in Skythia'ya sığındığına dair gelen haberler üzerine Koenos ile Artabazos'u oraya göndermiştir. Birliklerin geri kalanıyla Sogdiana'nın hâlâ isyancıların elinde olan bölgelerinde ilerlemiş ve büyük olasılıkla başta Polytimetos Vadisi olmak üzere direniş bölgelerini kolayca ele geçirerek yok etmiştir.¹¹³

Makedon ordusu bütün bu temizlik hareketlerinden sonra ilkbaharda Baktria'dan ayrılıp başka görevler üstlenebilecek duruma gelmiştir. Ancak tecrübeli Spitamenes buna müsaade etmemiştir ve Makedon ordusunun bu operasyonları esnasında tahriklerine devam etmiştir. Spitamenes, İskender'in

¹⁰⁸ Arr. *anab.* IV.15.5-8.

¹⁰⁹ Curt. VII.10.11-13.

¹¹⁰ Arrianus (*anab.* IV.15.7-8), Oxos Nehri boyunca ilerlerken nehrin kenarında çadırını kuran İskender'in su kuyuları kazılması emrini verdiğini ve bu kuyulardan bazılarından suyun yanında petrolün de çıktığını, kâhin Aristandros'un petrol pınarının çıkmasını zorluklara ancak zorluklardan sonra da zafere işaret ettiği şeklinde yorumladığını aktarmaktadır. Bunun Batı edebiyatında petrole yapılan ilk gönderme olduğu konusunda bk. Holt 2012, 68. Curtius'ta ise (VII.10.14), kuyu kazma çalışmaları esnasında "kralın çadırında bir pınar belirlediği, kralın kendisinin de bunun Tanrı'nın bir armağanı olduğuna inanmak istediği" iddia edilmektedir.

¹¹¹ Holt, 2012: 67.

¹¹² Bu birlikler, Pamir dağ sıraları arasında Oxos'tan kuzeye doğru uzanan ana vadilerin her biri için bölünerek görev yapacaktı. Yerliler, çevredeki dağlara sığınmak için vadilerdeki kasaba ve köylerini terk etmişlerdi. Hephaestion, Panj Nehri vadisini, Ptolemaios Vakhsh'ı, Perdikkas Kafirngan'ı, Koenos Surkhan Darya'yı temizleyecekti. Baktria satrapı Artabazos Koenos'a yardım etmesi için gönderildi. İskender batı kanadından Marakanda'ya ilerleyen beşinci kolun komutasını aldı (Holt, 2012: 68).

¹¹³ Arr. *anab.* IV.16.1-3; Holt, 1988: 62.

İskitlerle sınırı kapatma gayretleri sonuç vermediğinden,¹¹⁴ Makedon ordusunun arkasından Zariaspa'yı hedef almıştır.¹¹⁵ Hellenleri ve Makedonları kışlık erzaklarından mahrum bırakmak için cesurca bir plan hazırlamıştır. İskender ve ordusu Sogdiana'da iken beklenmedik bir anda İskender'in ana karargahı, lojistik merkezi, eyalet başkenti ve aynı zamanda ordusunun kış karargahı olarak hizmet veren Zariaspa çevresinde kendisini göstermiştir.¹¹⁶ Bu sefer büyük olasılıkla Oxos Nehri'nin doğusuna doğru günümüz Kuzey Özbekistan coğrafyasında yaşayan Massagetlerden destek almayı başarmıştır.¹¹⁷ Spitamenes ve (İskit topluluklarından) Massagetlere sığınan birkaç Sogdialı kaçak, altı yüz Massaget atlısından oluşan bir kuvvet toplayarak Baktria'daki kalelerden birine saldırmıştır. Kale komutanı herhangi bir düşman eylemi beklemediğinden şaşkına uğratılmış, askerleri öldürülmüş ve kendisi de tutuklanmıştır. Bu kalenin ele geçirilmesiyle cesaret kazanarak birkaç gün sonra Zariaspa civarına yaklaşmışlardır. Ancak Zariaspa efsanevi savunma surlarına sahiptir.¹¹⁸ Bu sebeple istilacılar önden saldırmak yerine kenti bir süreliğine kuşatmışlar ve hayvan sürülerini kaldırarak büyük miktarda ganimet elde etmeye¹¹⁹ ve böylelikle kenti savunanları kendilerine saldırmaya tahrik etmeye çalışmışlardır. Bu sırada hasta oldukları için bırakılan Kraliyet Muhafız Birliği'nden birkaçı, kraliyet maiyetinin başına getirilen Sosikles'in oğlu Peithon ve müzisyen Aristonikos Zariaspa Kalesi'nde bulunmaktadır. Peithon, sığır ve diğer malzemeler de dahil kralın sarayının istihkakını sağlamaktan sorumludur. Bunlar baskınları gördüklerinde garnizonu korumak için bırakılan seksen kadar paralı atlı asker ve bazı Kraliyet Tayfaları'nı (geleneksel olarak krala hizmet eden genç hizmetkarlar) toplamışlar, Massagetlerle yüzleşmek için saldırıya geçmişlerdir. İlk saldırıları Massagetleri ganimetleriyle birlikte tamamen hazırlıksız yakalamış ve önemli bir kısmını öldürmüşlerdir. Ancak tek bir komuta altında hareket etmediklerinden dağılmışlardır. Bu durumu gözlemleyen Spitamenes ve Massagetler tarafından pusuya düşürülmüşlerdir. Bu pusuyla Kraliyet Muhafız Birliği'nden yedisini ve paralı atlılarından altmışını kaybetmişlerdir. Bir müzisyenden beklenenin ötesinde cesaret sergileyen Aristonikos da öldürülenler arasındadır. Peithon, yaralandıktan sonra canlı yakalanmıştır.¹²⁰ İstilacılar böylelikle Zariaspa etrafındaki köyleri yağmalamayı, İskender'in birliklerini kış esnasında beslemek için kentin etrafında toplu olarak tutulan sığırların önemli kısmını alıp götürmeyi başarmışlardır.¹²¹

Bu olayların haberi Krateros'a ulaştığında, tüm hızıyla Massagetlerin üzerine yürümüştür; Massagetler onun yaklaştığını duyunca acilen çöle doğru kaçmaya başlamışlardır. Krateros onları yakından takip etmiş ve Zariaspa'nın batısındaki çölden çok da uzak olmayan bir yerde (onlara artık binden fazla

¹¹⁴ Holt, 1988: 64.

¹¹⁵ Rice, 2015: 134.

¹¹⁶ Holt, 2012: 71.

¹¹⁷ Demir, 2022: 491, 496.

¹¹⁸ Holt, 2012: 72.

¹¹⁹ Arr. *anab.* IV.16.4-5.

¹²⁰ Arr. *anab.* IV.16.6-7. İskender Hellas'ta Delphoi Tapınağı'nda Aristonikos'un heykelini diktirerek onu onurlandırmıştır (Holt, 2012: 73).

¹²¹ Holt, 2012: 71-72.

Massaget atlısı daha katılmıştır) onların son kademesini yakalamıştır. Makedonlar ile İskitler arasında, Makedonların galip geldiği şiddetli bir çatışma patlak vermiştir. Yüz elli İskit atlısı öldürülmüş ancak geri kalanlar takip edilebilmesi zor çöl şartlarından faydalanarak kolayca kaçabilmiştir; kesin sonucu olan bir meydan savaşına girmemişlerdir.¹²² Spitamenes yine kaçmayı başarmıştır. İskender şimdi ayaklanmaları bastırmak için savaşı bir yıl daha uzatma ihtimaliyle karşı karşıyadır. Baktria'da zafer elde etmenin kolay olmadığını farkındadır. Bu gelişme üzerine İskender, yeni savaş planı hazırlıklarını gözden geçirmek için birliklerinin büyük kısmını Marakanda'da toplamış ve Koenos'un komutası altına vermiştir. Emirler Koenos'tan alınacak ve kış orada, Sogdiana'da geçirilecek, bölgede her kentte bir garnizon bulundurulacak ve artık kış mevsimi boyunca yapılan operasyonlarla da Spitamenes tuzağa düşürülmeye çalışılacaktır.¹²³

İskender'in düşmanı meydan savaşına zorlayan bu stratejisi durumu tersine çevirmiştir. Spitamenes, İskender'in ordusunun "toplu savaş" stratejisiyle Baktria ve özellikle Sogdiana'nın tamamında garnizonlar kurarak bir işgal planladığını, akrabalarına ve müttefiklerine kış için geri çekilecekleri güvenli bir sığınak bırakmayacağını anlayınca bizzat sahaya çıkmıştır. Spitamenes ve birlikleri dikkatlerini doğrudan Koenos'a ve onun komutasındaki birliklere yönlendirmişlerdir. Yaklaşık üç bin İskit süvarisinden oluşan takviye kuvvetle Sogdiana'yı işgal etmek için Sogdiana ile Massaget İskitleri'nin toprakları arasındaki sınırda yer alan Gabai Kalesi'ne ulaşmışlardır. İskitlerin birbiri ardına gelen savaşlara kolayca katılımları sağlanmıştır, çünkü aşırı yoksul koşullarda yaşıyorlardır ve aileleri için sonuçlarından korkmalarına neden olacak kalıcı yerleşimlerin olmadığı konar-göçer bir yaşam tarzına sahiplerdir. Koenos ve komutanları Spitamenes'in bu atlı birliği kuvvetiyle yaklaştığını öğrenince karşılıklarına çıkmak için harekete geçmişler, akabinde gerçekleşen şiddetli çatışma Makedonların zaferiyle sonuçlanmıştır; öyle ki, çatışmada sekiz yüzden fazla barbar atlı öldürülmüş, Koenos'un tarafında ise yaklaşık yirmi beş atlı ve on iki yaya askeri kaybı olmuştur. Kaçış esnasında geride kalan Sogdialı ve Baktrialıların çoğu Spitamenes'i terk ederek Koenos'a teslim olmuşlardır. Bu beklenmedik yenilgi karşısında öfkelenen Massagetler İskitleri, savaş hatında müttefikleri olan Baktrialı ve Sogdialıların yük arabalarını yağmalamışlar ve çöle çekilmek için Spitamenes'e katılmışlardır. Ancak İskender'in büyük ordusuyla kontrol ağını güçlendirmek için çöle doğru da harekât halinde olduğunu öğrendiklerinde umutsuzlukları daha da artmış ve Spitamenes'in kafasını keserek İskender'in karargâhındaki Satibarzanes'e göndermişlerdir; bu hareketleriyle kralın saldırısından korunacaklarını ummuşlardır.¹²⁴

İskender, baharın ilk işaretiyle birlikte Nautaka'dan Sogdialıların çoğunun sığındığı söylenen Sogdiana Kayası'na doğru ilerlemiş ve burasını ele geçirmiştir.¹²⁵ Curtius'taki anlatım Roxane'nin burada esir düşmesi dışında

¹²² Arr. *anab.* IV.17.1-2; Fuller, 1958: 117.

¹²³ Arr. *anab.* IV.17.3.

¹²⁴ Arr. *anab.* IV.17.4-7; Holt, 2012: 80.

¹²⁵ Arr. *anab.* IV.19.1-6.

genel hatlarıyla Arrianus'un ki ile uyum içindedir.¹²⁶ Curtius'ta bu kayalık kale ele geçirildikten sonra İskender'in güçlerinin üçe bölündüğü aktarılırken Arrianus'da bu olaydan önce beşe bölündükleri bildirilmektedir.¹²⁷ Birinin komutasına Hephaestion, diğerininkine Koenos ve üçüncüsünününe İskender atanmıştır.¹²⁸ Ayrıca barbarların tamamının isyanda olmadığı, herhangi bir çatışmaya girmeden boyun eğenlerin de olduğu ve bunlara ayaklanmada ısrar edenlerin kentlerinin ve topraklarının verildiği vurgulanmaktadır.¹²⁹ Curtius'ta Baktrialılarla ittifak kuran Massaget saldırılarının da kayalık ele geçirilmeden önce gerçekleştiği anlatılmaktadır. Mülklerinden edilmiş olan bazı Baktrialılar, Massagetlerden dokuz yüz atıyla birlikte komşu köyleri yağmalamaya başlamıştır. Bölgenin valisi Attinas, hazırlanan pusudan habersiz, onları kontrol altına almak için üç yüz atlı askerle peşlerine düşmüştür. Ormanda pusu için bir askeri birlik gizlenmiş ve bu arada bazıları Attinas'ın birliklerini üzerlerine çekmek için bir sürü sığır ile birlikte düz alana gönderilmiştir. Attinas, bu sığırları ele geçirmek için saldırdığı sırada pusuya düşürülerek adamlarıyla birlikte öldürülmüştür.¹³⁰

Bu felaketin haberi tüm süvarileriyle birlikte hızla olay yerine gelen Krateros'a iletilmiştir. Metinden Massaget ve Daha halklarının ayrı ayrı savaştığı izlenimi doğmaktadır, çünkü Massagetlerin kendilerini düşünerek kaçtıkları, Dahalardan bin askerin katledildiği belirtilmektedir. Ayrıca onların katledilmesiyle Sogdiana Bölgesi'ndeki ayaklanmanın tamamının bastırıldığı iddia edilmektedir. İskender sonrasında Marakanda'ya geri dönmüştür. Buradayken İskender'in İskitlere gönderdiği Berdes/Derdas, o milletin elçileriyle birlikte Marakanda'ya ulaşmıştır. Bu arada Massagetlere ve Dahalara komşu Khorasmia satrapı Pharataphernes'in bağlılığını bildirmek için gönderdiği elçiler de gelmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere Arrianus'da satrap olarak değil kral olarak gösterilmekte, ismi Pharasmenes olarak verilmekte, hakimiyet alanının Gürcistan'a yakın olduğu bildirilmekte ve sözde Amazonlarla bağlantısı kurulmaktadır. Curtius'un bu konudaki verileri daha gerçekçi durmaktadır. İskitler İskender'in krallarının kızıyla evlenmesini ve buna değer vermezse, Makedonların ileri gelenlerinin kendi ırkının ileri gelen kızlarıyla evlenmelerini talep etmişlerdir; ayrıca krallarının kendisine geleceğine de söz vermişlerdir. Her iki delegasyona nazik davranılmış, İskender birkaç gün karargâhta kalmış ve Hephaestion ve Artabazus'u beklemeye başlamıştır; onlar kendisine katıldıklarında kış gelmeden önce Bazaira denilen korumalı bir park alanına geçmişlerdir.¹³¹ Persler böylesine kapalı bir koruma alanını *paradeisos* (cennet) olarak adlandırmaktaydı; ormanlar, pınarlar ve otlaklardan oluşan bu yer kraliyet ailesinin güzel bir ortamda avlanabileceği bir yerdi. Dört kuşaktır bozulmadan tutulmaktaydı. İskender'in çok sevdiği küçük, eğlence amaçlı avlara kıyasla buradaki av esnasında binlerce aç Hellen ve Makedon askerinin yaklaşık dört bin hayvanı hızla yakalayıp katlettiği görülmüştür; ordu ganimetlerle ziyafet çekmiş ve kışı geçirmek için

¹²⁶ Curt. VII.11.1-29.

¹²⁷ Arr. *anab.* IV.16.2.

¹²⁸ Curt. VIII.1.1.

¹²⁹ Curt. VIII.1.2.

¹³⁰ Curt. VIII.1.3-5.

¹³¹ Curt. VIII.1.6-10.

Marakanda'ya geri dönmüştür.¹³² Bu sırada Hephaestion Baktria için erzaklar hazırlamakla görevlendirilmiştir. Yaşlı satrap Artabazos'un yerine Makedon süvari birliği komutanı olan Kleitos atanmıştır ancak sefer sezonunun yol açtığı sıkıntı ve zorluklar İskender'in komutanları arasında gerginliklerin patlak vermesine yol açmıştır. Kleitos bir şölen tartışması sırasında İskender tarafından öldürülmüş ve onun yerine Nikolaus'un oğlu Amyntas satrap olarak atanmıştır.¹³³

Bütün bu savunmalı kentlerden çıkılarak ayaklanmacılara yönelik gerçekleştirilen karşı saldırı süreçlerinde Peithon ve Attinas'ın farklı bölgelerde bireysel hareket ettikleri söylenebilir. Arrianus ve Curtius farklı komutan isimleri üzerinden bu türden karşı saldırıları aktarmayı tercih etmişlerdir. Bu kısımlarda Curtius Arrianus'daki olay dizininin dışına çıkmaktadır. Bütün bu olayların Ariamazes'in kayalık karargâhı ele geçirildikten sonra gerçekleştiği izlenimi verilmektedir. Bu noktada Curtius'ta Arrianus'un aktarımlarına ek metinlerin de (VIII.1.11'den VIII.2.12'e kadar) araya sıkıştırıldığı görülmektedir. Curtius Cleitus'un öldürülmesine özel bir sayfa açarak olayı detaylarıyla aktarmaktadır.

Curtius'ta Spitamenes'in ele geçirilmesi bağlamında Koenos'un elde ettiği zafere değinilmemekte ve başka bir hikâye anlatılmaktadır. Buna göre; İskender Spitamenes'in birlikte hareket ettiği (Massagetlerin değil) Dahaların üzerine gitmeye karar vermiştir ve bu sefer sırasında şansı yaver gitmiştir.¹³⁴ Spitamenes'in kellesini bizzat eşinin İskender'e teslim ettiği iddia edilmektedir. O, aslında eşini çok sevmektedir ve İskender'le olan zorlu savaş boyunca onu yanında tutmaktadır. Eşinin kendisi ve üç çocuğunun iyiliğine işgalcilerle barışması için yalvarması kocasının şüphelerini uyandırmıştır. Spitamenes eşini ölümle tehdit etmiş ve aralarında bir soğukluk oluşmuştur. Spitamenes bir gece yatağa sarhoş gelerek daldığında eşi tarafından öldürülmüştür, kellesi İskender'e götürülmüştür. İskender'in bundan memnun kalsa da "yumuşak huylu askerlerine kötü örnek olmasın diye" kanlı katili hemen gönderdiği belirtilmektedir.¹³⁵ Pek çok vahşeti dikkate alındığında İskender'in böylesine alaycı bir yorumda bulunduğu dair iddia ilginçtir.¹³⁶ Dahalar Spitamenes'in öldürüldüğünü öğrendiğinde, onunla birlikte hareket eden Dataphernes de bağlanarak İskender'e teslim edilmiştir.¹³⁷ İskender bu arada hata yaptığını düşündüğü yöneticileri de görevden almıştır.¹³⁸ Sonuçta Spitamenes'in ölümüyle İskender'in üzerindeki yük kesinlikle hafiflemiştir, çünkü o dağınık bir hareketi toparlayan karizmatik liderliğiyle, güçlü yerel ve değişken

¹³² Holt, 2012: 74.

¹³³ Arr. *anab.* IV.17.3, 4.8-4.9; Curt. VIII.1.20-8.2.12; Plut. *Alex.* 50-52.4; Iust. XII.6.1-17; Holt, 1988: 65. Iustinus (XII.6.18), bu olaydan sonra İskender'in yeniden sefere odaklandığını, "Chorasmi" ve "Dahae"nin teslim olmalarını kabul ettiğini aktarmaktadır.

¹³⁴ Curt. VIII.3.1-8.

¹³⁵ Curt. VIII.3.9-15. Görünüşe göre Spitamenes'in kızı Apama daha sonra Makedon general Seleukos ile evlenmiş ve pek çok kere onurlandırılmıştır (Holt, 2012: 81).

¹³⁶ Holt, 2012: 81.

¹³⁷ Curt. VIII.3.16.

¹³⁸ Curt. VIII.3.17.

ittifaklarıyla, gerilla taktikleriyle, cesaret ve dayanıklılığıyla işgalcilere zor günler yaşatmayı başarmıştır.¹³⁹

Spitamenes'in öldürülmesiyle Sogdialılarla İskitler arasındaki iş birliği tehdidinin sona erdiği görülse de bölgedeki esnek zemine sahip direnç noktaları tamamen kırılmamıştır. Ayaklanmacılar Sogdiana'nın dağlık bölgelerine çekilerek ve geçit vermediği düşünülen iki dik kayalığı karargahları olarak kullanarak direnmeye devam etmişlerdir: sözde Sogdiana Kayası (veya Ariamazes'in Kayası) ve Khorienes Kayası (veya Sisimithres Kayası).¹⁴⁰ Her iki kayalıkta titiz ve başarılı bir uğraştan sonra ele geçirilmiştir.¹⁴¹ İskender ayaklanmacıların bu son sığınma yerlerini de ele geçirdikten sonra daha barışçıl bir strateji uygulamaya karar vermiştir. Düşen kalelerin yöneticilerini (*hyparkhos*larını) bağışlayarak anlaşma yoluna gitmiştir ve hatta bunlardan biri olan Oxyartes'in kızı Roxane ile evlenmiştir; ayrıca kırsaldaki garnizon kentlerinin sayısını artırmış, India Seferi öncesi bazı Baktrialı, Sogdialı ve İskit süvarilerini ordusuna katmıştır.¹⁴² Ancak bölgedeki huzursuzlukların devam ettiği görülmektedir. Hayatı bağışlanan ve bölgesini yönetme hakkı verilen *hyparkhos*lardan Sisimithres kar fırtınasına kapılan İskender'in askerlerine gerekli erzakları ve malları sağladığından Sakalardan talan edilen binlerce sığırla ödüllendirilmiştir.¹⁴³ Dolayısıyla India Seferi öncesi hala direnen ve bu sebeple de sığırları talan edilen Sakalara bağlı toplulukların olduğu anlaşılmaktadır. İskender'in bu sefere çıkmadan önce üç bin beş yüz süvari ve on bin piyade askerden oluşan büyük bir garnizonu imparatorlukta en büyük savunma gücü olarak bölgede bırakmış olması ve bunu yaparken yaşlı Pers kökenli Artabazos'u komutanlıktan alarak yerine Makedon Amyntas'ı ataması Baktria ve Sogdiana'nın tam olarak etkisiz hale getirilemediğine işaret etmektedir.¹⁴⁴

Sonuç

İskender, Baktria ve Sogdiana bölgelerindeki ayaklanmaları bastırmakta zorlanmış ve tam bir başarı elde edememiştir. Bunun çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Temel sebep düşmanın meydan savaşlarını tercih etmemesidir. Aslında İskender III. Dareios'a karşı giriştiği üç meydan savaşından da ezici zaferle çıkmayı başarmıştır. Bu savaşlar anavatana daha yakın yerlerde gerçekleşmiştir. Granikos Nehri (MÖ 334), Issos (MÖ 333) ve Gaugamela (MÖ 331) savaşları Makedon ve Hellen ordularının istediği meydan

¹³⁹ Holt, 2012: 81.

¹⁴⁰ Antik yazarlar bu kaleler için Hellence *petrai* (Arrianus, Polyainos, IV.3.29), Latince *petrae* (Curtius) sözcüğünü kullanmaktadırlar. Strabon (XI.11.4) ise bu kayalıkların çevresinde güçlü tahkimatların varlığına ışık tutmaktadır. Kale yerine niçin kayalık ibaresinin kullanılmasının tercih edilmesi gerektiği konusunda bk. Vacante, 2012: 88 dn. 13.

¹⁴¹ Sogdiana Kayalığı MÖ 328 yılı yazı ile MÖ 327 yılı baharı arasında bilinmeyen bir tarihte ele geçirilmiştir. Curtius, Khorienes Kayalığı'nın ise Arrianus ve diğer kaynaklarda belirtildiği üzere MÖ 327 yılı baharında değil de MÖ 328 yılı sonbaharı sonlarına doğru kontrol edildiğini bildirmektedir (Vacante, 2012: 91, 95-96). Kayalıkların Debent yakınlarındaki lokalizasyonu önerileri için bk. Vacante, 2012: 104-105.

¹⁴² Holt, 1984: 127; 1988: 67. Kentler: Strab. XI.11.4; Iust. XII.5.13. Garnizonlar: Curt. VIII.1.3; X.2.8; Arr. *anab.* III.29.1; IV.5.2, 16.4-5. India'da Hydaspes Savaşı'nda kullanılan barbarlar için bk. Arr. *anab.* V.12.2.

¹⁴³ Curt. VIII.4.19-20.

¹⁴⁴ Smith 2015, 69; Bosworth 1988, 238; Holt 1988, 68-69.

savaşı tarzında hızlı, dramatik ve nihai sonuç getirici şekilde sonuçlanmıştır. Hatta uzun süren Halikarnassos (MÖ 334), Tyre (MÖ 332) ve Gazze (MÖ 332) kuşatmalarında rahatlatıcı sonuçlar alınmıştır. Makedon ordularının her girdikleri savaştan galibiyet elde etmelerinden kaynaklanan kibirleri Baktria ve Sogdiana gibi uzak bölgelerde etkisini yitirmeye başlamıştır. Büyük Dareios'un MÖ 512 yılında İskitlere karşı seferinde başarısız olmasına yol açan gerilla/vur-kaç taktiklerinin benzerlerini uygulayarak, yeri geldiğinde geri çekilerek ve düşmanı yıpratma uygun şartlar hasıl olduğunda saldırıya geçerek savaşı uzun vadeli yıpratma çatışmalarına dönüştürebilmişlerdir. Makedon ordusu, bu gerilla taktikleri karşısında sadece geçici/Pyrik zaferler kazanabilmiştir ve sonuçta ayaklanmaların şiddeti iki yıla yayılmıştır. Bu coğrafya gerilla savaşı taktiklerinin uygulanabileceği en uygun topografik ve iklimsel şartlara sahiptir; Makedon ordusu hem Hindu Kuş dağlarının sert soğuğuna hem de Sogdiana'nın kar fırtınalarına ve de Baktria'dan Oxos Nehri'ne kadar Türkistan çöllerinin sıcağına dayanmak zorunda kalmıştır. Modern dünyanın en güçlü devletleri olarak bu bölgelerde işgal girişimleri olan Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri, belli merkezi yerleşim yerlerinde askeri garnizonlarını kurarak en ileri teknolojik silahlarıyla bile yerel şeflerin ayaklanmalarını bastıramamışlar ve askerlerini geri çekmek zorunda kalmışlardır. Bu bölgelerin yerel yöneticileri arasında halihazırda sosyo-kültürel ve de ticari açıdan sağlam temellere dayalı olan ittifak İskender'in kentler kurarak yerleşme planı karşısında siyaseten de kenetlenmiş ve sonuna kadar direnmeyi tercih etmiştir. Bu direncin ve birlikteliğin körüklenmesinde dış istilacıların acımasızca uyguladıkları katliam ve soykırımlar önemli bir rol oynamıştır. İskender ayaklanmaları bastırmak için katliamlara ve sonrasında ayaklanan tüm bölgede garnizon sayısını artırarak Spitamenes liderliğinde vur-kaç taktikleri ve pusularla önemli başarılar elde eden düşmanın hareket alanını daraltma yoluna gitmiştir. Kent merkezlerinden gerekli erzaklara ulaşmada zorlanan ayaklanmacıların gerçekten de hareket alanları daralmaya başlamış, yüz yüze çatışmalara girmek zorunda kalarak yenilgiye uğratılmaya başlamışlardır. Ancak sayıları gittikçe artan İskender'in ordusu da erzak zorlukları çekmeye başlamış ve yeri geldiğinde İskitlerin çok sayıda hayvanı talan ve yağma edilmiştir.

İskitler hayvancılığı dayalı konar-göçer hayat tarzına sahip olduklarından ve komşularıyla da ticari ve kültürel ilişkileri bu şekilde yürüttüklerinden İskender'in Alexandria Eskhate kentini hemen sınırlarında kurmasına karşı çıkmışlardır. Bu kentin kurulması onlar açısından hareket alanlarının daraltılması anlamına geldiğinden Spitamenes liderliğindeki ayaklanmaya destek vermişlerdir. İskit/Massaget/Daha/Saka atlı okçu birlikleri Spitamenes'in Makedon ordusuna karşı kurduğu pusularda başarılı olmasında önemli bir etken olmuştur. İskender her ne kadar onları Iaxartes Nehri'nin ötesine püskürten başarılı bir saldırı gerçekleştirse de tamamen yok edemeyeceğinin farkında olduğundan Avrupa İskitlerinin de desteği ile onlarla uzlaşma yoluna gitmeyi tercih etmiştir. Buna rağmen Makedon ordusunun devam eden talan ve yağmalamaları karşısında tam bir anlaşmanın sağlanamadığı da görülmektedir. Bölgenin İskit hükümdarı uzlaşma yönünde görüntü verse de bu geniş bölgelerde ve çevre bozkırlarında zemin kaygandır. Kontrol edilemeyen konar-göçer halk grupları çoktur ve bunlar ekonomik olarak da çok iyi şartlara sahip olmadıklarından fırsat bulduklarında talanı ve

yağmayı tercih etmektedirler. İskender, ordusunun da yıprandığını ve Kleitos gibi önemli komutanlarının kendisine karşı ağır eleştiriler yönelttiğini anlayarak India Seferi öncesi taktik değiştirmek zorunda kalmıştır. Sogdiana'nın tutsak aldığı yerel lordlarını bağışlayarak ve evlilikler yaparak uzlaşma yoluna gitmiş ve hatta başta İskit süvarileri olmak üzere onların askerlerine ordusunda görev vermiştir. Ancak India Seferi'ne çıkmadan önce Baktria ve Sogdiana bölgelerinde bıraktığı büyük askeri güç, uzun vadede tam bir kontrol sağlamada başarılı olamamıştır. Bölgedeki garnizon kentlerine yerleştirilen Hellen ve Makedon gaziler terk edilmiş hissine kapılmışlardır, paralı askerler zaten sadakatten yoksundur, tutsaklar doğal olarak içinde buldukları durumdan nefret etmeye başlamışlar ve yerel halk da yeni efendilerine karşı kızgınlıklarını artırmıştır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Amm. Marc. (= Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum*)
Ammianus Marcellinus. With An English Translation by John C. Rolfe, Cambridge, Mass. - London 1935-1940.
- Arist. *Met*. (= Aristoteles, *Meteorologica*) *Meteorologica*. With an English translation by H. D. P. Lee, Cambridge, Mass. - London 1952. <https://ia804505.us.archive.org/6/items/L397AristotleMeteorologica/L397-Aristotle%20Meteorologica.pdf>
- Arr. *anab*. (= Lucius Flavius Arrianus, *Anabasis*) *The Anabasis of Alexander*. With an English translation by J. Chinnock, London 1884.
- Curt. (Quintus Curtius, *Historiae Alexandri Magni*) *Quintus Curtius*. Vol. II (Books VI-X). With an English Translation by J. C. Rolfe / ed. by G. P. Goold, Cambridge, Mass. - London 1976.
- Diod. (= Diodorus Siculus) *Diodorus of Sicily*. Vols. I-XII. With an English translation by C. H. Oldfather. Cambridge, Mass. - London 1989.
- Hom. *Il*. (= Homeros, *Ilias*) *Homer. The Iliad*. Vols. I-II. With an English Translation by A.T. Murray, Cambridge, Mass. - London 1924.
- Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*) *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. With an English translation by J. C. Yardley / With introduction and

- explanatory notes by R. Develin. Atlanta 1994.
- Polyain. *strat.* (= Polyainos, *Strategemata*) *The Strategems of War*. Trans. R. Shepherd. Chicago 1974².
- Plut. *mor.* (= Plutarkhos, *Moralia*) *Plutarch's Moralia*. Vols. I-XIV. With an English translation by F. C. Babbitt / W. C. Helmbold. London/New York 1928-1967.
- Plut. *Alex., Caes.* (= Plutarkhos, *Alexandros, Caesar*) *Plutarch. Plutarch's Lives*. With an English translation by B. Perrin. Cambridge, Mass.- London 1919 (7).
- Strab. (= Strabon) *The Geography of Strabo*. With an English translation and edition by H. L. Jones. Cambridge, Mass. - London 1924.

Modern Kaynaklar

- ATKINSON, J. E., 1971. *A Commentary on Book 3 of Q. Curtius Rufus, Historiae Alexandri Magni* (Phd Thesis), University of Cape Town.
- BALASEVICIUS, T., 2012. "The quagmire of great powers: dealing with the Afghan Way of War", *No Easy Task: Fighting in Afghanistan*, Ed.: B. Horn - E. Spencer, Toronto, ss. 29-66.
- BALLESTEROS-PASTOR, L., 2015. "Quinto Curcio ante sus fuentes: el episodio de Alejandro y los escitas del Tanais", *Gerión*, 33, ss. 91-110.
- BLOEDOW, E. F., 1991. "Alexander the Great and those Sogdianaeen horses: prelude to Hellenism in Bactria-Sogdiana", *Hellenistische Studien: Gedenkschrift für Hermann Bengtson*, Ed.: H. H. Schmitt - J. Seibert, Munich, 17-32.
- BOSWORTH, A. B., 1980. *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander I*, Oxford.
- BOSWORTH, A. B., 1981. "A Missing Year in the History of Alexander the Great", *Journal of Hellenistic Studies*, 101, ss. 17-39.
- BOSWORTH, A. B., 1988. *Conquest and Empire: the Reign of Alexander the Great*, Cambridge.
- BOSWORTH, A. B., 1995. *Historical Commentary on Arrian's History of Alexander II (Commentary on Books IV-V)*, Oxford.
- BOSWORTH, A. B., 1998. *Alexander and the East: The Tragedy of Triumph*, Clarendon.
- BRIANT, P., 2012. *Alexander the Great and his Empire*, Princeton.
- DEMİR, M., 2022. "İskit-Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", *Archivum Anatolicum*, 14/2, ss. 177-218.

- DEMİR, M., 2022. "Parth (Arsakid) Devletinin Kurucusu I. Arsakes'in İskit Kökeni Hakkında Değerlendirmeler", *Oannes/Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/2, ss. 487-518.
- FRASER, P. M., 2003. *Cities of Alexander the Great*, Oxford.
- FULLER, J. F. C., 1958. *The Generalship of Alexander the Great*, Da Capo.
- GARDINER-GARDEN, J. R., 1981. *Two conceptions of the tribal geography of the Royal Scythian Empire in classical literary tradition* (MA Thesis), Australian National University.
- HAMILTON, R., 1974. *Alexander the Great*, Pittsburgh.
- HAMMOND, N. G. L., 1983. *Three Historians of Alexander the Great*, Cambridge.
- HAMMOND, N. G. L., 1997. *The Genius of Alexander the Great*, University of North Carolina Press.
- HAMMOND, N. G. L., 1999. "The Speeches in Arrian's *Indica* and *Anabasis*", *Classical Quarterly*, 49/1, ss. 238-253.
- HOLT, F. L., 1984. *Beyond Plato's Pond: The Greeks and Barbarians in Bactria* (Phd Thesis), University of Virginia.
- HOLT, F. L., 1988. *Alexander the Great and Bactria: The Formation of a Greek Frontier in Central Asia*, New York.
- HOLT, F. L., 1993. *Alexander the Great and Bactria*, Leiden.
- HOLT, F. L., 2012 (2 nd ed.). *Into the Land of Bones: Alexander the Great in Afghanistan* (Hellenistic Culture and Society 47), Berkeley and Los Angeles.
- HOWE, T., 2015. "Alexander and 'Afghan Insurgency': A Reassessment", *Brill's Companion to Insurgency and Terrorism in the Ancient Mediterranean*, Ed.: T. Howe - L. Brice, Brill, ss. 151-182.
- HUERTA, F., 1996. *The Cities of Philip and Alexander: Early Macedonian Colonisation*, (MA Thesis), California State University.
- LONSDALE, D. L., 2007. *Alexander the Great. Lessons in Strategy* (Strategy and History 22), London.
- RICE, J., 2019. "'Just Rage': Causes of the Rise in Violence in the Eastern Campaigns of Alexander the Great", *Arctos*, 53, ss. 129-155.
- ROBINSON, C. A., 1952. "Alexander's Brutality", *American Journal of Archaeology*, 56/3, ss. 169-170.
- ROBINSON, C. A., 1957. "The Extraordinary Ideas of Alexander the Great", *American Historical Review*, 62/2, ss. 326-344.
- ROMM, J. S., 1992. *The Edges of the Earth in Ancient Thought*, Princeton.
- REECE, S., 2001. "The Ἄβριοι and the Γάβριοι An Aeschylean Solution to a Homeric Problem", *American Journal of Philology*, 122/4, ss. 465-470.

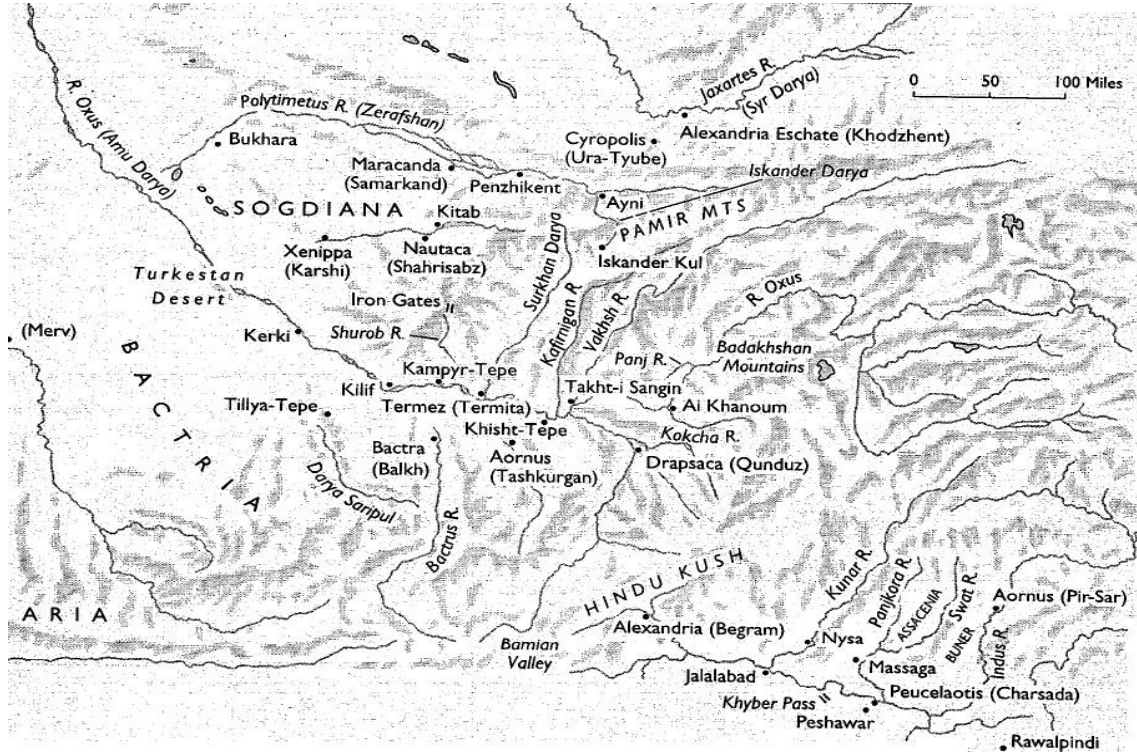
SMITH, M., 2015. "The Failure of Alexander's Conquest and Administration of Bactria-Sogdiana", *Hirundo, the McGill Journal of Classical Studies*, 8, ss. 64-72.

VACANTE, S., 2012. "Alexander the Great and the 'Defeat' of the Sogdianian Revolt", *Ancient History Bulletin*, 26, ss. 87-130.

TANNER, S., 2002. *Afghanistan: A Military History from Alexander the Great to the War against the Taliban*, Philadelphia.

TARN, W. W., 2010 (3 rd ed.). *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge.

WORTHINGTON, I., 2004. *Alexander the Great. Man and God*, New York.

Harita 1. Baktria ve Sogdiana bölgelerinde kentler (Holt, 2012:33).

458

OANNES

6 (2)

SOME NOTES ON AEOLIAN NEONTEICHOS AND TEMNOS AİOLİSLİ NEONTEİKHOS VE TEMNOS ÜZERİNE BAZI NOTLAR

Esra ATCI

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ
Tarihi Ana Bilim Dalı / Türkiye
Assist. Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Letters, Department of History,
Department of Ancient History / Türkiye
esrabulut@kmu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-3295-4354

OANNES

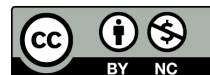
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **25.04.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **459 – 479**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1473452>

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Cite as: ATCI, E., “Some Notes on Aeolian Neonteichos and Temnos”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 459 – 479.

SOME NOTES ON AEOLIAN NEONTEICHOS AND TEMNOS *AIOLİSLİ NEONTEİKHOS VE TEMNOS ÜZERİNE BAZI NOTLAR*

Esra ATCI

Abstract

According to Herodotus, the Aeolians, who migrated to the coast of Western Anatolia in waves, established 12 cities in the region. Among these, Neonteichos and Temnos played key roles in terms of geostrategic importance, especially during the rule of the Pergamon Kingdom. These settlements later became strongholds during Persian attacks. However, Neonteichos, situated between the cities of Temnos and Larisa, did not have a significant presence in historical events and is therefore rarely mentioned in ancient sources. The fact that the raw material for the coins minted in Neonteichos was copper indicates the city's passive development, as it remained overshadowed by its neighboring cities. Neonteichos was initially founded as a military base to capture Larisa, which hindered its growth into a well-established urban center. In contrast, Temnos gained a well-deserved reputation as a garrison city frequently mentioned in historical geography. Its strategic position overlooking the Hermos River, the absence of powerful nearby cities, and its location on important routes from the

Öz

Herodotos'un verdiği bilgilere göre, silsileler halinde Batı Anadolu kıyılarına gelen Aioller burada 12 kent kurmuşlardır. Neonteikhos ve Temnos, özellikle Pergamon Krallığı'nın egemenliği sırasında jeostratejik açıdan kilit bir rol oynamıştır. Ancak bu yerleşimler Pers saldırıları sırasında bölgenin kaleleri haline gelmiştir. Öte yandan Temnos ve Larisa kentlerinin ortasında yer alan Neonteichos, genel olarak tarihsel süreçte ciddi bir varlık gösterememiş, bu nedenle de antik kaynaklarda adı nadiren geçmiştir. Nitekim kentte basılan sikkelerin hammaddesinin bakır olması, yerleşimin bu kentlerin gölgesinde kalarak pasif bir gelişim sergilediğinin en önemli göstergesidir. Aslında kentin Larisa'yı ele geçirmek için bir üs olarak kurulmuş olması, köklü bir kentin özelliklerinin bu yerleşime aktarılmasını engellemiştir. Neonteikhos'un aksine Temnos, Hermos Nehri'ne hakim konumu, çevresinde güçlü bir kentin bulunmaması ve sahilden doğuya giden yolların geçiş güzergahında yer alması nedeniyle tarihi coğrafyada adından sıkça söz ettiren bir garnizon kenti olarak haklı bir üne sahip olmuştur. Bu durum kentin ekonomisini olumlu yönde etkilemiştir. Kentin aynı zamanda Apollon Kynneios kültürünün tapınma merkezi olması, yerleşimi Aioli Birliği'ni bir

coast to the interior positively influenced its economy. Additionally, the city was the center of worship for the cult of Apollo Kynneios, which elevated its status to a level that could rival the city of Gryneion, a key city of the Aeolian League.

This article analyzes the developmental trajectories of Neonteichos and Temnos—cities for which there is little comprehensive information in historical sources and which have not been sufficiently studied in modern literature due to the lack of archaeological research—focusing on their socio-cultural, economic, and political dimensions.

Keywords: Aeolians, Western Anatolia, Neonteichos, Temnos, Hermos Vallery.

arada tutan Gryneion kentiyle rekabet edebilecek düzeye yükseltmiştir.

Bu makalede, kaynaklarda hakkında kapsamlı bilgi bulunmayan ve modern literatürde arkeolojik çalışmaların eksikliği nedeniyle yeterince değerlendirilmemiş olan Neonteichos ve Temnos kentlerinin gelişim süreçleri sosyo-kültürel, ekonomik, politik ve siyasi açılardan incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aioller, Batı Anadolu, Neonteikhos, Temnos, Hermos Vadisi.

Introduction

During the great migrations known as the Aegean Migrations, which spread over hundreds of years, the Aeolians settled on the western coasts of Anatolia and made this region their home.¹ Strabo mentions that the Aeolians were of the Hellenic origin and that the migration of the Aeolians was longer and more dispersed than that of the Ionians.² It is known that the Aeolians, who settled in the northern part of Western Anatolia as a result of the migrations, actually originated from Northern Greece.³

After the great migration, the settlers, who generally colonized the west coast, established around 30 cities in this area. The Aeolians were among them, and just like the Ionians and Dorians, they gathered regularly to remember their origins. The Aeolians who made western Anatolia their home gathered around a common religious center. The gathering place of this religious unity was Gryneion, located in the north of Cyme, where there is a cult area dedicated to Apollo. This cult, which constitutes the religious unity of the Aeolian society, stands out more as a furnace of divination.⁴ In addition, detailed studies have recently been carried out on the location of the temple and the remains of the wall with column drums were found in a quadrangular area measuring 100x100 on the Temaşalık Cape. During the investigations, it

¹ Thomson, 1991: 289.

² Strabo, XII.1. 3; XIII. 1.3; Thomson, 1991: 289.

³ Schwertheim, 2009: 31; for detailed information on the Aeolian migrations see Rose, 2008.

⁴ Schwertheim, 2009: 32; Çekilmez, 2019: 51.

was emphasized that these remains could belong to a temple and it was thought that this sacred area could be the temple of Apollo.⁵

In contrast to this strong cultural bond, many settlements in the southern part of the Aeolis region, including the cities of Neonteichos and Temnos, which are located in our study area, experienced a period of great turmoil until the Peace of Antalkidas (387/386 BC) around the 5th century BC.⁶ The people of the region settled in high places because they prioritised protection. As a matter of fact, it is known that this type of settlement area in the Southern Aeolis region started to grow in size as of the 4th century BC.⁷

Herodotos lists the Aeolian cities in Western Anatolia as follows: Cyme (the city of Phrikon), Larisa, Neonteichos, Temnos, Killa, Notion, Aigirossa, Pitane, Aigaia, Myrina, Gryneia. These are the eleven ancient Aeolian cities the twelfth and the last one, Smyrna, was separated from the confederation by the Ions.⁸

There is another city in the region called Tisna, which Herodotos did not mention among the cities of Aiolis.⁹ Tisna (Uzunhasanlar),¹⁰ which has come to the fore with recent comprehensive studies and is frequently mentioned, is located at the center of the cities in the list of unions mentioned by Herodotos.¹¹

Neonteichos

The migratory groups first landed around Cyme, then encountered strong Pelasgian resistance there. For this reason, they turned back to Larisa, and since it would have negative consequences in organizing attacks to capture the city, they established the city of Neonteichos, preferring a closer area instead of Cyme, which is quite far from here.¹² This settlement, located 5-7 km away from Larisa and named Neonteichos (New Fortress/Wall/Fortress) by the Greeks, initially served as a base for them.¹³ As the name suggests, it is known from the ruins found in the city that the fortress status of this settlement continued in the Greek and Roman periods.¹⁴ In this context, the Greeks, who started to spread from this base, organized raids to the surrounding regions and as a result of these raids, they caused the city of Larisa to weaken significantly and then founded the city of Cyme.¹⁵

In contrast, the localization of Neonteichos is highly problematic. G. Bean locates Neonteichos at Yanikköy based on the assumption that Aristides

⁵ Yüksel – Avcı, et. al. 2018: 301.

⁶ Erkanal-Öktü – İren, 2004: 260.

⁷ Erkanal-Öktü – İren, 2004: 260.

⁸ Herodotos I. 149; see also Bérard, 1959: 12; Sacks, 1985: 2 footnote 5; Malay, 1992: 6; Vardar – Yavaşlı, 2016: 166; Aydaş - Erdan, 2019: 201 footnote 7.

⁹ Aydaş – Erdan, 2019: 201.

¹⁰ For more detailed information about the localization of the city, see, Aydaş – Erdan, 2019: 201-204.

¹¹ Erdan, 2020: 15.

¹² Ramsay, 1881: 302; Doğer, 1998: 19.

¹³ Strabo XII.3. 3; Sayce, 1882: 225; Von Gerkanı, 1957: 377; Bean, 1997: 78-79.

¹⁴ Ramsay, 1881, 283.

¹⁵ Strabo, XIII.3.3; Bean, 1997: 78.

crossed the Hermos River around Emiralem (fig.3), where it was shallow enough to be crossed by car, on his route from Smyrna to Pergamon for his health, and on the data from excavations carried out in the early 19th century.¹⁶ On the other hand, G.E. Bean argues that Aristides' statement that he crossed the river after sunset caused confusion, which led to confusion in the localization of Larisa and Neonteichos.¹⁷ The author also states that there is an ancient paved road in the village and that the road extends from the village to the hill beyond.¹⁸ On the other hand, the matching of Neonteichos=Yanikköy is accepted by many scholars.¹⁹

W.M. Ramsay suggests an idea for the localization of the city and claims that the settlement was located on the foothills of Mount Sardene (Dumanlı Dağ) and near the Hermos River.²⁰ On the other hand, E. Doğer points to Cenevizkale for the localization of the city.²¹ The author also indicates that Homer, while migrating from Smyrna to Cyme, crossed the Hermos (Gediz) plain and then came to Neonteichos on his way to Cyme, where he lived for a while.²²

However, the information provided by ancient writers and modern studies show that the cities of Larisa and Neonteichos cannot be considered separately from each other.²³ In the historical process, Strabo mentions a struggle between the cities of Neonteichos and Larisa and that the Neonteichos occupied the city of Larisa (Buruncuktepe):

“According to the legend, the people who moved from Mount Phrikios in Locris, above Thermopylai, landed where Cyme now stands, encountered the Pelasgians, who were in a bad situation because of the Trojan Wars, but who dominated Larisa, seventy stadion from Cyme, and marked their borders with the fortress called Neon Teichos. Then, having captured Larisa, they founded Cyme and settled the few survivors of the Pelasgians here”.²⁴

The settlement known as Buruncuktepe, located to the northeast of Larisa, is characterized by polygonal fortification walls.²⁵ A. Erkanal-Öktü and K. İren state that if such an occupation was real, the actual location of the city of Neonteichos should have been the area in question, not the Genevizkale in Yanikköy, due to the favorable location of this settlement.²⁶ Recent excavations in the settlement have proved that the settlement dates back to the Late Neolithic period and therefore the settlement has a more deep-rooted history contrary to popular belief. As a matter of fact, among the earliest archaeological materials belonging to this period in the city, ceramic finds

¹⁶ BMC Neonteichos: lxi.

¹⁷ Bean, 1997: 80.

¹⁸ Bean, 1997: 83.

¹⁹ Doğer, 1998: 19; Sevin, 2001: 79.

²⁰ Ramsay, 1881: 280.

²¹ Doğer, 1998: 17.

²² Ramsay, 1881: 280; Ludwich, 1916: 49.

²³ Ramsay, 1881: 280.

²⁴ Strabo, XIII.3.3.

²⁵ Bean, 1997: 83

²⁶ Erkanal-Öktü & İren, 2004: 259.

found in a hearth are considered to be very important remains. On the other hand, it is stated that the archaeological data from the 2nd millennium BC to the 9th century BC is quite insufficient.²⁷ On the other hand, the 7th-4th centuries BC is accepted as the date when the city entered the construction process.²⁸ In the early 5th century BC, the city fell under Persian rule like all the cities on the western Anatolian coast, and in the second half of the century it came under the rule of Athens. However, it is suggested that the city was abandoned during the Galatian invasions around the 3rd century BC.²⁹

It is clear that the city of Neonteichos, which was proved to be surrounded by walls as a result of archaeological studies,³⁰ needed strong defense. The sloping wall in the north and northeastern part of the acropolis in the city of Neonteichos, of which 14 rows are still standing today, has a unique place since it has a very regular workmanship in rectangular form and there is no similar structure anywhere in the whole Neonteichos. Moreover, although there is no information about the purpose of this important architecture, it is considered that these walls may have been built for defense purposes.³¹ In addition, most of the walls whose remains can be seen in the city today are defined as the second period city walls surrounding the acropolis.³² Polygonal stone blocks were used in the construction of these walls.³³ This type of fortification technique is unique to Aeolis.³⁴

As for the development of the city in the historical process, it is not clear whether Neonteichos was affected by the dynastic and king changes in the Lydian State around 680-640 BC. In this period, Gyges, who came to the throne by putting an end to the Heraclid dynasty in Lydia, established the Mermnad dynasty and pursued an aggressive policy against the city-states in the west of his country.³⁵ However, the king's seizure of the Manisa strait is considered a great possibility to pose a danger to the Southern Aeolian, and thus to both the cities of Neonteichos and Temnos.³⁶

The data related to the position of the city during the Persian rule is not sufficient enough but it is known that the Persians had a period of sovereignty that lasted for 200 years and taxed the cities in the region during this period, as was the case in other Western Anatolian cities. However, the Persians, who tried to establish absolute authority in this way by appointing tyrants to the administration of each city, shaped the cities as autonomous structures and governed them under the administration of satrapies. In this process, the

²⁷ Öztürk Akan – Saner, 2024: 150.

²⁸ Öztürk Akan – Saner, 2024: 150.

²⁹ Külekçi – Saner, 2022: 24; Mater – Saner, 2023: 221; Öztürk Akan – Saner, 2024: 150.

³⁰ Akkurnaz 2013: 87.

³¹ Doğer, 1995: 66; Akkurnaz, 2013: 92-93.

³² Akkurnaz, 2013: 87.

³³ Akkurnaz, 2013: 87.

³⁴ Erkanal-Öktü & İren, 2004: 259.

³⁵ Herodotos, I.14; Doğer, 1998: 21,22.

³⁶ Doğer, 1998: 22.

entire Aeolian region was administered under the Ionian Satrapy, whose center was Sardis.³⁷

During the Hellenistic period, the city of Neonteichos continued its existence under the rule of the Pergamon Kingdom. For this reason, our knowledge about the city is quite limited and there is almost no information in the ancient sources about the status of the city during this period. On the other hand, copper coins minted by the Neonteichos mint around the 4th century BC provide an impression of the city's status during this period. The depiction of the head of the goddess Athena on the obverse and the owl on the reverse of the copper coins minted in the city during this period (fig. 1) is quite remarkable.³⁸ As a matter of fact, the use of copper as a raw material in the minted coins indicates that the economic structure of the city was quite weak and that the ruling class could not display a strong political stance by remaining in the shadow of the Pergamon king politically. Moreover, the fact that no other coins minted in any other period other than these coins have been found until today strengthens this hypothesis.

Although it can be determined from the pottery found here that Neonteichos was still inhabited during the Roman period, there is no information on the status of the city during this period in any ancient source.³⁹ In addition, there is no evidence that coins were minted in the city during the imperial period.⁴⁰

It is also possible to find detailed information about a catastrophe experienced by the Aeolians in ancient sources. In this context, thousands of rats invaded the Aeolian region and caused the harvest period here to be unproductive by eating crops that were not yet ripe. As a result of this event, the Aeolians appealed to Delphoi and the god told them that if they offered sacrifices to Apollo Smintheus, they would get rid of this negative situation. The Aeolians, who followed the god's instructions, thus managed to get rid of the wrath of the rats and obtain a bountiful harvest:⁴¹

“And those who live in Hamaxitus in the Troad worship a mouse, and that is why, according to them, they give the name of Sminthian to Apollo whom they worship, for the Aeolians and the people of the Troad still call a mouse 'sminthos', just as Aeschylus too in his *Sisyphus* [fr. 227 N] writes

“Nay, but what sminthos of the fields is so monstrous? “

And in the temple of Smintheus tame mice are kept and fed at the public expense, and beneath the altar white mice have their nests, and by the tripod of Apollo there stands a mouse. And I have also heard the following mythical tale about this cult. Mice came in tens of thousands and cut off before they ripened the crops of the Aeolians and Trojans, rendering the harvest barren for the sowers. Accordingly the god at Delphi said when they enquired of him, that they must sacrifice to Apollo Smintheus; they obeyed and freed

³⁷ Doğer, 1998: 23.

³⁸ Ramsay 1881: 283; BMC Neonteichos; lxi.

³⁹ Doğer, 1998: 276.

⁴⁰ BMC, Neonteichos: lxi; BMC Aeolis, no 1-3.

⁴¹ Ögün, 2009: 116.

themselves from the conspiracy of mice, and their wheat attained the normal harvest.”⁴².

We do not know whether Neonteichos was affected by the rat infestation, but detailed information about the belief system of the Neonteichos society has started to become clearer as a result of recent surveys and excavations in the region. Accordingly, based on the rock relief found in Neonteichos and known as Serden Cliffs,⁴³ Cybele and Aphrodite can be counted among the cults worshipped in the city.⁴⁴ As a matter of fact, this relief shows a four-columned temple façade with three steps.⁴⁵ The relief depicts a woman riding a lion and a lioness in an upright position on a square base. On either side of this depiction are two tigers leaping towards the depiction of the woman in the center. Accordingly, the goddess Aphrodite depicted riding on a goat and Cybele depicted with a lion are combined.⁴⁶

Temnos

Temnos which is now localized in modern Görece,⁴⁷ is settled on a rugged terrain overlooking the Hermos River (fig. 3) and thus strategically important.⁴⁸ It is recorded that the plain between the acropolis in the south and Çerkezçam Tepesi in the north constituted the main expansion area of the city.⁴⁹ In addition, we do not have clear information about the extent of this region since the lower city is under the ground today and the vegetation cover is dense. Furthermore, the theater with a seating capacity of 750 to 1000 people, located on the northern slope of the acropolis and covered with trees, is relatively well preserved.⁵⁰ Again, a city wall with a length of 300 m and a height of 3 m on the steep slopes to the west of the acropolis, where the polygonal wall technique was applied, is among the important remains of the city that have survived to the present day. The city wall is known to have been built around the 5th-4th century BC and it was reinforced during the events that took place in the Hellenistic period, the details of which are described below. Inside the city walls are an agora and a bouleuterion unearthed through illicit excavations.⁵¹ On the eastern part of the acropolis, there are numerous building remains.⁵²

The foundation of the city is mostly based on mythological elements. For example, Stephanos Byzantinus mentions that Temnos was founded by a leader named Malaos in consultation with the oracles. Malaos, who was undecided about the location of the city, was told by the priests to "continue his migration and build the city where the axle of the chariot broke". Thus, the

⁴² Aelian, XII,5.

⁴³ Erdan et al. 2020: 6 footnote 17.

⁴⁴ Erdan et al. 2020: 6.

⁴⁵ Doğer, 1998: 277; Kaya, 2019: 38.

⁴⁶ Doğer, 1998: 277.

⁴⁷ Robert, 1933: 498; Bean, 1997: 80.

⁴⁸ Strabo XIII.3. 5; Ramsay, 1881: 286; Thomson, 1991: 289.

⁴⁹ Ramsay, 1881: 286-287; Ragone, 2008: 434.

⁵⁰ Doğer, 1998: 274.

⁵¹ Doğer, 1998: 275; Ragone, 2008: 433.

⁵² Ramsay, 1881: 288.

city would have been broken in the area of Görece, the steepest place of Sardene, and the city was built here.⁵³ Pliny, who gives information about the location of the city, states that the settlement was located at the mouth of the Hermos,⁵⁴ and gives a detailed description of the location of Neonteichos and Temnos:

“Aeolis comes next, formerly known as Mysia, and Troas which is adjacent to the Hellespont. Here, after passing Phocæa, we come to the Ascanian Port, then the spot where Larisa stood, and then Cyme, Myrina, also called Sebastopolis, and in the interior, Aegae, Attalia, Posidea, Neon-tichos, and Temnos. Upon the shore we come to the river Titanus, and the city which from it derives its name. Grynia also stood here on an island reclaimed from the sea and joined to the land: now only its harbours are left”.⁵⁵

Temnos,⁵⁶ the home of Hermagoras, the master of rhetoric, has no meaning in the Hellenic language, but the city was also called Tamnos.⁵⁷ On the other hand, it is also suggested that the city may have taken its name from the local people who lived there long before the Aeolians migrated here. However, the archaeological findings in the city do not indicate the existence of a settlement in the city in the pre-Hellenic period.⁵⁸

Unlike Neonteichos, we have quite detailed information about the political development of Temnos. Accordingly, the city of Temnos was among the Aeolian cities that resisted the Persian domination in 547 BC. The city not only resisted them but also maintained its independence.⁵⁹

In the 4th century BC, the region in the southern part of the Hermos valley was significantly affected by the political instability resulting from the great struggles between the Persian and Spartan armies. For this reason, measures were taken in Temnos to maximize the security of the city in particular and the hinterland of the region in general. These measures included the strengthening of the fortifications of the city walls surrounding the city or the renovation of the walls.⁶⁰

During the turbulent period around the 4th century, the settlements along the Hermos valley gained great importance. In addition to the fortified settlements on the north and south sides of the river, the Southern Aeolis Region also took precautions against threats with observation posts. Temnos, the largest of these settlements, should be considered as a strategically important city due to its location on the northern side of the Hermos River.⁶¹

During the eastern campaign of Alexander the Great, the cities of Aeolis surrendered to him without resistance. In this event, Parmenion's capture of Gryneion (Yeni Şakran-Temaşalık), the common cult site of the Aeolian unity,

⁵³ Steph. Byzan. *Ethnica*, s.v.Temnos.

⁵⁴ Pliny, *Naturalis Historia*, V. 119.

⁵⁵ Pliny, *Naturalis Historia*, V. 32.

⁵⁶ Strabo, *Geographika*, XIII. 3.5; Bérard, 1959: 26.

⁵⁷ Ramsay, 1881: 291.

⁵⁸ Doğer, 1998: 271.

⁵⁹ Pliny, V.31; Xenophon Hell. IV. 8.5; Ramsay, 1881: 291; BMC Temnos lix; Sezgin, 2013: 96.

⁶⁰ Doğer, 1995: 66; Doğer, 1998: 28; Akkurnaz, 2013: 92.

⁶¹ Doğer, 1998: 28.

in a raid and taking its inhabitants as captives was quite effective.⁶² Thus, the region came under Macedonian sovereignty, and after Alexander's death, it came under the rule of Antigonos Monophtalmos and then Lysimachos.⁶³ In a decree dated to this period, it is understood that the demos and boules of Pergamon made the agreements of Isopoliteia (equal citizenship) and Isoteleia (equal taxation) with Temnos:⁶⁴

Δημή[τριος Π]οσειδίππου
 Ἐλαί[της] *vac.*
 γνώμα [—ca.8—]τος, Γορδίω·
 ἐπειδὴ Δ[αμάτριος Π]οσειδίππω
 5 Ἐλαίτας [άνηρ καλός] κάγαθός
 ἐστι κα[ὶ εὐεργετῆς(?) τὰμ πόλιν
 τὰν Ταμ[νιτῶν· ἀγαθῶ]ι τύχαι· δε-
 δόχθαι [τῶ βουλῶι καὶ] τῶ δάμω·
 δεδόσθ[αι αὐτῶ πολιτ]εῖαν καὶ
 10 προξενί[αν καὶ οἰκία(?)]ς ἔγκτη-
 σιν καὶ ἀ[τέλειαν πάντω(?)]ν· ἐπι-
 κλαρῶσ[αι δὲ αὐτὸν καὶ ἐ]πὶ φυ-
 λῶν ἅγ κ[α βόλληται· τὸ δὲ ψάφισ]μα
 τοῦτο ὀ[νγράψαι τοὺς —ca.6-8—]
 15 εἰς στάλ[αν λιθίναν καὶ θεῖναι]
 εἰς τὸ ἱερὸν [τ—ca.8—· τὸ δὲ ἀνά]-
 λωμα δο[ῦναι τοὺς —ca.9-10—]
 καὶ λογίσ[ασθαι — — —].

*Vacat.*⁶⁵

Demetrios of Elaia, son of Poseidippos (for).

[Gordios' motion: Since Demetrios of Elaia, son of Poseidippos, is a good and beautiful man, and has done good for the city of Temnos, let him be blessed: The Boule and the Demos have agreed to grant him citizenship and the enjoyment of public rights, the right to own property and to be exempt from taxation, and the privilege of enrolling him in the phyle (tribe) of his choice. Let this decision be inscribed on a stone stele and erected in the temple of [---]; let [---] pay for it and calculate [---]⁶⁶.

⁶² Bean, 1997: 91.

⁶³ Doğer, 1998: 33.

⁶⁴ Malay, 1993: 27.

⁶⁵ Robert, 1933: 492-493.

⁶⁶ I would like to thank Associate Professor Dr. Mehmet Alkan for his help in translating the text from Greek.

Although the text is mainly focused on the honor of a person, it also draws attention to the close relationship between Temnos and Elaia. This close relationship is undoubtedly due to the fact that Temnos is located in a position overlooking the Hermos valley and thus dominates the main road routes from Sardes in the east and Smyrna in the south to Pergamon.⁶⁷

Similarly, a treaty between Pergamon and Temnos states that the citizens of both cities will have equal rights. This treaty is a decree that guarantees not only equal voting rights but also the right of citizens living in both cities to own private property and thus the right to property:

- 1 [ἔγνω βουλή καὶ δῆμος· γνώμη στρατηγῶν
[ἐπεὶ ὁ] δῆμος ὁ Τημνιτῶν οικείως διακε[ί]-
[μενος] τυγχάνει τῶι δήμωι τῶι Περγαμην[ῶν],
[ἀγαθ]ῆι τύχηι δεδόχθαι τῆι βουλῆι καὶ τῶι δή-
5 [μωι]· ἀποστεῖλαι πρεσβευτὰς δύο, οἵτινες παρα-
[γε]νόμενοι ἐμφανιοῦσι τὴν τε εὖνοιαν ἣν ἔχων
[δι]ατελεῖ πρὸς αὐτοὺς ὁ δῆμος ὁ Περγαμηνῶν
[κα]ὶ διαλεγῆσονται ὅπως ψηφισθῆι ταῖς πόλεσιν
[ἀμ]φοτέραις ἰσοπολιτεία. ἐὰν δὲ φαίν[η]ται
10 [Τη]μνίταις ἐπιτήδειον εἶναι συνθεῖναι περὶ τ[ο]ῦ-
[του], τοὺς ἀφισταλμένους αὐτοκράτορας [εἶναι].
[αἶρε]θέντες Ἀπολλωνίδης Ἀπελλέος, Η[.....]
[Ἐρ]μίπτου. ἀγάθαι τύχαι· ἔδοξε Ταμν[ίταισι]
[κ]αὶ Περγαμήνοισι ἐπὶ πρυτάνιος τῶ μ[ετὰ Ἡρα]-
15 [κ]ληΐδαν τὸν Δίτα μῆνος Ἡράω, ἐν [Περγάμω]
ἐπὶ πρυτ[ά]νιος Ἀριστοκράτεος τῶ Ἱερα[.....]
μῆνος Ἡράω· ἔμμεναι Ταμνίτ[α]ισι ἐν Περ]-
γάμω πολ[ι]τείας καὶ Περγαμήν[ο]ισι ἐν Τάμνω]
μετεχόντ[ε]σσι ὧν οἱ ἄλλο[ι] πόλιται μετέχοι]-
20 σι καὶ γὰρ καὶ οἰκ[ία]ς ἔγκτησιν ἔμ[μεναι] τῶ Ταμνί]-
τα ἐμ Περγάμω καὶ τῶ Περγα[μῆ]νω ἐν Τάμνω. ψᾶφον]
[δ]ὲ φέρην τὸν Ταμνίταν [ἐμ Περγάμω καθάπερ ὁ Περ]-
γάμνος φέρει κα[ὶ] τὸν Π[ερ]γάμνον ἐν Τάμνω καθάπερ]
[ὁ] Ταμνίτας φέρει [—————]
25 [σ]τείχην ἢ ἐπὶ συ[—————]
[—————]Σ.ΤΑΙ[—————].⁶⁸

⁶⁷ Robert, 1933: 494.

⁶⁸ Fränkel, 1890-1895: Nr.5.

The Boule and the Demos (of the Pergamenians) have decided; the petition of the commanders: Since the demos of Temenos has been friendly to the demos of Pergamon, let it be so. The Boule and the demos decided to send two ambassadors, who will present the goodwill of the Pergamon demos towards them and negotiate a decision on isopoliteia (equal citizenship) for both cities. If it is agreeable to the Temenos to agree to this, their ambassadors will have full authority. Apollonides, son of Apelles, and H[---], son of Hermippos, were elected ambassadors. Good luck to them. The Temenos and Pergamonians have decided: [---] in the month of Heroos, in the time of his priesthood; in the month of Heroos, in the time of the priesthood of Aristocrates son of Hiera[ks](?) in Paergamon. That the Temenosians were given the right of citizenship in Pergamon, and the Pergamenians in Temenos, and even the right to participate in everything that other citizens participate in, and that the Pergamanian in Temenos and the Temenosian in Pergamon had the right to own land and houses. Also, the Temenos in Pergamon has the same right to vote as the Pergamonian, and the Pergamonian in Temenos has the same right to vote as the Temenosian. ---⁶⁹.

In 278 BC, with the support of the Galatians' passage to Anatolia by Nicomedes I of Bithynia, large-scale Galatian invasions occurred in this region and the cities in the Aeolian Region were also affected by these destructions. At this time, Larisa was sacked by the Galatian Tolistobogoi, but we have no clear data on whether the city of Temnos was affected by these attacks.⁷⁰ Although it is known that cities such as Cyme and Myrina (Kalabasar) were under the control of the Kingdom of Pergamon during the reign of Eumenes I (263-241 BC), the status of both Neonteichos and Temnos in this period is not clear.⁷¹

After the invasive activities of the Galatians in the region were put an end during the reign of Attalos I (241-197 BC) and these people were expelled from the region, the Seleucid danger emerged in Aeolis as in all western Anatolian cities. Although the Seleucids, who started their campaigns under the leadership of Akhaios, captured all the cities of Aeolis, this success did not last long. Taking advantage of the struggle for the throne between Akhaios and Antiochos III, the Pergamon king Attalos I recaptured many Aeolian cities, including Temnos.⁷² This success of Attalos I did not last long and Antiochos III made another attempt to establish dominance in the region and as a result, Antiochos III's army was defeated in the battle between Attalos I and Antiochos III in Magnesia ad Spylum with the support of Rome. One year after this event in 189 BC, the Peace of Apameia was signed between the parties and with this treaty, the Seleucids withdrew to the south of the Taurus line. The territories obtained as a result of the treaty were divided among the allies who were the effective power in the war and Rome was a strong factor in the division. Accordingly, cities such as Cyme, Aigai (Nemrut Kale) and Smyrna within the

⁶⁹ I would like to thank Associate Professor Dr. Mehmet Alkan for translating the text from Greek.

⁷⁰ Doğer, 1998: 33.

⁷¹ Doğer, 1998: 34.

⁷² Fränkel, 1890-95: X; Malay, 1992: 34; Jones, 1998: 47,48.

borders of the Kingdom of Pergamon, which were pro-Roman in the war, were given freedom, while Temnos, which supported Antiochos III, was decided to maintain its dependence. The status of Neonteichos in the division is not clear.⁷³

It is known through two letters sent by the king to the city that Eumenes II (197-159 BC) made donations while the city was under the rule of the Kingdom of Pergamon. Since the letters are badly damaged, it is not known in which areas the donations were made. However, the fact that the king granted such a great favor to the city may be due to the strong political structure of the city. In addition, these donations may also be interpreted as the king's attempt to keep the city standing against attacks from the east since Temnos was an important garrison city located in a dominant position in the Hermos Valley:

[A] in the month of when Herakleides, son of Hermagoras, was prytanis. King Eumenes [greet]s the [people] and assembly of Temnos [greeting]s Your [ambassadors you sent me Apollas, Theodoros, Athenaios [and] first delivered to me your good and faithful decision in which you detailed the privileges previously granted to your city [by my ancestors] the gratitude of the people as far away as possible that I rule [and that you insist on] bringing [benefits for you in the future]

[D] . . . for the administration of the city and in accordance with what is written in the decision I also donate the money from there you will give part of it in the tenth month of each month in accordance with each year Bomitis in common with you and in such a way that the measure of the land can be located as urgently as possible I have written to Pyrrhos with reference to what we have agreed with your ambassadors to contribute to the payment of taxes in a manner beneficial to the city, and the relevant will be inscribed as they wish steles will be erected at and at Ephesos Peace be with you. ⁷⁴

During the reign of the Attalos II Philadelphos of Pergamon (159-138 BC), the Aeolis region was subjected to attacks by the Bithynian king Prusias II. The city of Temnos was also damaged during the attacks and the city lands were looted. Besides, the Temple of Apollo Kynneios, which is also located within the borders of the city, did not survive the attack. The advance of the Bithynian army in the region ended with the mediation of a delegation from Rome, and with the treaty concluded in 154 BC, Prusias II had to pay compensation for the losses suffered by Temnos along with the other cities he plundered. Finally, it is considered that Neonteikhos and Temnos may have been among the cities that supported the rebellion during the Aristonikos uprising in the Hellenistic period.⁷⁵

⁷³ Malay, 1992: 62-63.

⁷⁴ Arslan, 2019: 154.

⁷⁵ Malay, 1992: 79; Doğer, 1998: 35-36.

During the Roman period, Temnos was included within the borders of the Province of Asia. There is no precise data on the extent to which Rome interfered or did not interfere in the internal affairs of the cities here in the early days of the province. On the other hand, Cicero provides detailed information about the administration and assembly of Temnos. Accordingly, the Temnos assembly was not a body whose members were determined by lot and changed from year to year, as seen in ordinary Greek practices, but an important assembly with permanent membership like the Roman senate and governed by a proconsul:

“The principal man in stirring up all the Greeks,—he who is sitting with the prosecutors,—Heraclides of Temnos, a silly chattering fellow, but (in his own opinion) so learned, that he calls himself even their tutor, and so ambitious, that he salutes all of you and of us every day. Old as he is, he has not yet been able to get admission into the senate of Temnos; and he, the man who professes himself able to teach the art of speaking to others, has himself been convicted in some very discreditable trials. [43] Of similar good fortune was Nicomedes, who came with him as a deputy, who was not allowed to enter the senate on any terms, but had been convicted of theft, and of defrauding his partner. For Lysanias, the chief man of the deputation, obtained the rank of senator; but as he showed himself rather too much devoted to the riches of the republic, he was convicted of peculation, and lost his property and his title of senator. These three men tried to render the accounts of even our own treasury false. For they returned themselves as having nine slaves, when they had in reality come without one single companion. I see at the first framing of the decree Lysanias was present, he, whose brother's property was sold by public order during the praetorship of Flaccus, because he did not pay what he owed to the people.”⁷⁶

Around the 2nd century BC, Temnos is mentioned in an inscription concerning a border dispute with Klazomenai. According to the inscription in question, the borders of the temenos within the borders of Temnos, which was bounded by stelae, were violated by the Klazomenai and a war broke out between the two cities. As a result of the war that took place in the Gulf of Izmir, the arbitration of Knidos was applied to resolve the dispute and Knidos decided that the accusations of the Temnosians did not reflect the truth. Accordingly, it is thought that the border violation that caused the outbreak of war between the two cities was a pretext of the Temnosians and that the real issue stemmed from the struggle for dominance over the islands.⁷⁷

In 88 BC, as a result of the expansionist policy of the Pontic king Mithridates VI, the region came under the king's rule. Not remaining indifferent to this situation, Rome sent L. Cornelius Sulla and Valerius Flaccus to the region in the same year, and these two commanders put an end to Mithridates VI's presence in the province of Asia. In the midst of all these negativities, the city of Temnos came to the fore with the extortion of high amounts of tribute. The city's support for Mithridates VI is shown as the

⁷⁶ Cicero, *pro Flacco*, 42-43.

⁷⁷ Ersoy & Koparal, 2007: 60-61.

reason for the high rate of the tax and its forced collection. Therefore, this situation is interpreted as a punishment.⁷⁸

Around 70-50 BC, Rome made an arrangement in the region and divided the Province of Asia into 10 different administrative regions. Smyrna, the administrative center of one of these regions, included the cities of Cyme, Phokaia, Leukai, Larisa, Myrina as well as Neonteichos and Temnos.⁷⁹

Temnos, which was not associated with any extraordinary events until the reign of Emperor Tiberius (14-27 AD), was devastated by a severe earthquake in the third year of the emperor's reign, along with 12 other cities in the region. In the face of this unfavorable situation, the cities in the earthquake zone were given the opportunity to recover with the emperor's cash aid and exemption from taxation for 5 years.⁸⁰ In order to express their gratitude for Tiberius' generosity, the cities, including Temnos, built a statue of the emperor and thus honored him.⁸¹

By the 3rd century AD, the most important source of information about the city is numismatics. As a matter of fact, a bronze coin dated to 253-268 AD (fig.2) was found during the surveys conducted in the area where the city was founded. The fact that the coin is made of bronze shows that the city had a stronger economic structure compared to Neonteichos. Moreover, the fact that coins were minted in the city during a politically problematic period when Velerian and Gallienus ruled the Roman Empire together suggests that the city was relatively less affected by the problems in the Roman throne.

Apart from the political structure of the city, we also have significant data on its cultural life. As mentioned above, the cult of Apollo Kynneios stands out when we look at the worship in this settlement.⁸² The most important factor for the cult to be so important in the region is the merger of the cities of Kynna and Temnos and the population being the determining factor.⁸³

We are also aware of the existence of this cult from the information given by Polybios about Prusias' attacks on the region:

*"... He not only plundered but also destroyed the temple of Apollo Kynneios near Temnos, and after these successes he returned to his country having declared war not only on men but also on the gods".*⁸⁴ Based on the information given here, it is estimated that the temple of the god was located outside the city.⁸⁵

It is also known that gods and goddesses such as Aphrodite, Dionysos, Athena, Zeus Akraios, Heracles, Tyche,⁸⁶ Hermes and Sarapis were

⁷⁸ Doğer, 1998: 39.

⁷⁹ Doğer, 1998: 39.

⁸⁰ Tac. Ann. II. 47.

⁸¹ Doğer, 1998: 40,41.

⁸² Dethloff, 2003: 314.

⁸³ Kaya, 2019: 33.

⁸⁴ Polyb. XXXII. 15.12.

⁸⁵ Robert, 1933: 496.

⁸⁶ Ramsay, 1881, 291; Ünal, 2009: 413.

worshipped in the city.⁸⁷ Among these cults, Zeus Akraios has a very unusual structure. The origin of the cult is thought to be Arkadia in Greece.⁸⁸ There are depictions of this epithet of the god on the coins of Temnos (fig. 2) minted around the II-Ith century BC.⁸⁹ The coins of the city of Temnos, minted around the II-Ith century BC, bear depictions of the epithet of the god Akraios, proving that the cult was highly popular in the settlement and was now a prominent cultural value of the community.⁹⁰ The fact that this cult was worshipped in the city is closely related to the rugged terrain of the settlement and Dumanlıdağ/Sardene located to the northwest. The word Akraios means hill-peak in Greek.⁹¹

Apart from Zeus Akraios, it is also possible to obtain information about the worship of Aphrodite in the city. Pausanias reports the following on this subject:

“That Pelops and Tantalus once dwelt in my country there have remained signs right down to the present day. There is a lake called after Tantalus and a famous grave, and on a peak of Mount Sipylus there is a throne of Pelops beyond the sanctuary of Plastene the Mother. If you cross the river Hermus you see an image of Aphrodite in Temnos made of a living myrtle-tree. It is a tradition among us that it was dedicated by Pelops when he was propitiating the goddess and asking for Hippodameia to be his bride.”⁹²

Conclusions

Although both Neonteichos and Temnos were founded by people of the same ethnic origin, they did not experience a similar development process in history. Due to its geographical location, Neonteichos was founded as a fortress in order to capture the city of Larisa. It is also possible that this status of the city evolved over time and was used as a buffer zone against attacks from the eastern side of the Hermos Valley during the Persian invasion. This situation prevented a natural urban development process in the settlement. In addition, the city was not used as a outpost despite being located in the Hermos Valley is directly related to its location in the valley. In addition, Neonteichos, compared to the nearby cities of Larisa and Temnos, was less famous in the ancient world and therefore less important, with only a few mentions by ancient writers. This makes it difficult to follow a clear chronological sequence as in Temnos. In addition, the raw materials of the coins minted in the city and the inadequate number of coins are also important factors that prevent the interpretation of Neonteichos as a city. Thus, Further studies on the related site will play a key role in obtaining more comprehensive and precise results.

Although Neonteichos has a deep-rooted history dating back to the Neolithic period, we mentioned that the development process of the settlement

⁸⁷ BMC, Temnus: lix, BMC, Aeolis: n.1-39; Robert, 1933: 496.

⁸⁸ Şahin, 2001: 11.

⁸⁹ BMC, Aeolis, Temnos n. 8; Baydur, 1995: 89; Şahin: 2001, 11.

⁹⁰ Baydur, 1995: 89; Şahin, 2001: 11.

⁹¹ Sinanoğlu & Türkkkan 1979: 179.

⁹² Pausanias, V. 13.7.

was quite slow over a long period of time from the 2nd millennium BC to the 9th century. This may be the result of the destructive effects of the Luwian migrations in the early 2nd millennium BC. In addition, the fact that the region was targeted by the expansionist policies of the Hittites, the dominant political power in central Anatolia, in the middle of the same period may have prevented the establishment of a stable structure in this area and thus led us to obtain limited data on the development of the settlement during this period. In addition, the heavy destruction and devastation caused by the great migration movement that occurred at the end of the period and rewrote the fate of the region may have been insufficient to determine the speed and direction of the settlement development between the mentioned periods.

On the other hand, Temnos has always maintained its geopolitical importance from the beginning of the first millennium BC until the end of the Roman period. In particular, the fact that it was built on a hill dominating the east-west and south-northwest road routes can be considered as a determining factor in increasing the importance of the city as a military base. As a matter of fact, the city became famous especially in the Hellenistic period in terms of the protection of the hinterland of the region thanks to its strong fortifications, thanks to its position controlling the Hermos Valley and the Sardane Mountain located just to the west. May be asserted that Temnos experienced a relatively more natural urban development process than Neonteichos did. The diversity in the raw materials of the coins found in the city and the number of coins must be regarded as a result of this natural development and the economic and political support of the settlement by powerful states. In addition, these coins give us an idea about the economic structure of the city in the historical process and whether or not it showed parallels with the development processes of the states to which it was affiliated from time to time. The most concrete example of this is the fact that Temnos was still able to mint coins around the 3rd century AD, while Rome was experiencing a period of double-headed administration and consequently instability, is the most concrete example of this.

Two important Greek inscriptions mentioning Temnos also show that the settlement was in close relations with both Elaia and Pergamon. In fact, in the decree related to Pergamon, Temnos citizens are given the right to own property in Pergamon and have the same rights as Pergamon citizens, which reveals the stable and powerful structure of Temnos over the cities in the region. Moreover, The donation letters of Eumenes II written directly to the city indicate that the city was important to the king. The underlying reason behind Eumenes II's efforts to strengthen the city through donations is undoubtedly the fact that it had been a garrison city for centuries and therefore the king was trying to guarantee the eastern and southern borders under his rule. As a matter of fact, stopping the attacks from these directions at Temnos or encountering an obstacle here would save time for the city of Pergamon to organize against the attack and for the royal family and the people to take preventive measures more quickly. However, all these data we have mentioned will become more precise thanks to new archaeological studies to be carried out in the region.

Bibliography

- AELIAN. *De Natura Animalium, On the Nature of Animals*, (A.F.Scholfield, Trans).
- AKKURNAZ, S. 2013. "A Mountain Settlement in the Southern Aiolis: Melanpagos", *TÜBA-AR*, 16, pp. 81-96.
- ARSLAN, M. 2019. *Anadolu'da Helenistik Dönem'de Resmi Yazışmalar, Kraliyet Mektupları, Kent Kararnameleri, Anlaşmalar*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- AYDAŞ, M. - Erdan, E. 2019. "Aiolis Bölgesi'nden Yeni Bir Yazıt ve Buluntu Yeri Üzerine", *Phaselis*, V, pp. 197-206.
- BAYDUR, N. 1995. *Anadolu'daki Kutsal Dağlar Dağ-Tanrılar*. İstanbul: Graphis Matbaacılık.
- BEAN, G. E. 1997. *Eskiçağda Ege Bölgesi*. (İnci Delemen, Trans.), İstanbul: Arion yayınevi.
- BMC. *British Museum Catalogues of Coins*.
- BÉRARD, J. 1959. "La Migration Éolienne", *Revue Archéologique*, T. 1, pp. 1-28.
- CICERO. *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, VoL. 2. (Charles Duke, Trans.), London: Bell.
- ÇEKİLMEZ, M. 2019." Myrina Antik Kenti", *Aliağa ve Çevresindeki Antik Kentler Kyme, Myrina, Gryneion, Tisna, Elaia, Aigai, Larisa*, Ed. Murat Çekilmez, Aliağa Kent Kitaplığı 9, İzmir, pp. 43-62.
- ÇIZMELİ ÖĞÜN, Z. 2009. "Fare, Veba ve Apollon. Bir Kutsal Alanın Kuruluş Söylence İkonografisi", Ed. O. Tekin, *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World*, Ege Yayınları: İstanbul, pp. 113-122.
- DETHLOFF, C. R. 2003. *Corpus of Inscriptions of the Goddess Hestia*, The John Hopkins University, Doctoral Thesis, Baltimore.
- DOĞER, E. 1995. "Some Boundary Stones in Southern Aiolis", *Arkeoloji Dergisi*, III, 61-72.
- DOĞER, E. 1998. *İlk İskânlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi*. İzmir: Sergi Yayınevi.
- DOĞER, E. – SEZGİN, Y. 2019. *Aliağa ve Çevresindeki Antik Kentler Kyme, Myrina, Gryneion, Tisna, Elaia, Aigai, Larisa*, Ed: M. Çekilmez, Aliağa Kent Kitaplığı 9, İzmir.
- ERDAN, E. 2020. *Tisna-I: Tisna Antik Kenti'nde İlk Araştırmalar ve Gözlemler*, İzmir: Aliağa Kent Kitaplığı 14.
- ERDAN, E., YILMAZ KOLANCI, B. & TAŞPINAR, P. 2020. "Karahayıt (Aiolis) Arkeolojik Araştırmaları ve Olası Bir Açık Hava Kutsal Alanı", *Anadolu/Anatolia*, 46, pp. 1-23.

- ERKANAL-ÖKTÜ, A. - İREN, K. 2004. "Güney Aiolis Yüzey Araştırması 2003", *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1, pp. 259-270.
- ERSOY, Y. - KOPARAL, E. 2007. "Klazomenai Khorası ve Teos Sur İçi Yerleşim Yüzey Araştırması", *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3, pp. 47-70.
- FRÄNKEL, M. 1890-1895. *Die Inschriften von Pergamon*, Berlin, Verlag Von W. Spemann.
- HERODOTOS. *Historia, Tarih*. (M. Ökmen, Trans.), Türkiye İş Bankası Kültür yay.
- KAYA, E. 2019. *Aiolis'te Kültler*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KSENEPHON. *Hellenika, Yunan Tarihi*. (Suat Sinanoğlu, Trans.), Türk Tarih Kurumu.
- KÜLEKÇİ, I. – SANER, T. 2022. "Questioning a grid-planned settlement structure at ancient Larisa (Buruncuk)", *ITU A|Z Journal of Faculty of Architecture*, Vol.19, No. 1, pp. 23-33.
- LUDWICH, A. 1916. "Homerische Gelegenheitsdichtungen. Rheinisches Museum für Philologie", *Neue Folge*, 71. Bd, pp. 41-78.
- MALAY, H. 1992. *Hellenistik Devirde Pergamon ve Aristonikos Ayaklanması*. Bergama Belediyesi Kültür Yayınları.
- MATER, G. – SANER, T. 2023. "Quarrying and construction operations in Aeolian Larisa with a reference to "building technology" and "building economy", *ITU A|Z Journal of Faculty of Architecture*, Vol. 20, No. 1, pp. 219-231.
- ÖZTÜRK AKAN, F. – SANER, T. 2024. "Spiritual continuity and architectural transformations at Larisa's (Aeolis) sanctuary 'on the rocks'", *ITU A|Z Journal of Faculty of Architecture*, Vol. 21, No. 1, pp.m149-167.
- PAUSANIAS. *Pausanias Description of Greece*. (W.H.S. Jones, Litt. D., and H.A. Ormerod, Trans.). Cambridge: Harvard University Press, London, William Heinemann Ltd.
- PLINY. *Naturalis Historiae, The Natural History*, (H. Rackham, Trans.).
- POLYBIUS. *Historiae, The Histories*. (W. R. Paton, Trans.). Cambridge: Harvard University Press.
- RAMSAY, W. M. 1881. "Contributions to the History of Southern Aeolis", *The Journal of Hellenic Studies*, 2, pp. 271-308.
- RAGONE, G. 2008. "Temnos (Görece Kale - Southern Aeolis) Research Project: 2007 Report", *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Vol. 3, pp. 429-442.
- ROBERT, L. 1933. "Inscriptions d'Aiolide", *Bulletin de correspondance hellénique*, 57, pp. 492-504.
- ROSE, C. B. 2008. "Separating Fact from Fiction in the Aiolian Migration", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 77 (3), 399-430.

- SACKS, K. S. 1985. "The Wreathed Coins of Aeolian Myrina. Museum Notes", *American Numismatic Society*, 30, pp. 1-43.
- SAYCE, A.H. 1882. "Explorations in Aeolis", *The Journal of Hellenic Studies*, 3, 218-227.
- SCHWERTHEIM, E. 2009. *Antikçağ'da Anadolu*. (Nuran Batu, Trans.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- SEVIN, V. 2001. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: TTK yay.
- SEZGIN, Y. 2013. "Aiolis'de Bir Dağ Kenti: Aigai", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (5), pp. 95-116.
- SINANOĞLU, S. & TÜRKKAN, C. 1979. *Yunanca Uygulama Kitabı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- STEPHANUS BYZANTINUS. *Ethnica*, Berolini: Reimer.
- STRABO. *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*. (Adnan Pekman, Trans.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ŞAHİN, N. 2001. *Zeus'un Anadolu Kültleri*. Suna-Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Monografi Dizisi 2, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- TACITUS, *Annales. The Histories*. (C. H. Moore, Trans.), Cambridge: Harvard University Press.
- THOMSON, G. 1991. *Eski Yunan Toplumunu Üzerine İncelemeler Tarihöncesi Ege II*. (C. Üster, Trans.), İstanbul: Payel Yayınevi.
- VARDAR, S. & Yavaşlı, D. D. 2016. "Myrina Antik Kenti (Aliağa-İzmir) Çevresinde Paleocoğrafya Araştırmaları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (3), pp. 163-182.
- VON GERKAN, A. 1952. "Zur Belagerungsmauer von Plataiai", *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge*, 95. Bd., 4. H. 377-378.
- ÜNAL, E. 2009. "Greek, Roman, Byzantine, Medieval and Islamic Coins from the Excavations at Cyme, Aiolis, 1951-1954", *The Numismatic Chronicle (1966)*, 169, pp. 407-423.
- YÜKSEL, F. A. – AVCI, K. – ÇEKİLMEZ, M. 2018. "Gryneion Antik Kenti'nde Kültürel Mirasın Korunması Kapsamında Tapınak Temellerinin Araştırılmasında Arkeojeozik Çalışmalar", *Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Son Araştırmalar ve Disiplinler Arası Çalışmalar*, Ed. Murat Çekilmez - Emel Dereboylu Poulain - Emre Erdan, Aliağa Kent Kitaplığı 6, İzmir, pp. 299-310

Figures

Fig.1: Neonteichus Coin 3rd-2nd Centruy-BC. Source: https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=11&pid=9638#top_display_media (a.d. 07.03.2024).

478

OANNES
6 (2)

Fig 2: Temnos Coin Time of Valerian and Gallienus. Source: https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=12&pid=15360#top_display_media (a.d. 07.03.2024).

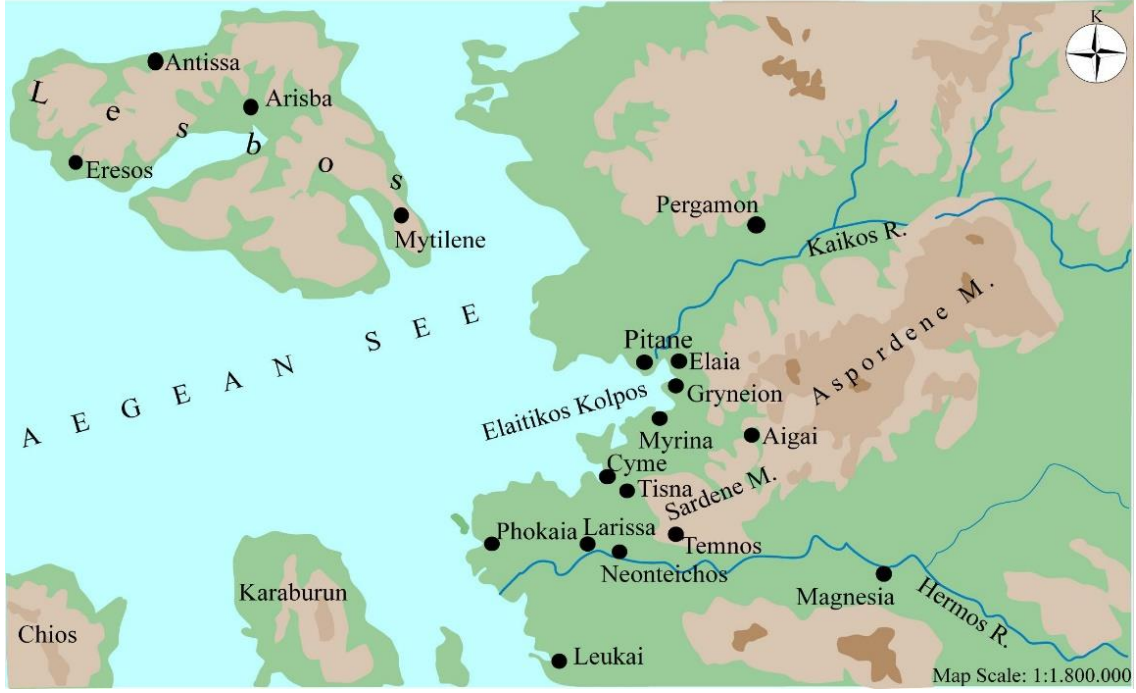

Fig. 3: Aeolis region and its surroundings.

480

OANNES
6 (2)

AUGUSTUS PERIOD BRIDGES OF CILICIA PEDIAS (PLAIN CILICIA)
CILICIA PEDIAS'IN (OVALIK CILICIA) AUGUSTUS DÖNEMİ
KÖPRÜLERİ

İlkay GÖÇMEN

Dr. / Türkiye
ilkay_gocmen@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8741-5545

OANNES

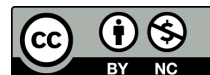
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **28.04.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **481 – 500**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1474873>

This article was checked by

Atıf – Cite as: GÖÇMEN, İ., “Augustus Period Bridges of Cilicia Pedias (Plain Cilicia)”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 481 – 500.

AUGUSTUS PERIOD BRIDGES OF CILICIA PEDIAS (PLAIN CILICIA)*

CILICIA PEDIAS'IN (OVALIK CILICIA) AUGUSTUS DÖNEMİ KÖPRÜLERİ

İlkay GÖÇMEN

Abstract

Cilicia, located in the southern part of Asia Minor, was historically divided into two distinct regions: Tracheia and Pedias, based on its topographic features. The term "Pedias" refers to the area extending from Soloi Pompeiopolis or the Lamos River to the Gulf of Iskenderun. Within this region, there are two stone bridges, attributed to the Roman period, that are situated close to each other and display similar architectural characteristics. The first bridge, known as the Kozan Bridge, is located in the Kozan District, while the second, called the Tozlu Bridge, is situated in the Kadirli District of Osmaniye.

The Kozan and Tozlu bridges share architectural similarities; however, uncertainties remain regarding their

Öz

Asia Minor'un güneyinde konumlanan Cilicia Bölgesi, antik dönemde topografik yapısına bağlı olarak Cilicia Tracheia (=Dağlık Cilicia) ve Cilicia Pedias (=Ovalık Cilicia) olarak iki ayrı bölge şeklinde değerlendirilir. Pedias; Soloi Pompeiopolis veya Lamos Nehri'nden başlayarak Alexandria Kat Isson'a yani İskenderun Körfezi'ne kadar uzanan alanı tanımlamak için kullanılır. Pedias sınırları içerisinde sergiledikleri mimari özellikler doğrultusunda Roma Dönemine atfedilen ve birbirine yakın mesafede konumlanan iki ayrı taşköprü yer almaktadır. Bu köprülerden ilki Adana'ya bağlı Kozan İlçesi'nde konumlanmakta ve Kozan (=Sis) Köprüsü adı ile anılmaktadır. İkinci köprü ise Osmaniye'ye bağlı Kadirli İlçesi'nde bulunmakta ve Orta Tozlu Köprüsü olarak isimlendirilmektedir. Çalışmanın

konusunu oluşturan bu iki köprü dışında yine yakın çevrede yer alan Adana

* This article has been taken and expanded from the PhD thesis titled "Bridges of the Cilician Region" written by me. This study was funded by Mersin University (BAP) Scientific Research Projects Unit with Project Number 2018-1-TP3-2847 and Mediterranean Civilizations Research Institute (AKMED) with Project Number KU AKMED 2018/T.1040. Gratitude to Mersin University BAP Unit and Mediterranean Civilizations Research Institute for their contributions.

precise dating. The objective of this study is to resolve these uncertainties. To achieve this, the architectural features of the two bridges will be compared analogically with other examples, both within the region and across distant geographies once under Roman control. In addition to architectural analysis, the study will also consider ancient building practices in Cilicia and the broader political context of the period to determine when and for what purposes these bridges were constructed.

Taşköprü üzerinde de benzer mimari nitelikler gözlemlenmektedir.

Kozan ve Orta Tozlu köprüleri, mimari özellikler bakımından benzerdir. Ancak her iki köprünün de tarihlemesinde belirsizlikler söz konusudur. Bu çalışmanın amacı, adı geçen iki köprü tarihlenmesi konusundaki belirsizlikleri açıklığa kavuşturmadır. Bu amaç doğrultusunda adı geçen iki köprünün mimari özellikleri hem bölgedeki hem de Roma'nın egemen olduğu uzak coğrafyalardaki diğer köprü örnekleri ile analogik açıdan kıyaslanacaktır. Mimari özelliklerin yanında antik dönemde Cilicia'da gerçekleştirilen yapı çalışmaları ve siyasal süreci de dahil ederek köprülerin ne zaman ve hangi amaçla inşa edildiklerini gerekçeleri ile birlikte ortaya konulacaktır.

Keywords: Stone bridge, Cilician Region, Cilicia Pedias, Anazarbus, The Early Imperial Period.

Anahtar Kelimeler: Taş Köprü, Cilicia Bölgesi, Cilicia Pedias, Anazarbus, Erken İmparatorluk Dönemi.

Introduction

The region in the south of Asia Minor, stretching from Alexandria Kat'Isson (=İskenderun) in the east to Korakesion (=Alanya) in the west, is called 'Cilicia'.¹ This large geographical area is considered, in Strabo's account, topographically in two distinct parts: the Rugged (Cilicia Tracheia) and the Plain (Cilicia Pedias).² Lamos River,³ or Soloi Pompeiopolis constitute the border between these two areas named *Tracheia* and *Pedias*.⁴ The northern border of the region is defined by the Taurus Mountains, and the southern border by the Mediterranean (Fig. 1).

¹ Hdt., *Historia*, I. 28, 72, 74, II.17, 34, III. 90. V. 52, 108. VI. 43, 95, VIII. 14. IX.107, for the origin of the name Cilicia, also see Hdt., *Historia*, VII. 91; Ksenophon, *Anabasis*, II. 11-25; Arr., *Anabasis*, II. 4.2-9. 6.1-5; Str., *Geographika*, XIV. 5.1, XIV.5.3, XVI.5.19.

² Str., *Geographika*, XIV.5.1.

³ Erzen, 1940:12-13; Durukan, 2004: 40; Str., *Geographika*, XIV.5.1, 5.8.

⁴ There is an uncertainty about the border separating the region into, as stated by Strabo, the rugged and the plain Cilicia. The ancient historian mentions this border to be the Lamos River in one chapter, and Soloi in another. For the mention of Soloi as the border, see Str., *Geographika*, XIV.5.1, 5.8. For the mention of Lamos River as the border, see Str., *Geographika*, XIV.5.6.

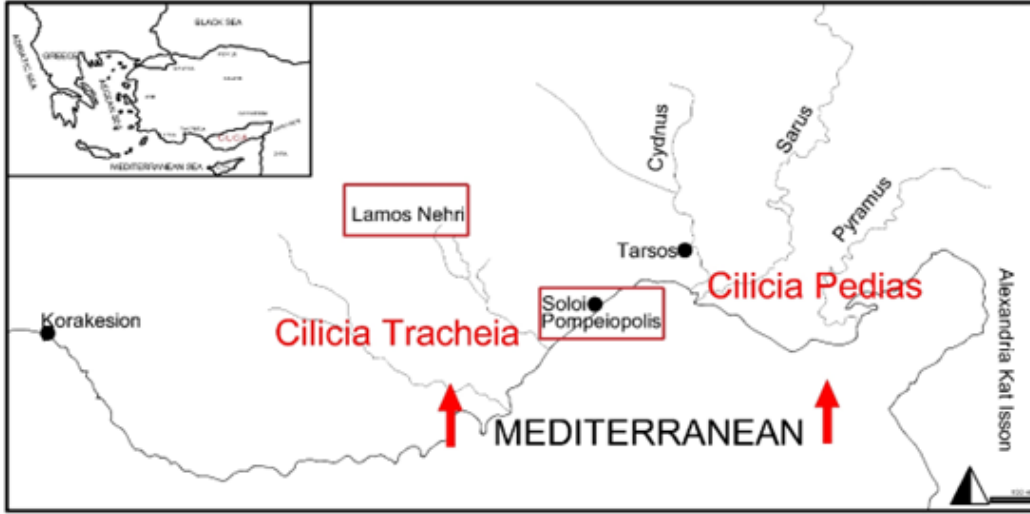

Figure 1. The Map of Cilicia Region (Drawing: İ. Göçmen)

A multi-arched stone bridge is located in Kozan District, which is in Cilicia's plain section and once called Sision or Sis, in the Province of Adana.⁵ Although it is suggested that the structure, which provides passage over the Kilgen Stream, was built during the Roman Period,⁶ no precise dating was offered for it so far.

The second stone bridge discussed in this study is located in Kadirli District of Osmaniye Province and was built over the Kandak Stream. The structure, named Orta Tozlu Bridge and associated with the Roman Period, is situated approximately 1.5 km southeast of the ancient city of Anazarbus, which was the metropolis of the region for a long time.⁷ Like the Kozan Bridge, it is uncertain when and for what reason it was constructed.

Kozan and Orta Tozlu bridges are generally attributed to the Roman period. However, there is no clear dating suggestion for either bridge. In fact, there are very few studies on these two bridges. A general definition was made about the first construction date of the Kozan Bridge, which was discussed by A. Kütük, and the Roman Period is generally recommended for the first construction date. In the study conducted by Kütük, the late phases of the structure are mainly discussed.⁸ Orta Tozlu Bridge was previously examined by M. H. Sayar. In the section where Sayar discusses a milestone dated to the beginning of the 3rd century AD, he also briefly mentions the bridge extending on the east-west axis on the road from Anazarbos to Hierapolis Kastabala, and does not suggest a clear dating.⁹

The main problem of this study is when and for what purpose the Kozan and Orta Tozlu bridges were built. At this context, a comprehensive

⁵ Hild – Hellenkemper, 1990: 413.

⁶ Kütük, 2009: 9.

⁷ Sayar, 1992: 205; Sayar, 2019, 161.

⁸ Kütük, 2009: 8-16.

⁹ Sayar, 1992: 205.

examination of the architectural features of both bridges is required. It is also highly important to identify other bridges of similar architectural styles constructed in other territories under the Roman control, for the dating of these bridges. The two bridges have similar architectural features. However, these bridges are different from the examples located in the region such as Yeniurt Bridge¹⁰, Mergin Valley Bridge¹¹, Hebilli Akdam Bridge¹², Misis Bridge¹³, Tarsus Bridge¹⁴ and Iustinianus Bridge¹⁵. On the other hand, these two bridges are closely similar to Adana Taşköprü, which is the subject of another study, in terms of architectural features¹⁶. Therefore, an analogical evaluation will clarify the question of when these two bridges were built (Fig. 2). The main point that makes the study unique and distinguishes it from similar ones is the comparison of the bridges discussed with examples from both the region and distant geographies.

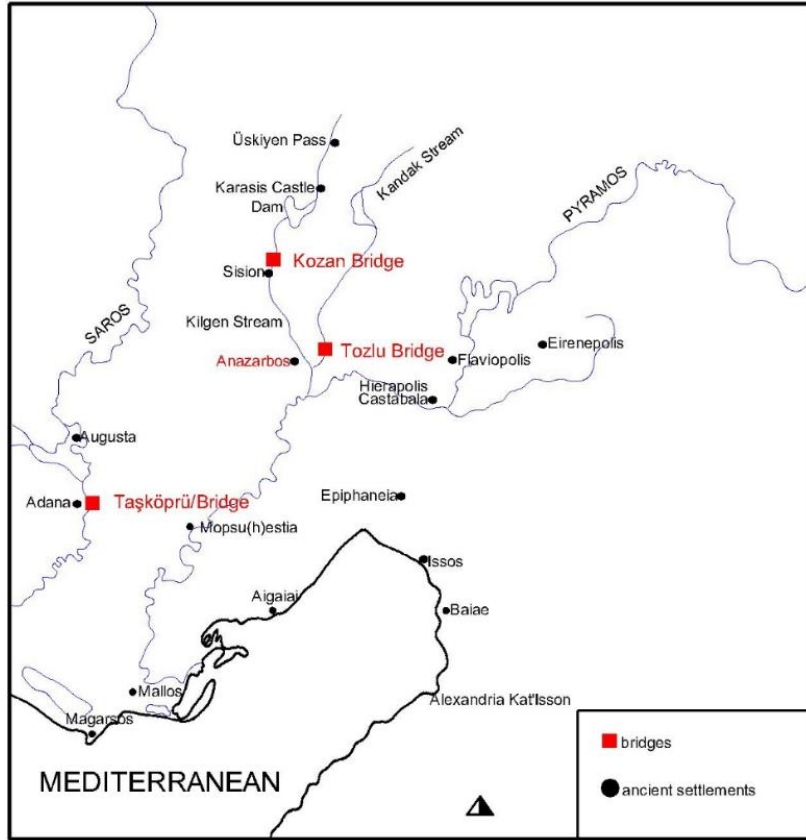

Figure 2. The Kozan and the Tozlu Bridge on the Map (Drawing: İ. Göçmen)

¹⁰ Göçmen, 2021: 174-176.

¹¹ Göçmen, 2021: 178-184.

¹² Göçmen, 2021: 260-263.

¹³ Durukan-Göçmen, 2023: 95-96.

¹⁴ Göçmen, 2022: 307-326.

¹⁵ Göçmen-Durukan, 2021: 346-358.

¹⁶ Göçmen, 2022: 273-288.

Architectural Evidence of the Original Construction Phase of the Kozan Bridge

Associated with the Roman Period, an eight-arched monumental bridge is located within the borders of Kozan District that is approximately 65 km northeast of Adana Province.¹⁷ The ruins of a settlement that was well-established during its Armenian Period (Armenian Kingdom of Cilicia) rests in Kozan, which was known as Sision in ancient times.¹⁸ The bridge is situated in the center of this settlement. Although closed to vehicular traffic now, it is still in use for pedestrians (Fig. 3).

Figure 3. The Upstream Façade of Kozan Bridge (Photo: İ. Göçmen)

Among the eight arches of the bridge, only the third and the fourth arches from the west on the upstream façade still serve their purpose. The remaining six arches have no function due to soil build up. Following the construction of Kozan Dam Lake in the northeast of the district, the waters of the river over which the bridge was built must have decreased, rendering the arches nonfunctional.

Kozan Bridge runs in the east-west direction. Its deck is approximately 70.00 m in length and 6.00 m in width. Some repair work, using small sized

¹⁷ Unless otherwise stated, all information provided herein on the Kozan Bridge will be from the upstream façade. Also, the architectural drawing of the bridge and most of the photographs used are from the upstream façade.

¹⁸ Hild – Hellenkemper, 1990: 413-414.

stones, is observed on the upper parts of the spandrel walls of the structure. Large, well-dressed local limestone blocks of various dimensions, which are 0.51 x 0.85 m, 0.51 x 1.03 m and 0.50 x 1.20 m, were used throughout the bridge. In the sections associated with the original construction throughout the structure where the *Opus quadratum* technique is clearly evident, the arch stones are radially set, and have an average height of 1.20 m.

The façade of the bridge, along with its flat deck, presents a rectangular form as a whole. The structure, which consists of eight main and three discharging arches, has semicircular arches in sections associated with its early phase. The bridge's second, fourth, fifth, seventh and eighth arches from the west are semicircular in form (Fig. 4).

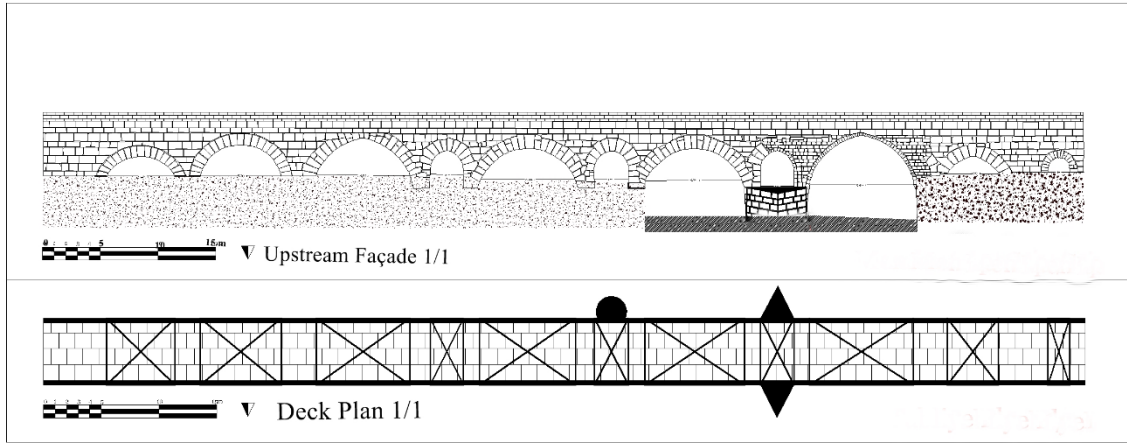

Figure 4. The Upstream Façade and the Deck Plan of the Bridge (Drawing: İ. Göçmen)

The second arch of the bridge displays a semicircular design and has a span of 4.99 m. The arch whose lower part is filled with soil build-up, currently measures 2.54 m in height. The fourth arch, which displays the same form, has a span of 8.90 m and a height of 6.80 m. Spanning over the current axis of the Kilgen Stream, it is one of the two arches that still serves its bridging function. The fifth arch of the structure, along with the other arches in the east, was filled with soil and lost its function. The said arch measures 8.22 m in span, and 2.71 m in height. The seventh arch on the east side of the structure has a span of 7.50 m and a height of 2.40 m. The last arch on the east is similar to the previous arches with its semicircular arch form. It measures 6.40 m in span and 1.85 m in height.¹⁹

Discharging arches were placed on the piers on which the semicircular arches associated with the original construction rest. A total of three discharging arches, two of which are semicircular, were observed on the piers that support, starting from the west, the third and the fourth, the fourth and the fifth, and the fifth and the sixth arches (Fig. 4). The first discharging arch on

¹⁹ All the semicircular arches of the bridge must have had the same dimensions as the still-functional fourth arch. It is not possible to see the original ground on which the arches rest and therefore take exact measurements, due to the earth fill in this area that now serves as a parking lot.

the west side of the structure rests on the pier between the third and fourth arches, which continue to serve their purposes. Designed in the form of a pointed arch, this discharging arch has a span of 3.09 m and a height of 3.36 m. However, the three rows of radial arch stones that reach heights up to 1.20 m on the east side of the arch face differ from the rest of the arch. This fact verifies that at a later phase this part of the structure underwent a serious repair. In other words, the discharging arch, which was originally a semicircle and formed by radial arch stones, must have been repaired using diagonal and approximately 0.50 m high arch stones (Fig. 5).

Figure 5. Discharging Arch in the West (Photo: İ. Göçmen)

The other two discharging arches of the bridge, unlike the first example, have semicircular forms. These two small arches, situated between the piers supporting the fourth and the fifth arches, and the fifth and the sixth arches of the structure, both measure 3.09 m in span and 3.36 m in height. Radially arranged and approximately 1.20 m high arch stones were also used in both discharging arches. The same form and arch stone dimensions are observed on the structure's true arches that are designed in the form of a semicircle. In addition, these two openings are harmonious with the semicircular true arches, and the arches and the discharging arches appear to be interlocked.

Two triangular cutwaters, one on the upstream and one on the downstream façades, are situated on the pier that supports the structure's third and fourth arches which are still functional. The fact that these cutwaters, which display the same design and dimensions, are situated below the springing line is considered to be a period feature.²⁰ This feature becomes

²⁰ Alaboz, 2008: 14.

more pronounced at the bridge examples of the Roman Period. Additionally, another cutwater on the downstream façade, which is level with the springing line, is situated on the pier on which the fifth and the sixth arches rest. However, unlike the other two examples, this cutwater has a rounded form.

Along with the circular arch form and the other features mentioned above, different arch designs were also observed on the structure. These differences provide evidence of the repairs that the bridge has undergone since its original construction.

Architectural Evidence of Repairs on the Kozan Bridge

Kozan Bridge's various other arch designs that are seen besides the semicircular arches associated with the original construction phase, as well as the differences in workmanship and the used materials indicate that the structure had seen some repairs during different periods. First of all, the sixth arch on the east side of the structure, unlike the other arches, displays a flattened pointed arch design. That said, it is observed that stones from the early phase were employed on the arch and the inner face of its vault. Arch stones reach heights up to 1.20 m in the lower parts of the arch face, whereas at the upper part the arch stones measure 0.60 cm in height. Therefore, the lower parts of the sixth arch look in harmony with the dimensions of the arch faces observed throughout the structure, and are associated with the structure's original construction. The difference observed in the arch stones on the arch's upper part proves that the arch, which was originally semicircular, was restored as a flattened pointed arch during the repair work. In other words, after the original construction, this arch must have been partially repaired. In addition, the shift in the axis at the upper part of the arch and the spandrel wall supports the idea of a repair (Fig. 6). Another observation that supports the idea of a repair is the fact that this arch, unlike other arches, has girder holes in its vault. The girder holes, which were used for centering, is associated with the repair done on the sixth arch (Fig. 7).

Figures. 6-7. Details of the Sixth Arch and the Vault (Photo: İ. Göçmen)

Besides the sixth arch, the third arch of the bridge also exhibits some differences in form, use of material, and workmanship. This arch, which is one of the two still functioning sections of the bridge, displays a design similar to the narrow-pointed arch form known as the five-centered (*penci*) arch.²¹ It measures 9.46 m in span and 6.92 m in height. While the average height of the arch faces in rest of the structure is 1.20 m, it is 0.31 m for this arch, rendering the arch face considerably narrow. The most significant detail here is that the shape of the arch stones are diagonal, not radial. Also, small-sized block stones, measuring 0.30 m x 0.45 m on average, were employed on the spandrel walls around this arch. In this respect, the said stonework differs from that of the rest of the structure. The difference in phases is also apparent on the discharging arch located to the east of the third arch and designed in the form of a pointed arch. As mentioned before, while small stones were used in this small arch, particularly on its side near the western part of the third main arch, radial arch stones reaching heights up to 1.20 m were employed in its first three rows on the opposite side. Consequently, it is concluded that the third arch of the bridge completely, and the discharging arch on its east partially have collapsed. The part of the bridge in question must have undergone a major repair at a later phase after the collapse (Fig. 8).

Figure 8. Detail of the Third Arch of the Bridge (Photo: İ. Göçmen).

Like the third and the sixth arches of the bridge, the first arch on the west side from the upstream façade also differs from the rest. A considerable part of this arch is now below ground. In its current state, the arch measures 1.89 m in span and 1.35 m in height. The height of the arch face is 0.52 m.

²¹ Alioğlu, 1991: 53, 61; Çulpan, 2002: 7.

The spandrel wall between the first arch, which displays a different design, and the second arch to its east is approximately 5.00 m long. In other words, the first arch is constructed further away from the second arch to its east. Therefore, the first arch must have been added to the structure at a later phase and had a function similar to that of a flood arch. To put it more clearly, a wide spandrel wall runs between this arch and the second arch, separating the first arch from the others.

Finally, the stonework extending between the extrados of the arches and the bridge deck shows that the spandrel walls of the structure were raised higher at a later phase. In fact, the upper two rows do not maintain unity with the walls of the structure's lower parts in both size and workmanship.

Architectural Evidence of the Original Construction Phase of the Orta Tozlu Bridge

Orta Tozlu Bridge, approximately 24 km southeast of the Kozan Bridge (Fig. 2), is located within the borders of the modern-day Osmaniye Province, in the east of the rural settlement of Tozlu Neighborhood that is about 21 km southwest of Kadirli District of Osmaniye. The structure underwent some restoration between 2012 and 2013, and continues to cater to both pedestrian and vehicular traffic today. The structure is named the Orta Tozlu Bridge, after the nearby small rural settlement.

The ancient city of Anazarbus is located approximately 1.5 km east of the bridge, which consists of two main arches and one discharging arch. Anazarbus was one of the significant metropolises of Cilicia *Pedias*. The bridge, which is situated near this ancient settlement, provides passage over a small watercourse known as Kandak Stream. The Tozlu Bridge lies in northwest-southeast direction. The deck of the structure measures 25.75 m in length and 4.90 m in width. The *Opus quadratum* technique is evident throughout the walls (Fig. 9).

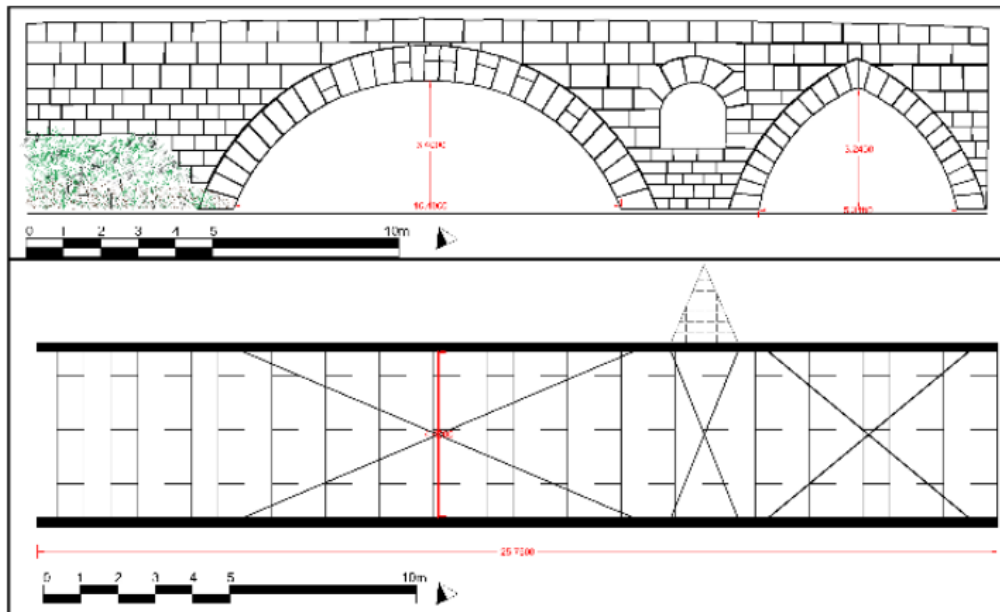

Figure 9. Downstream Façade of the Tozlu Bridge (Drawing: İ. Göçmen)

Square cut stone blocks of different dimensions, which are 0.90 x 0.35 m, 0.75 x 0.35 m and 0.59 x 0.35 m, were used in the construction of the spandrel walls as well as the inner face of the vaults and the arches. The two arches of the bridge display two different designs. On the northwest side from the downstream façade,²² the bridge starts with a stretch of approximately 4.50 m wide spandrel wall. Next is the first arch in the form of a semicircle. The measurable height of this arch, which is 10.40 m in span, is 3.40 m. The average height of the arch face is 1.00 m in the first arch. The stones used in the arch face are radial in form. There is no distance between the extrados of the arch and the deck. More precisely, the deck of the bridge runs right over the keystone. Next to the first arch is the middle pier on which the second arch of the bridge rests. A semicircular discharging arch is situated on the pier. This discharging arch, which displays an interlocked appearance with the first arch to its northwest, measures 1.77 m in span. The height of the discharging arch is 1.75 m. As was on the first arch, the average height of the arch face is 1.00 m on this discharging arch. The radial arch stones, some shorter than others, are not uniform in length. In other words, the façade of the arch exhibits a *rustic* appearance. This discharging arch rests on the upstream façade on a triangular cutwater that does not continue beyond the arch's springing line. The cutwater, which projects outward approximately 2.00 m on the upstream façade, measures 2.20 m in height (Fig. 10).

Figure 10. Detail of the First Arch and the Discharging Arch (Photo: İ. Göçmen)

²² Unless otherwise stated, all explanations, drawings and photos provided herein on the Orta Tozlu Bridge will be from the downstream façade. The upstream façade could not be examined due to dense vegetation and alluvial deposit.

Architectural Evidence of Repairs on the Orta Tozlu Bridge

Unlike the semicircular form of the first arch, which is associated with the original construction of the Orta Tozlu Bridge, the second arch is a flattened pointed arch. The different design of this arch can be explained by repair works carried out in later phases. The arch measures 5.34 m in span and 3.24 m in height. The height of the arch stones vary up to 0.79 m. In this respect, the different sizes of the arch stones do not show consistency with the stone sizes used in the first arch. The second arch of the bridge differs from the first arch both in form, and its measures of span and height (Fig. 11). The second arch is relatively narrower and flatter. As a result, a slight slope occurs in the southeast of the bridge deck, which is similar in looks to the practice called *harpušta* (coping),²³ that became more pronounced in the late period bridge architecture.

Figure 11. Second Arch of the Bridge (Photo: İ. Göçmen)

General Evaluation and Conclusion

Five of the eight main arches as well as two of the three discharging arches of the Kozan Bridge discussed here are designed in semicircular form. At Orta Tozlu Bridge, the first arch and the discharging arch display semicircular designs. The same or similar dimensions of the semicircular arches, despite the partial changes the structures have undergone as a result of the repairs, give the façades of both structures as a whole a rectangular appearance. In both bridges, the stones on the arch faces that are associated

²³ Bektaşoğlu, 2013: 105. A word of Persian origin, *harpušta* consists of “*har*”, which means donkey, and “*pušta*”, which means back. It is used to describe the slope formed at the center of the bridge deck.

with the original construction phase are radial. Another common feature observed in these structures is that the distance between the arches and the deck are very narrow to none. The semicircular arch form was widely used at the Roman Period bridges.²⁴ The dimensions of span and height of the arches designed in this form are the same or similar to one another. While this enables the deck to run straight, it also gives a rectangular form to the façade of the bridge. In addition, features such as the use of *opus quadratum* technique, the radial form of the arch stones, and little to no distance between the extrados and the deck are considered as the criteria for the bridges of the period.²⁵ All these characteristics associated with the bridges of the period are also found on the aforementioned bridges that are the subject of this study. However, on both bridges, there are indications of repairs realized after the original constructions. It is observed that the features associated with the Roman Period are partly changed as a result of these repairs. It is understood, at this point, that the original construction of both Kozan and Orta Tozlu Bridges were carried out during the Roman Period. However, it is also apparent that the damaged or collapsed sections of these structures were repaired or rebuilt in later phases in a way that reflects the architectural understanding of the periods of these later phases.

Identifying the Roman Period as the construction date for the two bridges discussed here is a highly vague statement. It could be possible to narrow down the proposed dates for both structures by examining their architectural features in detail. An architectural feature that stands out in both structures clarifies the question of when the structures might have been built. Many bridges known to be built during the Roman Period have no discharging arches. However, discharging arches were used at both the Kozan and the Orta Tozlu bridges. Both bridges have discharging arches situated on bridge piers and, in this regard, differ from the other bridges of the period, except for one. In fact, the arches of the same kind stand out at the bridge called Adana Taşköprü as well, which is the subject of another study in which it has been proposed that the structure was dated to the Augustan Period.²⁶ In addition, such arches are also seen on the piers of various bridges located in different geographical areas that were ruled by the Romans.

The numerous bridges with discharging arches located in the geographical areas under the Roman control serve as a starting point for the dating of the Kozan and the Orta Tozlu bridges. The first of these examples is *Pons Mulvius*, which was originally built in 109 BC and, according to records, had undergone a major repair in the 1st century AD.²⁷ The *Pons Fabricius*, which was built in 62 BC and has an inscription dated to 21 BC regarding its repair, is similar to these two bridges in terms of discharging arches.²⁸ Another similar bridge over the Tiber River is *Ponte Rotto*, whose first construction was

²⁴ Tyrrell, 1911: 24; Gazzola, 1963b: 33; O'Connor, 1993: 163-164; Beyer, 2012: 10; Staccioli, 2003: 113; Sonavane, 2014: 37.

²⁵ O'Connor, 1993: 166; Staccioli, 2003: 111; Wheeler, 2004: 146; Strickland, 2010: 24; Gençer – Turan, 2017: 192.

²⁶ Göçmen, 2022: 276-280.

²⁷ Balance, 1951: 80-83; O' Connor, 1993: 65.

²⁸ O'Connor, 1993: 66; Taylor, 2002: 6.

dated to 179 BC. It is suggested that *Ponte Rotto* was rebuilt during the Augustan Period.²⁹ *Ponte Pietra*, which is located in the north of Italy and is said to have undergone a major repair, also has discharging arches, and it is suggested to be constructed during the Augustan Period.³⁰ Discharging arches were used also in *Pont Julien* in France whose construction, due to its name, is associated with Caesar.³¹ It is also suggested that this bridge was built sometime between the 1st century AD and the beginning of the 2nd century AD.³² Another example located in France is called the Sommières Bridge. Its original construction is considered to be done during the Tiberius Period.³³ The same feature stands out also in a structure located in Spain and called the Merida Bridge, and although it has gone through different construction phases, the sections with the discharging arches are considered to be built in the Augustan Period. Also, the Merida Bridge has rounded cutwaters on the downstream façade between its ten arches that are associated with the Augustan Period, like the one on the downstream façade of the Kozan Bridge.³⁴

As is apparent from the dates provided for the above examples, which are mentioned due to their similarities with the two bridges discussed here, discharging arches on massive bridge piers were commonly used particularly in the Early Roman Imperial Period. Here, it is important to understand Rome's interest in and the actions it took towards the Cilicia Region during that time. The close relations of the Roman Republic with the Cilician region was established within the scope of Pompeius' campaign against the pirates. After eliminating the pirate threat, Pompeius repopulated Anazarbus and its neighboring cities.³⁵ The beginning of the architectural structuring, which emerged in the context of Rome's efforts to consolidate its control over the region, is associated with King Archelaos process in Cilicia Tracheia. A Roman temple located in Elaiussa Sebaste is dated to the Augustan period by associating it with the political events of the period, the architectural style and the materials used.³⁶ Also, the claim that garrison colonies were established in Cilicia during the period of Caesar sheds light on the significance of Cilicia for the Roman Republic.³⁷ Another important event was the appointment of King of Cappadocia, Archelaus, as the vassal king of the mountainous part of the region during the Augustan Period.³⁸ Augustus also appointed Athenodoros, who was his preceptor and a native of Tarsus, as the head of the government

²⁹ Gazzola, 1963b: 33.

³⁰ Gazzola, 1963a: 32-43. – O'Connor, 1993: 93- 94.

³¹ Regarding the argument that the bridge called Pont Julien was named after Iulius Caesar, see Gazzola, 1963b: 127-128.

³² O'Connor, 1993: 96-97.

³³ Gazzola, 1963b: 127; O'Connor, 1993: 97-98.

³⁴ The sections of the Merida Bridge associated with the period of Trajan have inscription on them. Regarding the absence of discharging arches at these sections, see Gazzola, 1963b: 121-122; O'Connor, 1993; 106-107.

³⁵ Hild – Hellenkemper, 1990: 154; Tobin, 1999: 381; Sayar, 1999: 373.

³⁶ Kaplan, 2009: 25- 26.

³⁷ Levick, 1967: 4.

³⁸ Str., *Geographika*, XIV.5.6.

of Tarsus, which was one of the most significant cities of the region.³⁹ All this is evidence Rome's increasing interest in the region.

At the beginning of the Early Roman Imperial Period, Cilicia *Pedias* was under the rule of the Dynasty of Tarcondimotus. The dynasty controlled the plain region on behalf of Rome, like in the case of the mountainous region. The dynasty, of which Tarcondimotus I who was of pirate origin was a member, allied itself first with Pompeius, then later with Marcus Antonius, during the Roman civil wars.⁴⁰ The dynasty, which established friendly relations with Rome, ruled the lands of *Pedias* in the name of Rome, from 69 BC to 17 AD. Cicero, the proconsul of Cilicia in 51 BC, referred to Tarcondimotus as “*the most devoted friend of the Roman people*”.⁴¹ It is known that afterwards the Dynasty of Tarcondimotus aided Marcus Antonius during the civil war between Octavian (Augustus) and Marcus Antonius. However, the dynasty was later pardoned by Octavian who returned the kingdom to Tarcondimotus II Philopator, the son of Tarcondimotus I.⁴² Augustus' visit to Anazarbus in 19 BC also proves how strong the ties were between the dynasty and Rome. Following this visit, Anazarbus was renamed as “*Caesarea*”, in Augustus period. The change of name was reflected on both coin legends and accounts from ancient sources.⁴³ The research conducted at the archaeological sites in and around Anazarbus, which was located within the realm of the Tarcondimotus Dynasty, also provides evidence of the changes that took place during the Augustan Period. It is proposed that settlers might have been relocated from the mounds of Sirkeli and Tatarlı to Anazarbus, which was refounded by Augustus with the cooperation of the dynasty. This proposal is also supported by the fact that the archaeological artifacts found in the two mounds dates back no further than the Augustan Period. It is also considered that Anazarbus was refounded because it was located on the route to Üskiye Pass, and that, consequently, the city gained power in terms of military, administrative, and commercial activities in the following times.⁴⁴ Here, it could be suggested that Cilicia *Pedias* has seen major improvements in the context of urbanization, commercial activities, and infrastructure works, during the Augustan Period.

Based upon their architectural features, the bridges of both Kozan and Orta Tozlu are considered to be constructed initially during the Roman Period. These structures are also similar in that both have discharging arches on their bridge piers. Same kind of arches are seen on Adana Taşköprü as well, which is located within the borders of the same region as the bridges. On this basis, the dating for the original construction of Taşköprü was proposed as the Augustan Period.⁴⁵ The Kozan and Orta Tozlu bridges' discharging arches are only evident in the sections that belong to the original phase. Therefore, it is highly possible to view this architectural feature as a period characteristic.

³⁹ Str., *Geographika*, XIV.5.14.

⁴⁰ Tobin, 1999: 381- 385.

⁴¹ Treggiari, 1996: 16.

⁴² Tobin, 1999: 384-386.

⁴³ Plin., V. 22; Head, 1887: 598-599; Hild – Hellenkemper, 1990: 179; Sayar, 1999: 377.

⁴⁴ Durukan, 2015a: 246-247; Durukan, 2015b: 2-5.

⁴⁵ Göçmen, 2022: 276-280.

There could be two reasons for using this arch form in both of the bridges. This arch form could have been embraced as an architectural solution primarily to lighten the weight of the massive bridge piers. It could also be considered to serve a functional purpose, such as protecting the bridge piers from more damage when it floods.

The discharging arch form is encountered also on the bridges of different geographical territories controlled by Rome, such as Italy, Spain, and France. Moreover, these structures are suggested to be dated to a time between the Late Roman Republic and Early Roman Imperial Period. Here, the status of Cilicia *Pedias* in the early phase of the Roman Imperial Period becomes significant since it is the region the bridges discussed here are located. It is noteworthy that during this time Augustus, with the cooperation of the Tarcondimotus Dynasty, has refounded Anazarbus with commercial needs in mind. The transportation network of Anazarbus, which was refounded considering military needs in addition to becoming a commercial center as a result of the foresight and initiative of Augustus, must have been a determining part of this planning as well. Therefore, Kozan Bridge must have been built in order to transport the commercial goods coming from the east into inland Asia Minor via the Üskiye Pass. It can be suggested that the Orta Tozlu Bridge, located 1.5 km southeast of Anazarbus, was built, besides being a part of this commercial network, to provide a connection between Anazarbus and, situated to its northeast, Flaviopolis.⁴⁶ In addition, the fact that Anazarbus was used in the following period as a military base during the Parthian expeditions suggests that these bridges might also have been built for military purposes.

Both bridges have sections associated with repairs that were done after the original construction. Kozan Bridge's sixth arch on the east from the upstream façade and the Orta Tozlu Bridge's second arch on the southeast both display the flattened pointed arch form. The arches designed in this form could be associated with the Armenians,⁴⁷ who once inhabited Cilicia *Pedias*.⁴⁸ Moreover, arches of the same design were used in the Sis Castle located to the east of the bridge, and in Armenian architecture in general.⁴⁹ Therefore, it could be proposed that some sections on both bridges were repaired between the 11th and the 14th centuries. Another different design on the Kozan Bridge is seen on the first and the third arches on the west from the upstream façade. The fact that the first arch was constructed lower and narrower than the other arches, and that it was situated further away from the other sections of the structure, as well as the different height of its arch face all bring to mind that this arch might have been used as a flood arch. Flood arches are seen in

⁴⁶ Magie, 1950: 1440.

⁴⁷ Hançer, 2016: 288-291.

⁴⁸ The eighth and the eleventh arches of Adana Taşköprü also display the same form. Moreover, stylized antithetic lions, which were employed on Armenian pennants and coins, were found in relief on the eleventh arch. For detailed information, see Göçmen, 2022: 280.

⁴⁹ Flattened pointed arches were also employed in the Seven Churches in Van, which is associated with the Armenian Kingdom. See Özcan 2010: 45. The Armenian Kingdom had established a strong dominance over Cilicia *Pedias*, which also included Anazarbus and Kozan. See Hançer, 2016: 289-290.

bridges from the Seljuk and Ottoman periods.⁵⁰ Similar to the first arch, the form of the third arch on the west side from the upstream façade is different in design. This arch, together with the discharging arch on its east, differs from most of the structure with its narrow-pointed arch design. In previous years, an inscription bearing the date 1776 and a tulip figure were discovered on the downstream façade of this arch.⁵¹ This important discovery shows that the bridge underwent some large repairs, first during the Armenian Kingdom, and then later in the 18th century.

As a result, based on the architectural features, the historical events, and the archaeological data collected from the settlements of the region, it could be suggested that the Kozan and the Orta Tozlu bridges were originally constructed during the Augustan Period. Both structures must have been designed as parts of the same plan to meet military and commercial needs. The accuracy of this planning was attested when Anazarbus later became a metropolis that can rival in size the capital of the region, Tarsus. The Cilicia Region, which connects Asia Minor and Mesopotamia, features two important passes between high mountains. One of them is the Gülek Pass and the city of Tarsus lies to its south. The second one is the Üskiyen Pass and the city of Anazarbus is located to its south. Consequently, their locations and said passes must also have played a decisive role in the planning of the transportation network of these cities, and the bridges must have been built, driven by military and commercial needs, to overcome the geographical barriers that interrupted the roads.

Bibliography

Ancient Sources

- Arr. *Anab.* (=Arrianos, *Anabasis*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Arrianos, *Alexandrou Anabasis*, Çev.: Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2005.
- Hdt. (=Herodotos, *Historia*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Tarih*, Çev.: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Plin. (=Pliny The Elder, *HN*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny, *The Natural History*, Trans.: John Bostock & Henry Thomas Riley, The Natural History of Fishes, London 1855.
- Str. (=Strabon, *Geographika XII-XIII-XIV*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Geographika*, Çev.: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

⁵⁰ Tunç, 1978: 8.

⁵¹ Kütük, 2009: 10.

Modern Kaynaklar

- ALİOĞLU, E., F., 1991. *Geleneksel Yapı Elemanları*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ALABOZ, M., 2008. *Mimar Sinan Köprülerinin Güncel Durum Değerlendirmesi ve Kapuağası Köprüsü Restorasyon Projesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- BALLANCE, M. H., 1951. “The Roman Bridges of The Via Flaminia”, *Papers of The British School at Rome* 19, pp. 78 – 117.
- BEYER, L., 2012. *Arched Bridges*, University of New Hampshire, Unpublished Honor Thesis, Durham.
- BEKTAŞOĞLU, M., 2013. *Anadolu Şehrinin Su Yapıları*, Aski Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- ÇULPAN, C., 2002. *Türk Taş Köprüleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- DURUKAN, M., 2004. “Olba Bölgesinde Kullanılan Polygonal Duvar Tekniği”, *Anadolu Anatolia* 26, pp.39 – 63.
- DURUKAN, M., 2015a. “Geç Antik Çağda Doğu Akdeniz’deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolunun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia’daki Diğer Kanıtlar”, *ADALYA XVIII*, pp. 241– 257.
- DURUKAN, M., 2015b. “Anazarbus, Aegeai ve Tarsus Kentlerinin Ticaret Yollarıyla Bağlantısı”, *Çukurova Araştırmaları Dergisi* 1, pp. 1– 7.
- DURUKAN, M. – GÖÇMEN, İ., 2022. “The Construction Date of the Misis Bridge”, *GEPHYRA* 23, pp. 87-100.
- ERZEN, A., 1940. *Kilikien Bis Zum Ende Perserherrschaft*, Universität Leipzig, Nicht Veröffentlichte Dissertation These, Leipzig.
- HANÇER, E., 2016. “Kilikya Ermeni Prensligi’nin İkinci Başkenti Anazarva”, *ADALYA XIX*, pp. 283 – 314.
- HEAD, B. V., 1887. *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*, Clarendon Press, Oxford.
- HILD, F. – HELLENKEMPER, H., 1990. *Kilikien und Isaurien TIB V*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- GAZZOLA, P., 1963a. *Ponti Romani: Ponte Pietra*, Leo S. Olschki, Firenze.
- GAZZOLA, P., 1963b. *Ponti Romani, Contributo Ad Un Indice Sistemico Con Studio Critico Bibliografico*, Firenze.
- GENÇER, F. U. – TURAN, M. H., 2017. “The Masonry Techniques of A Historical Bridge in Hypokremnos (İçmeler)”, *Middle East Technical University Journal of The Faculty of Architecture* 1, pp. 187 – 207.
- GÖÇMEN, İ., 2021. *Cilicia Bölgesi Köprüleri*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin.
- GÖÇMEN, İ. – Durukan, M., 2021. “Iustinianus/Bac Bridge over the Cydnus River”, *International Archaeology, Art, History and Cultural Heritage*

- Congress, Eds.: Mehmet Ali Kaya – Kenan Beşaltı, Iksad Publications, pp. 346-358.
- GÖÇMEN, İ., 2022. “Chronological Problems of The Adana Taşköprü”, *CEDRUS X*, pp. 273 – 287.
- GÖÇMEN, İ., 2022. “The Oldest Stone Bridge of Anatolia: Tarsus Bridge”, *Olba XXX*, pp. 307-326.
- KAPLAN, D., 2009, “Ein Neuer Kultvorschlag für den Tempel in Elaiussa Sebaste (Kilikien)”, *Olba XVII*, pp. 23 – 32.
- KÜTÜK, A., 2009. “Tarihi Kozan Köprüsü”, *Kozan Sevdası* 7, pp. 8 – 16.
- LEVICK, B., 1967. *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Clarendon Press, Oxford.
- MAGIE, D., 1950. *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton University Press, New Jersey.
- O’CONNOR, C., 1993. *Roman Bridges*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ÖZCAN, H., 2010. “Van ve Çevresindeki Hıristiyanlık Dönemi Yapılarının Plan Açısından Değerlendirilmesi”, *Sanat Dergisi* 6, pp. 43 – 54.
- SAYAR, M. H., 1992. “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1990”, *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, pp. 171 – 182.
- SAYAR, M. H., 1999. “Tarkondimotos Seine Dynastie, Seine Politik und Sein Reich”, *La Cilicie: Espaces e Pouvoiris Locaux Table Ronde Internationale*, Eds.: Eric Jean – Ali M. Dinçol – Serra Durugönül, Institut Francais d’Etudes Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul, pp. 373 – 380.
- SAYAR, M. H., 2019. “Römische Straßen und Meilensteine im Ebenen Kilikien, Roman Roads: new Evidence – New Perspectives”, *De Gruyter*, pp. 147 – 165.
- SONAVANE, T., 2014. *Analysis of Arches*, University of Colorado, PhD Thesis, Boulder.
- STACCIOLI, R. A., 2003. *The Roads of The Romans*, Paul Getty Publications, Los Angeles.
- STRICKLAND, M. H., 2010. *Roman Building Materials, Construction Methods, and Architecture: The Identity of an Empire*, Clemson University Press, South Carelino.
- TAYLOR, R., 2002. “Tiber River Bridges and the Development of the Ancient City of Rome”, *The Waters of Rome* 2, pp. 1 – 20.
- TOBIN, M. H., 1999. “Tarcondimotid Dynasty in Smooth Cilicia”, *La Cilicie: Espaces e Pouvoiris Locaux Table Ronde Internationale*, Eds.: Eric Jean – Ali M. Dinçol – Serra Durugönül, Institut Francais d’Etudes Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul, pp. 381– 387.
- TREGGIARI, S., 1996. *Cicero’s Cilician Letters*, London Association of Classical Teachers, London.

- TUNÇ, G., 1978. *Taş Köprülerimiz*, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara.
- TYRRELL, H. G., 1911. *History of Bridge Engineering*, Forgotten Books, London.
- WHEELER, M. 2004. *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, Çev.: Zeynep Koçel Erdem, Homer Kitabevi, İstanbul.

SAVATRA ANTİK KENTİ'NDE TESPİT EDİLEN TANRI VE TANRIÇALAR GODS AND GODDESSES DISCOVERED IN THE ANCIENT CITY OF SAVATRA

İlker IŞIK

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü /
Türkiye

Assoc. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Letters, Department of Conservation and Repair of
Cultural Assets / Türkiye

ilkerarkeo26@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4510-6100

Elif Zülal AKBULUT

Arkeolog, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı / Türkiye

Archaeologist, İstanbul University, Faculty of Letters, Department of Ancient History, Türkiye

ilkerarkeo26@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6906-2101

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **06.05.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **501 – 518**

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1479080>

This article was checked by

Atıf – Cite as: IŞIK, İ. – AKBULUT, E. Z., “Savatra Antik Kenti’nde Tespit Edilen Tanrı ve Tanrıçalar”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 501 – 518.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – September 2024
501 – 518

Araştırma Makalesi / Research Article
Katkı Düzeyi: 1.Yazar: %60 – 2.Yazar: %40
Contribution: Author 1: %60 – Author 2: %40

SAVATRA ANTİK KENTİ'NDE TESPİT EDİLEN TANRI VE TANRIÇALAR GODS AND GODDESSES DISCOVERED IN THE ANCIENT CITY OF SAVATRA

İlker IŞIK* – Elif Zülal AKBULUT

Öz

Bu çalışmada Savatra ve çevresindeki arkeolojik bulgular nezdinde görülen inançlar ile bunların bölgedeki dönemsel nitelikleri ele alınmıştır. Lykaonia'nın doğusunda, günümüzde Konya il sınırlarında yer alan Savatra etnik, kültürel ve siyasi duruma bağlı olarak Lykaonia - Galatia Bölgeleri arasında sınır bölgesi olmuştur. Tarihsel süreçte hem askeri hem de ticari statüde sayılan önemli yol ağlarının kesişme noktasında bulunan bu kent, zaman zaman Lykaonia zaman zaman ise Galatia Bölgesi sınırlarına dâhil edilmiştir. Yerleşim tarihi açısından Erken Tunç Çağı'na kadar giden bir geçmişe sahip olan kentte Phryg kültürü başta olmak üzere Hellenistik ve Roma dönemlerinin kültürel ve dinsel izleri karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda Hellen ve Roma tanrıları olarak bilinen Zeus, Eirene, Asklepios, Athena, Ares, Aphrodite, Tykhe ve Roma İmparatorluk Kültü'ne ait tapımlar antik kentte

Abstract

This study explores the cultic practices surrounding the archaeological finds in Savatra and its territorium, focusing on their periodic characteristics within the region. Due to its unique ethnic, cultural, and political position, Savatra functioned as a boundary area between the Lycaonia and Galatia regions, situated to the east of Lycaonia and currently forming the border of the Konya province. Historically, the city lay at the intersection of important military and commercial road networks and alternated between being part of Lycaonia and Galatia.

The settlement history of Savatra dates back to the Early Bronze Age, with cultural and religious influences from the Hellenistic and Roman periods, including strong elements of Phrygian culture. The primary deities worshipped in the ancient city included Zeus, Eirene, Asklepios, Athena, Ares, Aphrodite, Tykhe, and the Roman imperial cult, alongside the local Anatolian deity, Men. The prominence of these divinities is further emphasized by

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

ağırlıklı olarak görülmekle beraber Anadolu'nun yerel inançlarından biri olan Men kültünün de varlığı burada izlenebilmektedir. Kentteki tanrı ve tanrıçaların varlığı tespit edilen yazıtlar, sikkeler ile heykeltıraşlık eserler üzerinden incelenmiştir. Ayrıca bölgenin jeostratejik ve coğrafi özelliklerine göre de tanrısal varlıkların Savatra için önemi ifade edilmek istenmiştir. Söz gelimi sikkeler üzerinde görülen nehir tanrısı tasvirinin nedenleri üzerinde durularak bunun iklim ve coğrafi şartlara göre değerlendirilmesi yapılmıştır. Tespit edilen diğer tanrıların ise epitetleri ve tasvirleri yardımıyla hangi amaca ve ihtiyaca yönelik tapınım gördüğü yorumlanarak anlaşılmasına çalışılmıştır.

Keywords: Savatra, Lykaonia, Kült, Men, Hellen Tanrıları.

their depictions on coins and statues, underscoring the region's geostrategic and geographical significance.

Particular attention has been given to the depiction of the river god on local coins, which has been interpreted in relation to paleogeographical conditions. The study also attempts to understand the roles of other deities by interpreting their epithets and descriptions, thereby shedding light on the cultic functions and needs of the inhabitants of Savatra.

Anahtar Kelimeler: Savatra, Lycaonia, Cults, Men, Greek Gods.

Extended Abstract

This study discusses the beliefs seen in the archaeological findings in Savatra and its surroundings and their periodic characteristics in the region. Savatra is an ancient city which is located in the Yağlıbayat district of Konya province today, and in the Lykaonia Region in Antiquity. The ancient city became a border region between the Lykaonia and Galatia Regions, depending on the ethnic, cultural, and political situation. As a result of the studies carried out in the ancient city, it was determined that the city has been inhabited since the Bronze Age. Strabo mentions Savatra and says that the deepest water wells in the world are located here. There are traces mainly from the Roman and Byzantine periods in the city. It is known that the city was a bishopric center during the Late Antiquity. This study aims to gain an idea about the religious structure of Savatra with the help of divinity figures found in the city. In the paper discusses statues as well as epigraphic and numismatic materials found as a result of research conducted in the city. As a result of the studies carried out in the city, the presence of mainly Greek gods was detected. These Greek gods include Zeus, Eirene, Ares, Herakles, Asclepius, Athena, the river god, Aphrodite, and Tykhe. The presence of Zeus in the city was determined from the inscriptions, and epithets referring to the celestial aspect of Zeus were used in the inscriptions. It can be thought that these attributes of Zeus are related to the expectation of a favorable climate and fertile soil in Savatra, which has an arid climate. Again, with the help of the inscriptions unearthed, it is learned that Ares was worshiped in the city and that there was a priest of Ares in Savatra. Ares, nicknamed "Patrios" in the inscriptions, is generally worshiped together with Areiai. It is understood that the Areiai are warrior female gods, but it is not clear who they are. The

worship of Ares, the god of war, and Areiai, the goddess of war, in Savatra shows the military identity of the city. The existence of Herakles, another god found in Savatra, is evident from a statuette unearthed. The statuette is depicted in the Herakles Epitrapezios type and is made of marble. Considering the marble quarries identified during the studies carried out in Savatra, it is thought that this statue may be of domestic production. The other goddess whose presence in the city is identified with a statuette is Aphrodite. In this figurine, the goddess is depicted as the Landoline type. This figurine is also made of marble and is thought to be of domestic production. A statuette and a votive inscription of Asclepius, the god of health, who was worshiped in the city, were unearthed. In the inscription, Asclepius was worshiped with the nickname "Soter". It is known that the title of Asclepius was used because it was believed that he saved people from diseases. The unearthed Asclepius statuette is made of marble and is thought to be of domestic production. There are depictions of Athena, Tykhe, and the river god on the coins. It may be thought that Athena, known as the goddess of war due to the military identity of the city, was depicted on coins. However, due to the lack of finds, it is not clear how important the goddess was in the city; because data about Athena is limited to coins only. The other goddess seen on coins, Tykhe, is generally associated with fertility and the protection of the city. Savatra is depicted with a cornucopia and a wall-shaped crown on her coins, suggesting that Savatra was also associated with fertility and the protection of the city. The figure seen on the coins, interpreted as the river/lake god, is an unexpected figure to be seen in the ancient city of Savatra. Today, there is no water source visible on the surface of Savatra. Depictions of the river/lake god are generally seen in places with water sources. The appearance of this god on Savatra coins is interpreted as the existence of a periodic water source in ancient times or the people honoring this god due to underground waters. In addition to these gods, it is seen that Men, who is thought to be a local god of the Phrygians, was also believed in the city. The god is worshiped as the guardian of tombs in the city. The inscriptions dedicated to people in Savatra show that the Phrygian religion as well as the Phrygian culture was influential here. There is also the Imperial Cult in the city, which was used as a propaganda tool during the Roman Imperial Period. In an inscription thought to be taken from Savatra, the high priest and abbot of the Imperial Ceult are mentioned. All these findings show that while the people of Savatra continued to preserve their local beliefs, they also adopted elements of the Roman religion as a means of political propaganda.

Giriş

Günümüzde Konya ili sınırlarındaki bir Kırım Tatar yerleşimi olan Yağlıbayat Mahallesi'nde yer alan Savatra, antik kaynaklarda genel olarak Lykaonia Bölgesi'ne dâhil edilmektedir. Gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde ele geçen seramikler yardımıyla Savatra Antik Kenti'nin Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Yine gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda Roma ve Bizans dönemlerine ait bulguların yoğun olduğu, kentteki mimari unsurlar aracılığıyla gözlemlenmektedir. Savatra'nın erken dönemlerine ilişkin yapılan çalışmalarda bölgeye gelen araştırmacıların ortaya koyduğu bulgular neticesinde yerleşim yeri ve civarında bulunan Neo-

Phryg yazıtları ve Phryg dönemine ait arkeolojik bulgular bölgede Phryg kültürünün de yer edindiğini göstermektedir. Antik Çağ yazarlarının ifadelerine bakıldığında yerleşim ve coğrafi konum bakımından Savatra, önemli bir kimlikle karşımıza çıkmaktadır. Strabon (MÖ 63 – MS 25) yaşadığı dönemde Savatra'dan söz ederken (Soatra), Garsaura yakınında bir kasaba olarak ifade eder. Ayrıca Lykaonia Bölgesi'nde suyun az bulunduğu, suyun parayla satıldığından ve buradaki kuyuların dünyanın en derin kuyuları olduğundan da söz etmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise Suriye Rotası üzerinde yer alan kent, MS 1. yüzyılın ilk yarısından itibaren kendi sikkelerini basan mühim bir yerleşim alanıdır. İmparator Antoninus Pius Dönemi'nde Savatra, Galatia Eyaleti'nin güney sınırlarına dâhil edilmiştir. MS 3. yüzyılın ortalarında Galatia Bölgesi'ne saldıran Sasanilerin Savatra'ya kadar geldiği ve Roma sınır savunma hattını çökerttiği bilinmektedir. Geç Antik Çağ'da ise piskoposluk merkezi olarak geçen kent, MS 381'de Constantinopolis ve MS 451'de Kalkhedon Konsilleri'ne temsilci göndermiştir. MS 4. yüzyılda ise Anadolu'da Constantinopolis'e bağlanan yolların önemi artmış, Roma'ya bağlanan yollar önem kaybetmiştir; bu dönemde Savatra'nın da eski önemini kaybettiği düşünülmektedir. Kentin Bizans Dönemi'ne ait fazla bir bilgi kaynaklarda yer almamaktadır; ancak kentte yapılan araştırmalar sonucunda kentin Bizans Dönemi'nde de yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır.

504

OANNES
6 (2)

Savatra'da yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ile birlikte mimari unsurlar ve önemli buluntular açığa çıkmaya başlamıştır. İlk olarak 1984 yılında Konya Müze Müdürlüğü başkanlığında bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Savatra ve civarındaki yerleşim sahaları 2017 yılından itibaren yüzey araştırmaları kapsamında araştırılmış, 2021 yılından itibaren ise kentte arkeolojik kazı çalışmaları başlatılmıştır. Bu makalede bahsi geçen araştırmalarda bulunan yazıtların ve heykellerin yanı sıra bu araştırmalar haricinde yayınlanmış yazıtlar ve sikkeler de ele alınmıştır. Savatra ve çevresinde bulunan bulgular yardımıyla, Savatra'nın Antik Çağ tapınım kültürü ve bu kültürün kentin sahip olduğu sosyal ve coğrafi niteliklerle bağlantıları hakkında bilgi edinilmesi amaçlanmıştır.

1. Aphrodite

Savatra'da betimleriyle karşılaşılan Aphrodite, Hellen dünyasında aşk ve güzelliğin tanrıçasıdır. Lykaonia Bölgesi'nde, tanrıçaya ait betim III. Gordianus Dönemi'ne tarihlendirilen Iconium sikkeleri üzerinde görülmektedir. Savatra'da ise Aphrodite'nin varlığı, 1984 yılındaki kurtarma kazısından ele geçen bir heykelcik üzerinden anlaşılmaktadır. Heykelcik mermerden olup, Aphrodite Landoline tipinde betimlenmiştir (Resim 1). Aphrodite, bir eliyle belinden kayan elbisesini tutarken diğer elini göğsüne götürmüş vaziyettedir. Eserin ikonografik betimlemesi ve dönem özelliklerine bağlı olarak tipik bir Roma Dönemi heykeltıraşlık eseri olduğu söylenebilmektedir.

2. Ares

Ares, Hellen Pantheonu'nda savaş tanrısı olarak geçmektedir. Lykaonia Bölgesi'nde tanrıya tapınım, yazıtlar yoluyla izlenebilmektedir. Kentteki Ares kültürünün varlığı ise ele geçen yazıtlardan anlaşılmaktadır. Suriye rotasında

yer alan ve Roma etkisinin güçlü olduğu Savatra'da Ares kültünün varlığı doğal karşılanmaktadır. Kentte bulunan bir onurlandırma yazıtında, Savatra'da Ares ve Areiai'a tapınım gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Yazıtta, Ares ve Areiai'in rahibi Flavius Marcellus'un eşi, Savatra boulesi ve demosu tarafından onurlandırılmaktadır. Bu yazıttan hareketle bölgede bir Ares kültünün varlığından söz edilebilir. Bunun haricinde kentte Ares ile Areiai'a adanan iki adak yazıtı bulunmuştur. Bunlardan birinde Ares, Patrios epitetiyle tapınım görmekte; sunak tüm demos adına Ares Patrios ve Areiai Epekoos'a adanmaktadır. Sunağın yan yüzünde ise miğferli bir asker betimi yer almaktadır. Ares ile tapınım gören Areiai'in savaşçı dişil tanrılar oldukları ifade edilebilir. Ancak bu tanrıçaların kim oldukları bilinmemekle beraber kimliklerine dair yapılan çeşitli yorumlar mevcuttur. Kentte, Ares'e adanan bir başka yazıtta, Ares'in, Areiai için de kullanılan Epekoos epiteti ile anıldığı görülmektedir. Adası yapan, Lucius Gattius Cornelianus isimli bir askerdir. İsimden askerin bir Roma vatandaşı olduğu söylenebilir. Kentte ele geçen diğer adak ise Ares ve Areiai Epekoos' a adanmıştır. Bir garnizon kenti olan Savatra'da tanrının savaşçı yönüyle ve daha çok askerler tarafından tapınım gördüğü düşünülebilir.

3. Asklepios

Sağlık Tanrısı Asklepios, Hellen ve Roma kentlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bir figürdür. Siyasi yaşamdan bağımsız olarak doğrudan sosyal yaşam ile ilintili olduğundan, birçok kentte ona inanıldığı görülmektedir. Hellen ve Romalı halkın, karşılaştıkları herhangi bir sağlık sorununda sağlık bulma umuduyla tanrıya adak adadıkları bilinmektedir. Lykaonia Bölgesi'nde Asklepios'a tapınım, yazıtlardan ve tespit edilen bir sunaktan anlaşılmaktadır. Savatra'da ise, 1984 yılında kayıt altına alınan atribülerinden ve betimleniş şekliinden Asklepios olduğu anlaşılan bir heykel, kentte Asklepios'un varlığını göstermektedir. Tanrı yarı çıplak betimlenmiş; belinden dolanan himationun bir ucu omuzundan, bir ucu belinden sarkıtılmıştır (Resim 2). Ayakta betimlenen tanrı, sağ elinde yılan sarılı asasını tutmaktadır. Mermerden yapılan eserin ikonografik betimlemesi ve dönem özelliklerine bakıldığında, tipik bir Roma Dönemi heykeltıraşlık eseri olduğu söylenebilir. Ayrıca kentte, Asklepios'a adanmış bir sunak da bulunmaktadır. Üzerinde Asklepios'un atribüsü olan yılanlı asa betimlenmiş sunakta, adası adayan kişi tanrının Soter epitetini kullanmıştır. Hastalıklardan iyileşme umudu, tanrının kurtarıcı olarak anılmasına sebep olmuştur. Kişinin bir hastalıktan kurtulduğu veya kurtulmak için bu sunağı adadığı düşünülebilir.

4. Athena

Kentte varlığı tespit edilen bir diğer figür Athena, Hellen mitolojisinde Zeus'un başından doğmuş; akıl, savaş ve sanatın temsilcisi tanrıçadır. Lykaonia Bölgesi'nde Athena'nın varlığı, sikkeler üzerinden izlenebilmektedir. Aynı şekilde Savatra'da da Athena'nın varlığına dair mevcut veriler şu an için sikkeler ile sınırlıdır. MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilen sikkelerin ön yüzünde Tanrıça Athena'nın miğferli başı yer almaktadır. Bu sikkelerin arka yüzünde ise koşan bir boğa betimi ile ΣΟΑΤΡΕΩΝ lejantı görülmektedir. Tanrıçanın görüldüğü diğer sikkeler ise Antoninus Pius Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Athena sikkelerin arka yüzünde ayakta, üzerinde uzun bir elbiseyle miğferli ve

mızraklı olarak betimlenmiştir. Tanrıça sağına dönmüş, sağ eli thymiaterionun üzerine uzanır haldedir (Resim 3). Kentte arkeolojik olarak Athena'ya dair başka materyal ele geçmemiştir. Otonom bir yapıya sahip olan ve kendi sikkelerini basan kentin sikkelerindeki Athena betimi, kentte tanrıçanın kültü olduğunu göstermese de Hellen Pantheonu'na ait bir inancın buradaki varlığının göstergesidir.

5. Eirene

Eirene Hellen mitolojisinde barış tanrıçasıdır. Tanrıça, Antik Çağ'da bir barış propagandası olarak kullanılmıştır. Savatra'da Eirene'ye dair emare Zeus ile birlikte Eirene'ye adanan bir yazıttır (Resim 4). Yazıttan adağı yapanın bir rahip olduğu anlaşılmaktadır. Yazıt Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmektedir.

6. Herakles

Kentte varlığı bilinen figürlerden biri Herakles'tir. Hellen mitolojisinde Zeus'un oğlu Herakles sonradan ölümsüzlüğü elde etmiş bir kahramandır. Lykaonia Bölgesi'nde Herakles'e tapınım, sikkelerde ve ostoteklerle birlikte mezar stellerinde görülmektedir. Savatra'da ise Herakles'e ait izler şu an için kentte bulunan bir heykelcik ile sınırlıdır (Resim 5). Söz konusu heykelin betimlenişinden ve üzerine oturduğu aslan postundan Herakles olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Heykel beyaz mermerden olup Herakles Epitrapezios tipindedir. Herakles abartılı bir kas yapısıyla, aslan postu serilmiş bir kayanın üzerinde oturur vaziyette betimlenmiştir. Eser, üslup özellikleri ve benzer tipolojideki heykeller yardımıyla MS 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

7. İmparatorluk Kültü

Roma Dönemi'nde Augustus ile beraber din ile siyaset kurumu birleşmiş ve devlet lideri bir bakıma dini lider pozisyonuna getirilmiştir. Bu yaklaşım, Roma'nın hâkim olduğu bölgelerde siyasi bir propaganda aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Savatra Antik Kenti'nde de gördüğümüz İmparator Kültü, bu bağlamda Roma'nın buradaki gücünü ve ağırlığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra kentlerdeki kültler – istisnalar haricinde – Roma baskısı ile değil şehirlerin kendi teklifleri ile kurulmaktadır. Böylelikle külte hizmet eden ve finansörlüğünü yapan insanlar sosyal ve siyasal itibar ile Roma vatandaşlık hakkını elde etme beklentisinde olmuşlardır. Lykaonia Bölgesi'nde İmparator Kültü'nün varlığı yazıtlar yoluyla bilinmektedir. Savatra'da da imparatorlara adanan bir kültün varlığı Savatra'dan ele geçtiği düşünülen bir yazıttan anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıtta İmparator Kültü başrahibesi onurlandırılmakta, kültün başrahibinin de başrahibenin kocası olduğu anlaşılmaktadır. Başrahiplik ve başrahibelik unvanları ise sadece önemli şehirlerin sahip olabileceği türden unvanlar olarak görülmektedir. Ayrıca araştırmalar esnasında kentte bulunan Σεβαστ[ῶ] ve [πα]τρι πατριδο[s] yazılı mimari yapılara ait olabileceği düşünülen parçalar, burada imparatora ait bir tapınak olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir (Resim 6-7). Savatra'ya yaklaşık 50 km uzaklıktaki Kana Antik Kenti'nde var olduğu yazıttan anlaşılan imparator tapınağı da bu ihtimali olası kılmaktadır.

8. Men

Phryg tanrıları arasında yer alan ve tapınım gördüğü bölgelere göre farklı amaçlarla hizmet eden Men'in ismine veya simgelerine Lykaonia Bölgesi'nde daha çok mezar stellerinde rastlanmaktadır. Ele geçen mezar yazıtlarından Men'in Lykaonia Bölgesi'nde mezarların koruyucu tanrısı olarak tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Savatra'da da Men'in izleri genelde mezar stellerinde; mezar stelleri haricinde de adak olduğu düşünülen bir yazıtta görülmektedir. Men'in adı geçmese dahi stellerde betimlenen hilal motifinden Savatra'da da mezarların Men ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Bunlar haricinde, Savatra'da ele geçen iki mezar stelinde mezara başkasının gömülmemesine dair Men'e dua edilmektedir. Bu yazıtlardan kentte de Men'in mezarların korunması ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Tespit edilen yazıtlardan birinde Men Katakthonios şeklinde çoğul formda, yer altı tanrısı olarak geçmekte, mezarı yaptıranlar mezara kendilerinden başka kimsenin gömülmemesi hususunda Men'e dua etmektedir. Yine aynı yazıtta geçen τρις ἐννέα Μηνας ifadesi ile Men'in dokuzlu tapınımına işaret edilmektedir. Diğer mezar yazıtında ise Men τρις θ Μηνας olarak nitelendirilmiştir. Yazıtta geçen τρις θ Μηνας'ın ne anlama geldiği net değildir. Callender, yayınladığı çeviri önerisinde τρις (üç kere) kelimesinin aslında τρεις (üç) olması gerektiğini söylemektedir. Söz konusu ifadeyi Men'in, Ouranios ve Katakthonios nitelendirmeleriyle bir üçlü tapınımına sahip olduğunun göstergesi olarak yorumlayıp Lykaonia Bölgesi'nde bulunan Sidamara Antik Kenti'ndeki bir yazıtı bu duruma örnek göstermektedir. Bahsi geçen Sidamara'daki yazıtta Men Ouranios tekil, Katakthonios çoğul formda geçmektedir. Ele geçen başka iki mezar yazıtında ise Men'in adı geçmemekte fakat tanrı ile özdeşleşmiş hilal motifi görülmektedir. Bu mezarlar da muhtemelen Men'in himayesine bırakılmaktaydı. Başka bir yazıtın alınlık kısmında ise Men'in simgesi hilal betimi yer almaktadır. Yazıtta yalnızca "Kalokairos" yazılmakta, yazıtın Men'e sunulan bir adak olduğu düşünülmektedir.

9. Nehir / Göl Tanrısı

Lykaonia Bölgesi'nde nehir tanrısı kültü, Hyde kenti sikkelerinde görülmektedir. Savatra sikkelerinde karşımıza çıkan nehir veya göl tanrısı olduğu düşünülen figür, sikkeler üzerinde yer almaktadır. Ön yüzde Antoninus Pius'un betimlendiği sikkelerin arka yüzünde ayakta duran, sakallı, çıplak bir erkek figürü betimlenmiştir (Resim 8). Bu figür sağ eliyle bir sazlığa tutunmuş, sol elinde iki başak sapı tutar vaziyette sağına dönüktür. Ayağının yanında balık olarak yorumlanan bir figür yer almaktadır. Sikkelerde betimlenen bu erkek figürün yerel bir göl tanrısı olabileceği düşünülmektedir. Kentten bahseden Strabon, dünyanın en derin su kuyularının Savatra'da bulunduğunu ve suyun bu kuyulardan çekilip satıldığını söyler; bölgenin sulanmadığı halde koyun yetiştiriciliği yapıldığını ekler. Strabon Savatra'da yüzeydeki herhangi bir su kaynağından bahsetmez. Von Aulock bölgede nehir olmadığından ama belki de eskiden burada dağ sularından oluşan bir gölün var olmuş olabileceğinden söz eder. Savatra'da ve özellikle Bozdağ'a bakan yamaçlık alanlarda birçok sarnıç ve kuyuya rastlanılmıştır. Bunları yağmur ve kar sularının biriktirildiği su yapıları olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte eğer Antik Çağ'da kar suları vasıtasıyla zaman zaman biriken bir gölet oluşumunu varsayarsak oluşan göletlerden dolayı bir su tanrısını

sikkelerde betimledikleri veyahut da göletlerin kentteki yeraltı sularını besleyip kendilerine bereket getirdiğini düşündükleri için bir su tanrısını onurlandırdıkları düşünülebilir.

10. Tykhe

Kente varlığı tespit edilen bir başka figür olan Tykhe, şansın ve kaderin temsilcisi olarak hem iyi hem kötü şansını kendinde barındırır. Hellenistik Dönem'den itibaren kavramsal özelliklerin tanrılaştırılıp müstakil inanca dönüştürülmesiyle beraber Tykhe, Antik Çağ tanrıları içerisinde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar. Hem bolluk bereketin hem de kentin tanrıçası olarak bilinmektedir. Tanrıça genellikle başında sur biçiminde tacı ile kentin koruyucusu rolünde ya da elinde tuttuğu cornucopia ile bereket temsilcisi rolünde betimlenir. Lykaonia'da tanrıçanın varlığı sikkeler ve yazıtlar üzerinden anlaşılmaktadır. Savatra'da da tanrıçanın betimi Antoninus Pius Dönemi'ne tarihlendirilen sikkeler üzerinde görülmektedir; Tykhe bir tahtta oturur vaziyette, başında sur biçimli tacı ile bir elinde cornucopia tutarken betimlenmiştir (Resim 9).

11. Zeus

Hellen Pantheonu'nun baş tanrısı Zeus hemen her Hellen ve Roma kentinde tapınım görmüştür. Tanrı ihtiyaç doğrultusunda farklı bölgelerde farklı epitetler ile bilinmektedir. Ele geçen yazıtlardan, Zeus'un Lykaonia Bölgesi'nde Soter , Zemroutenos , Phatnios , Megistos epitetleriyle tapınım gördüğü bilinmektedir. Bunlar haricinde Lykaonia Bölgesi'nde tespit edilen büstler ve yıldırım demeti betimleri bölgede Zeus'a ibadet edildiğini gösteren diğer bulgulardır. Savatra'da Zeus'a olan inanış, sikkeler ve yazıtlar yoluyla tespit edilmektedir. Traianus Dönemi'ne tarihlendirilen sikkelerin arka yüzünde tahtta oturan yarı çıplak Zeus betimi yer alır (Resim 10). Zeus sol elinde bir asa, sağ elinde ise bir kartal tutmaktadır. Tanrının iki yanında CAOY-ATPEQN lejantı okunmaktadır. Kentte Zeus kültüne ait az sayıda sikke örneği bulunmasına karşın epigrafik belgeler daha fazladır. Farklı epitetler ile tapınım gören Zeus'un Savatra Antik Kenti'nde "Dalbenos" (aşağıda ayrıca detaylandırılarak anlatılacaktır), "Keraunios" , "Astrapton" , "Bronton" , "Syrtios" epitetleriyle bilindiği ele geçen yazıtlardan anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıtlar Savatra Antik Kenti'nde yürütülen yüzey araştırmaları esnasında bulunmuş ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiş adak yazıtlarıdır. Zeus'un Dalbenos epiteti, Savatra'da ele geçen iki adak yazıtında görülmektedir (Resim 11-12). Bu epitet, Savatra haricinde Barcelona'da ele geçen bir yazıtta belgelenmiştir (Resim 13). Dalbenos kelimesinin neyi ifade ettiği tam olarak bilinmemekle birlikte üzerine yapılmış yorumlar mevcuttur. Bunlardan biri; bu kelimenin tanrının nereye ait olduğunu, nerede tapınım gördüğünü gösteren bir yer eki olabileceği yönündedir. Diğeri ise epitetin, İlias destanında geçen ve Zeus'un bir özelliğini açıklamada kullanılan, yıldırım/meşale anlamına gelen Hellence dalos (δαλός) sözcüğünden türemiş olabileceği yönündedir. Ele geçen yazıtlar ayrıntılı bilgi içermediğinden bu epitetin Zeus'un hangi özelliğine veya hangi amaca yönelik kullanıldığını bilememekteyiz. Kentte Zeus'a tapınımı gösteren bir diğer yazıt bu çalışmada daha önce değinilen Zeus ile birlikte Eirene'ye adanmış adak yazıtıdır. Bir rahip tarafından adanan yazıtta Zeus'un yıldırım gönderen tanrı olmasına

ithafen Keraunios, Astrapton, Bronton epitetlerinin yanı sıra Syrtios epiteti kullanılmıştır. Bronton, Zeus'un Phrygia Bölgesi'nde yaygın kullanılan bir epiteti olup yazıtlarda geçen "öküzlerin ve ekinin esenliği için" ifadeleri Zeus'un çiftçilerin tanrısı olduğu yorumunu ortaya çıkartmıştır. Syrtios epitetinin ise ilk defa Savatra'da kaydedilmesi kente özgü bir kült olabileceği şeklinde yorumlanmıştır.

Sonuç

Savatra Antik Kenti'nde yapılan araştırmalar sonucunda ele geçen buluntular kentteki inanç sistemi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda Savatra 'da ağırlıklı olarak Hellen Pantheonu'nda bulunan tanrılara ait kültlerin varlığından söz etmek mümkündür. Savatra halkının inanışlarının temelinde, gündelik hayatta karşılaştıkları iklim koşullarının ve bölge coğrafyasının önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Burada Hellen Panteonunun baştanrısı olan Zeus'un, göksel yönüne atıf yapılan epitetleri görülmektedir. Bu epitetlerin kurak bir iklime sahip olan Savatra 'da iklimsel bir ihtiyaçtan; yağmur ve dolayısıyla bereketli bir toprak beklentisinden kullanıldığı düşünülmektedir. Özellikle Bronton' un, Phrygia Bölgesi'nde ele geçen yazıtlardan ekinlerin esenliği için tapınım görmesi, tanrının günümüzde de izlenebilen zorlu iklim koşullarına sahip Savatra 'da da hava olaylarını yöneten bir tanrı olarak tapınım görmüş olduğunu düşündürmektedir. Bunun dışında yazıtlarda görülen Syrtios epitetinin ilk defa Savatra 'da kaydedilmesi, yerel bir kült olabileceği inancını ortaya çıkartmıştır. Savatra 'da tespit edilen inanış şekilleri sadece doğa olayları ve coğrafya ile sınırlı kalmamıştır. Bölgede yapılan çalışmalarda tespit edilen ve Zeus ile aynı yazıtta kaydedilen Eirene, yazıtlarda sık rastlanan bir tanrıça olmamakla beraber barışın temsilcisidir. Savatra 'da bu tanrıçanın adı bir adak yazıtında geçmektedir. Savatra gibi bir Roma garnizon kentinde böyle bir tanrıçaya adanan adağın ya barış dönemine duyulan özlemden ya da barış dönemi geldikten sonra duyulan minnetten adandığı düşünülebilir. Zira Antik Çağ'da adak yazıtları genelde tanrılardan eksikliği duyulan bir şeyi isteme veya elde edilen şeyden dolayı tanrılara teşekkür etme aracıdır. Savaş ile ilişkilendirilen Ares'in Savatra 'da görülmesi de yine Savatra' nın Roma garnizon kenti olması özelliğiyle bağdaştırılabilir. Ayrıca, tanrının bir asker tarafından adakta bulunması ve adaklardan birinde muhtemelen miğferli ve zırhlı olarak tasvir edilen bir kabartma figürünün yer alması, tanrının burada askerler tarafından tapınım gördüğünü ve adağın yapıldığı dönemde kentte veya bölgede bir savaş ortamının olduğunu akla getirmektedir. Bölgede ele geçen yazıtlarda Ares ile birlikte tapınım gören savaşçı dışı tanrıların olduğu da anlaşılmaktadır. Kim oldukları bilinmeyen bu tanrıçalar yazıtlarda Areiai olarak çoğul şekilde geçmektedir. Kent sikkeleri üzerinde görülen Hellen Panteonunun önemli bir üyesi olan savaş tanrıçası Athena'nın betimi, yine kentin Roma garnizonu olmasıyla ilişkilendirilebilir. Savatra 'da kaydedilen İmparatorluk Kültü ise Roma Dönemi'ndeki imparator propagandasının burada da var olduğunu ve Roma'nın kentteki hâkimiyetini göstermektedir. Kente ait olduğu düşünülen bir yazıttan burada imparatorların başrahiplerinin olduğu anlaşılmaktadır. Başrahiplik ve başrahibelik unvanlarının sadece önemli şehirlerin sahip olabileceği türden unvanlar olduğu yorumu kentin de o dönemde önemli bir konumda olduğunu düşündürmektedir. İmparatorluk Kültü üyelerinin bazı

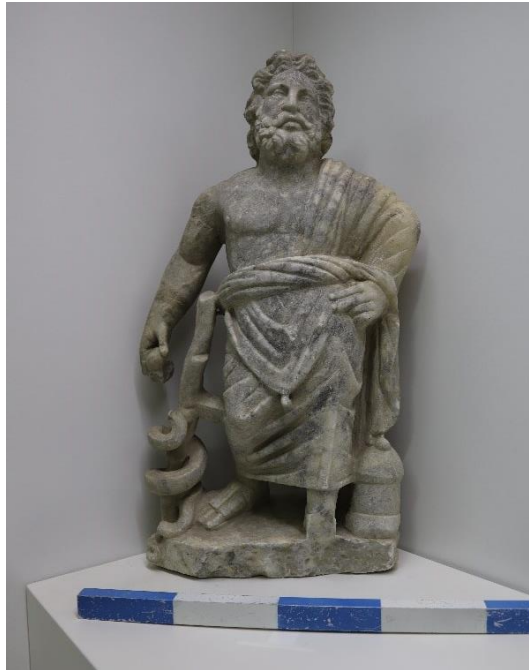
imtiyazlara sahip olduğu düşünülürse Romalı isme sahip başrahip Marcellus' un da bazı imtiyazlara sahip olabileceği ihtimali söz konusudur. Ancak bölgede yaşayan halk, Roma'nın getirmiş olduğu bu yeni inancı kabul etmiş gibi görünse de geleneklerine ve kendi inanışlarına ait dini unsurlardan da vazgeçmemiştir. Savatra, Phrygia'nın güneydoğusunda yer alması münasebetiyle dini ve sosyal yapı bakımından bu yönde evrilmiştir. Savatra 'da, Phryg tanrılarında biri olan Men'in varlığına dair izler bulunmaktadır. Yapılan araştırmalarda kentte, Phryg kültürüne ait olduğu düşünülen yazıtlar ve mezar stelleri tespit edilmiştir. Tespit edilen bu eserlerden anlaşıldığı üzere, Men'e yer altı tanrısı olarak inanılmakta ve Men ölüm ile ilişkilendirilmektedir. Elde edilen bu veriler Savatra halkının Roma Dönemi'nde dahi yerel Anadolu inançlarından kopmadıklarını; Roma dinindeki siyasi propaganda aracı öğeleri de benimsemekle beraber yerel inançlarını korumaya devam ettikleri ve günlük yaşamlarında eski dönem inançlarının önemli bir yeri olduğu görüşünü desteklemektedir.

Antik dönem insanları için sağlık konusu oldukça önemli bir konumdur. Savatra 'da sağlık tanrısı olarak bilinen Asklepeion'a ait bir yazıt tespit edilmiştir. Bu bölgede yaşayan halkın yaşadığı sağlık problemlerinden kurtulmak veya kurtulduğu için Asklepeion'a adanmış sunduğu düşünülmektedir. Çalışmalarda tespit edilen adak yazıtının yanı sıra, kentte ele geçen Asklepios heykeli de Savatra 'da Asklepeion'a ait bir inancın varlığını göstermektedir. Savatra ve çevresinde yaşayan halkların bırakmış oldukları eserler sayesinde, bölgenin dini yapısı ve inanış şekilleri geniş bir yelpazede değerlendirilmektedir. Bölgede yapılan çalışmalar sonucunda tespit edilen heykelcikler, bu bölgede Herakles ve Aphrodite' ye de inancın varlığını göstermektedir. Kentte varlığı tespit edilen bir başka tanrıça Tykhe ise şansla özdeşleştirilmektedir. Tanrıçanın sikkelerde cornucopia ve sur biçimli taç ile betimlenmesi hem kentin koruyucu tanrıçası olduğu hem de kentte bereketi temsil ettiği şeklinde yorumlanabilir. Savatra 'da günümüz şartlarında beklenmeyen bir şekilde, nehir/göl tanrısı da sikkeler üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Genellikle nehir ve göl kenarlarında gördüğümüz bu tanrısal figüre Savatra 'da rastlanması dikkat çekicidir. Bu noktada Savatra 'da suyun varlığı ile ilgili iki görüş düşünülebilir; birincisi von Aulock'un bahsettiği gibi kar sularının erimesiyle dönemlik olarak ortaya çıkan bir gölet oluşumunun varlığı söz konusu olabilir. Savatra bulunduğu konum itibari ile Bozdağ'ın eteklerinde, etrafı dağ ve tepelerle çevrelenmiş çukur bir alanda kurulmuştur; kentte bahsetmiş olduğumuz gibi dönemlik bir gölet oluşumu olasıdır. Diğer bir görüş ise Savatra halkının, var olan yer altı sularından dolayı bir su tanrısını onurlandırmak istemesi ve bu yüzden sikkelerinde su tanrısını betimlemiş olması ihtimalidir.

Ekler

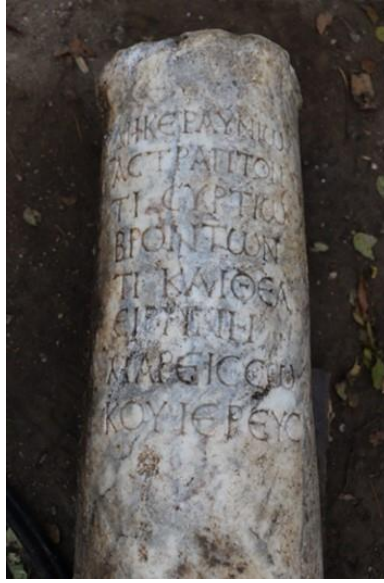
Resim 1: Savatra'da tespit edilen Aphrodite Landoline heykelciği. (Konya Arkeoloji Müzesi)

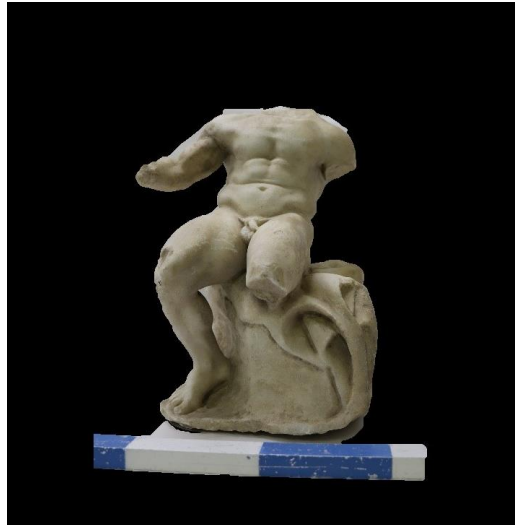
Resim 2: Savatra'da tespit edilen Asklepios heykelciği. (Konya Arkeoloji Müzesi)

Resim 3: Savatra'da tespit edilen Athena tasvirli sikke,
<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/7256>

Resim 4: Zeus ile birlikte Eirene'ye adanan adak yazıtı. (yük. 66 cm, gen. 35 cm)
(Savatra Kazı Arşivi)

Resim 5: Savatra 'da tespit edilen Herakles Epitrapezios heykelciği. (Konya Arkeoloji Müzesi)

Resim 6: Savatra Antik Kentinde bulunan Σεβαστ[ῶ] yazılı mimari parça. (Savatra Kazı Arşivi)

Resim 7: Savatra Antik Kenti'nde bulunan [πα]τρὶ πατριδο[ς] yazılı mimari parça. (Savatra Kazı Arşivi)

Resim 8: Savatra sikkelerinde görülen, ayakta tasvir edilmiş nehir tanrısı,
<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/7254>

Resim 9: Savatra'da ele geçen Tykhe betimli sikke,
<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/7252>

Resim 10: Savatra sikkelerinin arka yüzünde yer alan Zeus tasviri, von Aulock, 1976:
no: 155.

Resim 11: Savatra Antik Kenti'nde tespit edilmiş Zeus Dalbenos'a adanmış adak.
(Savatra Kazı Arşivi)

Resim 12: Savatra Antik Kenti'nde tespit edilmiş Zeus Dalbenos'a adanmış diğer adak.
(Savatra Kazı Arşivi)

Resim 13: İspanya'da ele geçen Zeus Dalbenos'a adanan adak, Yébenes Perea, 2015:
313 Fig. 1. (yük. 28,5 cm, gen. 15 cm)

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Strabon (2000). Strabon, Geographika, Kullanılan Çeviri: Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV, çev.: Adnan Pekman, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hierokles, (1893). Hierokles, Synekdemios: Hierokles Synecdemus, Yayına Hazırlayan: Augustus Burchardt, Lipsiae, Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri.

Modern Kaynaklar

- AKYÜREK ŞAHİN, N. E., 2001. “Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton, Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia’da Bir Zeus Kültü”, Olba, IV, ss. 163 – 182.
- ALKAN, M. – IŞIK, İ., 2021. “Savatra Antik Kentinden Yeni Adak Yazıtları”, Olba, XXIX, ss. 457 – 474.
- ANDERSON, J. G. C., 1899. “Exploration in Galatia cis Halym Part II”, The Journal of Hellenic Studies, 19, ss. 280 – 318.
- BALDIRAN, A., 2013. “Yeni Araştırmalar Işığında Lykaonia Bölgesi Kültleri”, Stratonikeia’dan Lagina’ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı, Ed. Bilal Söğüt, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 73 – 88.
- BAZ, F., 2013. “Aspendos Kentinde İmparator Kültüne İlişkin Gözlemler”, Adalya, XVI, ss. 71 – 83.
- BINGHAM, J., 1843. *Origines Ecclesiasticae; or the Antiquities of the Christian Church*, Vol. III, London.
- BURKERT, W., 2015. *Greek Religion*,: Harvard University Press, Cambridge.
- BÜYÜKASLAN, Ş. – IŞIK, İ., 2023. “Savatra ve Çevresinde Bulunan Sütun Başlıkları”, Amisos, 8, ss. 1 – 18.
- CALLENDER, T., 1906. “Explorations in Lycaonia and Isauria”, *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Ed. W. M. Ramsay, Aberdeen University Press, Aberdeen, ss. 157 – 181.
- CRONIN, H. S., 1902. “Fist Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia and Pamphylia II”, The Journal of Hellenic Studies, 22, ss. 339 – 376.
- CORSTEN, T., 1987. “Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai”, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 32*, Bonn.
- DOKSANALTI, E., 2016. “Konya Arkeoloji Müzesinden Bir Herakles Heykelciği: Herakles Epitrapezios”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36, ss. 467 – 480.
- FRENCH, D. H., 2004. “The Inscriptions of Sinope”, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 64.*, Bonn.
- HAKMAN, M., 2014. *Kapadokya’da Zeus Kültü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- HABICHT, C., 1969. “Die Inschriften des Asklepieions”, *Altertümer von Pergamon*, 8,3. Berlin.
- HARPER, R. P., 1968. “Tituli Comanorum Cappadociae”, *Anatolian Studies*, 18, ss. 93-147.
- HEBERDEY, R. – WILHELM, A., 1896. *Reisen in Kilikien ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, In Commission bei C. Gerold’s Sohn*, Viyana.
- IŞIK, İ. – SARP, O. – ERDEM, M. N., 2019. “2017 Yılı Konya İli, Karatay ve Altinekin İlçeleri, Bozdağ Milli Parkı Doğu ve Kuzey Kesimi Yüzey

- Araştırması”, 36. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- KARAMUT, İ. – ÇAY, N. – YILMAZ, Y., 1985. “Yağlıbayat Heykeltraşlık Eserleri”, Müze, 4, ss. 22 – 26.
- KAYA, M. A., 2011. Anadolu’da Galatlar ve Galatya Tarihi, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- KEKEÇ, N. – IŞIK, İ., 2023. “Savatra Kilise Taban Mozaiginde Uygulanan Önleyici Koruma Yöntemleri ve Koruma Önerileri”, Cedrus, 11, ss. 387 – 400.
- LANE, E. N., 1964. “A Restudy of the God Men: Part 1: The Epigraphic and Scultural Evidence”, Berytus, XV, ss. 5 – 58.
- LANE, E. N., 1976. Corpus Monumentorum Religionis Dei menis III: Interpretations and Testimonia, E. J. Brill, Leiden.
- LE QUIEN, M., 1740. Oriens Christianus in Quatuor Patriarchatus Digestus: Quo Exhibentur Ecclesiae, Patriarchae, Ex Typographia Regia, Paris.
- MAMA I. 1928. Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol. I, Ed.: William M. Calder, The Manchester University Press, Londra.
- MAMA VIII, 1962. Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol. VIII: Monuments From Lycaonia, The Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias, Ed.: William M. Calder – J. M. R. Cormack, The Manchester University Press, Manchester.
- MAMA XI, Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol. XI: Monuments from Phrygia and Lykaonia, Ed.: Peter Thonemann, <http://mama.csad.ox.ac.uk/index.html>
- MCCABE, D. F., 1984. “Miletos Inscriptions. Texts and List”, The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia, Princeton: The Institute for Advanced Study.
- MCCABE, D. F., 1988. “Smyrna Inscriptions Text and List”, The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia, Princeton: The Institute for Advanced Study.
- MCCABE, D. F., 1901. “Ephesos Inscriptions Text and List”, The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia, Princeton: The Institute for Advanced Study.
- MCLEAN, B. H., 2002. Greek and Latin Inscriptions in The Konya Archaeological Museum, Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor IV, The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 29, Londra.
- MITCHELL, S., 1982. Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II: The Ankara District The Inscriptions of North Galatia, BAR International Series, Oxford.
- MITCHELL, S., 1995a. Anatolia Land, Men, Gods in Asia Minor I. The Celts and The Impact of Roman Rule, Clarendon Press, New York.

MITCHELL, S., 1995b. *Anatolia Land, Men, Gods in Asia Minor II. The Rise of the Church*, Clarendon Press, New York.

OKAN, E., 2016. “Tykhe ya da Fortuna”, *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1/1, ss. 1 – 14.

RAMSAY, W. M., 1888. “Laodiceia Combusta and Sinethandos”, *Mittheilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Athenische Abtheilung*, 13. Band, Athen, ss. 233 – 272.

RAMSAY, W. M., 1904. “Lycaonia”, *Jahreshefte Des Österreichischen Archäologischen Institutes*, Ed. Alfred Hölder, Band VII., K.U.K. Hof und Universitäts-Buchhändler, Wien.

SEG

20: *Supplementum Epigraphicum Graecum Vol. XX*, 1964. Ed.: A. G. Woodhead, Leiden.

28: *Supplementum Epigraphicum Graecum Vol. XXVIII*, 1982. Ed.: H. W. Pleket – R. S. Stroud, Amsterdam.

33: *Supplementum Epigraphicum Graecum Vol. XXXIII*, 1986. Ed.: R. A. Tybout – S. B. Aleshire, Amsterdam.

55: *Supplementum Epigraphicum Graecum Vol. LV*, 2009. Ed.: T. Corsten – A. Chaniotis – R. S. Stroud – R. A. Tybout, Leiden.

57: *Supplementum Epigraphicum Graecum Vol. LVII*, 2011. Ed.: A. Chaniotis – T. Corsten – R. S. Stroud – R. A. Tybout, Leiden.

STERRETT, J. R. S., 1888. *An Epigraphical Journey in Asia Minor Vol. II*, American School of Classical Studies at Athens, Boston.

ŞAHİN, S., 1999. “Zeus Astrapaïos, Römische Kaise und Ein Beamter: Eine Stele mit zwei Inschriften aus dem südlichen Gebiet von Nikaia”, *Zafer Taşlıkıoğlu Armağanı Anadolu ve Trakya Çalışmaları I*: Ed. Nezih Başgelen – Güler Çelgin – Vedat Çelgin, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, ss. 217 – 225.

ŞAHİN, S., 2003. “Die Inschriften”, *Die Akropolis von Perge Band 1: Survey und Sondagen 1994 – 1997*, Ed. Haluk Abbasoğlu – Wolfram Martini, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, ss. 167 – 174.

ŞAHİN, N., 2001. *Zeus’un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

Von AULOCK, H., 1976. *Münzen und Städte Lykaoniens*, *Istanbul Mitteilungen*, Beiheft 16, Verlag Ernst Wasmuth Tübingen.

YEBENES PEREA, S., 2015. “El voto de un soldado a Silvano-Zeus Dalbenos”, *Geriön*, 33, ss. 311 – 32.

Çevrimiçi Kaynakça

<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/7256> Erişim Tarihi: 14.02.2024 22:14

<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/7254> Erişim Tarihi: 14.02.2024 22:16

<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/7252> Erişim Tarihi: 14.02.2024 22:17

TARİHSEL VE COĞRAFİ DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE SUMERLİ ^DKUBABA VE ^DLAMA

SUMERIAN ^DKUBABA AND ^DLAMMA IN THE PROCESS OF HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL TRANSFORMATION

Nurgül YILDIRIM

Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
/ Türkiye
nyildirim@mku.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-4692-2823

OANNES

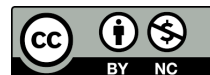
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **28.05.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **519 – 534**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1491309>

This article was checked by

Atıf – Cite as: YILDIRIM, N., “Tarihsel ve Coğrafi Dönüşüm Sürecinde Sumerli ^DKubaba ve ^DLama, OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 6/2, Eylül 2024, ss. 519 – 534.

TARİHSEL VE COĞRAFİ DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE SUMERLİ D¹KUBABA VE D¹LAMA

SUMERIAN D¹KUBABA AND D¹LAMMA IN THE PROCESS OF HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL TRANSFORMATION

Nurgül YILDIRIM

Öz

Eskiçağ dünyasında tanrı ve tanrıçalara atfedilen kudretin kaynağı bulunulan coğrafya, siyasi koşullar ve göç sonucu yeni topraklardaki inanç sisteminin devamlılığıyla şekillenmiştir. Dolayısıyla tanrı ve tanrıçalar, sembollerleriyle birlikte, tapınım gördükleri halkların yalnızca kültürel değil siyasi ve ekonomik açıdan da tanımlanmalarına olanak sağlamıştır. Mezopotamya'dan ulaşılan çivi yazılı kayıtlar bereket algısının adlandırılması açısından veri sağlarken, Anadolu'da bu kültün temellerine ilişkin arkeolojik bulgular neredeyse yerleşik yaşamın ilk evrelerine tarihlenmiştir. Anadolu'da gelişen Ana Tanrıça inancı ve bu inanca ilişkin somut yansımalarda yalnızca dişil gücün ön planda olduğu belirlenirken, Mezopotamya'daki bereket kültüne ilişkin öncül kayıtlar tanrı ve tanrıça çiftleri üzerinden işlenmiştir. Bereketin, bolluğun ve refahın kaynakları ve koruyucuları olan bu kutsal çiftler tapınım gördükleri halklarca farklı adlandırılmıştır. Mezopotamya'da başlayan bu geleneksel yaklaşımın Anadolu ve Doğu Akdeniz coğrafyası

Abstract

The source of the power attributed to gods and goddesses in the ancient world was shaped by geography, political conditions, and the continuity of belief systems as they spread to new lands through migration. Consequently, gods and goddesses, along with their symbols, allowed the cultures that worshiped them to be identified not only culturally but also politically and economically. While cuneiform records from Mesopotamia provide information on the perception of fertility, archaeological findings related to the origins of this cult in Anatolia date back to the earliest stages of settled life. In Anatolia, it was found that femininity played a central role in the Mother Goddess belief and its tangible manifestations. Meanwhile, early records of the fertility cult in Mesopotamia depicted divine pairs of gods and goddesses. These sacred couples, considered the sources and protectors of fertility, abundance, and prosperity, were worshiped under different names by various peoples. This traditional approach, which began in Mesopotamia, also appeared in the writing traditions of Anatolia and the Eastern Mediterranean.

yazım geleneğindeki karşılıkları, Tanrıça KUBABA ve Tanrı LAMA örneği üzerinden değerlendirilerek bu çalışmada ele alınmış, çalışmanın temel kaynaklarını ilgili tanrı ve tanrıça adlarının özellikle birlikte kaydedildiği Erken ve Orta Demir Çağı kayıtları oluşturmuştur.

This study examines the representations of the goddess Kubaba and the god Lama, drawing on records from the Early and Middle Iron Ages, where the names of these deities were documented.

Keywords: Mezopotamya Mitolojisi, Anadolu Tanrıçaları, Koruyucu Tanrılar, Alalah Tabletleri, Erken-Orta Demir Çağı, Yeni Asur.

Anahtar Kelimeler: Mesopotamian Mythology, Anatolian Goddesses, Guardian Gods, Alalakh Tablets, Old-Middle Iron Age, Neo-Assyria.

Extended Abstract

The union of Inanna, the Sumerian goddess of love, and Dumuzi, the shepherd and god of the fields, was seen as the source of abundance and peace on earth. The coming together of this sacred couple in anthropomorphic form was celebrated through various festivals and holidays, symbolizing the arrival of spring and the awakening of nature. These belief-based records mostly date to the Sumerian New Age, when Sumerian religious practices became formalized and systematically recorded. With the rise of city-states, Sumerian gods and goddesses were organized into a pantheon, classified by their specific powers and worshiped as chief deities according to their cult centers.

Although there is no specific Sumerian creation text that identifies and describes the gods and goddesses, several Sumerian myths related to agriculture have provided insight into their creation beliefs. According to these texts, the sky and earth were viewed as the domains of the god AN (the sky) and the goddess KĪ (the earth). The god Enlil, representing the air, atmosphere, and storms, was born from the union of the sky and earth. The cosmogony continued with the creation of the sun, moon, and underworld gods from the union of Enlil and Ninlil. In this context, Inanna, the goddess of fertility and war, emerged as the daughter of the Moon god Nanna, though in different periods she was also seen as the daughter of the Sky god An.

Inanna, whose primary city of worship was Uruk, later acquired the title "Inanna, goddess of the city of Kiš," embodying the characteristics of various city goddesses. Her sacred union with the Uruk king Dumuzi became a symbol of nature's awakening and the source of abundance, as celebrated in the "Myth of Sacred Unity." This myth reflected the relationship between a mortal king, like Gilgamesh, and the goddess, likely intended to assert geographical and political superiority within the city-state's administration.

In the myths of Inanna and Dumuzi, Dumuzi is sent to the underworld by Inanna during specific times of the year, symbolizing winter. His return to the earth in the spring and his sacred union with Inanna marked the renewal of fertility. This cycle was celebrated as part of the new year (akītu-Festival) by

the Semitic tribes in Mesopotamia, and Uruk kings also followed this tradition by making offerings to the temple of Inanna and participating in the holy marriage ceremony.

Before examining how this cycle influenced Anatolia, it is important to note that Inanna was associated with the morning star, symbolizing her role at the intersection of day and night, as well as winter and summer. This duality may explain why Inanna was perceived as having a dual gender nature. In Anatolia, however, Inanna did not have the same clear continuity as in Mesopotamia or the Eastern Mediterranean, where she was known as Ištar. The Kültepe Tablets, which provide the earliest written records in Anatolia, include the name Ištar, particularly in theophoric personal names, marking her presence in Anatolia during this period.

The people of Anatolia during this time included the Hattis, Hurrians, and Luwians, with the Hattis being of Asiatic origin and the Hurrians and Luwians of Indo-European origin. While initial information about these peoples comes from the Kültepe Tablets, more detailed historical records are preserved in the Hittite archives.

Giriş

Mezopotamya'daki bereket inancına ilişkin erken kayıtlar eril/dişil olgu ve kutsal evlilik üzerinden geliştirilmiş; Sumer aşk tanrıçası İnanna ve çoban/kırların tanrısı Dumuzi'nin birlikteliği yeryüzünün bereket/bolluk ve huzur kaynağı olarak algılanmıştır. Antropomorfik formdaki bu kutsal çiftin bir araya gelişleri çeşitli bayram ve şenliklerle kutlanarak, baharın gelişi ve doğanın uyanışının da sembolünü oluşturmuştur. Bu inanç eksenli kayıtlar çoğunlukla Sumer Yeni Çağı'na (III. Ur Dönemi) tarihlenmiş, Asyatik yapıdaki Sumerler inanç pratiklerinin şekillendiği ve sistemli bir kayıt geleneğiyle kalıcı kılındığı süreç başlamıştır. Özellikle kent-devlet idari yapılanmasıyla Sumer tanrı ve tanrıçaları kült merkezlerine göre belirlenen bir panteonda farklı kudretleriyle sınıflandırılmış ya da baş tanrı olarak tapınım görmüşlerdir. Sumer tanrı ve tanrıçalarının belirlenmesi ve tanımlanmasına yönelik başlı başına bir Sumer Yaratılış metninin olmamasına karşın, Sumerce yazılmış konusunu tarımsal faaliyetlerin oluşturduğu (Enlil ile Ninlil: Nanna'nın Döllenmesi, Sığır ve Tahıl Miti) birkaç mit Sumer yaratılışına dair bilgi birikimini sağlamıştır.¹ Sumerce metinlerdeki yaratılışa ilişkin ifadelerle göre gökyüzünün ve yeryüzünün asıl sahipleri konumlandırılmış, gökyüzü eril bir biçimde tanımlanarak tanrı AN, yeryüzü ise tanrıça Kİ tarafından sahiplenilmiştir. Genel hatlarıyla Sumerliler'in yaratılışa dair gözlemlerine göre, yer ve göğün birleşmesiyle hava/atmosfer/fırtına tanrı Enlil meydana gelmiştir.² Enlil ve Ninlil'in birleşmesinden güneş, ay ve yeraltı tanrıalarının meydana gelmesiyle yavaş yavaş kozmogoninin yaratım evresi³ tanımlanmıştır. Bereket kültürünün temellendiği bu süreçte tanrıça İnanna (Akadça E/İštar) ise

¹ Çağırın, 1990: 498; Kramer, 2002: 137vd.

² Bottéro-Kramer, 2017: 115vd.

³ Sığır ve Tahıl Miti içerisinde geçen Sumer yaratılış algısıyla ilgili detaylar için bkz. Kramer, 2002: 137 vd.

üçüncü neslin ortaya çıkışı ile Ay tanrı Nanna'nın kızı olarak kabul edilmiştir. Farklı dönemlerde Gök tanrı An'ın kızı olarak da kabul edilen İnanna, bereketin ve savaşın tanrıçası olarak belirlenmiştir.⁴ Başlıca tapınım kenti Uruk olarak belirlenen İnanna, zamanla farklı Sumer kent tanrıçalarının da özellikleriyle, "Zabalam kenti tanrıçası İnanna" ve "Kiş kenti tanrıçası İnanna" unvanlarına da sahip olmuştur.⁵ Yaratıldığı coğrafya olan Mezopotamya'da dahi farklı özellikleriyle karşılaşılan bu bereket kutsalı, Uruk Kralı Dumuzi ile birlikteliğinin konu edildiği "Kutsal Birliktelik Miti" ile doğanın uyanışı ve bolluğun kaynağı olarak algılanmıştır.⁶ Tıpkı Bilgameş/Gılgamış örneğinde görüldüğü üzere, bir gerçek kişilik/ölümlü kral ile tanrıça arasındaki ilişki kurgusu, kent-devlet yapılanmasındaki idari işleyişte coğrafi bir üstünlük algısını yaygın hale getirmeyi amaçlamış olmalıdır. Bilindiği üzere Dumuzi de (Akadça Tammuz) Uruk Kral listesinde kral olarak kaydedilmesine karşın, Sumer ve ardından Akadça mitlerde çoban tanrı/kırların tanrısı olarak kaydedilmiştir. Bu çifti konu edinen mitler incelendiğinde İnanna tarafından öfkelenen ve cezalandırılan Dumuzi'nin yılın belli dönemlerinde (kış aylarında) yeraltına gönderilmesi, belli dönemlerde yeryüzüne çıkışı (bahar) ve kutsal birleşmenin gerçekleşmesi bereket döngüsünün de kutsallaşması ve sistemli bir inanışın şekillenmesini sağlamıştır. Yeni bir yılın başlangıcı ve bereketinin de sembolü olan bu döngü, Mezopotamya'ya gelen Sami kavimlerce de sistemli bir kutlama haline getirilmiş (*akitu* Şenliği) ve Dumuzi'den sonra Uruk Kralları da bu yeni yıl geleneğine uyum sağlamış, tanrıça İnanna'nın tapınağına adaklar adayarak, kutsal evlilik ayinine katılmışlardır.⁷ Doğayla etkileşim ve tarımsal mucizeyle bereket döngüsü farklı coğrafyalarda farklı tanrı/tanrıçalar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu döngünün Anadolu'daki yansımalarının incelenmesi öncesinde, Sumer inanç sisteminde yaratılan İnanna'nın seher yıldızıyla temsil edilmiş olması, gece ve gündüz kesişimindeki rolü, kış ve yaz aylarındaki kesişimi de simgelemiş olmalıdır. Bu durum iki farklı cinsiyete/dual yapıya da sahip olabileceğinin nedeni olarak değerlendirilmiştir.

İnanna/İstar'ın Anadolu coğrafyasındaki yansımada, İstar adıyla etimolojik birlik sağlanan Mezopotamya ya da Doğu Akdeniz kadar net bir devamlılık görülmemiştir. Anadolu'nun tarihi sürecine ilişkin ilk kayıtlarını oluşturan Kültepe Tabletleri özellikle teforik kişi adlarıyla İstar kullanımını/yazımını Anadolu'ya taşımıştır. Bu dönemde Anadolu halkların genel demografik dağılımı Asyatik kökenli Hattiler, Hurriler ve Hint-Avrupa kökenli Luviler'den oluşmuştur. Bu halklara ilişkin öncül kayıtlara Kültepe Tabletlerinden erişilebilirken, bu halklarla ilgili detaylı belleğin aktarımı çoğunlukla Hitit arşivleriyle sağlanmıştır. Bu arşivlerden ulaşılan baş tanrı Teşup'un kız kardeşi, Nineve Kentinin Kraliçesi Hurrili Tanrıça Şa(w)uşka/Şauşga'nın Mezopotamyalı İstar ile benzeşmesine, tıpkı İstar'ın Asurbanipal'in sarayındaki kabartmada betimlendiği gibi, Ullikummi efsanesinde de şarkılar söyleyen, çalpara ve tef çalan bir tanrıça tasviri

⁴ Yıldırım, 2021: 412.

⁵ Collins, 1994:105-107.

⁶ Schmökel, 1976:372.

⁷ Bottero-Kramer, 20017: 367.

aktarımı temel teşkil eden unsurlardan olmuştur.⁸ Ancak aynı özellikler Anadolu'da KUBABA ile de temsil edilmiş ve bu durum Romalı Tanrıça Kybele/Sibyl'e atfedilerek tapınım Anadolu dışında da devam ettirilmiştir.⁹ Ancak Anadolu'da, yalnızca dişil özellikleriyle aktarımı yapılan Hurrili Şauşga ile Hurri yayılım alanında sık karşılaşılmasına gerekçe olarak, hem tanrıçanın Hurri panteona geç katılmış olabileceği, hem de siyasi teşkilatlanmaları zayıf olan Hurriler'in buldukları coğrafyada inanç geleneklerini yeniden şekillendirmiş olabilecekleri yönünde değerlendirilmiştir. Görece geniş bir coğrafyada varlık gösteren Hurrili kültürel geleneklerin farklılaşmasında Fırat'ın doğusundaki ana kaynak ve batısındaki Amurrulu unsurlarla gelişen etkileşim temel dinamikleri oluşturmuştur. Fırat doğusunda oldukça kadim bir inanç geleneğine sahip Şauşga için erken kayıt örneği III. Ur Kralı Şulgi dönemine (MÖ 2029-1982) tarihlenen bir tapınak bağış kaydındaki şu ifadeden anlaşılmıştır: "...⁵⁻⁷1 kuzu Niniveli Şauşga için...".¹⁰ Tanrıça benzer kullanımlarla Hitit kayıtlarında da Niniveli Şauşga olarak kaydedilmiş, bunun yanı sıra Anadolu'da özellikle Doğu'da birçok kentin tanrıçası olarak anılmıştır.¹¹ Sumerce kayıttaki Niniveli Şauşga, yerini Sumer siyasi erkinin Mezopotamya'da sonlanmasıyla, Eski Babil döneminden itibaren Niniveli İstar'a bırakmıştır.

Siyasi ve demografik baskınlığın belli bir coğrafyadaki değişimiyle eş inancın tanım ve tapınım değişimleri, Şauşga ile ilgili kayıtların devamlılığında Hurrili nüfusun yayılım alanına ait arşivlerden Ugarit, Alalah ve Ebla'daki metinlerin analizini gerektirmiştir. Orta Tunç sonlarından itibaren gittikçe azalma eğilimi gösteren Şauşga kullanımına koşut, bölgedeki İstar tapınımının yaygınlığı dikkat çekmiştir.¹² Hurri halkı ve bu halka ait kullanımların geniş yer bulduğu Alalah tabletlerinde, kişi adlarında teoforik yapıyı oluşturarak¹³ varlığını azalarak sürdürdüğü anlaşılan dişil yönleriyle bilinen Şauşga kültü, yerini Ugarit metinlerinde Hepat, Kubaba, Nikkal, Ninatta gibi tanrıçalara bırakmıştır.¹⁴ Bu değişimde Şauşga'nın Ugarit belgelerinde eril bir yapıyı simgelemesi ve tanrılar arasında adı geçmesi temel teşkil etmiş olmalıdır.¹⁵ Bu çift cinsiyet tanımlaması, yani hem tanrı hem de tanrıça olarak panteonda yer alımı inanç eksenli kayıtlarda Mezopotamya'da İstar'a atfedilmiş bir tür kudret sembolü olmuştur. Bu durumda Şauşga'nın iddia edildiği gibi¹⁶, "Hurrili İstar" olarak algılanmasına engel bir durum söz konusu değildir. Zira İstar Anadolu coğrafyasında Hitit İmparatorluk çağında, özellikle Hurri demografik baskınlık

⁸ Rodney, 1952: 211.

⁹ Yıldırım, 2021: 419; Tanrıçanın çağlar aşan uzun yolculuğuna ilişkin detaylar için bkz. Kılıç-Uncu, 2011: 191vd.

¹⁰ "5) 1 ŠILA₄.NİGA 6) 4ŠA.U₁₈ (GİS₂GAL)ŠA 7) Nİ.NU.A.KAM..." metin ve detaylar için bkz. Schneider, 1932:79; Beckman, 1998: 1.

¹¹ Haas, 1978: 60.

¹² Mısır, Ugarit (Ras Şamra/Suriye-Lazkiye) ve Fenikece kayıtlarda Astarte, hr, as-ta-rahuru, Astarte/ Aştoret olarak kaydedilmesi ve bu adlandırmaların karşılığının "Hurrili İstar/Astarte" olabileceği düşüncesi iki farklı adlandırmaların, tanrısal özellikleri göz önünde bulundurularak, aynı tanrıçayı karşıladığı düşünülmüştür. Teixidor, 1975: 197-198.

¹³ VII. Tabakaya (MÖ 1700-1500) tarihlenen AT/39/29 ve AT/39/94 numaralı belgelerde *Wa-an-di-ša-uš-ka* kişi adı ve detaylar için bkz. Wiseman, 1953: 151.

¹⁴ Laroche, 2000: 456.

¹⁵ Laroche, 1968b: 149-150.

¹⁶ Teixidor, 1975: 197-198

alanı olan Şamuha'da tapınım görmüş; III. Hattuşili'nin koruyucu tanrıça vasfıyla Şamuhalı İstar'ı panteonda belirginleştirdiği bir sürece tanıklık edilmiştir.¹⁷

Hurri inanç sistemini daha detaylı yansıtan Hititçe metinlerde ise Şauşga baş tanrı Teşup ve tanrıça Hepat ile, özellikle İmparatorluk Çağı metinlerinde, genellikle, üçlü bir tapınımında sunulmuş ve bu belgelerde Teşup'un kız kardeşi, tanrıça olarak kaydedilmiştir. Şauşga Ninive'nin yanı sıra Anadolu'da da birçok merkezde tapınım görmüş, Hititçe kayıtlarda Şamuhalı Şa(w)uşka, Hattarinalı Şa(w)uşka gibi merkezlerin belirtildiği "kent tanrıçası" yazımlarıyla karşılaşmıştır. Fırat doğusunda ve Amurrulu etkileşimde karşılaşılan eril özelliklerden uzak bu tanrıça Anadolu/Hitit için Hurrilerin İstar'ı olarak düşünülebilir. Ancak İstar'ın esinlendiği İnanna, Sumer inanç sistematğinde bereket/bereket döngüsü gibi önemli bir işlevle görevlendirilmiştir. Anadolu ve Kuzeybatı Mezopotamya'da bu algının devamlılığının temsilcisi Şauşga olamayacağı için, İnanna/İstar ve Dumuzi/Tammuz eksenli diğer Anadolu tanrı/tanrıça unsurları analiz edilmelidir.¹⁸ Bu kök miti oluşturan halkın göç ya da ticarî etkileşimle yeni alanlarda devamlı kıldığı inanç sistemine dair izlerde, fizikî ve sosyal koşulların temel belirleyici olduğu ve bu izlerin oldukça geniş bir zaman dilimindeki etkinliği göz ardı edilmemelidir.

Şauşga ile neredeyse aynı kayıtlarda varlığına tanıklık edilen bir diğer tanrıça KUBABA olmuştur. Anadolu coğrafyasında oldukça uzun bir zaman diliminde kutsallığı devam edecek olan KUBABA kronolojik izlemde hem bereket tanrıça hem kent koruyucu tanrıçası/kraliçesi olarak, dişil yönleriyle ön plana çıkarılmıştır. Tüm bu yönleriyle Sumerli İnanna geleneğinin devamlılığı, Demir Çağı'nda adı KUBABA olarak anılacağı iddia edilen Hepat/Hepatu kültüyle sürdürülmüş olmalıdır.¹⁹ Bu tanrıçanın Sami gelenekte eklene çift cinsiyet yani savaş temsilciliği yoktur. Ayrıca bereket kültündeki eril eşlikçi, Şauşga mitik aktarımlarında yer almazken, KUBABA Anadolu kayıtlarda eşlikçileri ile birlikte kaydedilmiştir.²⁰ Bu eşlikçiler içerisinde özellikle Orta Demir Çağı'na doğru Karhuha tanrı adı ön plana çıkmıştır. Karhuha'nın Hitit İmparatorluk Dönemi kayıtlarında tanrı LAMA/LAMMA olarak anıldığı iddia edilmiştir.²¹ Daha net bir değerlendirme için burada yer verilmesi gereken bir diğer önemli bilgi ^DLAMMA'nın ^DKAL adıyla bilinen²² Hatti kökenli bir tanrı ve Hatti dilinde İnara olarak anılmış olmasıdır. Ancak yine LAMMA için Hititler'in İnara Hattiler'in İnara, yine Anadolu'nun kadim uygarlıklarından Luviler'in ise Hitit geç dönemi kayıtlarında Runtiya²³ adını kullandıkları ve genellikle kırların koruyucu tanrısı olarak algılanarak kutsal hayvanı geyikle betimlendiği aktarılmıştır. Kutsal olanın coğrafi sınır tanımadığı, ancak yalnızca yerel söylemdeki haliyle baki kıldığı bu süreç, özellikle Anadolu ve Doğu Akdeniz hattında, farklı yazım geleneklerinde benzer hikmetlerle donatılan tanrı/tanrıçaların işlevleri

¹⁷ Beckman, 1995: 531; Yiğit, 2021: 271.

¹⁸ Ökse, 2006.

¹⁹ Alp, 2002: 36; Wegner, 1995.

²⁰ Hititler dönemi KUBABA kayıtlarının genel değerlendirmesi için bk. Hutter, 2017.

²¹ Archi, 2009: 217vd.

²² McMohan, 1991; Erbaşı, 2013: 261.

²³ De Martino, 2009: 205.

ya da sembollerinin takibiyle bazı inanç aktarımlarının gerçekleştiği netleştirilebilmiştir. Öncül kayıtlarda bu takibi daha kolay ya da daha karmaşık hale getiren bazı veriler için Sumer tabletlerinin analizi gerektirmektedir.

Sumerce ve Babilce Kayıtlarda ^DKUBABA ve ^DLAMA Sözcüklerine İlişkin İlk İzler

III. Ur Dönemine tarihlenen Sumer kral listesinde Kiş Kraliçesi olarak kaydedilen²⁴ ve tefor bir ad oluşumundaki KUBABA, Sumerce kayıtlarda KÜ.BABA / KUG.BAU sözcüklerinin birleşimiyle türetilmiştir. Bu birleşim KUG “parlak, saf olan BABA” anlamını ortaya çıkarmıştır. BABA/BAU²⁵ ise Sumer inanç sisteminde yine Sumer kent devletlerinden Girsu ve Lagaş’ın tanrıçası olarak kaydedilmiştir. Bu tanrıça için hazırlanmış Sumerce-Akadça çift dilli Bau İlahisinde²⁶ BABA’nın iyiliksever yardımcısı ^DLAMA kaydedilmiştir.

KUBABA inancının Mezopotamya’daki devamlılığı niteliğindeki Eski Babil dönemi Esagila (Ē.SAG.İL) Tapınak tarihçelerinden Weidner Kroniği’ndeki²⁷ kayıta tanrıçanın panteondaki yeri ve işlevi şöyle belirlenmiştir:

“Akşak kralı Puzur-Nirah’ın hükümdarlığı sırasında, Esagila’nın tatlı su balıkçıları büyük efendi Marduk’un yemeği için balık tutuyorlardı; kralın memurları balığı alıp götürdüler. Esagila’ya getirdikleri meyhaneci Kubaba’nın evinde [...] 7 (veya 8) gün geçtikten sonra balıkçı balık tutuyordu. O sırada Esagila için yeniden [...] Kubaba, balıkçıya ekmek verdi ve su verdi, balığı Esagila’ya ikram etmesini sağladı. Apsû’nun prensi kral Marduk ona iltifat etti ve şöyle dedi: “Bundan böyle bütün dünyanın egemenliğini meyhaneci Kubaba’ya emanet ettim.”

Tanrıça KUBABA kaydını içeren Weidner Kroniği yaklaşık olarak MÖ 1880-1845 yılları arasına tarihlendirilmiş, bu süreç Babil Kralı Sumu-la-el’in Kiş Kenti’nin Kralı Akka’ya karşı güç kaybetmeye başladığı bir dönem olarak tanımlanmıştır. Siyasi erk ve bu doğrultuda ilerleyen inanç sistemi ya da tanrılar hiyerarşisinde, Babil baş tanrısı Marduk tarafından dünyanın egemeni olarak KUBABA’nın belirlenmesi, belli bir coğrafyada da olsa tanrıçanın tapınımındaki prestijli etkiyi artırmış olmalıdır. Dahası bu kayıtla tanrıça yeryüzünün sahibesi konumuna yükselmiştir. Bu algının Anadolu’daki yansımalarına geçmeden önce, Mezopotamya’da Gudea Silindirindeki KUBABA ile benzer kutsal bir görevle anılan, tanrılara eksiksiz sunumun sağlanmasındaki balıkçılıktan sorumlu olduğunun belirtildiği ifadelerde ^DLAMA’nın herhangi bir tanrıçalık özelliğine vurgu yapılmamıştır. İlgili dizelerde tanrı LAMA şöyle kaydedilmiştir:

“Gudea’nın kutsal habercisi İmin-şatam’ın E-ninnu’da Ningirsu’ya yeşil sazlıklardan elde edilen kamışları topladıktan sonra bataklıklarda üretilen

²⁴ Şulgi döneminde (MÖ 2084–2037) oluşturulan listede KU.BAU şöyle kaydedilmiştir: kiş^{ki}-a kug-^dba-u₂ 131? mu /bal\kug-ba-u₂-/kam/ dumu kug-^dba-u₂-ke⁴ “Kug.bau hanedanı 131 yıl Kiş Kentinde...” Gianni, 2010: 231–248.

²⁵ BABA kullanımını Muški/Frig kayıtlarında devamlılık göstermiştir. Yıldırım, 2022: 482.

²⁶ [^dLAMA da-mi-iq]-/tum\ ša ^dba-u₂ [te-ek-ni-tum]) Sen (^DLama), Bau’nun hayırsever koruyucu tanrıçası, ...”

²⁷ Grayson, 1975.

balık ve yeni sürgünlerin miktarı hakkında bilgi vermesini sağlamak amacıyla, Gudea'nın balıkçılık müfettişi Lama'yı Tanrı Ningirsu'ya tanıttı...²⁸

Fig.1 Akad Dönemi Tanrıça Lama'nın Sunumu

(Asher-Greve, 2013: 6)

^DLAMA'nın tanrıça olarak sunulduğu görsel kayıt ise Akad Kralı Naram-Sin (MÖ 2240-2190) dönemine tarihlenen bir silindir mühürle netleştirilmeye çalışılmıştır.

Ur kazıları neticesinde ulaşılan ve ^DLAMA'ya ait olduğu düşünülen heykel ise çeşitli boyutlardaki örnekleriyle üretilmiş, bu özelliğiyle tanrıça heykelciklerinin koruyucu bir tür amulet olarak kullanılmış olabilecekleri ileri sürülmüştür.²⁹

LAMA'nın Mezopotamya inanç sisteminde özellikle Sami etkiyle birlikte başlayan ve bu sürecin temel kayıtlarını oluşturan Sumerce-Akadça çift dilli metinler aracılığıyla aydınlatılan bir diğer özelliği koruyuculuğu olmuştur. LAMA da tıpkı KUBABA gibi kent tanrıçılığı görevini yerine getirmiş olmalıdır.

LAMA'nın Mezopotamya'da kesintisiz tapınımı Babil'de özellikle Kas Hanedanlığı döneminde LAMA olarak kaydedildiği metinlerle anlaşılmıştır.³⁰ Bu yazımın görsel yansımasında dönemin koruyucu tanrıçası LAMA tasvirlerine rastlanmıştır. Başındaki polos ve uzun elbisesiyle temsil edilen tanrıçanın yazıtta tanrılar tarafından gözetilen, yeryüzünün koruyucu tanrıçası olduğu vurgulanmıştır.³¹

²⁸ 1082.(B12.1) ambar-bi ku₆ HI.SUHUR ku₆ suhur u₃-de₆

1083. (B12.2) giš-gi /nisig\ -ga-bi gi ḥa-bu₃-ur₂ u₃-de₆

1084. (B12.3) imin-šatam ra-/gaba\ gu₂-edin-na-ke₄

1085. (B12.4) ^dnin-gir₂-su-ra e₂-ninnu-a inim-bi ku₄-ku₄-da

1086. (B12.5) ^dlamma enkud-e gu₂-edin-na

1087. (B12.6) en ^dnin-gir₂-su-ra me-ni-da mu-na-da-dib-e

²⁹ Wiseman, 1960: 162.

³⁰ ^dDIM.ME olarak Sumerce kayıtlarda geçen ve Akadça karşılığı Lamaštu (*Lamassu*) olan bir diğer tanrıça ise çoğunlukla kötücül yönleriyle Babil ve Asur kayıtlarında geçmiştir. Tanrı Anu'nun kızı olarak anıldığı Koloni dönemi Eski Asur (BIN 4, 126) kaydında tüm olumsuz yönleri sıralanmıştır. Detaylar için bkz. Farber, 1995: 1897; Wiggermen, 2011: 297vd.

³¹ Brinkman, 1976: 266.

KUBABA ve LAMA'nın koşut bir biçimde tapınım gördüğü anlaşılan Mezopotamya'daki temel ayırım Asur, özellikle Yeni Asur kayıtlarıyla netleşmeye başlamıştır. Mezopotamya'da dişil özellikleri ve koruyucu tanrıçalıklarıyla anılan bu iki kutsal unsurun Anadolu'daki yansımaları yine benzer, ancak betimlenmeleri, özellikle LAMA'nın, farklılıklar arz etmiştir. KUBABA ve LAMA Geç Tunç Çağı sonlarına doğru Sumer kökenli, Anadolu ve Doğu Akdeniz coğrafyalarına özgü hale getirilmiş bir inancın temel figürlerini oluşturmuştur.

Fig. 2 Babil-Kasitler Dönemi Koruyucu Tanrıça Lama Yazıtlı Heykeli (Brinkman, 1976)

Kuzeybatı Mezopotamya ve Anadolu Kayıtlarda 𒊕KUBABA ve 𒊕LAMA'ya Dair Öncül Aktarımları

Eskiçağ dünyasında kültürlerarası iletişimin temel öğelerini oluşturan ticaret ve göç, inanç aktarımlarının da ana kaynağını sağlamıştır. Göçle ya da ticari aktivitelerle yeniden yorumlanan veya direkt taşınan kutsal unsurlar farklı coğrafyalarda değişken ritüel ve bayramların şekillenmesine olanak sunmuştur. Bu bağlamda Tunç Çağı genel hatlarıyla inanç olgularının kendi yaratıldığı topraklardan uzak coğrafyalara serptiği, ancak özünü ya da temel işlevini yitirmediği formlar kazanmıştır. Mezopotamya coğrafyasına göçle gelen Sami unsurların Sumer panteonu üzerine geliştirdiği ve sistemleştirdiği inancın yansımaları ticaret ve göçle farklı coğrafyalara, özellikle Anadolu ve Doğu Akdeniz'e kadar uzanarak, karşılık bulmuştur. Sumer koruyucu tanrıları ile ilgili, Anadolu'nun ilk yazılı verilerini sunan Kültepe tabletleri daha çok teforik ad oluşumlarında bu iki tanrıdan söz edilebildiğini ortaya koymuş olsa da bilim dünyasına C. Günbattı tarafından tanıtılan Kt. ş/k 3 numaralı

tablet *Kubabat* tapınımının Anadolu'daki erken dönem kanıt belgesi niteliğini kazanmıştır. Kral Pithana ve oğlu Anittta'nın onayını taşıyan tabletin ilk satırlarında geçen "*Kubabat'ın rahibi Šupiuman*"³² ifadesi Anadolu'da sistemli bir KUBABA inancına işaret etmiştir.

Fig.3 Karkamış Kralı Aplaḫanda Dönemi mühründe Tanrıça KUBABA (Eisen, 1940, Pl XIII)

Bu inancın ve LAMA/LAMMA-İnara olarak aktarılan Tanrı LAMA'nın tanrılar hiyerarşisindeki yerleri ve yayılım alanları için temel kaynaklar özellikle Hititçe kayıtlarda daha sık ve net bir biçimde geçmiştir. Bir bayram ritüeli metni olan (Bo 3701=CTH 670.2040) ve tanrı LAMA için törende uygulanması gerekenlerin aktarıldığı kayıt, kralın koruyucu tanrı LAMA'nın heykelini yücelttiği bir sahneyi aktarması açısından ayrıca önemli görülmüştür.³³ Yine Hititçe krali kayıtlarla ve bu kayıtlarda adı anılan tanrı/tanrıçaların inanç sistemi üzerindeki baskınlığı tescil edilmiştir. Hitit imparatorluk sürecini başlatan kral I. Šuppiluliuma dönemine tarihlenen bir antlaşma metni (CTH 50 = KUB 19.27) Tanrıça KUBABA ve Tanrı LAMA'nın Anadolu'daki tanım ve tapınım geleneklerinin seyri açısından oldukça önemli bir kaydı barındırmıştır.³⁴ Tanrıça KUBABA kültürünün Anadolu'da şekillendiği temel merkez olan Karkamış Krallığı ile gerçekleştirilen bu antlaşma metninde Karkamış'ın baş tanrıları ^᠙KUBABA ve ^᠙Karhuha olarak kaydedilmiştir. Karhuha için Tanrı LAMA'nın Anadolu'da bir yansıması olabileceği iddiası³⁵ özellikle Demir Çağı yerel kayıtları (Anadolu Hiyeroglifleri) ve Asurca kayıtlarla "tanrılar çifti" olarak anılmalarını yaygınlaştırmıştır. Tanrı LAMA için oluşturulmuş söylencede KUBABA ile konuşmalarına yer verilmiş, LAMA kendi gökyüzü krallığını ^DKUBABA'ya karşı dile getirmiştir. Yazılıkaya tanrı tasvirlerinde Tanrı Karhuhi/Karhuha'nın yer almaması, bu tanrının Karkamış'ı besleyen kültüsel yapının analizi ve tanrıça Kubaba'nın tapınım geleneği seyrinin takibiyle netleştirilmelidir. Ancak bu tasvirlerde (Yazılıkaya Tanrılar Geçişi) Tanrı LAMA'nın koruyucu bir tanrı olarak tasvir edildiği göz ardı edilmemelidir.

Anadolu'nun kayıtlı en eski halklarından olan Hatti ve Hurri inanç yönelimleri ve bu halkların yaşam alanlarındaki panteon, çoğunlukla yerel

³² Kt. ş/k 3: 1) KİŞİB Šu-pi-ú-ma-an 2) GÚDA ša Ku-ba-ba-at..., bkz. Günbattı, 2014:77; Anadolu'da Kubabat tapınım geleneği ve detaylar için bkz. Şahin, 2021: 197vd.

³³ Akdoğan, 2020: 225.

³⁴ Goetze, 1969: 347; Forrer, 1926: 47-56.

³⁵ Archi, 2009: 217.

arşivlere yansıyan tanrı/tanrıça adları ya da tanrısal kişi adlarıyla aydınlatılabilmektedir. Bu açıdan Hitit egemenlik sahasında yer alan, kabaca Şam kuzeyindeki bölgelerden ulaşılan kayıtlar içerisinde Alalah arşivi Orta Tunç Çağı sonlarına doğru Tanrıça Šauska kullanımını neredeyse sonlandırmış, KUBABA ise saraya alınacak müzisyenler listesinde (AT/8/76) bir müzisyen kadın adında (*Kubabatanı*) kaydedilmiştir.³⁶ Hitit krali arşivi ve Ugarit vesikalarında KUBABA Hurrili diğer tanrılarla³⁷ birlikte anılmış olsa da³⁸ yine aynı bölgeden, Ugarit kuzeyinden Mukişli Allaiturahhi ritüel metni KUBABA ve Karhuha tanrı çiftini birlikte kaydetmiştir (Haas-Wegner 1988: 11-12; Popko 1995: 99). Metnin II. Şuppiluliuma dönemine tarihlenmesi ve Karkamış ile yakın coğrafyasındaki etkin inançlardan olan KUBABA -Karhuha tanrı çiftine yaptığı atıf, yine aynı kral dönemine tarihlenen ve Karkamış Krallığı ile yapılan antlaşma metnindeki (CTH 122.1.A =KUB 26.33 + KBo 13.255 IV 8) KUBABA-Karhuha tanrı çifti kaydıyla tescillenmiştir.

Demir Çağı Başlarında Anadolu'da Gelenekselleşen Tanrıça KUBABA ve Eşlikçi Tanrılar (LAMA/Karhuha ve Attis) Kültü

Anadolu Demir Çağı'na büyük bir merkezi otorite boşluğuyla giriş yapmıştır. Bu dönem görece bağımsız, küçük krallıkların yeni kurulmaya başladığı ya da varlıklarını korumaya çalışan yerel krallıkların siyasi panoramayı şekillendirdikleri bir süreci oluşturmuştur. Anadolu bu parçalı idari yapılanma ve göçler sonucunda bünyesinde farklı dilleri ve tapınım geleneklerini barındırmıştır. MÖ 1200 sonrası Anadolu'daki demografik çeşitliliğin Erken Demir Çağı özelindeki yansıması Hitit kültür kalıtının devamı niteliğinde gelişmiş, özellikle Karkamış ve yakın çevresi bu kalıtın devamlılığındaki etkin coğrafyayı oluşturmuştur. Bu coğrafyadan ulaşılan Anadolulu kayıtlar ise baskın inancın Hitit-Hurri eksenli devamlılığına ve yerel bazda ise koruyucu özellikleri devam eden Tanrıça KUBABA ve Tanrı Karhuha ya da az sayıdaki belgede geçen Tarhunza kültüyle şekillendiğine işaret etmiştir. Demir Çağı'nda Anadolu'da kullanılan neredeyse her yazı formunda adı kaydedilmiş olan Tanrıça KUBABA'nın tıpkı Hitit bayram töreni geleneğinde uygulandığı gibi heykelinin yüceltildiği (Karkamış A23) ve Karhuha ile anıldığı (Karkamış A13d) Hiyeroglif Luvice kayıtlara çoğunlukla Karkamış'tan ulaşılmıştır.³⁹

Orta Demir Çağı'na doğru özellikle antlaşma ya da vasallık yemini metinleri tarafların tanrıları huzurunda gerçekleştirilmesiyle hem dönem hem de coğrafya açısından baskın inançların tanımlanmasında başat kaynakları oluşturmuştur. Bu belgeler içerisinde Asurca kayıtlar önemli bir yer tutmuş; Asur Kralı II. Sargon'un Karkamış'a düzenlediği sefere ilişkin kayıt Karkamış'ta kral Pisisir'in sarayının tahrip edildiği ve tüm kıymetli eşyaların Asur'a götürüldüğü bilgisini içermiştir. Bu kayıttan Asur'a, Mezopotamyalı bir geleneğin icrasıyla tüm kutsal unsurların da taşındığı anlaşılmıştır (RINAP

³⁶ Wiseman, 1953: 100.

³⁷ Tanrıça KUBABA'nın Hitit geleneksel şenliklerine ilişkin kayıtlarda Adamma olarak ve diğer tanrı/tanrıçalarla birlikte geçiş örnekleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Dinçol, 1989: 4vd.; Wegner, 2002: 134-136/258; Yıldırım, 2016: 3vd.

³⁸ Haas, 1994: 406.

³⁹ Hawkins, 1980: 258; Hawkins, 2000; Hawkins, 2024.

109, 31-34). II. Sargon Asur'a Karkamış'ın sahibi Tanrıça KUBABA ve Tanrı Karhuha heykellerini götürmüş ve onlara çeşitli sunularda bulunduğunu belirtmiştir. Bu dönemde Gaziantep bölgesindeki Arami Krallık Sam'al ise yerel halk dili Luvice sözcüklerin sık kullanıldığı bir Aramca yazım geleneği (Sam'alca) ile bölge kültürüne katkı sunmuş, Tanrıça KUBABA için sunularda bulunulduğu, kendi baş tanrıları Rakkab-El ile bir tutulduğu Aramca kayıtlarda (Ördekburnu Steli) yer almıştır.⁴⁰

Tanrıça KUBABA'nın Anadolu kuzeybatısında Mukişlerle başlayan, Frigce Kubebe ya da MÖ 500'lerden itibaren eşleştiği Tanrı Attis ile Kubeleya olarak devam edecek olan inanç yolculuğunda, tapınım ya da tanrı kudretleri bereket döngüsüne özgü kök mitle benzerliklerin korunduğunu ortaya çıkarmıştır. KUBABA/Kubeleya, tıpkı Sumer İnanna'sında olduğu gibi doğanın ve bereketin sahibi olarak kutsallaştırılırken, Attis ise Tanrı DUMUZİ/Tammuz gibi, belki Anadolulu LAMA/Karhuha, bitkilerin/kırların koruyucu tanrısı olarak değerlendirilmiştir. Bu benzerliği destekleyen ve döngüsel bereket algısının devamlılığına işaret eden kayıt, Antik Yunan aktarımlarındaki Frigler'in tanrılarının kışın uyuduğu, yazın ise uyandığına duyduğu inanış olmalıdır.⁴¹

Sonuç olarak Anadolu'daki inanç sistemi özellikle siyasi ve ticari gelişmelere koşut değişime uğramış, bu gelişmeleri olgunlaştıran, kökleşmesini sağlayan halklar ise hem geldikleri topraklardan hem de etkileşim halinde buldukları diğer halklar aracılığıyla, coğrafi ve siyasi yaşam alanlarına uygun bir inanç sentezi var etmişlerdir. Bu aşamada tanrıların daha kudretli ve işlevsel olmaları başat rol oynamış; Mezopotamya'daki siyasi iklime bağlı olarak öncelikle tanrı/tanrıçaların tanım ve tapınımına yönelik değişimler gözlenmiştir. Bu değişimlere erişimin temel kaynağı olan filolojik kayıtlar inancın şekillenmesindeki siyasi üstünlüğü ve geleneksel kimlik motiflerinin aktarımını sağlamış, mühür, heykel ve kabartmalar ise inanca ait değişimdeki algıyı zarif bir biçimde sunmuştur. Tüm bu kaynaklar da inanç olgusunun ana dinamiği olan tanrı/tanrıçalara atfedilmiş, ölümsüzlük dışında, tamamıyla antropomorfik gelişen şekilleniş sürecinin takibini olanaklı kılmıştır. Mezopotamya'da Sumerliler'in kent-devlet idari yapılanması dahi bu genellenmenin öncül örneğini sunmuş, kent koruyucu ya da baş tanrı/tanrıça olgusu bu idari yapılanmanın seyrine göre biçim değiştirmiştir. Güçlü bir Sumer kentinin tanrı/tanrıçası egemenlik kurulan birçok kentin panteonunda yükselmiştir. Ayrıca siyasi egemenliğin etkin kılındığı coğrafyada, erk sahibinin ele geçirdiği bölgedeki tanrı/tanrıça heykellerinin de taşınması geleneği, yine siyasetin inanç üzerindeki sosyo-kültürel etkinliğini açıklar niteliktedir. Çalışma konusunu oluşturan, Sumerli KUBABA'nın sınırlar aşarak Kuzeybatı Mezopotamya ve Anadolu'daki tapınımı ise öncelikle Sami göç öncesindeki Hurrili nüfusun bu tanrıçaya ilişkin algıyı koruyabildikleri ve kısmen yaşatabildiklerini düşündürmüştür. Mezopotamya dışında özellikle Hurri yaşam alanında tapınım gören tanrıça KUBABA için benzerliklerinin, Mezopotamya dışında, Sumerli İnanna ile yakınlığı dikkat çekmiş, Hitit İmparatorluk sürecinde ise Sumerli İnanna'nın yeniden Sami

⁴⁰ Lemaire- Sass, 2013: 57.

⁴¹ Detaylar için bkz. Gasparro. 1985: 54; Yıldırım. 2021: 409.

algıyla şekillendirildiği İstar ve Hurrili Şauşga eşdeğerliliğine dair izlere rastlanmıştır. Hitit İmparatorluk panteonunda eril özellikleriyle betimlenen tanrı LAMA ise Hititler'in güç kaybettiği süreçte, yine Hurrili baskın nüfusa ait coğrafyalarda Karhuha adıyla anılmış ve birçok kayıta KUBABA'nın eşlikçisi olarak kaydedilmiştir. Fırtına/Hava Tanrısı örneğinde de görüleceği üzere KUBABA ve LAMA/Karhuha da belli bir geleneğin özellikle Geç Hitit döneminde devamlılığını sağlamış, bu gelenek Orta ve Geç Demir Çağı'nda Anadolu'da ve ardından Batı'ya aktarılan Eskiçağ'ın sınırsız ve zamansız bir tapınımını oluşturmuştur. Bereket döngüsü çerçevesinde, diğer pek çok tanrı/tanrıçadan daha çok benzerliğin kurulduğu İnanna ve Dumuzi kök mitinin Anadolu'daki izdüşümlerinde KUBABA ve LAMA daha yakın örnekler olarak görülmüştür. Bire bir eşleşme ya da aynılıktan ziyade bu çalışmada otorite ve nüfusun inanç, dolayısıyla tanrı/tanrıçalar üzerindeki etkileri ele alınmış; coğrafya ve dönem ayırt etmeksizin siyasi erk ve demografik üstünlüğün tanrı/tanrıçaların idealizasyonundaki ana unsur olduğu gerçekliği varılan en net sonuç olmuştur.

Kaynakça

- AKDOĞAN, R., 2020. Hititçe ile "Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü"ndeki Benzer Kelimeler Üzerine III, *KUBABA* 31, ss. 7-22.
- ALP, S., 2002. *Hitit Çağında Anadolu. Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak-Ankara.
- ARCHI, A., 2009. "Orality, Direct Speech and Kumarbi Cycle", *AoF* 36/2, ss. 209-229.
- ASHER-GREVE J.M- Westenholz J.G., 2013. *Goddesses in Context*, Orbis Biblicus et Orientalis, 259-Vandenhoeck&Ruprecht.
- BECKMAN, G., 1995. "Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia", *Civilizations of the Ancient Near East*, (Eds). J. Sasson et al., Vol. I, ss. 529-43.
- BECKMAN, G., 1998. "İstar of Niniveh Reconsidered", *JCS* 50, ss. 1-10.
- BOTTÉRO, J.-Kramer, S.N., 2017. *Mezopotamya Mitolojisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BRINKMAN, J. A., 1976. *A Catalogue of Cuneiform Sources Pertaining to Specific Monarchs of the Kassite Dynasty*. Materials and Studies for Kassite History 1. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.
- COLLINS, P., 1994. "The Sumerian Goddess Inanna (3400.2200 BC)", *The Institute of Archaeology* 5, ss. 103-118.
- ÇAĞIRAN, G.1990. "Mezopotamya'da Kutsal Evlilik", X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri IX-10/a, Ankara.

- De MARTINO, S., 2009. "Din ve Mitoloji", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 203-218.
- DİNÇOL, A. 1989. "Ein Hurro-Hethitisches Festrıtual (h)ıšuwaš" *Belleten* 53.206, ss. 1-49.
- EISEN, G., 1940. *Ancient oriental cylinder and other seals with a description of the collection of Mrs. William H. Moore*. The University Of Chicago Oriental Institute Publications, Illinois.
- ERBAŞI, S. F., 2013. *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/ Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- FARBER, W., 1995. "Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia" *Civilizations of the Ancient Near East*, (eds) Jack M. Sasson, Scribner's, New York, ss. 1896-1909.
- FORRER, E., 1926. *Forschungen I/I*, Erknner bei Berlin, 1926-9.
- GASPARRO, S. G., 1985. *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden-Brill.
- GOETZE, A., 1969. "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3 rd Edition with Supplement, (eds) J. B. Pritchard, New Jersey, ss. 346-361.
- GRAYSON, A. K., 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley: Revivals.
- GÜNBATTI, C., 2014. *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- HAAS, V., 1978. *Die Beschwörungsrituale der Allaitura(h)hi und verwandte Texte*, Hurritologische Studien II, AOAT 31, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
- HAAS, V.-WEGNER, I., 1988. *Die Rituale der Beschwörerinnen SALŠU.GI*, Teil I: DieTexte, (ChS I/5), Roma.
- HAWKINS, J. D., 1980. "Kubaba. A. Philologisch", *RIA* 6, ss. 257-261.
- HAWKINS, J. D., 2000. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Walter de Gruyter, Berlin- 1999-2000.
- HAWKINS, J. D., 2024. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions III*, Walter de Gruyter, Berlin.
- HUTTER, M., 2017. *Kubaba in the Hittite Empire and the Consequences for her Expansion to Western Anatolia, Hittitology today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday: 5. Rencontres d'archéologie de l'IFEA, Istanbul 21-22 novembre 2014* [online]. Istanbul: Institut français d'études anatoliennes.
- KILIÇ, Y.-UNCU, E., 2011. "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar- Aphrodite Örneği)", *Journal of History Studies*, 3/1, ss. 183-201.
- KRAMER, S. N., 2002. *Sumer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

- LAROCHE, E., 2000. "Hurriler. Babil Dizgesinden Alıntı", *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, I. Cilt, (eds) Yves Bonnefoy: 456-458.
- LEMAIRE, A.- Sass, B., 2013."The Mortuary Stele with Sam'alian Inscription from Ördekburnu Near Zincirli." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* ss. 369: 57-62.
- MARCHESI, G., 2010. "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". (eds). M. G. Biga-M. Liverani, *ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi Vicino Oriente - Quaderno 5*; Roma, ss. 231-248.
- McMOHAN, G., 1991. *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- ÖKSE, A. T., 2006. "Eski Önasya'dan Günümüze Bahar bayramları ve Bereket Törenleri", *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi*, ss. 67-72.
- POPKO, M., 1995. *Religions of Asia Minor*, Warsaw.
- RODNEY, N. B., 1952. "Ishtar, the Lady of Battle", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, 10/7, ss. 211-216.
- SCHMÖKEL, H., 1976. "Sumer Dini II", çev. Mehmet Turhan Özdemir, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXI; ss. 367-390.
- ŞAHİN, H. A., 2021. "Asur Tic. Kol. Çağ'ında Anadolu'da Hurri Tanrıları ve Bayramları" (eds.) Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, *Anadolu'nun Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı, Değişim Yayınları-İstanbul*, ss. 197-224.
- TEIXIDOR, J., 1975. "Bulletin d'epigraphie semitique", *Syria* 52, ss. 198-276.
- WEGNER, I., 1995. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil I: Texte für IŠTARŠA(W)UŠKA*, Hebat und Weitere Gottheiten, ChS I/3-1.
- WEGNER, I., 2002. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil II: Texte für Tešsub*, Hebat und Weitere Gottheiten, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler I/3-2). Istituto di studi sulle civiltà dell'egeo e del vicino oriente, Rome.
- WIGGERMEN, F. A., 2011. "The Mesopotamian Pandemonium. A Provisional Census", *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 77/2, ss. 298-322.
- WISEMAN, D. J., 1953. *The Alalakh Tablets*, BIAA-Ankara.
- WISEMAN, D. J., 1960. "The Goddess Lama at Ur", *Iraq* 22/1, ss. 166 – 171.
- YILDIRIM, E., 2016. "Hitit Kaynaklarına Göre Mezopotamya İnanç Sistemlerinin Hurri Mitoloji Anlayışına Etkisi, *TAD*, C:35, S:59, ss.1-20.
- YILDIRIM, N., 2021. "Frig İnanç Sistemini Şekillendiren Ana Tanrıça "Matar Kubeleya" (eds.) Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, *Anadolu'nun Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı, Değişim Yayınları-İstanbul*, ss. 433-451.

- YILDIRIM, N., 2022. “Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen Anadolu Kral Adı “Mita/Midas”. *BELLETEN*, 86(306), ss. 469-498.
- YİĞİT, T., “Hitit Kaya Anıtlarında Dinsel İçerikli Motifler ve Siyasal Otorite”, (eds.) Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, *Anadolu'nun Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları-İstanbul, ss. 269-286.

KNİDOS LİMAN CADDESİ KOMPLEKSİ CAM BULUNTULARI GLASS FINDINGS FROM KNIDOS HARBOR STREET COMPLEX

Derviş Ozan TOZLUCA

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü / Türkiye
Res. Assist., Selçuk University, Faculty of Letters, Department of Archaeology / Türkiye
ozan.tozluca@selcuk.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-3175-9605

OANNES

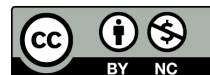
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **27.06.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **535 – 567**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1505778>

This article was checked by

Atıf – Cite as: TOZLUCA, D. O., “Knidos Liman Caddesi Kompleksi Cam Buluntuları”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 535 – 567.

KNİDOS LİMAN CADDESİ KOMPLEKSİ CAM BULUNTULARI* GLASS FINDINGS FROM KNIDOS HARBOR STREET COMPLEX

Derviş Ozan TOZLUCA

Öz

Knidos'un anakara bölümünde yer alan "Liman Caddesi Kompleksi" olasılıkla MÖ 4. yüzyıl ortaları ve sonrasında düzenlenmiştir. Kuzey – güney yönlü inşa edilmiş Liman Caddesi'nin hemen doğusunda caddeye bitişik olarak düzenlenmiş komplekse ait yedi mekân 2016-2019 yılları arasında sürdürülen kazı çalışmaları sonucu gün yüzüne çıkartılmıştır. Arkeolojik veriler kompleksin MÖ 4. yüzyıldan MS 7. yüzyıl ortalarına kadar kullanıldığını göstermektedir. Bu çalışmada Liman Caddesi Kompleksi'nde gün yüzüne çıkartılan cam buluntuları ele alınacaktır. Liman Caddesi Kompleksi'nde bulunan cam buluntuları kâse ve tabaklar, kadeh/bardak/beher, şişe-sürahiler ve kandillerden oluşmaktadır. Değerlendirilen parçaların içerisinde; MS 4-6. yüzyıl dönem

Abstract

Located on the mainland part of Knidos, the "Harbor Street Complex" was likely reorganized during the mid to late 4th century BC. Excavations between 2016 and 2019 uncovered seven adjacent spaces along the east side of Harbor Street, which runs in a north-south direction. Archaeological evidence indicates that the complex was in use from the 4th century BC until the mid-7th century AD. This study focuses on the evaluation of glass finds unearthed from this context. The glass artifacts from the Harbor Street Complex include bowls, plates, goblets, glasses, beakers, bottles, jugs, and oil lamps. Among these are bowls and plates with hollow folded rims, tube-shaped rims, out-turned rims, and glass band rims, as well as conical and funnel-shaped bottles, bell-conical and U-shaped glasses—features characteristic of the 4th-6th centuries AD. Also found were massive oil lamp bases and handles,

* Söz konusu çalışma, 01.06.2020 tarih ve 2587 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Selçuk Üniversitesi adına sürdürülen Knidos-Burgaz-Emecik Apollon Kutsal Alanı Kazı ve Araştırmaları kapsamında hazırlanmıştır. Knidos Antik Kenti kazı, restorasyon ve koruma-onarım çalışmaları T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmektedir. Söz konusu çalışma, Selçuk Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) birimi, 20401109 numaralı 'Knidos II.Teras'ın Batısı Kazı ve Araştırmaları -II' başlıklı projelerin konusu ile ilgili olup, ilgili birimce desteklenmiştir.

özelliklerini yansıtan tipik içi boşluklu katlamalı kenarlı, tüp biçimli ağız kenarlı, dışa çekik ağız kenarlı, cam bantlı ağız kenarlı kâse ve tabaklar, konik-huni formulu şişeler, çan-konik ve U formulu bardak/beher/kadeh formlarının yanında, masif kandil kaideleri ve kulplar gibi Geç Roma Dönemi cam geleneğinin devamı niteliğindeki formlardan oluşmaktadır. Knidos Liman Caddesi Kompleksi cam kapları köken olarak Suriye-Filistin ve Kıbrıs örneklerinin yanı sıra Doğu Akdeniz'in iyi tanınan tipik formları arasında yerini almaktadır. Bununla birlikte MS 4.-6. yüzyılın karakteristik Karia, Likya kentlerindeki birebir, daha az sayıdaki İonia kentlerindeki örneklerle bağdaşmaktadır. Geç Antik Dönem konteksti oluşturan mekanların mimarisi, seramik, sikke ve diğer buluntular ile değerlendirildiğinde cam buluntuları MS 4.-7. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

continuing the glass traditions of the Late Roman period. The glass vessels from the Knidos Harbor Street Complex are representative of well-known forms from the Eastern Mediterranean, including examples from Syria-Palestine and Cyprus. These vessels closely resemble those typical of Karia and Lycia during the 4th-6th centuries AD, although fewer comparable examples have been found in Ionian cities. The glass finds have been dated to the 4th-7th centuries AD, based on an evaluation of the architecture of the spaces, alongside ceramics, coins, and other artifacts, within the context of the Late Antique period.

Keywords: Knidos, Geç Antik Dönem, Geç Roma Cam Kapları, Tabaklar, Şişe-Sürâhiler, Beher-Bardak-Kadehler.

Anahtar Kelimeler: Knidos, Late Antique Period, Late Roman Glass Vessels, Glass Plate, Flaks-Jugs, Glass-Beaker-Goblets.

Extended Abstract

Knidos, located on the Datça Peninsula at the southwestern tip of the Caria region, sits at the crossroads of the Aegean and Mediterranean Seas, a geography that has ensured its prominence throughout history. From antiquity to the present, Knidos has advanced economically, primarily through land and maritime trade. The city gained renown in various fields such as art, science, astronomy, and medicine. Knidos' ceramic vessels, one of the cornerstones of its trade, reached many centers worldwide. Over time, the city, which initially gained fame through ceramic production, also developed its glass production capabilities.

Although Knidos primarily produced glass to meet local needs, it achieved some success in surplus production during the Hellenistic and Roman periods. The discovery of glass lumps in workshops, particularly at Cape Krio, suggests attempts at glass production, although it does not definitively prove the production of glass vessels.

Glass vessels recovered from the Knidos excavations are fewer in number compared to other finds, and the likelihood of finding complete forms is low.

When examining glass finds from various periods, from the early to the late antique period, it is clear that typical Carian glass forms dominate. This study focuses on late antique glass vessels, particularly those recovered from the complex on Liman Street, one of the city's prominent areas.

Liman Street, one of the main arteries of Knidos due to its proximity to the harbor, saw extensive use throughout the city's history. The complex, which dates from the late classical and early Hellenistic periods through to the late antique period and even to the city's abandonment, sheds light on its historical processes through its finds. In its final stages, the Liman Street Complex served as a commercial room or shop during the late antique period. Although few small finds or ceramics have been linked to earlier use, significant data has been obtained regarding its later stages. Architectural elements, including hearths, channels, stairs, podiums, and vaults, along with coins, glass, ceramics, and amphorae, suggest the complex functioned as a commercial workshop or shop from the early 5th century CE onwards.

This study focuses on the form, structure, manufacturing techniques, and use of the glass finds recovered from the seven-room complex. A typology of Knidos' late antique glass will also be created, identifying regional interactions and settlements with similar forms beyond the region. Although early archaeological studies on glass have been limited, recent research has significantly contributed to understanding the history and importance of glass production. This study aims to offer a comprehensive analysis, shedding light on the late antique period and contributing to regional archaeology.

The glass finds from the Liman Street complex were recovered from the ground levels of the rooms, representing the final stages of the complex's use. The glass items, dating from the 5th to the late 7th century CE, provide a reliable basis for evaluating the context.

The primary glass forms include plates and bowls, followed by cups, beakers, goblets, bottles, pitchers, and glass lamps. These pieces are homogeneous, with a liquid-like molecular structure and no crystalline content. They were shaped by molding mixtures of glass frit in a tank or pot furnace, using primary materials such as silica, soda, lime, and additives like sodium, calcium, and potassium. Coloring was achieved using metallic oxides. The prepared mixtures were shaped according to their intended use, the period, and the aesthetic preferences of the time. Knidos' glass vessels, typical of the late antique period and Carian forms, were mainly in shades of blue and green, originating from Syria-Palestine and Cyprus. The glass was crafted using techniques such as free-blowing, mold-blowing, and cutting.

Late antique glass vessels are generally simple, undecorated, or minimally decorated, intended for daily use. After the 6th century CE, economic factors—including the city's declining power, population decrease, migration to other centers, and external pressures—led to the production of simpler, cheaper products. Despite these challenges, Knidos maintained strong glass workshops until the end of the late antique period.

Giriş

‘Çifte Kent’ olarak bilinen Knidos Anadolu’nun güneybatı ucunda, anakara ve ada bölümü olarak adlandırdığımız karşılıklı iki yamaca yerleştirilmiş, iki limana sahip, ızgara (hippodomik) plana sahip bir kenttir. Liman Caddesi Kompleksi, kentin iki Limanı’ndan biri olan Ege- Trireme Limanı ile direk bağlantılı caddenin hemen doğusunda, II. Teras’ın batı sınırına yerleştirilmiştir (Fig. 1). Kompleks güneyden kuzeye doğru 45 metre devam eder ve 7 ayrı mekân ve birkaç ek mekândan oluşur¹. Liman Caddesi Kompleksi’ndeki çalışmalar 2016-2019 kazı sezonlarında gerçekleştirilmiş ve tamamlanmıştır².

Knidos Liman Caddesi Kompleksi’nin Değerlendirilmesi

Bilindiği üzere Knidos MÖ 4. yüzyılın ikinci çeyreğinde büyük ve kapsamlı bir kent planı değişikliğine gider³. Liman Caddesi ve caddenin doğu ve batısındaki alanlar yine bu dönemde planlanmış ve inşa edilmiş olmalıdır. Liman Caddesi’nin hemen doğusunda yer alan kompleks, güneyden kuzeye doğru artan eğim dikkate alınarak planlanmış ve MÖ 4. yüzyıl ortası veya sonrasında MS 7. yüzyıla dek oldukça uzun bir dönem kullanım görmüştür. Kazı çalışmalarında elde edilen veriler maalesef kompleksin Geç Klasik ve Hellenistik Dönemi ile ilgili net veriler sunmamıştır⁴. İso-domik teknikte, beyaz kireç taşından ve bosajlı duvarlar yapının erken evresiyle ilgili günümüze ulaşmış nadir kanıtlardan biridir⁵. Bu dönemde kompleksin bir dükkân sırası olarak kullanım gördüğünü düşünülmektedir (Fig. 2).

Roma İmparatorluk Dönemi’nde özellikle Geç Antoninler Dönemi’nde, kompleksin merkezinde yer alan Mekân 4 (Liman Caddesi Heroon’u) Korinth düzeninde ve *distyle in-antis* planıyla inşa edilmiş görkemli bir *heroon* yapısına çevrilmiştir⁶. Roma İmparatorluk Dönemi’nde gerçekleşen bu plan değişikliği ile komplekse ait diğer mekanların boyutlarında (örneğin Mekân 5) değişikliğe gidilmiştir.

Geç Antik Dönem’de ise *heroon*’a ait podyum kapatılmış, sütunları arasına duvar örülmüş ve bunların dışında tezgâh ve ocak gibi eklentilerle mekân bir metal atölyesine çevrilmiştir. Kompleksin Mekân 1, Mekân 2 ve Mekân 3 gibi diğer mekanlarına ise yeni odacıklar eklenerek, kompleksin atölye, depo ve dükkân işlevi arttırılmıştır (Fig. 3). Tüm bu eklenti ve değişikliğin ardından yapı son haline kavuşmuştur. Kazı çalışmaları sonucu elde edilen seramik⁷ ve sikke⁸ buluntuları Geç Antik Dönem’de kompleksin MS

¹ Doksanaltı, vd., 2018a: 34, Res. 44, 49; Doksanaltı, vd., 2018b: 19-35, Çiz. 2, Res. 5- 13; Doksanaltı, vd., 2019: 49-2, Res. 5-9.

² Doksanaltı, vd., 2018a: 9-15; Doksanaltı, vd., 2018b: 19-35, Çiz.2, Res.5-13

³ Doksanaltı, 2020a: 379; Büyüközer, 2020: 191.

⁴ Doksanaltı, vd., 2020b: 23, 30, 26: Fig. 3. 28: Fig. 8.

⁵ Liman Caddesi’ni sınırlayan batı duvarda görülen çentikli bosajlı duvar tekniği Geç Klasik – Erken Hellenistik Dönem’e tarihlendirilmiştir (Özgan, 2003: 360; Bruns-Özgan, 2013: 243-244).

⁶ Doksanaltı, vd., 2018a: 35 – 36; Doksanaltı — Gider-Büyüközer, 2019: 127; Doksanaltı, 2020a: 378.

⁷ Doksanaltı, vd., 2018b: 30-31; Doksanaltı — Gider-Büyüközer, 2019: 115-116; Sözel, vd., 2021: 208.

4./5. – 7. yüzyıl ortasına kadar kullanım görmüştür⁹. Özellikle seramik kaplardan kırmızı astarlı seramikler¹⁰, kandiller¹¹ ve amphoralar¹² Liman Caddesi Kompleksinin son kullanım aşamasına ilişkin verileri desteklemektedir. Bu kompleksten ele geçen cam buluntular yine bu tarih aralığı içerisinde kullanım görmüş, kompleksin Geç Antik Dönem konteksti içerisinde önemli buluntu gruplarından biridir.

Knidos cam buluntularıyla ilgili daha önce herhangi bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Bundan dolayı bu çalışma yapılırken Knidos Geç Antik Dönem seramikleri oldukça aydınlatıcı olmuştur¹³. Cam kaplar da seramik kaplar gibi en yoğun Knidos Liman Caddesi kompleksinden ele geçmiş olsalar da bu kompleks dışında Küçük Tiyatronun batısındaki mekanlarda, stoa'nın odalarında ve Kap Krio işliklerinde de bulunmuştur. Küçük Tiyatronun batısından ele geçen kandiller¹⁴, amphoralar¹⁵, mutfak kapları¹⁶ ve kırmızı astarlı seramikler¹⁷, Liman Caddesi mekanları ile etkileşimini, benzer amaç doğrultusunda kullanımını göstermesine ilaveten tarihlemeye de önemli bir unsur oluşturmaktadır. Liman caddesi cam kaplarını tarihlendirirken buluntu kontekstleri ve benzer örnekleri haricinde kentin diğer mekanlarından ele geçen buluntuları da göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, Liman Caddesi Kompleksi'nde tespit edilen ve değerlendirmeye alınan 95 adet örnek bir bütün olarak ele alınmış olacaktır.

İlk kez kapsamlı olarak çalışılan Knidos cam buluntuları; kâse-tabaklar, şişe-sürahiler, bardak/beher/kadehler ve kandiller olarak sınıflandırılmış ve dört ana gruba ayrılmıştır.

Knidos Liman Caddesi Kompleksi Cam Buluntuları

Knidos Liman Caddesi Kompleksi cam buluntularının büyük bölümünü kâse ve tabaklar, sayı bakımından ikinci büyük grubu ise kadeh/bardak/beher buluntuları oluşturur. Geriye kalan bölümü şişe-sürahiler, kandil kaideleri ile kulp ve gövde parçalarından oluşmaktadır. Değerlendirilen kaplar, MS 4.-6. yüzyıllara ait dönem özelliklerini yansıtan tipik yivli ağız kenarlı, tüp biçimli ağız kenarlı, dışa çekik ağız kenarlı, cam bantlı ağız kenarlı kâse ve tabaklar, konik-huni formlu şişeler, çan-konik ve U formlu bardak/beher/kadeh formlarının yanında, masif kandil kaideleri ve kulplar gibi Geç Roma Dönemi cam geleneğinin devamı niteliğindeki formlardan oluşmaktadır.

⁸ Doksanaltı, vd., 2019: 52; Doksanaltı, 2020a: 382 – 383.

⁹ Doksanaltı, vd., 2022: 143-145.

¹⁰ Sözel, 2023c: 666.

¹¹ Dosanaltı— Sözel, 2024: 144-145.

¹² Sözel, 2023d: 304-306.

¹³ Doksanaltı, vd., 2021a: 9, 10, 12; Doksanaltı, vd., 2021b: 2, 22, 47, 49, 51, 52.

¹⁴ Dosanaltı— Sözel, 2024: 145-146.

¹⁵ Sözel, 2023d: 304-306.

¹⁶ Sözel, 2023b: 86-96.

¹⁷ Sözel, 2023a: 21-22, 25-35.

1-Kâse ve Tabaklar

42 adet ağız-kenar veya kaide-kenar parçası kâse ve tabaklar içerisinde değerlendirilmiştir. Kâse ve tabaklar formlarına göre sekiz alt başlık altında incelenmiştir.

1a- Yivli Yayvan Formlu Kaseler (Fig. 4, Nr. 1-4)¹⁸; Açık yeşilimsi gri cam hamurunda yapılan ağız-kenar parçaları, yuvarlatılmış dudak kenarından içte keskin yivle gövdeye geçen ve kaideye daralan formdadır. Serbest üfleme tekniğinde üretilen formlar genellikle yüzeye oturan düz tabanlıdır. Nr. 4, Kırım'da¹⁹ bulunan yuvarlatılmış ağızlı kapları ile yakındır. Silindirik kâse olarak da değerlendirilen örnekler MS 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir²⁰. Yivli yayvan kaselerin, Pergamon²¹, Ephesos²², Klaros²³, Kıbrıs²⁴, Royal Ontario Müzesi²⁵, Bodrum Müzesi²⁶ ve Atina Agorası'nda²⁷ benzerleri görülmektedir. Knidos kaselerin benzerlerinden ve mekân içi kontekstten yola çıkarak MS 4. yüzyıla tarihlemek mümkündür.

1b- Ağız Kısmı Tüp Biçimli Tabaklar (Fig. 4, Nr. 5-6); Isings form 118'e²⁸ dahil olan tabak ağız parçaları, içi tüp şeklinde boşluk formudur. İğne deliği formu olarak da isimlendirilen, dudak kısmından gövdeye daralan boşluğa sahiplerdir. Yuvarlatılmış geniş ağız kenarından gövde ve kaideye daralmaktadırlar. Dudaktan gövdeye belirgin yiv ile geçiş sağlanmıştır. Koyu yeşil, yeşilimsi gri cam hamurundan serbest ve kalıba üfleme tekniğinde yapılmış örnekler Limyra²⁹ ve Royal Ontario Müzesinde³⁰ bulunan tabaklar ile oldukça benzerdir. Doğu Akdeniz ve Batı'da bilinen³¹, özellikle Suriye-Filistin ve Kıbrıs'ta³² yaygın Knidos tabakları, kontekst benzerlerinden yola çıkarak MS 5. yüzyıl ilk yarısına tarihlendirilir.

1c- Dışa Çekik ve Yuvarlatılmış Ağızlı Tabaklar (Fig. 4, Nr. 7-9); Çarkta kesme tekniğinde yapılan Ising form 46c'ye dahil olan, önceleri döküm daha sonra üfleme tekniğinde üretilen sade formlardır³³. Yüksek kalite ısı ile şekillendirilmiş büyük tabaklar, yuvarlatılmış ve dışa çekik ağız kenarına sahiptirler. Açık grimsi cam hamurundan yapılan Nr. 7³⁴-8-9, iç ve dış yüzey ağız kenarları yivlendirilmiştir. Limyra ve Alexendreaia Troas örnekleri ile

¹⁸ Schwarzer, 2009b: 109, Taf. 4, 94 SG.

¹⁹ Golofast, 2009: 328, Fig. 4: 2-4.

²⁰ Vessberg, 1956: Fig. 45, 12; Harden, 1936: Nos. 681-682.

²¹ Rheidt, 1991: 29.

²² Schatzschock, 2009: 121, Fig. 4: 1.

²³ Taştemür, 2007: 83, No. 126-137.

²⁴ Harden, 1934: 147, Pl. VIII, f.

²⁵ Hayes, 1975: 200, 63, No: 176, Pl. 170.

²⁶ Özet, 1998: 138, Kat. No. 92.

²⁷ Weinberg-Stern, 2009: Fig. 11, 167a (G 444d).

²⁸ Isings, 1957: 148, Form 118.

²⁹ Baybo, 2005: 236, No. 45; Baybo, 2009: 191, No.12.

³⁰ Hayes, 1975: 184, Fig. 19, No. 594.

³¹ Baybo, 2016: 50.

³² Weinberg, 1988: 43, Fig. 4-3; Baybo, 2016: 50.

³³ Isings, 1957: Form 23, Form 49'a; Form 22, Form 48'e dönüşmüştür.

³⁴ Schwarzer, 2009a: 83, Taf. 4, 45 HS; Baybo, 2016: 48, Çiz. XLIII, D-26.

yapım tekniği, form özelliği olarak yakın benzerlik içerisindedir. Nr. 8³⁵, Marmaray Sirkeci³⁶ kazılarında, Hierapolis ve Afyon Müzesi örnekleri ile Nr. 9 Limyra'da³⁷ benzerleri görülmektedir. Bu merkezlerle yakın ilişki içerisinde olduğunu buradaki örneklerle form, hamur ve yapım tekniği olarak benzerlik ve dönemin özelliklerini yansıttığı görülmektedir. MS 4. yüzyıl ortaları- MS 5. yüzyıla tarihlenmektedir³⁸.

1d- Ağız Kenarında Kalın Cam Bant Bulunan Kâse ve Tabaklar (Fig. 5, Nr. 10-21); Yuvarlatılmış ağız kenarının etrafına sarılmış, aynı renk ya da koyu renkteki cam bantlı parçalar tipiktir form özelliğidir. Cam ipliği ve anlaşıldığı kadarıyla cam bantlarla yapılmış bezeme Erken Bizans Dönemi'nin karakteristiğidir³⁹. Bu tip tabak ve kaselerin kullanımı çok yaygın olmamakla beraber Elaiussa Sebaste kentinde karşımıza çıkan örnekler Doğu Akdeniz, Kıbrıs ve Batı'da yaygın olarak ele geçmiştir⁴⁰. Yuvarlatılmış ince ağız kenarlılar ve dış yüzey ağız kenarına kalın cam bant eklenen örnekler MS 5. yüzyılın ortası veya ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Ana tip yuvarlatılmış kalın ve tombul bantlı, kısa ağız kenarından gövdeye geçiş, gövdeden kaideye ince cidarla daralan veya genişleyen formdadır. Nr.10-12⁴¹, dudak kısmının hemen altına yerleştirilmiş oval bantlılar, Nr. 13-16⁴², dudak altında başlayan oval başlayıp ucu sivri bantlılar, Nr. 17-21⁴³, yumru kısmı daha oval ve zarif bantlılardır. 1d grubunda yer alan örnekler benzer örneklerde olduğu gibi şekillendirilerek form kazandırılmıştır. Elaiussa Sebaste ve Alenxendrea Troas'da birebir benzeri bulunan bu kapların form özellikleri ve yapım teknikleri oldukça yakındır. Dönem olarak Knidos örneklerinden biraz erken olsa da diğer tüm özellikleri ile uyum sağlamaktadırlar. Serbest üfleme tekniğinde, yeşil ve yeşil tonlarında cam hamurundan yapılmış, Geç Antik Dönem kontekstini tamamlayan, örnekler MS 5. yüzyıl ortaları 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir.

1e- Ağız Kenarında Dalgalı Biçimde Cam Bant Bulunan Kase ve Tabaklar (Fig. 6, Nr. 22-25); Bir önceki formda olduğu gibi, ağız kenarına cam bant sarılır ve bu bant, belirli aralıklarla bir pens yardımıyla çekilerek, yukarıdan bakıldığında dalgalı bir form kazandırılır. Yine yukarıdan bakıldığında, bant üzerindeki dalgalarda pens izleri oldukça belirgindir. Bu grupta ince bantlı ve bant pens ile basılara içte ve dışta boşluk oluşturmuştur. Açık zeytin yeşili cam hamurundan ve serbest üfleme tekniğinde yapılmıştır. Benzerleri nadir olan ya da kullanımı belirli bölgelerde olan bu örnekler Roma'da Palatin tepesinde bir örnekte⁴⁴ görülmektedir. Doğu Akdeniz veya

³⁵ Baybo, 2009: 191, Fig. 23:12; Lightfoot, 1989: 95, No. 56f, Pl.7/5-6; Gençler, 2000: 287, Fig. 6, No. 81.

³⁶ Kanyak, 2009: 36-37, Fig. 20-21.

³⁷ Baybo, 2016: 48, D26-28.

³⁸ Isings, 1957: 61-62, Form 46c; Sternini, 2001: 25, Fig. 6. 22; Gençler, 2009: 72, Kat. Nr. 154-156; Baybo, 2016: 48, D-28.

³⁹ Gençler, 2009: 76.

⁴⁰ Vessberg, 1956: 196 Fig. 42 Nr. 15; Rützi, 1991: Form AR 88. 2 Nr. 1669-1671; Baybo, 2003: Kat. Nr. 299, Baybo, 2016: 47, T41.

⁴¹ Gençler, 2009: 206-207, Çiz. XVI, 171, 172, 174; Schwarzer, 2009a: 82, Taf. 2, 18 HS.

⁴² Gençler, 2009: 210, Çiz. XVI, 185; Schwarzer, 2009a: 82, Taf. 2, 22 FO.

⁴³ Gençler, 2009: 207, Çiz. XVI, 173, 175.

⁴⁴ Sternini, 1995: 248, Fig. 6.33-34; Sternini, 2001: 26, Fig. 8. 50-52.

Mısır üretilmiş fisto bezemeli olarak değerlendirilen⁴⁵ Knidos örnekleri, Louvre Müzesi⁴⁶, Patara, Troas⁴⁷, Kaunos⁴⁸ ve Elaiussa Sebaste'de⁴⁹ benzerleri bulunmaktadır. Benzerleri ve kontekste dayanarak MS geç 5. yüzyıl veya 6. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.

1f- Yüksek Ayaklı Büyük Kâse ve Tabaklar (Fig. 7, Nr. 26-34); 1a-1e olarak gruplandırılan kase ve tabakların benzerlerinden yola çıkarak ait olabileceği düşünülen kaideler Nr. 26-30, Foy tip 10c⁵⁰, Milavec ayaklı tabak⁵¹ ve Nr. 32-34⁵² grubuna dahil olan dekorsuz ve sade tabaklar, serbest üfleme ve kesme ile biçimlendirme tekniği ile yapılmış kaidelerdir. Çoğunlukla koyu yeşil, zeytin yeşili tonlarında cam hamurundan yapılmıştır. Yüksek ayaklı kaideler, oval oturma düzleminden kaide altına dik yükselen ve gövdeye genişleyen formdadır. MS erken 5.-6. yüzyıla tarihlenen Anadolu, Mısır, Suriye, İtalya ve Fransa'da iyi bilinen tabak kaideleri⁵³, İstanbul⁵⁴, Atina Agorası⁵⁵, Sardes⁵⁶, Slovenya⁵⁷, Kırım⁵⁸ gibi merkezlerde yaygın olarak karşımıza çıkan Knidos kaidelerinin benzerleri de MS 5. ya da 5. yüzyıl ortalarına tarihlenir.

1g-Yivli Halka Kaideli Kâseler (Fig. 8, Nr. 35-39); Roma Dönemi'nden itibaren özellikle Doğu Akdeniz yerleşimlerinde yaygın olarak karşılaşılan bir formdur. Düz oturma düzleminden gövdeye genişleyen formdadır. Kesme tekniği ile süslenmiş kaidelerin, Suriye, Sardis, İsrail, Ürdün gibi merkezlerde MS 2. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar benzer örnekleriyle karşılaşılmaktadır⁵⁹. Sardes⁶⁰, Pergamon⁶¹, Troas⁶², Atina Agorası, Karanis⁶³, Kırım⁶⁴ gibi merkezler ile oldukça yakınlık gösteren Knidos kaideleri, Derin dışbükey, konik veya hafif dışa eğik duvarlara sahip taban halkası üzerine oturtulmuştur⁶⁵.

⁴⁵ Baybo, 2016: 47, B69-70, T41, P18.

⁴⁶ Arveiller-Dulong-Nenna, 2005: No.1270; Cuperis, 2009: PEC 031; Kondoleon, 2001: 195, Kat. 83; Harden, 1936: 97 III Nr. 2, Fig. 2g; von Saldern, 1974: 125, Kat. 164; von Saldern, 1980: Kat. Nr. 107; von Saldern, 1997: Kat. Nr. 164.

⁴⁷ Schwarzer, 2009a: 82, Taf. 2, 20 STR.

⁴⁸ Gençler Güray, 2010: 225, Çiz.1:1-4.

⁴⁹ Gençler, 2009: 75, Res. 47.

⁵⁰ Foy, 1995: 197, Pl. 7: 50.

⁵¹ Milavec, 2009: 290, (6-varia).

⁵² Isings, 1971: 43, Fig. 13, 21.

⁵³ Golofast, 2009: 312; Foy, 1995: 196; Weinberg-Goldstein, 1998: 58, Figs. 4-21, 145-150.

⁵⁴ Hayes, 1992: 402-403, Figs. 150, 6, 8, 3.

⁵⁵ Weinberg-Stern, 2009: Fig. 9, Pl.15, 156 (G 531)(Knidos Nr. 63), Fig. 11, Pl. 17, 171 (G 377), Fig. 16, 259 (G 80) (Knidos Nr. 36).

⁵⁶ von Saldern, 1980: Pl. 25, 467, (Nr. 63), Pl. 13, 470 (Knidos Nr. 66), Pl.13, 465, (Knidos Nr. 68).

⁵⁷ Milavec, 2009: 299, Pl. 2:12.

⁵⁸ Golofast, 2009: 332, Fig. 14: 21, 24. (Knidos Nr. 63, 64, 69).

⁵⁹ Clairmont, 1963: 92, Lev. IX. 390; von Saldern, 1980: 47-48, No. 246, Lev. 23; Davidson Weinberg, 1988: 58, Fig. 4.20.146, No. 146; Dussart, 1998: 68-69, No. BL.4222b1.18, Lev. 7; Meyer, 1988: 201-202, Fig. 9. L; Whitehouse, 2003: 135-136 ve 224, 1118.

⁶⁰ von Saldern, 1980: Pl. 13, 414.

⁶¹ Schwarzer, 2009b: 107, Taf. 2, 32 ASKL.

⁶² Schwarzer, 2009a: 83, Taf. 3, 38 FO.

⁶³ Harden, 1936: Pl.14, Nos. 221 ve 304.

⁶⁴ Golofast, 2009: 332, Fig. 14: 20.

⁶⁵ Harden, 1936: No.221 ff., 304, Pl.14.

Sardes'de⁶⁶, MS 3. yüzyıl veya erken 4. yüzyıl'a tarihlenirken Ising'e⁶⁷ göre MS geç 3.-4. yüzyıllara tarihlendirilir. Anadolu, Mısır, Suriye, İtalya ve Fransa'da bulunan örnekler MS 5. yüzyıl-erken 6. yüzyıla tarihlendirilir⁶⁸. İstanbul Saraçhane örnekleri MS 5. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilir⁶⁹. Benzerlerinden ve kontekstten yola çıkarak Knidos örneklerini MS 5. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir.

1h-Diğer Kâse Kaideleri (Fig. 8, Nr. 40-42); Zeytin yeşili cam hamurundan serbest üfleme ile şekillenen, taban halkasını yapmadan önce sivri uçlu alet yardımı ile tabanı düzleştirilen ve kesme ile şekillenen kaideler gövdeye birleştirilmiştir. Nr.41-42, keskin oturma kaide düzleminden gövdeye dönüş yapmakta, Nr. 40, oval oturma düzleminden gövdeye yumuşak dönüş yapmaktadır. Nr. 41-42⁷⁰, kaseleri birbiri ile oldukça yakın iken Nr. 40⁷¹ daha farklı forma sahiptir. Nr. 41-42 örnekleri Atina Agorası'ndaki örneklerle form bakımında benzerlik içerisinde olup yapım teknikleriyle de uyum sağlamaktadır. Ancak Knidos Nr. 40-42 kâse kaideleri MS 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir.

2- Bardak /Beher/Kadehler⁷²

Kadeh, beher, bardak veya kandil olarak değerlendirilen ve çift fonksiyonlu olarak kullanılan bu formlar MS 4.-5. yüzyıllarda oldukça yaygındır. Knidos cam kadeh/bardak/beherleri, ateşe tutulan bir alet yardımıyla içe veya dışa doğru hafif kalınlaştırılmış ağız kenarları ve yarı küresel, ters koni, silindir veya çan biçiminde gövdeye sahiplerdir⁷³. Knidos kadeh/bardak/beherleri, Olba⁷⁴, Sardes⁷⁵, Limyra⁷⁶, Zeugma⁷⁷ kazılarında bulunan örnekler ile oldukça benzerlik göstermektedir. 34 adet ağız-kenar veya kaide-kenar parçası bardak-beher-kadehler içerisinde değerlendirilmiştir. Bardak-beher-kadehler formlarına göre altı alt başlık altında incelenmiştir.

2a-Düz Ağız Kenarlı Çan Formlular (Fig. 9, Nr. 43-48); Isings⁷⁸ form 104a'ya dahil olan ağız çapı ve formu dolayısı ile çan veya konik olarak isimlendirilen Knidos örnekleri yuvarlatılmış ince dudak kenarından boyuna daralan tipik beher/kadeh örnekleridir. Mavi, mavimsi gri cam hamurundan serbest ve kalıba üfleme tekniğinde yapılan⁷⁹ Knidos bardak/beherleri, Doğu Akdeniz kökenlidir. MS 3.-4. yüzyıllarda yaygın⁸⁰ olarak karşımıza çıkan konik ağızlı bardak/beherler sıvı saklama kabı olarak işlev göstermektedir. Aynı tip

⁶⁶ von Saldern, 1980: 30, Pl. 22, 188.

⁶⁷ Isings, 1957: No. 39 (Late 3rd-4th).

⁶⁸ Foy, 1995: 196; Weinberg-Goldstein, 1998: 58, Figs. 4-21, 145-150.

⁶⁹ Hayes, 1992: 402-403, Figs. 150, 6, 8, 30.

⁷⁰ Weinberg-Stern, 2009: Pl. 23, 254 (G 341).

⁷¹ Weinberg-Stern, 2009: Pl. 23, 253 (G 343).

⁷² Gençler, 2009: 110, (çift fonksiyonlu kaplar).

⁷³ Antonaras, 2008: 93-106.

⁷⁴ Erten-Akkuş Koçak, 2017: 99, 101-105, Lev. 1-5.

⁷⁵ Antonaras, 2008: 93-106.

⁷⁶ Baybo, 2016: 87-88.

⁷⁷ Grossmann, 2013: 239-240, Fig. 58-59.

⁷⁸ Isings, 1957: Form 104a.

⁷⁹ Isings, 1957: 65.

⁸⁰ Isings, 1957: 127.

bardak/kadeh/beherler, ısıyla yuvarlatılmış ağız kenarları ve boyuna geçişteki daralma ile huni formundadır⁸¹. MS 4. yüzyıl ortalarında yaygın kullanımlı çan formlular, MS 5.-6. yüzyıl örneklerine göre ince dudak ve ince cidara sahiplerdir. Knidos çan formu bardak/beher/kadehleri, Limyra⁸², Slovenya⁸³, Sardes⁸⁴, Sırbistan⁸⁵, Karanis⁸⁶, Elaiussa Sebaste⁸⁷, Royal Ontario Museum⁸⁸, Hierapolis, Lmyra⁸⁹ ve Tunus örneklerine benzemekte ve MS 4. yüzyıl ortaları, MS 5. yüzyıla tarihlenmektedir.

2b-Düz Ağız Kenarlı 'U' Formlular (Fig.9, Nr. 49-55);

Bardak/kadeh/beher veya kandil parçaları, konikal veya U form olarak isimlendirilen örnekler, mavimsi gri ya da yeşilimsi gri renklerinde cam hamurundan, serbest üfleme tekniğiyle üretilmişlerdir. Beher ağız parçaları yuvarlatılmış dudaktan gövdeye düz veya daralarak inen kürevi formdadır. Bardaklar, ince yuvarlatılmış dudak kenarından geniş huni şeklinde, kadehler ise yivli dudak kenarından gövdeye bardaklara göre yumuşak daralma söz konusudur. MS 4. yüzyılda yaygın Kıbrıs veya Suriye-Filistin beherlerinin ağız-kenar eğriliği⁹⁰ ile oldukça benzerliğinden dolayı Knidos beherleri ve kadehleri, Sardes⁹¹, Olba⁹², Labraunda⁹³ örnekleri ile yakınlık göstermektedir. Nr. 49-51 ve 53 beher, Nr. 55 kadeh formuna sahiptir. Nr. 55, Isings form 36'ya dahil olan kadeh ağız kenarı ateşe tutularak yuvarlatılmış veya katlanmış⁹⁴. Ağız kenarı belirgin ve sık yivlere sahip kadeh açık mavimsi gri cam hamurundan, üfleme tekniği ile şekillendirilmiştir. Marmaray, Yenikapı⁹⁵ kazılarında ele geçen kadehler ile benzerlik göstermektedir. MS 4. yüzyıl ila 6. yüzyıl arasında değişen örnekler, Knidos U formu kadeh ve beherleri MS 5. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir.

2c-Beher/Bardak Kaideleri (Fig. 9, Nr. 56-61); Beher/bardak olarak değerlendirilen, Isings 106 ve 109 tipine dahil olan örnekler, zeytin yeşili renklerindedir. MS 4. yüzyıl sonları veya erken 5. yüzyıla tarihlen bu tip kaideler serbest üfleme ile taban rengini alır. Nr. 57-58⁹⁶, Doğu Akdeniz tipinde, silindirik formlar, MS 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir⁹⁷. Nr. 60-61⁹⁸, Isings tip 28A'ya dahil olan mavimsi ve

⁸¹ Weinberg-Stern, 2009: Illustration 10, Pl. 22, 231-233.

⁸² Baybo, 2009: 191, Fig. 10.

⁸³ Milavec, 2009: 295, Fig. 14: 5, 6, (Kadeh ağız parçaları).

⁸⁴ von Saldern, 1980: Pl. 25, 28; von Saldern, 1980: No. 131 (Knidos Nr. 17-74).

⁸⁵ Krizanac, 2009: 282, Fig. 6:2.

⁸⁶ Harden, 1936: 194, 215.

⁸⁷ Gençler, 2000: 279, Pl. 5, 1.

⁸⁸ Hayes, 1975: Pl. 26, No. 420.

⁸⁹ Baybo, 2016: 61, Çiz. XXX, B-122.

⁹⁰ Auth, 1976: P.100, No.110; Oliver, Jr., 1980: P. 87f, Nos. 119-124.

⁹¹ von Saldern, 1980: Pl. 20, 8, Pl. 25, 472.

⁹² Erten-Akkuş Koçak, 2017: Lev. 5.

⁹³ Blid, 2009: 150, Fig. 10:11.

⁹⁴ Isings, 1957: 50, Form 36.

⁹⁵ Atik, 2009: 11, Fig. 4.

⁹⁶ Weinberg-Stern, 2009: Illustration 10, 389 (G 145); Krizanac, 2009: 283, Fig. 8: 1; Milavec, 2009: 298, Pl. 1:10; Lightfoot-Arslan, 1992: 183, 118.

⁹⁷ Ising, 1957: Form 135.

⁹⁸ Çakmaklı, 2007: 93, Lev. 14, No. 16; Gürler, 2000: 20 No: 20-32; Vessberg, 1952, Pl. VII No: 47; Krizanac, 2009: 284, Fig. 12: 1, 3.

yeşilimsi gri cam hamurundan serbest üfleme tekniğinde şekillenen konkav dipleri. Nr. 56⁹⁹, 57¹⁰⁰, 59¹⁰¹ örneklerin Atina Agorası, Kırım, Slovenya, Sırbistan, Pergamon ve Sardis'tekilere benzemekte ve MS 5. yüzyıl ilk yarısı veya ortalarına tarihlenmektedir.

2d- Bardak Kaideleri (Fig. 10, Nr. 62-64); Bardak olarak değerlendirilen, açık grimsi yeşil/zeytin yeşili cam hamurundan serbest üfleme tekniğinde yapılan boru şeklinde taban halkalı kaideler, Isings form 131'e dahil olan Kuzey Pontik yerleşim örnekleriyle benzemekte ve MS 4.-5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir¹⁰². Pergamon ve Troas'da beher veya kâse, Kırım'da bardak olarak ele alınan Nr. 62¹⁰³, kaide altından tondo kısmına düz devam eden, geniş çaplı ve oturma düzleminin içi boş bırakılmıştır. Dış yüzeyde yivler yer almaktadır. Nr. 63-64¹⁰⁴, yeşil cam hamurundan serbest üfleme tekniğinde yapılan bardak kaidesi, oval yumru şeklinde oturma düzleminden gövdeye düz devam eden formdadır. MS 4. yüzyıla ait bobin kaideli bardaklar Mısır kökenlidir¹⁰⁵. Küresel gövdeli bardak olarak da bilinen örnekler, İstanbul'da MS 5. yüzyıl tabakasında¹⁰⁶, Güney İsrail, Kartaca, Suriye-Filistin'in bazı merkezlerinde, Rusya-Taman'da MS 4. yüzyıl'a ait mezarlarda benzerleri bulunmuştur¹⁰⁷. Sardes¹⁰⁸ kaseleri ve Kırım¹⁰⁹ bardaklarıyla da benzerlik gösteren Knidos örnekleri MS 5. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir.

2e-Kadeh/Beher Kaideleri (Fig. 10, Nr. 65-68); Benzer formda ve çift fonksiyonlu kaide parçaları kadeh ve beher kaideleri olarak Kadeh veya beher kaideleri olarak gruplandırılmıştır. Mavi, beyazımsı mavi, yeşil ve yeşil renk tonlarında cam hamurundan yapılmış sade örnekler, kesme ile biçimlendirilmiş veya kalıba üfleme tekniğinde yapılmışlardır. Nr. 66, 67 ters huni kaideler, Nr. 68 ters huni ve yivlendirilmiş formdadır. Knidos bardak/kadehleri, Pergamon kadehlerine yakın olup gövdeye saplı veya sapsız olarak bağlanmaktadır. Kaide gövde arası sapları uzun ve yumrulu, dar ve kısa, yumrulu ve kısa olarak ayrı üretilip gövde ile birleştirilir¹¹⁰. Nr. 65 kısa ve dar, Nr. 66-68 uzun ve yumrulu tipindedir. Nr. 66-67-68¹¹¹, 65¹¹² Sardes, İstanbul Saraçhane¹¹³, Atina Agorası veya Troas kadehleri ile benzemektedir. Mısır, Suriye, İtalya ve Fransa'da bulunan örnekler MS 5. yüzyıl-erken 6.

⁹⁹ von Saldern, 1980: Pl. 25, 474; Golofast, 2009: 327, Fig. 1:15.

¹⁰⁰ von Saldern, 1980: Pl. 27, 552.

¹⁰¹ Krizanac, 2009: 284, Fig. 12:5; Milavec, 2009: 298, Pl. 1:21; Golofast, 2009: 332, Fig. 14: 7.

¹⁰² Golofast, 2009: 312.

¹⁰³ Weinberg-Stern, 2009: Fig. 8, 136- (G 34), 138 (G 237).; von Saldern, 1980: Pl. 13, 414; Golofast, 2009: 332, Fig. 14:12; Schwarzer, 2009a: 83, Taf. 3, 50 UA; Schwarzer, 2009b: 108, Taf. 3, 51 SG; Isings, 1971: 91, Fig. 22, 255.

¹⁰⁴ Bakırer, 2009: 211, Fig. 8-10.

¹⁰⁵ Harden, 1936: 215.

¹⁰⁶ Hayes, 1992: 402, Fig. 150, 9.

¹⁰⁷ Golofast, 2009: 313.

¹⁰⁸ von Saldern, 1980: Pl. 13, 414.

¹⁰⁹ Golofast, 2009: 332, Fig. 14: 16.

¹¹⁰ Schwarzer, 2009: 92-93.

¹¹¹ von Saldern, 1980: Pl. 20, 235; Weinberg-Stern, 2009: Fig. 16, Pl. 23, 261 (G 410).

¹¹² von Saldern, 1980: Pl.13, 414; Golofast, 2009: 332, Fig. 14:20; Schwarzer, 2009a: 83, Taf. 3, 38 FO; Schwarzer, 2009b: 107, Taf. 2, 32 ASKL.

¹¹³ Hayes, 1992: 402-403, Figs.150, 6, 8, 30.

yüzyıla tarihlendirilir¹¹⁴. Benzerlerinden yola çıkarak Knidos örneklerini MS 5. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir.

2f- Kadeh Kaideleri (Fig. 10, Nr. 69-76); Knidos kadehleri, Geç Antik Dönem'in tipik kaide içi boş bırakılan ters huni formlu, gövde alçak bir sap ile disk şeklindeki kaideye bağlanmaktadır. Nr. 72-73 konik kaideli ve katlanarak oluşturulan tip, Çakmakçı tarafından "Tip A1b", Nr. 71, 75, 76 konik, içi boş kaideler "Tip A1c" olarak adlandırılmaktadır¹¹⁵. Tip 1: Nr. 69¹¹⁶-71, masif ve konik halka kaide formunda oturma düzlemi yuvarlatılmış tabanlıdır. Ters huni tipinde ve serbest üfleme tekniğinde yapılmış, mavimsi gri ile grimsi zeytin renkindedir. Tip 2: Nr. 72-73, konik halka kaideli, oturma düzlemi yuvarlatılmış ve içi boş bırakılmıştır. Çan formlu, serbest üfleme tekniğinde ve mavimsi gri rengindedir. Tip 3: Nr. 74-75-76, düz oturma düzleminde gövdeye daralan konik halka formundadır. Geniş kaide içi boşluğuna sahip ve basık çan formunda, dış yüzeyinde yiv yer almaktadır. Serbest üfleme tekniğindeki kaideler, grimsi zeytin rengindedirler. MS 4.-5.yüzyıl örnekleri¹¹⁷, tip 1 Nr. 69-71¹¹⁸, tip 2 Nr. 72-74¹¹⁹ ve tip 3 Nr. 74-76¹²⁰; Atina Agorası, Sardes, Olba, Anemirum, Soli Pompeipolis, Patara, Parion örnekleri ile benzerlik göstermekte ve MS 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir.

3- Şişe ve Sürahiler

16 adet ağız-kenar veya kaide-kenar parçası şişe ve sürahiler içerisinde değerlendirilmiştir. Şişe ve sürahiler formlarına göre üç alt başlık altında incelenmiştir.

3a-Konik-Huni Ağızlı Şişeler (Fig. 11, Nr. 77-83)¹²¹; Üfleme tekniğinin ortaya çıkması ile yaygın olarak üretimine başlanan şişeler, kalıba üfleme ve serbest üfleme tekniğinde yapılmıştır. MS 5. yüzyıla kadar üretimi devam eden cam şişeler küresel, oval, köşeli, konik ve çan gibi gövde şekillerine sahiptir¹²². İki farklı teknikte üretilebilen bu şişelerden serbest üfleme tekniğinde üretilenler, kalıba üflenene göre daha kalın cidarlıdır ve gövde kenarları ile tabanlar bastırılarak düzleştirilmiştir¹²³. Knidos şişeleri, üç tipten oluşmaktadır. Nr. 77¹²⁴-78¹²⁵, yuvarlatılmış kalın ağız kenarından boyuna

¹¹⁴ Foy, 1995: 196; Weinberg-Goldstein, 1998: P. 58, Figs. 4-21, 145-150.

¹¹⁵ Çakmakçı, 2009: 53, 62, Tab. 3.

¹¹⁶ Whitehouse, 2003: 137 ve 224, 1122.

¹¹⁷ Milavec, 2009: 298, Pl. 1-32.

¹¹⁸ Weinberg-Stern, 2009: Illustration 10, 347 (G 313); von Saldern, 1980: Pl. 24, 351; Golofast, 2009: 333, Fig. 16: 6; Schwarzer, 2009a: 83, Taf. 3, 41 FO; Canav Özgümüş, 2009: 19, Fig. 11.

¹¹⁹ von Saldern, 1980: Pl. 23, 15-17; Erten-Akkuş Koçak, 2017: Lev. 1, Olba Tip 1a; Ising, 1957: 139, 111; Weinberg-Stern, 2009: Fig. 20, Pl. 31, 348 (G 316)-353, (G573); Stern, 1985: 45, Fig. 3; Gençler Güray, 2010: 226, Çiz. 4:3; Krizanac, 2009: 283, Fig. 8:6; Milavec, 2009: 298, Pl. 1: 35; Çakmakçı, 2009: 61, Tab. 1, Type Aa.

¹²⁰ Erten-Akkuş Koçak, 2017: Lev. 2, Olba Tip 1b; Baybo, 2003: Çiz. 54/316, 320 Çiz. 55/322, 327; Kasapoğlu-Özdemir, 2012: 162 Res. 212; Krizanac, 2009: 283, Fig. 8: 5; Milavec, 2009: 298, Pl. 1: 29; Çakmakçı, 2009: 65, Tab. 8, Type B2b; Schwarzer, 2009a: 83, Taf. 3, 40 STR; Baybo, 2016: 87, Çiz. XXXVIII, B-244, Çiz. LIV, D-207.

¹²¹ Isings, 1957: 63, Form 50a ve 104a.

¹²² Akkurnaz, 2011: 53.

¹²³ Harden, 1936: 239.

¹²⁴ Baybo, 2016: Çiz. XV, Y-140, Çiz. LXXVI, T-159; Rüttil, 1991: Form AR 148, Nr. 2454.

belirgin geçiş ve boyuna daralan formda Nr. 79¹²⁶-80 açık yeşilimsi gri cam hamurundan üfleme tekniğinde yapılan örnekler, yuvarlatılmış kısa-kalın dudaktan dar kısa boyuna geçmektedir. Nr. 83¹²⁷, açık grimsi cam hamurundan üfleme tekniğindeki içe dönük ağız kenarlı ve gövdeye daralan formdadır. Nr. 81 ve 82¹²⁸, açık yeşilimsi gri cam hamurundan, kalıba üfleme tekniğinde¹²⁹ yapılan ve Isings form 104a'ya dahil olan huni şeklinde ağız kenarlı ve yuvarlatılmış ince dudak kısmından boyuna daralan tipik şişeler arasındadır. Limyra¹³⁰, Slovenya, Kırım ve İasos örnekleri Nr. 81 ve 82 ile oldukça yakınlık göstermektedir. Konik-Huni Ağızlı Şişeler Nr. 78-83, ağız formlarında farklılık olan örneklerin benzer örnekleri Limyra, Sardis, Saraçhane, İasos, Yenikapı, Serbia, Crimea, Afyon ve Kahramanmaraş müzelerinde görülen örneklerle benzerlik göstermektedir. Yapım tekniği ve form bakımından oldukça yakın olan bu merkezlerdeki örneklerin tarihlendirilmeleri MS 4.-5. yüzyıl iken Knidos Geç Antik Dönem kaplardan biri olan sıvı saklama şişeleri de MS 4. yüzyıl sonları ve 5. yüzyıla tarihlenmektedir¹³¹.

3b-Şişe/Sürahi Kaideleri (Fig. 11, Nr. 84-87); Zeytin yeşili renklerindeki kaideler şişe/sürahi olarak değerlendirilmiştir. Roma Dönemi Kıbrıs şişelerine benzeyen Nr. 84-85¹³², Isings form 50'ye dahil olan, açık zeytin ve açık mavi renk cam hamurundan serbest üfleme tekniğinde şekillenen, düz oturma düzlem ve konkav dipli kaidelerdir. Uşak ve Afyon müzesinde¹³³ yer alan şişe/sürahiler ile oldukça yakınlık göstermektedir. Nr. 86¹³⁴ ve 87¹³⁵, düz tabandan gövdeye doğru genişleyen, açık mavimsi gri cam hamurundan serbest üfleme tekniğinde şekillenen kaide küçük çaplı ve konkav diplidir. Atina Agorası kaideleri ile benzerlik göstermektedir. Şişe/sürahi Knidos örnekleri benzerlerinden ve kontektsten yola çıkarak MS 4. yüzyıl sonları ile MS 5.yüzyıl başı/ortalarına tarihlendirilmektedir.

¹²⁵ Baybo 2016, çiz. XV, Y-144. çiz. LXXV, T-138; Erdman 1977, nr.414, Lightfoot-Arslan 1992, 177, 112; Whitehouse, 2003: 141 ve 225, 1132.

¹²⁶ Atik, 2009: 10, Figs. 46.

¹²⁷ Krizanac, 2009: 282, Fig. 5:1.

¹²⁸ Güneş, 2009: 252, Fig. 6a-b; Contardi, 2009: 132, Figs. 22; Golofast, 2009: 329, Fig. 6:2; Harden, 1936: 194. 215; Hayes, 1975: Pl. 26, No. 420; Oliver, 1980: No. 188; von Saldern, 1980: No. 131; Baybo, 2016: Çiz. XLVIII, D-85; Lightfoot-Arslan, 1982: 122, No. 69; Lightfoot-Arslan, 1992: 139, 83; von Saldern, 1980: 71-72, Pl. 26, 48.

¹²⁹ Isings, 1957: 65.

¹³⁰ Baybo, 2016: 61, B-122.

¹³¹ von Saldern, 1980: 72-73, Fig. 26, 502, 504; Hayes, 1992: 402, No. 13; Gençler, 2000: 237-238, Fig. 3. 48, Lev. 5; Erten, 2000: 171-176, Lev. 35-40; Baybo, 2003: Kat. Nr. 77-80; Gençler, 2004: 65, Res. 14; Gençler, 2009: 85, Kat. Nr. 201-211.

¹³² Çakmaklı, 2007: 101-102, No. 24; Allen, 1998: 33 No: 3; Özet, 1998: 111 No: 71; Krizanac, 2009: 282, Fig. 4, 3; Baybo, 2016: Y-163; Lightfoot-Arslan, 1992: 119, 66-68; von Saldern, 1980: 87, Pl. 28, 647.

¹³³ Lightfoot, 1989: Fig. 7, No. 4.

¹³⁴ Weinberg-Stern, 2009: Fig. 10, Pl. 16, 161 (G 292); Golofast, 2009: 332, Fig. 14: 1; Fünfschilling, 2009: 388, fig. 3, 5.

¹³⁵ Krizanac, 2009: 282, Fig. 8, 1; Milavec, 2009: 298, Pl. 1, 19; Fünfschilling, 2009: 388, Fig. 3, 16; Gençler Güray, 2010: 226, Çiz. 4: 12; Lightfoot-Arslan, 1992: 135, 82; von Saldern, 1980: 71-72, Pl. 26, 48.

3c- Sürahi Kaideleri (Fig. 11, Nr. 88-92); Dairesel yivlendirilmiş sürahilerin¹³⁶, benzerleri Balkanlarda birçok atölyede, Suriye-Filistin bölgesinde nadir görülmektedir¹³⁷. Yaygın kullanımlı kapların Kartaca ve Ostia'da MS 5. yüzyıla, Doğu Akdeniz'de ise MS 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir¹³⁸. Sardes¹³⁹, Atina Agorası¹⁴⁰, Kırım¹⁴¹, Limyra¹⁴² gibi merkezler ile benzerlik gösteren Knidos sürahileri, serbest üfleme, kalıba üfleme teknikleriyle yapılarak kesme tekniğiyle kaideler biçimlendirilmiştir. Sarımsı kahve veya sarımsı yeşil tonlarında cam hamurundan sade-dekorsuz olarak yapılmış ve servis kapları olarak kullanılmıştır. Nr. 88, 89-92, oval tabandan dik yükselen içte ve dışta yivlendirilen ve yüksek konik kaidelerdir. Gövdeleri oldukça ince cidarlıdır. Benzerleri ve konteksti dikkate alındığında MS 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir.

4-Kandiller (Fig.11, Nr. 93-95)

3 adet kaide-kenar parçası kandiller içerisinde değerlendirilmiştir. Knidos kandilleri, hafif dışbükey, kısa taban topuzuna sahiptir. Beher şeklindeki cam kandillerin benzerleri beher veya beher-kandil olarak değerlendirilse de Yakın Doğu'daki örnekler kandil olmasını destekler niteliktedir¹⁴³. Isings Form 106 d'de yer alan konik formluların doğu örneklerinde dipte bir nokta ile sonlandığı¹⁴⁴, isimlendirme de yaşanan kararsızlık nedeniyle beher kandilleri olarak tanımlanmaktadırlar. Tabanının şekli dolayısıyla yere oturamamasından yola çıkarak kandil olarak tanımlanmış, hatta aynı nedenle bir şamdana oturtulduğu da düşünülmektedir¹⁴⁵. Geç Antik kandilleri, Doğu Akdeniz'de MS 4. yüzyıldan bilinen koni biçimli kandiller, Sicilya ve Güney Fransa'da 5. yüzyılda bilinmektedir. Efes'te ısı ile yuvarlatılarak şekillendirilmiş topuz tabanlı kandiller MS 5. yüzyılın ilk yarısına, Atina'daki konik kandiller, saklama şişeleri olarak kullanıldığı düşünülmüş ve MS 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiş¹⁴⁶, Kırım'da damla gövdeli kandil olarak değerlendirilen, Limyra'da¹⁴⁷ nokta dipli kandil benzerlerinden MS 6. yüzyıl ortaları veya 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁴⁸.

Nr. 93-95, Açık grimsi zeytin-yeşil cam hamurundan yapılan kısa, halka kaideler, düz oturma düzleminden gövdeye keskin geçişli ve kaideden gövdeye genişleyen formdadırlar. Knidos örneklerini de kandil olarak değerlendirilmektedir. Bu da cam kandil örneklerinde olduğu gibi kalın cidarlı, dar çaplı olması ve kandillerin dip kısımları gibi küt formda olması nedeniyle

¹³⁶ Golofast, 2009: 313-314.

¹³⁷ Weinberg-Goldstein, 1988: P. 58-59, Figs. 4-22, 152, 153, 155; Golofast, 2009: 313.

¹³⁸ Foy, 1994: 213, Figs. 159, 124-126; Whitehouse, 2003: 152 ve 229, 1157.

¹³⁹ von Saldern, 1980: Pl. 22, 196.

¹⁴⁰ Weinberg-Stern, 2009: Pl. 23, 262 (G 617).

¹⁴¹ Golofast, 2009: 332, Fig. 14:19.

¹⁴² Baybo, 2016: Çiz. LXXXIV, T-268.

¹⁴³ von Saldern, 1980: 52, Type 4.

¹⁴⁴ Isings, 1957: Form 106d.

¹⁴⁵ Baybo, 2016: 79.

¹⁴⁶ Weinberg-Stern, 2009: 153.

¹⁴⁷ Baybo, 2016: 79, P-144.

¹⁴⁸ Golofast, 2009: 308, Figs. 9, 5-11.

kandil olarak incelenmiştir. Iasos, Anemurium, Tarsus, Ephesus, Xanthus, Bergama¹⁴⁹, Elause Sebaste¹⁵⁰, Patara¹⁵¹ ve Kartaca örnekleri Nr. 57-59¹⁵²'e benzemektedir. Knidos kandilleri Sardes¹⁵³, Atina Agorası¹⁵⁴, Sırbistan¹⁵⁵ ve Kırım'da¹⁵⁶ bulunan konikal cam kandilleri ve kontekstti göz önüne alındığında Knidos cam kandil kaideleri MS 5.-6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Knidos Liman Caddesi Kompleksi'nde tespit edilen cam buluntuların neredeyse tamamı, mekanların son kullanım evresi ile ilişkili kontekstlerde gün yüzüne çıkartılmıştır. Mavi ve yeşil tonlarında cam hamurundan yapılan kapların, serbest üfleme, kalıba üfleme ve kesme ile biçimlendirme yöntemleri kullanılmış iki grup içerisinde sadece cam ipi ve cam bantları ile bezenmiştir. Knidos cam kapları gerek teknik gerek form olarak Karia Bölgesi'ndeki buluntu merkezleri ve diğer buluntu merkezlerindeki örneklerle de oldukça benzerlik göstermektedir. Ayrıca, Knidos Liman Caddesi Kompleksi'nde bulunan cam buluntuların çoğunun form bakımından Suriye-Filistin veya Kıbrıs kökenli olduğu, bir kısmının ise Doğu Akdeniz'de iyi bilinen tipik örnekler arasında yer aldığı görülmektedir. Knidos'taki cam üretimi ile ilgili henüz elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kentin ada bölümü Kap Krio teraslarında sürdürülen kazı çalışmalarında tespit edilen ham cam topakları burada cam üretimini gösterecek kadar çok sayıda değildir. Ancak bahsi geçen bu ham cam topaklarının renk ve yapıları diğer cam buluntularıyla büyük benzerlik gösterir¹⁵⁷. Cam kap tipolojisinde Knidos örnekleri, Isings (Form 118, 46c, No. 39, 104a, 36, 106-109, 131,50, 106d), Foy (10c) ve Çakmakçı (Tip A1a-1b) tarafından belirlenen form ve tipleri ile oldukça uyum sağlamaktadır.

Knidos'un sosyal, dini ve ticari açıdan en önemli bölgelerinden biri olan Liman Caddesi, Knidos'un yeniden planlandığı MÖ 4. yüzyıl ortasından terk edildiği MS 7. yüzyıl ortalarına kadar, neredeyse kesintisiz bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Bu önem ve yoğun kullanıma dair izler cadde ve caddenin etrafındaki yapılarda kesintisiz bir şekilde izlenebilmektedir. Hiç şüphesiz bu değişim ve kesintisiz kullanım en iyi Liman Caddesi Kompleksi'nde takip edilebilmektedir. Komplekste yapılan kazı çalışmaları sonrası açığa çıkartılan seramik, sikkeler ve son olarak cam buluntularında gösterdiği gibi, Liman Caddesi Kompleksi'nin son kullanım evresi MS 4. yüzyıl ile MS 7. yüzyıl ortaları ya da biraz sonrasına dek kullanıldığını göstermektedir.

¹⁴⁹ Schwarzer, 2009b: 107, Taf. 2, 31 SG.

¹⁵⁰ Gençler, 2009: 99.

¹⁵¹ Baybo, 2003: Kat. Nr. 365-366.

¹⁵² Contardi, 2009: 130, Figs. 4; Olcay, 2001: Fig. 4, d; Stern, 1985: 46-47, Fig. 3; Sternini, 1999: 85, Fig. 5,57; Foy, 2007: 241-244, Figs. 16, 11 ve 17, 7 ve 10; Harden, 1968: 80, Fig. 2, d.

¹⁵³ von Saldern, 1980: Pl. 23, 287-288-289.

¹⁵⁴ Weinberg-Stern, 2009: Pl. 33, 368 (G 335).

¹⁵⁵ Krizanac, 2009: 282, Fig. 4: 3

¹⁵⁶ Golofast, 2009: 331, Fig. 10, Fig. 11, Fig. 9: 5, 6, 9.

¹⁵⁷ Doksanaltı, 2006: 797 – 798.

Çalışılan Knidos cam kaplarının tam formunu göstermek adına benzer örneklerden yola çıkarak form restitüsyon önerileri sunulmuştur (Fig. 12: 96-100, Fig. 13: 101-105, Fig. 14: 106-109).

Katalog¹⁵⁸

1-Tabak ve Kaseler

1a- Yivli Yayvan Formlu Kaseler (Fig. 4, Nr. 1-4)

Nr. 1: Ölçüleri; Y: 1.4 cm. AÇ: 14 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light greenish gray).

Nr. 2: Ölçüleri; Y: 1.5 cm. AÇ: 16.2 cm. Renk: (Gley1 7/5 GY, light greenish gray).

Nr. 3: Ölçüleri; Y: 1.7 cm. AÇ: 17.6 cm. Renk: (Gley1 7/5G-/1, light greenish gray).

Nr. 4: Ölçüleri; Y: 2.6 cm. AÇ: 16.4 cm. Renk: (Gley1 7/5GY, light greenish gray).

1b- Ağız Kısmı Tüp Biçimli Tabaklar (Fig. 4, Nr. 5-6)

Nr. 5: Ölçüleri; Y: 0.9cm. AÇ: 16.4 cm. Renk: (10Y-5GY 3/4, dark olive green).

Nr. 6: Ölçüleri; Y: 0.7cm. AÇ: 26.4 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish olive).

1c- Dışa Çekik ve Yuvarlatılmış Ağızlı Tabaklar (Fig. 4, Nr. 7-9)

Nr. 7: Ölçüleri; Y: 1 cm. AÇ: 28.6 cm. Renk: (Gley1 7/5G-/1, light greenish gray).

Nr. 8: Ölçüleri; Y: 1.8 cm. AÇ: 24 cm. Renk: (Gley1 7/10Y, light greenish gray).

Nr. 9: Ölçüleri; Y: 2.2 cm. AÇ: 30 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light greenish gray).

1d- Ağız Kenarında Kalın Cam Bant Bulunan Kase ve Tabaklar (Fig. 5, Nr. 10-21)

Nr. 10: Ölçüleri; Y: 0.9 cm. AÇ: 8 cm. Renk: (10Y 5GY 5/2, grayish olive).

Nr. 11: Ölçüleri; Y: 1.2 cm. AÇ: 9.6 cm. Renk: (Gley1, 7/5GY, light greenish gray).

Nr. 12: Ölçüleri; Y: 1.7 cm. AÇ: 11.8 cm. Renk: (10Y-5GY 6/4, pale olive).

Nr. 13: Ölçüleri; Y:1.2cm. AÇ: 24.4 cm. Renk: (5GY 5/3, olive).

Nr. 14: Ölçüleri; Y: 1 cm. AÇ: 21.2 cm. Renk: (5Y 6/4, paleolive).

Nr. 15: Ölçüleri; Y:1.3 cm. AÇ: 15 cm. Renk: (10Y-5GY 5/2, grayish olive).

¹⁵⁸ Nr. Numara, Fig.: Figür, Y. Yükseklik, AÇ: Ağız Çapı, KÇ: Kaide Çapı.

- Nr. 16:** Ölçüleri; Y:1.4 cm. AÇ: 23.2 cm. Renk: (Gley2, 7/10B, light greenish gray).
- Nr. 17:** Ölçüleri; Y:1.4 cm. AÇ: 18.4 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive).
- Nr. 18:** Ölçüleri; Y:1.1 cm. AÇ: 16 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive).
- Nr. 19:** Ölçüleri; Y: 1.1 cm. AÇ: 13 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive).
- Nr. 20:** Ölçüleri; Y: 1.2 cm. AÇ: 21.2 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive).
- Nr. 21:** Ölçüleri; Y: 1.1 cm. AÇ: 16 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive)

1e- Ağız Kenarında Dalgalı Biçimde Cam Bant Bulunan Kase ve Tabaklar (Fig. 6, Nr. 22-25)

- Nr. 22:** Ölçüleri; Y: 1 cm. AÇ: 22 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive).
- Nr. 23:** Ölçüleri; Y: 1 cm. AÇ: 11 cm. Renk: (10Y-5GY 6/4, pale olive).
- Nr. 24:** Ölçüleri; Y: 0.6 cm. AÇ: 5.2 cm. Renk: (10Y-5GY 6/4, pale olive).
- Nr. 25:** Ölçüleri; Y:1 cm. AÇ: 29.2 cm. Renk: (10Y-5GY 6/4, pale olive).
- Nr. 26:** Ölçüleri; Y: 2.6 cm. KÇ: 23.4 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light greenish olive).

1f- Yüksek Ayaklı Büyük Kase ve Tabaklar (Fig. 7, Nr. 26-34)

- Nr. 27:** Ölçüleri; Y: 2.2 cm. KÇ: 14.8 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light greenish olive).
- Nr. 28:** Ölçüleri; Y: 2 cm. KÇ: 10 cm. Renk: (Gley1 7/5 GY, light greenish gray).
- Nr. 29:** Ölçüleri; Y: 2 cm. KÇ: 20.8 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light greenish olive).
- Nr. 30:** Ölçüleri; Y: 1.9 cm. KÇ: 15.4 cm. Renk: (10Y-5GY 5/2, grayish olive).
- Nr. 31:** Ölçüleri; Y: 1.2 cm. KÇ: 14.6 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light greenish olive).
- Nr. 32:** Ölçüleri; Y: 1.3 cm. KÇ: 5.4 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light greenish olive).
- Nr. 33:** Ölçüleri; Y: 1.1 cm. KÇ: 5.4 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light greenish gray).
- Nr. 34:** Ölçüleri; Y: 1.5 cm. KÇ: 6.2 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light greenish gray).

1g- Yivli Halka Kaideli Kaseler (Fig. 8, Nr. 35-39)

- Nr. 35:** Ölçüleri; Y: 2.4 cm. KÇ: 14.4 cm. Renk: (Gley1 7/5GY, light greenish gray).
- Nr. 36:** Ölçüleri; Y: 1.4 cm. KÇ: 7.4 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light green).
- Nr. 37:** Ölçüleri; Y: 1.7 cm. KÇ: 5 cm. Renk: (5Y 5/4, olive).
- Nr. 38:** Ölçüleri; Y: 1.6 cm. KÇ: 5.2 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive).

Nr. 39: Ölçüleri; Y: 1.5 cm. KÇ: 5 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light green).

1h-Diğer Kase Kaideleri (Fig. 8, Nr. 40-42)

Nr. 40: Ölçüleri; Y: 1 cm. KÇ: 3 cm. Renk: (Gley1 7/5GY, light greenish gray).

Nr.41: Ölçüleri; Y: 0.6 cm. KÇ: 3.8 cm. Renk: (Gley1 7/5 GY 6/1, light greenish gray).

Nr. 42: Ölçüleri; Y: 0.8 cm. KÇ: 3.6 cm. Renk: (Gley1 7/5 GY, light greenish gray).

2-Bardak /Beher/Kadehler

2a-Düz Ağız Kenarlı Çan Formlular (Fig. 9, Nr. 43-48)

Nr. 43: Ölçüleri; Y: 1.5 cm. AÇ: 5.8cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light green).

Nr. 44: Ölçüleri; Y: 2.2 cm. AÇ: 6.2 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish green).

Nr. 45: Ölçüleri; Y: 1.8 cm. AÇ: 7 cm. Renk: (Gley2 8/5B, bluish gray).

Nr. 46: Ölçüleri; Y: 2 cm. AÇ: 7.2 cm. Renk: (Gley2 8/5B, bluish gray).

Nr. 47: Ölçüleri; Y: 1 cm. AÇ: 6.8 cm. Renk: (Gley2 8/1 5B, light bluish gray).

Nr. 48: Ölçüleri; Y: 1.3 cm. AÇ: 8 cm. (Gley2 8/ 5B, bluish gray).

2b- Düz Ağız Kenarlı 'U' Formlular (Fig. 9, Nr. 49-55)

Nr. 49: Ölçüleri; Y: 1.7 cm. AÇ: 7.2 cm. Renk: (Gley2 8/5B, bluish gray).

Nr. 50: Ölçüleri; Y: 2.7 cm. AÇ: 9 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, Light greenish gray).

Nr. 51: Ölçüleri; Y: 2.4 cm. AÇ: 10.4 cm. Renk: (Gley2 8/5B, light grayish gray).

Nr. 52: Ölçüleri; Y: 2.9 cm. AÇ: 7 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light green).

Nr. 53: Ölçüleri; Y: 1.5 cm. AÇ: 6.8 cm. Renk: (Gley2 8/1 5B, light bluish gray).

Nr. 54: Ölçüleri; Y: 1.6 cm. AÇ: 8.6 cm. Renk: (Gley2 7/5 BG, bluish gray)

Nr. 55: Ölçüleri; Y: 3.3 cm. AÇ: 5.4 cm. Renk: (Gley2 8/5B, bluish gray).

2c-Beher/Bardak Kaideleri (Fig. 9, Nr. 56-61)

Nr. 56: Ölçüleri; Y: 4.7cm. KÇ: 6.8 cm. Renk:(10 Y-5GY 6/2, light grayish olive).

Nr. 57: Ölçüleri; Y: 1.1cm. KÇ: 5.6 cm. Renk: (White N79, 10 YR 8/1).

Nr. 58: Ölçüleri; Y: 0.7cm. KÇ: 3.4 cm. Renk: (Gley2 7/5B, light bluish gray).

Nr. 59: Ölçüleri; Y: 1.3cm. KÇ: 3 cm. Renk:(10Y- 5GY 6/2, light grayish olive).

Nr. 60: Ölçüleri; Y: 0.6cm. KÇ: 5.6 cm. Renk: (Gley2 7/5B, light bluish gray).

Nr. 61: Ölçüleri; Y: 0.3cm. KÇ: 5.2 cm. Renk:(Gley1 7/10 Y, light greenish gray).

2d- Bardak Kaideleri (Fig. 10, Nr. 62-64)

Nr. 62: Ölçüleri; Y: 0.9 cm. KÇ: 5.6 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish olive).

Nr. 63: Ölçüleri; Y: 0.6 cm. KÇ: 5 cm. Renk: (Gley2 7/5 BG, light bluish gray).

Nr. 64: Ölçüleri; Y: 0.9 cm. KÇ: 4.6 cm. Renk: (Gley2 7/5 BG, bluish gray).

2e-Kadeh/Beher Kaideleri (Fig. 10, Nr.65-68)

Nr. 65: Ölçüleri; Y: 2.1 cm. KÇ: 5 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish green).

Nr. 66: Ölçüleri; Y: 1.4 cm. KÇ: 6.4 cm. Renk: (5Y 6/2, light tolive gray).

Nr. 67: Ölçüleri; Y: 1.3cm. KÇ: 7.4 cm. Renk: (Gley2 8/1, light bluish gray).

Nr. 68: Ölçüleri; Y: 1.1cm. KÇ: 5.6 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive).

2f- Kadeh Kaideleri (Fig. 10, Nr.69-76)

Nr. 69: Ölçüleri; Y: 2.2cm. KÇ: 4 cm. Renk: (Gley2 7/5 BG bluish gray).

Nr. 70: Ölçüleri; Y: 2.4cm. KÇ: 4 cm. Renk: (Gley2 7/5 BG bluish gray).

Nr. 71: Ölçüleri; Y: 1.4cm. KÇ: 5.6 cm. Renk: (10Y-5GY, 6/2 light grayish olive).

Nr. 72: Ölçüleri; Y: 1.2cm. KÇ: 4.2 cm. Renk: (Gley2 7/5 BG bluish gray).

Nr.73: Ölçüleri; Y: 1.2cm. KÇ: 5 cm. Renk: (Gley2 7/5 BG bluish gray).

Nr. 74: Ölçüleri; Y: 1 cm. KÇ: 4.8cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish olive).

Nr. 75: Ölçüleri; Y: 1 cm. KÇ: 5.8cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish olive).

Nr. 76: Ölçüleri; Y: 2 cm. AÇ: 8.8cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish olive).

3-Şişe ve Sürahiler**3a-Konik-Huni Ağızlı Şişeler (Fig. 11, Nr. 77-83)**

Nr. 77: Ölçüleri; Y: 1.6 cm. AÇ: 7 cm. Renk: (10Y-5GY 3/4, dark olive green).

Nr. 78: Ölçüleri; Y: 1.8 cm. AÇ: 7.4 cm. Renk: (10Y-5GY 3/4, dark olive green).

Nr. 79: Ölçüleri; Y: 2.8 cm. AÇ: 4.4 cm. Renk: (Gley1 7/5GY, light greenish gray).

Nr. 80: Ölçüleri; Y: 3.4 cm. AÇ: 5.6 cm. Renk: (Gley1 8/5G-/1, light greenish gray).

Nr. 81: Ölçüleri; Y: 2.4 cm. AÇ: 6.2 cm. Renk: (Gley2 7/10 B, light greenish gray).

Nr. 82: Ölçüleri; Y: 1.8 cm. AÇ: 3.6 cm. Renk: (Gley2 7/5 BG bluish gray).

Nr. 83: Ölçüleri; Y: 1.9 cm. AÇ: 7.4 cm. Renk: (Gley2 8/5B, light grayish gray).

3b-Şişe/Sürahi Kaideleri (Fig. 11, Nr. 84-87)

Nr. 84: Ölçüleri; Y: 0.9cm. KÇ: 4 cm. Renk: (5Y 6/4, pale olive).

Nr. 85: Ölçüleri; Y: 0.9cm. KÇ: 4.6 cm. Renk: (Gley2 7/5B, light bluish gray).

Nr. 86: Ölçüleri; Y: 1.3cm. KÇ: 3 cm. Renk: (Gley1 7/5 B, light bluish gray).

Nr. 87: Ölçüleri; Y: 2.4 cm. KÇ: 4 cm. Renk: (Gley1 7/10 Y, light green).

3c- Sürahi Kaideleri (Fig. 11, Nr. 88-92)

Nr. 88: Ölçüleri; Y: 1.6 cm. KÇ: 4.4 cm. Renk: (10Y- 5GY 6/2, light grayish olive).

Nr.89: Ölçüleri; Y: 2.2 cm. KÇ: 9 cm. Renk: (10Y-5GY 6/4, pale yellowish green).

Nr. 90: Ölçüleri; Y: 2.2 cm. KÇ: 9.2 cm. Renk: (5Y 6/2, light olive gray).

Nr. 91: Ölçüleri; Y: 2 cm. KÇ: 9.6 cm. Renk: (Gley1 7/5GY- 6/3, light greenish gray).

Nr.92: Ölçüleri; Y: 1.7 cm. KÇ: 9 cm. Renk: (5Y 6/3, pale olive).

4-Kandiller (Fig. 11, Nr. 93-95)

Nr. 93: Ölçüleri; Y: 1.4 cm. KÇ: 3.2 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish olive).

Nr. 94: Ölçüleri; Y: 1 cm. KÇ: 3.6 cm. Renk: (Gley1 7/5GY, light greenish gray).

Nr. 95: Ölçüleri; Y: 1.4 cm. KÇ: 3.8 cm. Renk: (10Y-5GY 6/2, light grayish olive).

Kaynakça

AKKURNAZ, F. B., 2016. *Eski Yunan ve Roma Kaplar-İşlevler*, İstanbul.

ALLEN, D., 1998. *Roman Glass in Britain*, Shire Archaeology No:76, 1998.

ANTONARAS, A. CH., 2008. "Glass lamp of roman and early christian periods. Evidence from The Thessaloniki Area" *Lychnological Acts 2, Trade And Local Production Of Lamps From The Prehistory Until The Middle Age* Ed.: Cristian- Aurel Roman Nicolae Gudea, Cluj-Napoca.

ARVEİLLER, V.,-DULONG -M. D., 2005. "Nenna, Les Verres Antiques". Vol. II. Paris 2005.

ATİK, Ş., 2009, "Late Roman/Early Byzantine Glass Finds from the Marmaray Rescue Excavation at Yenikapı in İstanbul, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean", Ed.: Ergun Lafli, İzmir, ss.1-16.

AUTH, S. A., 1976. *Ancient Glass at the Newark Museum*.

BAYBO, S., 2003. *Patara Kazıları'ndan (1989-2001) Ele Gecen Cam Eserler*, Antalya Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.

- BAYBO, S., 2005. "Glasfunde aus der 'Weststadt' in Limyra aus den Kampagnen 2002-2004", *Adalya 8 (2005)*, pp.211-239.
- BAYBO, S., 2009. "Late Antique/Early Byzantine Glass Vessels from Trench Q18 at Limyra: Excavation Seasons 2007-2009, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss.189-198.
- BAYBO, S., 2016. *Limyra Cam Buluntuları (1969-2012) ve Doğu Akdeniz Cam Ticareti*, Selçuk Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- BLID, J., 2009. "Late Antique Glass in Sacred Context: A bagiasma at Carian Labraunda, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss.133-150.
- BRUNS-ÖZGAN, C., 2013. *Knidos Ergebnisse Der Ausgrabungen von 1996-2006*, İstanbul.
- BÜYÜKÖZER, A., 2020. "Knidos Kent Surları: Kap Krio Savunma Sistemi ve 56 Numaralı Kule (?)", *OLBA XXVIII*, 165 – 206.
- CANAV ÖZGÜMÜŞ Ö., 2009." Late Roman/Early Byzantine Glass from the Marmaray Rescue Excavations at Sirkeci", İstanbul, Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss. 17-24.
- CLAIRMONT, C. W., 1963. "The Excavations at Dura Europos". *Final Report 4 5. The Glass Vessels*, New Haven.
- CONTARDI, S., 2009. "Late Antique Glass from Iasos, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss.123-132.
- CUPERIS, P. E., 2009. *A Collection of Roman Glass*.
- CZURDA-RUTH, B. 2007, *Hanghaus 1in Ephesos. Die Glaser*, Vienna.
- ÇAKMAKÇI, Z., 2009. "A Typological Approach to the Glass Goblet Production from Late Antiquity to the Middle Ages in the Light of Recent Finds", *Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss. 49-66.
- ÇAKMAKLI, Ö. D., 2007. *Uşak Arkeoloji Müzesinde Korunan Roma Dönemine Ait Cam Eserler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- DAVIDSON WEINBERG, G., 1988. *The Glass Factory and Manufacturing Processes, Excavations at Jalame Site of Glass Factory in Late Roman Palestine*, Columbig.
- DOKSANALTI, E.M., 2006. *Knidos Kap Krio Kazı Alanı*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- DOKSANALTI, E. M.-KARAOĞLAN, İ.-TOZLUCA, D. O., 2018a. *Knidos Denizlerin Buluştuğu Kent*. Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

- DOKSANALTI, E. M.-KARAOĞLAN, İ.-ASLAN, E.- MİMİROĞLU, İ. M.-ERDOĞAN, L.U.-TOZLUCA, D. O., 2018b: “Knidos Kazı ve Araştırmaları: 2016, 39”. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt.* Bursa 2018, 15 – 43.
- DOKSANALTI, E. M.-MİMİROĞLU, İ. M.- KARAOĞLAN, İ., 2019. “The Harbor Chapel Complex of Knidos”. *Anodos 13/2013. Trnava 2019*, 131 – 146.
- DOKSANALTI, E. M., 2020a. “Knidos ‘Liman Caddesi’ Geç Antik Dönem Atölye/Dükkan ve Buluntuları (Late Antiquity Workshop/Shop and Findings from Knidos “Harbor Street”)”. *OLBA XXVIII*, 2020, ss. 377 – 420.
- DOKSANALTI, E. M.-KARAOĞLAN, İ.-TOZLUCA, D. O.- SÖZEL, S.-SELEK, K. M., 2020b: “Preliminary Report of Knidos Excavations 2018”, *Cultural Heritage and Science – 2020*; 1(1); 23-31.
- DOKSANALTI, E.M. – GİDER-BÜYÜKÖZER, Z., 2019. “The Harbor Street Heroon in Knidos”. *Anodos. Studies of the Ancient World*, 13/2013, 109 – 129.
- DOKSANALTI, E. M.- KARAOĞLAN, İ. – SELEK, K. M. – SÖZEL, S. – KILINÇ, S. Y., 2021a: *Tarihin Yaşayan Dokusuna Kapı Aralayan Knidos*, Palet Yayınları. Konya.
- DOKSANALTI, E. M.- KARAOĞLAN, İ. – SELEK, K. M. – SÖZEL, S. – KILINÇ, S. Y., 2021b: *Minik Arkeologlarla Son Kazma Son Söz*. Palet Yayınları. Konya.
- DOKSANALTI, E. M. – KARAOĞLAN, İ. – TOZLUCA, D. O. – SELEK, K. M. – SÖZEL, S., 2022: “Knidos-Burgaz-Emecik Apollon Kutsal Alanı Kazı ve Araştırmaları: 2019-2020, 42”. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt.* Ankara 2022, 143-165.
- DOKSANALTI, E. M.-SÖZEL, S., 2024. “Knidos’un Geç Antik Dönem Kandilleri”, *Türk Tarih Kurumu, Höyük*, Mayıs/May 2024, Sayı/Issue: 13;143-164.
- DUSSART, O., 1998. *Le Verre en Jordanie et en Syrie du Sud*, Institut Français D’Archeologie du Proche-Orient Beyrouth – Damas – Amman Archeologique et Historique, CLII, Beyrouth.
- ERTEN, E., 2000. “Anadolu’da Roma Dönemi Camcılığında Küresel Gövdeli Sürahiler”, *OLBA III (2000)*, 171-179.
- ERTEN, E.- AKKUŞ KOÇAK, E., 2017. “Olba Tiyatro Kazısı Cam Kadeh Buluntuları, Seleucia”, *Olba Kazısı Serisi VII, Sayı: 7, Nisan-Mayıs 2017*, 89-112.
- FOY, D., 1995. “Le Verre de la fib du IV au VIII Siècle en France Méditerranéenne”, in: *Le verre de l’Antiquité tardive et du haut Mpyen Âge*, pp.187-242.
- FOY, D., 2007. “Une Production de Vere a Xanthus au Debut de L’époque Byzantine”, *Anat Ant XV, 2007*, pp.233-246.

- FÜNFSCHILLING, S., 2009. "Glass from the Canadian Excavations at Carthage, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss. 383-390.
- GÜNEŞ, F., 2009. "Late Antique Glass from the Museum of Kahramanmaraş, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss. 245-252.
- GENÇLER, Ç., 2000. "I Vetri di Hierapolis - Hierapolis Camları", in F. D'Andria – F. Silvestrelli, Ricerche Archeologiche Turche nella Valle del Lykos – *Lykos Vadisi Türk Arkeoloji Araştırmaları*, Galatina, ss. 209- 289.
- GENÇLER, Ç., 2004. "Smitheion Camları Üzerine Bir Ön Rapor", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi Anadolu-Anatolia*.
- GENÇLER, Ç., 2009. *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GENÇLER GÜRAY, Ç., 2010. "Kaunos'un Erken Bizans Dönemi Cam Buluntuları", *Anadolu/Anatolia* 36, 215-226.
- GOLOFAST, L., 2009. "Early Byzantine Glass Vessels from the Tauric Chersonesos (Crimea), Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss. 301-335.
- GROSSMANN, R. A., 2013. "Glass", Excavations at Zeugma Conducted by Oxford University (Ed. W. Aylward), The Packard Humanities Institute, Los Altos.
- GÜRLER B., 2000. *Tire Müzesi Cam Eserleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- HARDEN, D. B., 1934. "The Glass of Greeks and Romans", *Greece and Rome*, Vol.3, No.9, 1934, 140-149.
- HARDEN, D. B., 1936. "Roman Glass From Karanis", *University of Michigan Studies*, Humanistic Series 41, Ann Arbor.
- HARDEN, D. B., 1968. "Ancient Glass", I: *Pre-Roman*, AJ, vol. CXXV. HAYES, J. W., 1975. *Roman and pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Royal Ontario Museum, Toronto, 1975.
- HAYES, J. W., 1992. *Excavations at Saraçhane in İstanbul* 2.
- ISINGS, C., 1957. "Roman Glass from Dated Finds", *Archaeologia Traiectina II*, Groningen- Djakarta.
- ISINGS, C., 1971. *Roman Glass in Limburg*, Archaeologia Traiectina, Groningen, Wolters-Nordhoff.
- KANYAK, S., 2009. "Late Roman/Early Byzantine Window Glass from the Marmaray Rescue Excavations at Sirkeci, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss.25-47.

- KASAPOĞLU, H. - ÖZDEMİR, S., 2012. “Cam Eserler”, Antik Troas’ın Parlayan Kenti: Parion 1997-2009 Yılları YüzeY Araştırmaları, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (Ed.: Prof. Dr. Cevat Başaran, İstanbul, 151-163.
- KONDOLEON, C., 2001. *Antioch: the Lost Ancient City*. Massachusetts.
- KRIZANAC, M., 2009. “Glass from Early Byzantine Gradina on Mount Jelica (Serbia), Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean”, Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss. 265-284.
- LIGHTFOOT, C. S., 1989. *Afyon Müzesindeki Cam Eserler KataloĐu*, British Institute Of Archaeology at Ankara, Ankara.
- LIGHTFOOT, C.,-ARSLAN, M., 1992. *Anadolu Antik Camları*, Özel Bir Koleksiyon (Yüksel Erimtan Koleksiyonu), Ankara.
- MEYER, C., 1988. “Byzantine and Ummayyad Glass from Jerash”: *Battleship Curves*, *ADAJ*, XXXIII, ss. 235-245.
- MİLAVEC, T., 2009. “5th-6th century Glass from Tonovcov Grad (Slovenia), Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean”, Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss.285-300.
- RHEIDT, K., 1991. “Die Byzantinische Wohnstadt”, *Altertümer von Pergamon* XV 2.
- RÜTTİ, B., 1991. “Die römischen Gläser aus Äugst und Kaiseraugst”, *Forschungen in Äugst*, 13/1 und 13/2. Basel 1991.
- OLCAY, B. Y., 2001. “Lighting Methots in the Byzantine Period and Finding of Glass Lamps in Anatolia”, *JGS* 43, 2001, pp.77-88.
- OLIVER, A. Jr., 1980. “‘Catalog’, in *Ancient Glass in the Carnegie” Museum of Natural History*, pp.33-152.
- ÖZET, A., 1998. *Dipten Gelen Parlı, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Cam Eserleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- ÖZGAN, R., 2003. “2001 Knidos Kazıları”, 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2.Cilt, 359 – 372.
- VON SALDERN, A., 1974. “Glassammlung Hentrich: Antike und Islam”, *Kataloge des Kunstmuseums Düsseldorf. Vol. I*, Düsseldorf 1974.
- VON SALDERN, A., 1980. *Ancient and Byzantine Glass From Sardis*, Archaeological Exploration of The Corning Museum of Glass Monograph 6, London.
- SCHATZSHOCK, M., 2009. “Glass from Terrace House 2 at Ephesus, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean”, Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss.1-16. 115-122.
- SCHWARZER, H., 2009a. “Spatantike und Byzantinische Glasfunde aus Alexandria Troas, Late Antique / Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean, Ed.: E. Laflı, İzmir, 67-84.

- SCHWARZER, H., 2009b. "Spatantike, Byzantinische und Islamische Glasfunde aus Pergamon, Late Antique / Early Byzantine Glass in the EasternMediterranean", Ed.: Ergun Laflı, İzmir, ss. 85-109.
- SÖZEL, S. - SELEK, K. M. - KILINÇ, Y., 2021. "Evaluation of a commerical shop-workshop (Place3/Room3) on the Knidos Harbor Street", *Anodos Studies of the Ancient World 15/2015*, 205-226.
- SÖZEL, S.; 2023a. "Knidos Küçük Tiyatro Batısından Ele Geçen Kırmızı Astarlı Seramikler", Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırma ve İncelemeler IV, Ed.: Neslihan Çoşkun Karadağ-Abdullah Balcıoğulları, Akademisyen Yayınevi Bilimsel Araştırmalar Kitabı, Ankara. ss. 21-46.
- SÖZEL, S.; 2023b. "Knidos Küçük Tiyatro Batısından Ele Geçen Pişirme Kapları", *Propontica- Uluslararası Propontis Arkeolojisi Dergisi*, March 2023, 1 (1): 83-105.
- SÖZEL, S.; 2023c. "Knidos Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları", *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül September 2023, 661 – 688.
- SÖZEL, S.; 2023d. "Knidos Kara Ve Sualtı Çalışmaları Işığında "Late Roman 1 Amphoraları"", *4.International Mediterranean Scientific Research Congress*, June 15-16, 2023 / Nicosia-Cyprus, 302-317.
- STERN, E. M., 1985. "Ancient and Medieval Glass from the Necropolis Church at Anemurium", *Annales du 9e Congres de L'Association Internationale pour L'Histoire du Verre*, 35-64.
- STERNINI, M., 1995. *II Vetro in Italia tra V e IX secoli, Le Verre de L'Antiquite Tardive et du Haut Moyen Age*, 243- 289.
- STERNINI, M., 1999. "I Vetri Provenienti Dagli Scavi Della Missione Italiana a Carthagine (1973-1977)", *JGS 41*, 1999, pp.83-105.
- STERNINI, M., 2001. "Reperti in Vetro da un deposito Tardoantico sul Colle Palatino", *Journal of Glass Studies*, 43, 21-75.
- TAŞTEMÜR, E., 2007. "Klaros kehanet Merkezi'nde Ortaya Çıkarılan Camların Üretim Teknikleri ve Uygulamaları", SERES III. Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri, Eskişehir, 169-180.
- VESSBERG, O., 1952. "Roman Glass in Cyprus", *Opuscula Archaeologica VII*, C.W.R. Gleerup.
- VESSBERG, O., 1956. Glass, The Swedish Cyprus Expedition 4, 3. The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, 128-175.
- WEINBERG, G. D. 1988. "Excavations at Jalame". *Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia.
- WEINBERG, G.D.-GOLDSTEİN, S. M., 1998. "The Glass Vessels, in: Excavations at Jalame". *Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, pp.38- 102.

WEINBERG, G. D.- STERN E. M., 2009. *The Athenian Agora*, Vol. 34, Vessel Glass (2009), pp. iii, v-vii, ix-xv, xvii-xxxiii, 1-31, 33-81, 83-191, 193-197, 199-214. (ASCSA).

WHITEHOUSE, D., 2003. "Roman Glass in the Corning Museum of Glass", Vol.3, New York.

Figürler

Fig. 1: Liman Caddesi ve Kompleksin Genel Görünümü.

Fig. 2: Liman Caddesi Kompleksi Genel Görünüm.

Fig.3: Liman Caddesi Heroon'u.

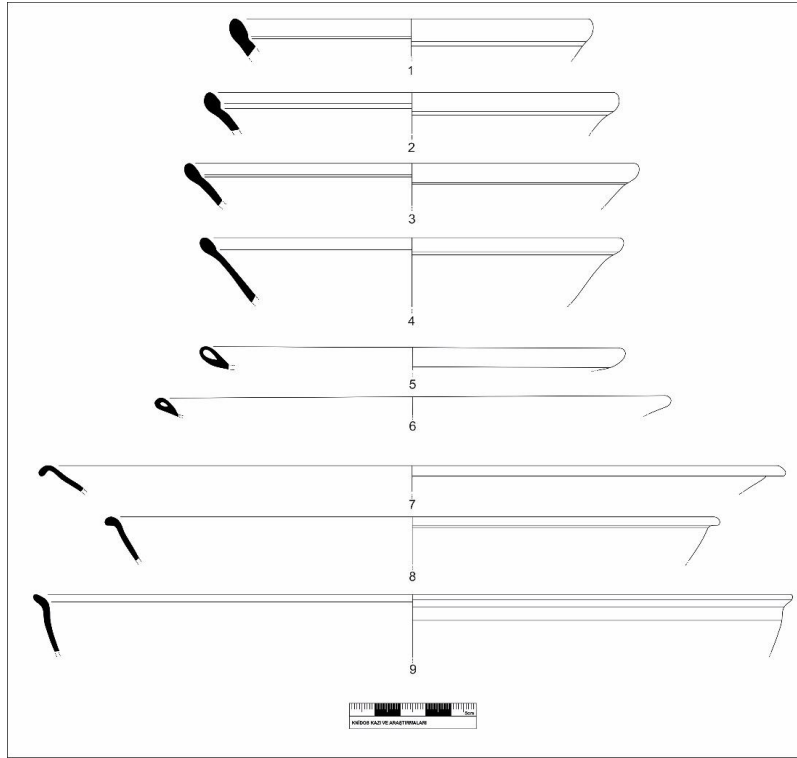

Fig. 4: 1a, 1b ve 1c Grubu Tabaklar.

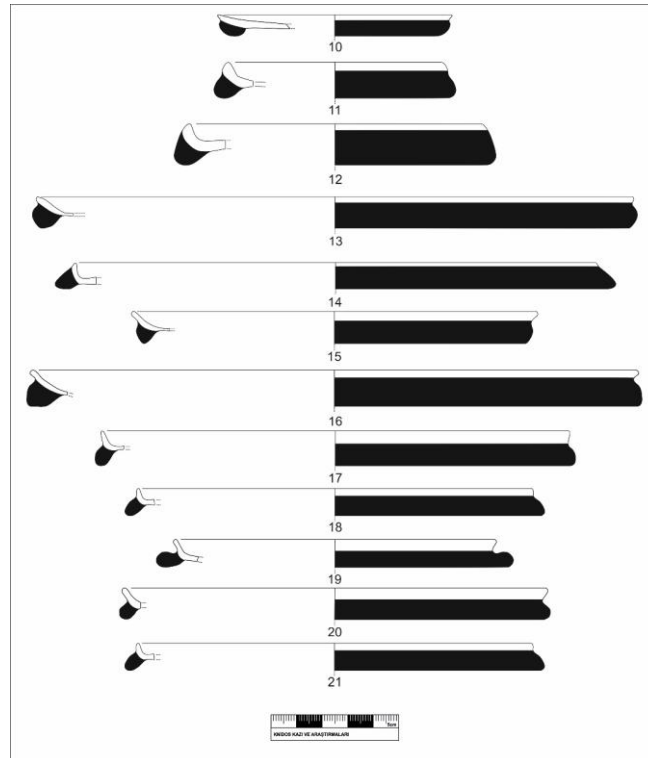

Fig. 5: 1d Grubu Kâse ve Tabaklar.

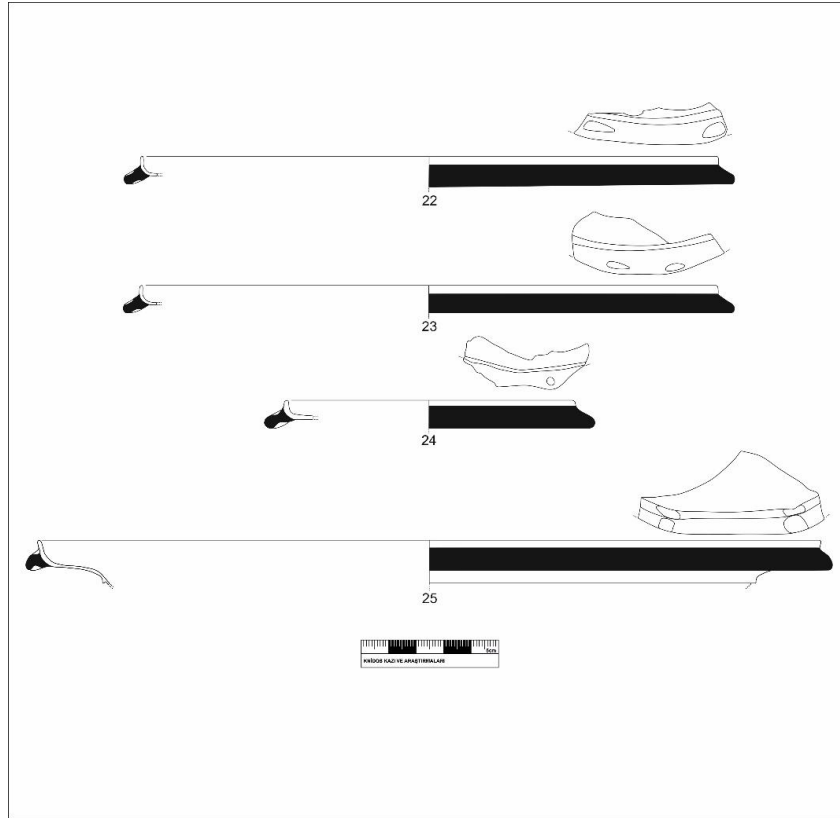

Fig. 6: 1e Grubu Kâse ve Tabaklar.

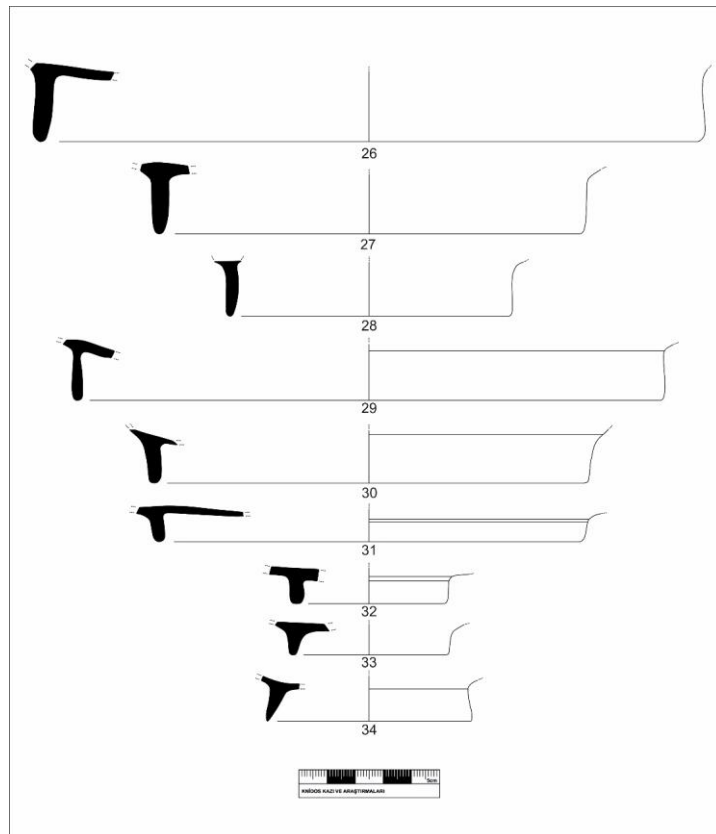

Fig. 7: 1f Gurubu Yüksek Ayaklı Kâse ve Tabaklar.

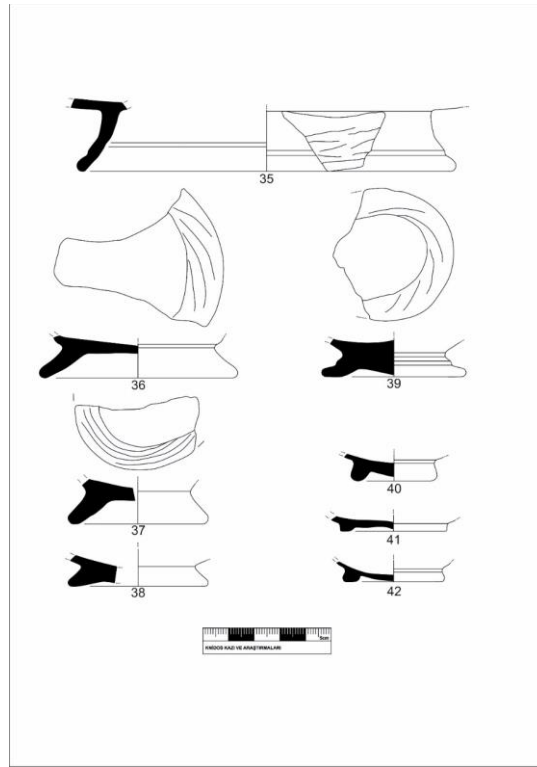

Fig. 8: 1g ve 1h Grubu Kâse Kaideleri.

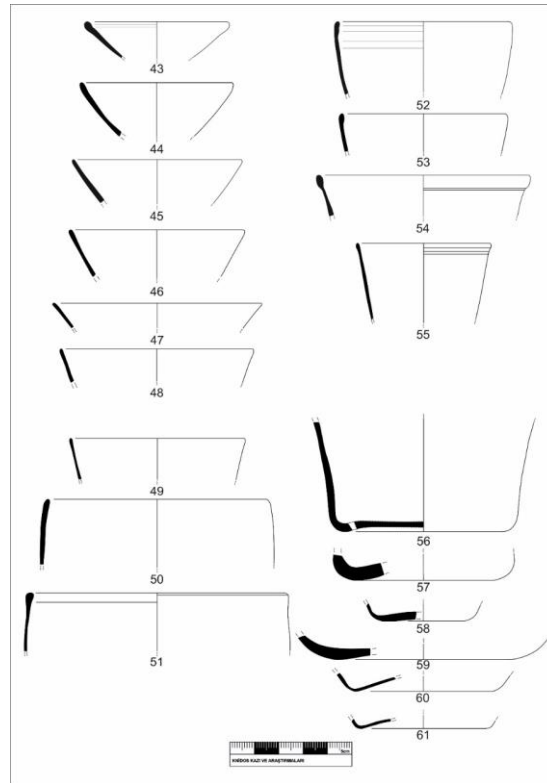

Fig. 9: 2a, 2b ve 2c Grubu Beher/Bardak/Kadehler.

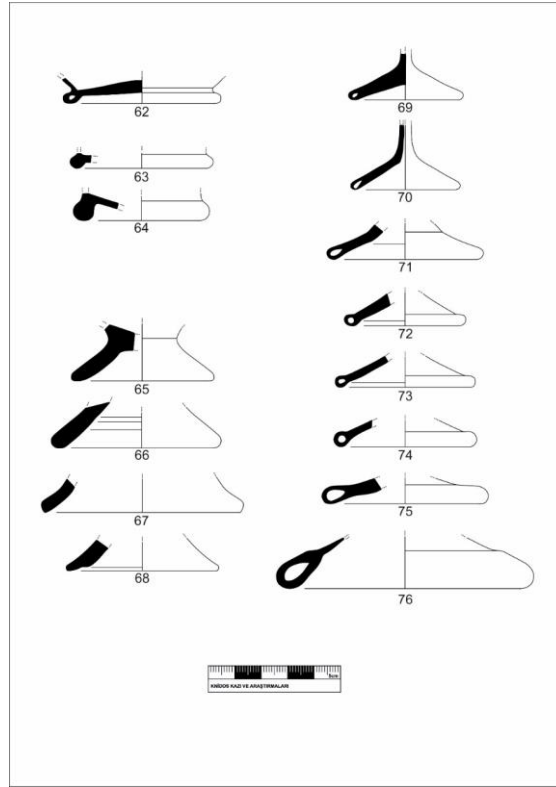

Fig. 10: 2d, 2e ve 2f Grubu Bardak, Beher ve Kadeh Kaideleri.

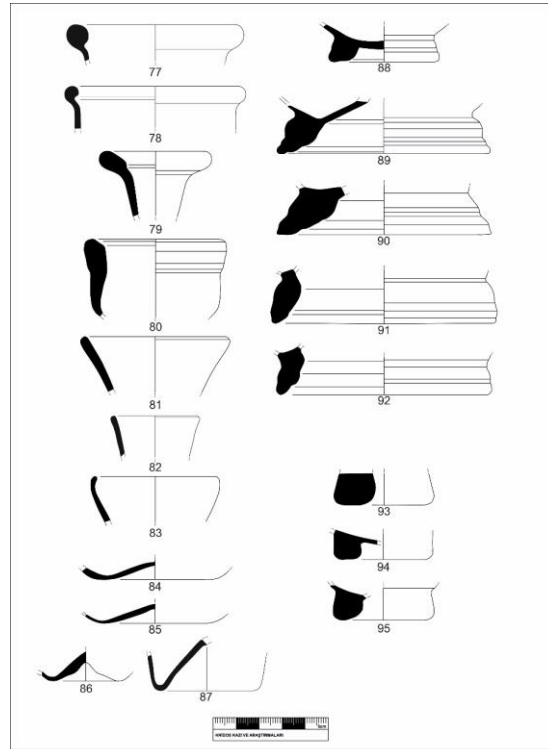

Fig. 11: 3a, 3b ve 3c Grubu Sürahi/Şişeler Vv Kandiller.

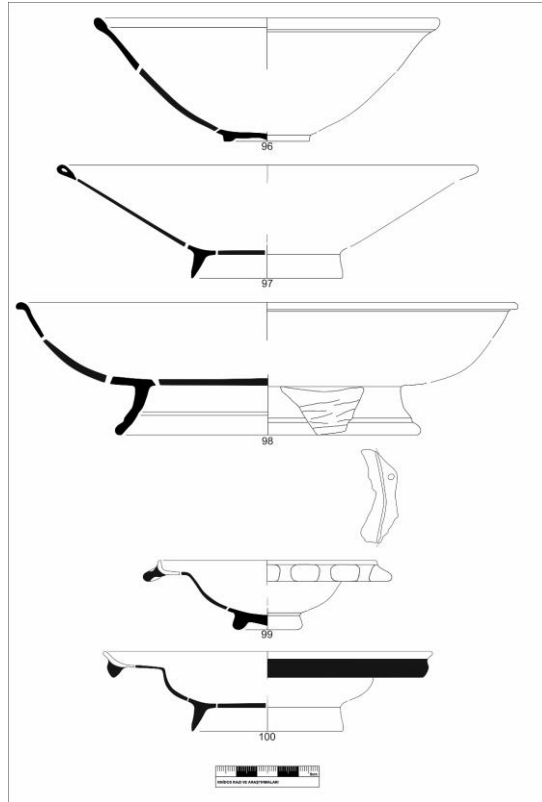

Fig.12: Tabak-Kase, Restitüsyon Önerileri.

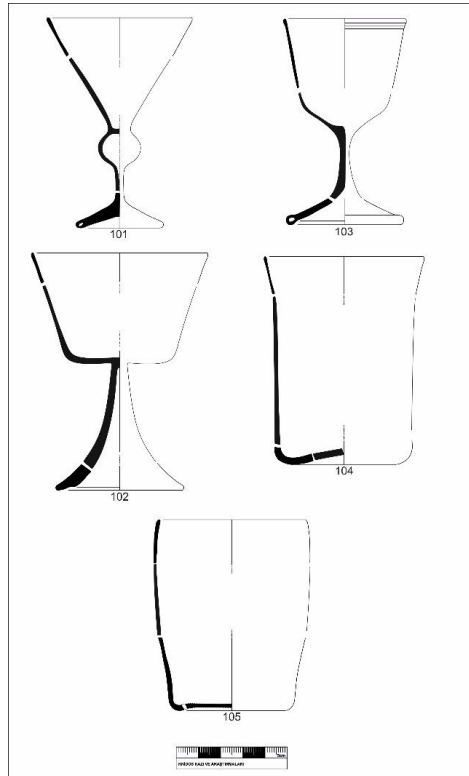

Fig.13: Kadeh ve Bardak, Restitüsyon Önerileri.

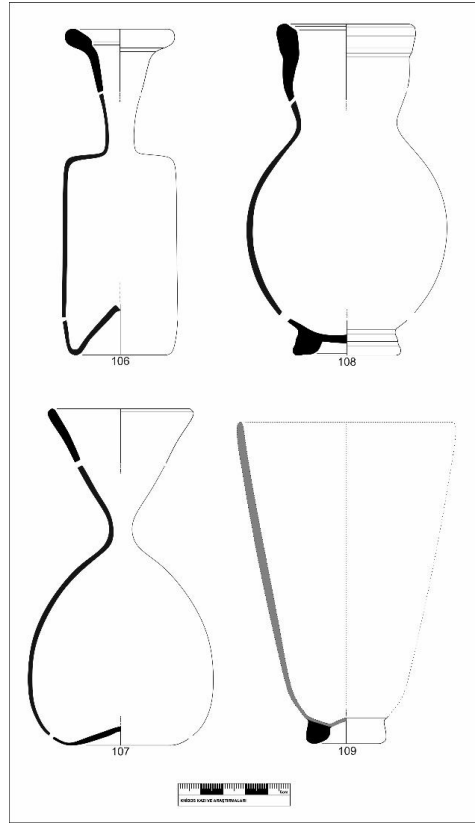

Fig.14: Şişe-Sürahi ve Kandil, Restitüsyon Önerileri.

568

OANNES

6 (2)

ENŪMA ANU-ENLİL'DE GEÇEN BAZI GÜNEŞ KEHANETLERİ İLE
İLGİLİ YORUMLAR
COMMENTS ON SOME SOLAR OMENS IN THE ENŪMA ANU-ENLİL

Harun DUMAN

Dr. / Türkiye
dumanharun63@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9477-8248

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 20.05.2024
Kabul Tarihi-Accepted Date : 23.09.2024
Yayın Tarihi – Publication Date : 25.09.2024
Sayfalar-Pages : 569 – 588
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1486753>

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Cite as: DUMAN, H., “Enūma Anu-Enlil’de Geçen Bazı Güneş Kehanetleri ile İlgili Yorumlar”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 569 – 588.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – September 2024
569 – 588
Araştırma Makalesi / Research Article

ENŪMA ANU-ENLİL'DE GEÇEN BAZI GÜNEŞ KEHANETLERİ İLE İLGİLİ YORUMLAR COMMENTS ON SOME SOLAR OMENS IN THE ENŪMA ANU-ENLIL

Harun DUMAN

Öz

Antik Mezopotamya'da Eski Babil döneminden itibaren yazılan *Enūma Anu-Enlil*, En önemli göksel inceleme ve kehanet serilerindedir. Bu seri 70 tabletten ve yaklaşık 7000 kehanetten oluşmaktadır. Kehanetler, gök cisimleri ve takımyıldızları ile ilgilidir. Bunlar; Ay/Nann Suen-Sin, Güneş/Utu-Šamaš, Venüs/Inanna-İštar, Jüpiter/Marduk, Mars/Nergal, Merkür/Nabu, Ninurta/Satūr, İškur/Adad'tır. Bu serideki önemli kehanet bölümlerinden bir tanesi Güneş veya Utu/Šamaš ile ilgili kehanetlerdir. Utu/Šamaš, antik Mezopotamya inanışlarında Güneş tanrısıdır. Serinin 23-30 arası 8 tableti Güneş ile ilgili kehanetleri barındırır. Kehanetler genel olarak; Güneşin doğuşundaki veya batışındaki pozisyonu, diğer gezegen ve takımyıldızları ile birleşimi veya yakınlığı/uzaklığı, Güneşin rengi, Güneşin ışıklarının rengi ve Güneşin bulutlar veya bulut kümeleri ile doğuşu veya batışı ile ilgilidir.

Antik Mezopotamya kâhinleri, kehanette bulunurken koşullu ve sonuçlu cümleler

Abstract

Written in ancient Mesopotamia from the Old Babylonian period onwards, the *Enūma Anu Enlil* is one of the most important series of celestial observations and omens. This series consists of 70 tablets and around 7,000 omens. The omens are related to celestial bodies and constellations, including the Moon (Nanna/Sin), the Sun (Utu/Šamaš), Venus (Inanna/Ishtar), Jupiter (Marduk), Mars (Nergal), Mercury (Nabu), Saturn (Ninurta), and Adad (Iskur).

One of the significant sections in this series is the omens related to the Sun, or Utu/Šamaš, the Sun god in ancient Mesopotamian beliefs. Tablets 23-30 of the series contain omens concerning the Sun. These omens generally relate to the Sun's position at rising or setting, its conjunction with other planets and constellations, its proximity or distance from them, the color of the Sun, the color of its rays, and whether the Sun rises or sets with clouds or cloud clusters.

The diviners of ancient Mesopotamia used conditional and consequential sentences in their omens. Their reasons for creating omens were both religious and driven by a desire to be aware of the future. In the

kullanmışlardır. Kehanette bulunmalarının sebebi ise hem dini hem de gelecekte haberdar olma isteğidir. Babil Yaratılış Destanı *Enūma Eliš*'te tanrı Marduk, Tiamat'ı öldürdükten sonra tanrılara ve tanrıçalara gezegenler veya istasyonlar vermiştir. Bu gezegenler bir bakıma tanrıların bir tezahürü sayılmıştır. Bu bağlamda dönemin insanına göre gezegenlerin hareketleri tanrılardan bir mesaj olarak algılanmıştır. Çoğu Kehanetin gerçekleşme ihtimali bilimsel olarak neredeyse imkânsızdır. Fakat dönemin siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik hayatı ile ilgili önemli bilgilere kehanetlerden ulaşmak mümkündür. Öte yandan antik Mezopotamya kâhinleri, kehanetleri toplumu kontrol ve itaat altında tutmanın bir yolu olarak kullanmışlardır.

Babylonian creation epic *Enūma Eliš*, after Marduk killed Tiamat, he assigned planets or stations to the gods and goddesses. In this way, the planets were considered manifestations of the gods. For the people of the time, the movements of the planets were seen as messages from the gods.

While many of the omens are scientifically impossible to realize, they provide valuable insights into the political, cultural, social, and economic life of the period. Additionally, the diviners of ancient Mesopotamia used omens as a tool to maintain control and obedience within society.

570

OANNES
6 (2)

Keywords: Antik Mezopotamya, Kehanet, Güneş, Utu/Šamaš, Enūma Anu-Enlil.

Anahtar Kelimeler: Ancient Mesopotamia, Omen, Sun, Utu/Šamaš, Enūma Anu-Enlil.

Extended Abstract

Ancient Mesopotamian societies, especially the Babylonians, believed that the behavior of animals, the appearance of plants and people, the movements of stars and planets, as well as everyday events, could determine future positive or negative occurrences. In this context, they developed a tradition of writing omens that lasted for hundreds, even thousands, of years.

According to the people of ancient Mesopotamia, omens predicting illness, death, accidents, or natural disasters could only be fulfilled if the person did nothing to counteract them. For example, an omen foretelling the death of a king would not directly result in his death, but would serve as a warning. One of the most important ways to avoid the consequences predicted by such prophecies was the *Nam-būr-bi* ritual. According to this ritual, the person receiving a bad omen had to appease the anger of the gods who had sent the omen and convince them to reconsider their decision. By doing so, the person sought to change the fate that had been decreed by the gods. The individual had to appeal to the sun god, Šamaš, the judge of heaven and earth, to annul the bad verdict against him. The divine triad of Šamaš, Ea, and Asalluhi would intervene on behalf of the person threatened by the ominous omen. The person, acting as a plaintiff before the gods, would plead with them to revise the judgment and change the bad fate decreed.

Celestial omens in ancient Mesopotamia were generally recorded in the omen series *Enūma Anu Enlil* ("When Anu and Enlil"). This series consists of around 70 tablets containing approximately 7,000 prophecies. These omens are primarily related to celestial bodies, including the Moon (Nanna/Sin), the Sun (Utu/Šamaš), Venus (Inanna/Ishtar), Jupiter (Marduk), Mars (Nergal), Mercury (Nabu), Saturn (Ninurta), and Adad (Iskur), as well as various constellations. In this context, the movements of these celestial bodies were carefully analyzed and recorded. Although the exact origins of celestial examinations and omens in Sumerian culture are unclear, they are well-documented by the Old Babylonian period, marking the beginning of this tradition. From there, this practice extended into the Neo-Babylonian, Neo-Assyrian, and even Chaldean periods.

The sun god Utu/Šamaš was central to the religious beliefs of ancient Mesopotamians. Known as Utu in Sumerian and Šamaš in Akkadian, he was associated with light and enlightenment, and therefore with judgment. According to ancient Mesopotamian beliefs, Utu/Šamaš would judge the dead when he descended into the underworld at night.

Some notable omens related to the Sun include:

1. On the first day of Tammuz (June/July), if the Sun appears black or is surrounded by a halo, the land will be relieved.
2. If the Sun rises in a black cloud on the first day of the month of Elulu-Ulul (August-September), and when it sets, it is still in a black cloud or there is a black cloud in front of it, there will be light rain during the first night watch. On the second day, the weather will be gloomy, the south wind will blow, Adad will send lightning, and there will be light rain at noon. If Adad does not send lightning during this month, the days will be gloomy, but there will be no rain.
3. If the Sun appears in a black cloud on the first day of the month of Arahšamnu (October-November) and rises in this way, Adad will thunder loudly, but there will be no rain.
4. If the eyes of the normal solar disc are closed and it rides the south wind, locusts will devour the land, or the land will sin.
5. If a Sun appears at night and the land sees its light everywhere, there will be confusion and wailing throughout the land.
6. If a Sun rises at night and remains, the king will be despised, rejoiced, or saddened.
7. If the Sun rises and shines normally, there will be obedience and peace in the land.
8. If the Sun rises and its light is strong, a non-royal descendant will be appointed king.
9. If the rising of the Sun in the month of Nisannu (March-April) appears sprinkled with blood, there will be no mourning in the land, but Adad will bring destruction.

- 10.If there is brightness before the sky, Enlil will give bad advice about the country, but the gods will intercede for it.
- 11.If cloud clusters are normal at sunrise, the destruction of the country will accelerate.

Giriş

Antik Mezopotamya toplumları, özellikle Babililer; hayvanların davranışlarında, bitkilerin ve insanların görünüşünde, yıldızların ve gezegenlerin hareketlerinde ve hem de günlük basit olayların gelecekteki olumlu veya olumsuz olayları tespit edebileceklerine inanıyorlardı. Bu bağlamda yüzlerce hatta binlerce yıl süren bir kehanet yazma geleneği ortaya çıkardılar. Yazılan kehanetlerin gerçekleşme ihtimalleri çok düşük olsa da bu tür şeyleri bir batıl inanç olarak damgalamak yanlış olacaktır. Çünkü bu tür kehanet koleksiyonları, bireyin olduğu kadar toplumun geleceğini de kontrol edilemeyen, anlaşılamayan ve dolayısıyla karşı konulamayan eylemlerin, kısacası Babillilerin her şeyden çok korktukları kargaşa güçlerinin egemenliğinden kurtarmaya yardımcı oluyordu. Geleceğin tahmin edilmesinin inananlar üzerindeki psikolojik etkileri hiç kimse tarafından küçümsenmemelidir. Akıllarına gelebilecek her türlü kaotik durumun insafına kalmış bir geleceğin tehdidindense, bilinen ve dolayısıyla anlaşılabilir bir tehdit sınırlı bir korkuya yol açardı.¹

Antik Mezopotamya insanına göre hastalık, ölüm, kaza veya doğal felaketle ilgili kehanetler, yalnızca kişi buna karşı herhangi bir eylemde bulunmazsa gerçekleşebilirdi. Örneğin kralın ölümüne işaret eden bir kehanet, onun ölümüyle sonuçlanmaz, sadece ölümüne bir işaret olarak kabul edilirdi. Böyle kehanetler yoluyla tahmin edilen sonuçlardan kurtulmanın yollarından en önemlilerinden biri Nam-bür-bi ayiniydi. Yapılan bu ayin sayesinde kehanetin saptırıldığına inanılırdı. Bu ayin bir bakıma kehanetten etkilenen kişinin ilahi bir mahkemeye başvurarak kehanetin etkisini kaldırmak olarak da düşünülürdü.²

Nam-bür-bi ayinine göre kötü alametin haber verildiği kişi, bunu kendisine gönderen tanrıların öfkesini yatıştırmalı ve tanrıların kararlarını gözden geçirmesini sağlamalıydı. Böyle yaparak kişi, tanrıların kararlaştırdığı kaderini düzeltmeye çalışıyordu. Kendisine karşı verilen kötü hükmü iptal etmesi gereken cennetin ve dünyanın yargıci güneş tanrısı Şamaş'a başvurmak zorundaydı. İlahi üçlü Şamaş, Ea ve Asalluhi, uğursuz bir kehanetin tehdit ettiği kişi için bir araya gelirdi. Tanrıların huzuruna davacı olarak gelen kişi; tanrıların kendisine biçtiği kötü kaderi değiştirmeleri, yani hükmün gözden geçirilmesi için onlara yalvarırdı.³

Antik Mezopotamya insanının genel itibariyle neden kehanette bulunduğuna bir sebep de dini inançlarıdır. *Enüma Eliş* adlı Babil yaratılış destanında tanrı Marduk, düşmanı Tiamat'ı yener ve evreni onun bedeninden

¹ Maul, 1999: 123.

² Annus, 2010: 3.

³ Annus, 2010: 7.

yaratır. Gökyüzündeki göksel cisimleri de tanrılara yer veya istasyon olarak verir. Antik Mezopotamya insanı da buradan yola çıkarak gökyüzündeki gezegenlerin tanrılarının bir tezahürü olduğuna ve onların her bir hareketinin tanrı veya tanrıçalardan bir mesaj olduğuna inanırdı.⁴

Bir kehanet örneği şöyle der: “*Eğer Jüpiter sabah sabit durursa düşman krallar uzlaşır*”. Burada öncül ve sonuç arasındaki deneysel bağlantı göz önüne alınabilir. Bu bağlamda geçmişte Jüpiter’in sabit durması sonucu kralların uzlaştığını gören dönemin kâhinleri, böyle bir kehanette bulunmuşlardır ve buradan yola çıkarak benzer kehanetler üretmişlerdir.⁵

Kehanet serilerindeki çoğu kehanetin gerçekleşme ihtimali çok azdır. Bu kehanetler genelde bir gezegenin yukarı veya aşağı doğru hareket etmesi, yönü, rengi, bir yıldızla yan yana gelmesi veya önüne geçmesi gibi durumlarda elde edilen sonuçları içerir. Örneğin Jüpiter gezegeni ekvatorun kuzeyinde iken kehanetlerde onunla ilişkilendirilen takımyıldızları söz konusu gezegenin çok uzağında olabilir. Bu durum elbette ki kâhinler tarafından biliniyor ve kasıtlı olarak böyle kehanette bulunuyorlardı. Bunun nedeni ise o gezegene verilen önemden kaynaklanmaktadır.⁶ En büyük gezegen olan ve tanrı Marduk’un⁷ tezahürü olan Jüpiter, kesinlikle kehanetlere konu olmalıdır gibi bir anlayış söz konusudur.

Kuşkusuz Babilli ve Asurlu kâhinler yazı sistemlerini her şeyden önce dili doğru bir şekilde yeniden üretme fırsatını sağlayan bir araç olarak görüyorlardı. Ancak çivi yazısının onlar için yerine getirdiği tek işlev bu değildi. Çivi yazısı işaretlerinin repertuarında var olan çok anlamlılık ve çok seslilikten yararlanarak ve bu işaretlerin her birinin birçok alternatif okumasının onlara, olayların gerçekte nasıl bağlantılı olduğuna dair gizli bir mesaj ilettiği inancından ilham alarak, araştırdıkları metinleri aşılamanın yollarını buldular.⁸ Belirli karakterleri kullanarak ek anlam katmanlarıyla yazdılar ve kelimelerin edimsel gücünden de yararlanarak bireyin kaderini etkilemeye çalıştılar. Bu bağlamda kehanetlerin yorumlanması bir bakıma sosyal kontrol işlevi de göstermiş oldu.⁹

Yani bir bakıma bir telafi aracı olarak kehanet yapılmış denilebilir. Örneğin bir savaş, kıtlık, kuraklık, depresyon veya ekonomik kriz anında kâhinler, kehanetler yoluyla rahatlatıcı açıklamalar yapabiliirdi. Bir başka örnekte ise kendisini tanrının yeryüzündeki temsilcisi gören ve böyle gösteren Antik Mezopotamya kralları, bu durumu meşrulaştırmak için kehanetleri kullanmıştır. Çünkü gelecekte haberdar olmak tanrısal bir nitelik olarak görülürdü.¹⁰

⁴ Rochberg, 1996: 482.

⁵ Rochberg, 2010a: 19–20; Göksel kehanetlerin genel esasları için bkz.: Erdem, 2020: 55.

⁶ Rochberg, 2010a: 22.

⁷ Babil baş tanrısı. Antik Mezopotamya astrolojisinde *sag.me.gar* (Jüpiter) olarak geçer. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Duman, 2021: 22–23.

⁸ Frahm, 2010: 132.

⁹ Noegel, 2010: 149.

¹⁰ Mieroop, 2016: 100–101.

Antik Mezopotamya insanı, çevresindeki algılayabildiği doğa olaylarına veya normalden farklı olan şeylere inanç yüklemeye konusunda kendini çok fazla geliştirmiştir. Ona göre eğer bir şey normalden farklı ise, örneğin bir renkli taş diğer taşlardan farklıdır, o şeyde kutsal tezahür etmiştir. Bu bağlamda yaklaşıldığında güneş gibi her gün gökyüzünde gördükleri muazzam nesneye kutsallık atfetmeleri gayet normaldir. Güneşin her gün periyodik döngüsü içerisinde doğup batması dönemin insanının gözünden kaçmamış ve sonuç olarak gözlem kaçınılmaz olmuştur.¹¹

Antik Mezopotamya'da üretilen göksel kehanetler genel olarak *Enūma Anu-Enlil* (Bir Zamanlar Anu-Enlil) adlı kehanet serisine kaydedilmiştir. Bu seri yaklaşık 70 tabletten ve 7000 kehanetten oluşmaktadır. Bu kehanetler genel olarak; Ay/Nanna Suen-Sin, Güneş/Utu-Şamaş, Venüs/İnanna-İştara, Jüpiter/Marduk, Mars/Nergal, Merkür/Nabu, Ninurta/Satürn, İskur/Adad ve takımyıldızları ile ilgilidir. Bu bağlamda gökyüzünde gördükleri bu göksel cisimleri incelemişler ve hareketlerini kaydetmişlerdir.¹² Sümerlerdeki kökeni çok net olmasa da Eski Babil döneminde göksel incelemeler ve göksel kehanetlere rastlanılır. Dolayısıyla bu geleneğin başlangıcını Eski Babil dönemine sabitleyebiliriz. Buradan başlatarak Yeni Babil, Yeni Asur ve hatta Kaldeliler dönemine kadar uzatmakta fayda vardır.¹³

Güneş tanrısı Utu/Şamaş'ta Antik Mezopotamya'da yukarıda söylenenlere atfen ortaya çıkan bir kültürdür. Kendisine Sümerce Utu, Akadça Şamaş denilir. Işık ve aydınlanma onun en belirgin özellikleridir. Bu yüzden kendisi yargılama ile de anılır. Antik Mezopotamya insanına göre Utu/Şamaş, gece yeraltına indiğinde yani battığında ölüleri yargıladı. Ayrıca onun tanrıları ve tanrıçaları yargılama yetkisi de vardı. İlahilerde ve ritüellerde ona ışığı getiren veya günü doğuran diye hitap edilirdi. Antik Mezopotamya astrolojisinde onun kutsal sayısı 20'ydı. Sadece bu atfedilen kutsal tezahürlerden bile dönemin insanının gözünden değeri anlaşılabilir.¹⁴

Antik Mezopotamya'da Güneş kültürünün en çok yaygın olduğu yerler güney Mezopotamya'daki Sümer şehri olan Larsa ve kuzeydeki Akad şehri olan Sippar'dı. Larsa'daki tapınağının adı *E-babbar*'dır (parlayan ev). Karısının adı ise Aya veya Aia'ydi. Şafağın tanrıçası olan bu ilahe, sabah ışığında kutsalın tezahürü sayılırdı. *Kettu* (adalet) ve *Mesharu* (doğru) isimlerinden iki çocukları vardı ki bu isimler bile Utu/Şamaş'ın tezahürlerine birer atıf olmuştur. Utu/Şamaş genel olarak; yaşlı, sakallı, elinde bir testere ile omuzlarından ışıklar saçarak halde tahtında oturarak veya bir at üzerinde tasvir edilmiştir.¹⁵

Utu/Şamaş'ın göksel önemi *Enūma Eliş*'te ona atfedilenlerle de ortaya çıkar. Zira Marduk'un yaptırdığı cennetin veya göğün iki kapısı olan ve biri doğuda, diğeri batıda olan *babbu* adlı kapılar, Utu/Şamaş'ın her gün ritmik döngüsünü tamamladığı yerler olarak görülmüştür.¹⁶ Gılgamış Destanındaki

¹¹ Antik Mezopotamya insanının kutsala bakış açısı için bkz.: Duman, 2022.

¹² EAE ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Rochberg, 2018: 121-136; Reiner - Pingree, 1998; Reiner - Pingree, 1981; Reiner - Pingree, 1975.

¹³ Rochberg, 2010b: 313.

¹⁴ Leick, 1991: 161; Frayne - Stuckey, 2021: 321; Jacobsen, 2017: 180; Rochberg, 2009: 58.

¹⁵ Leick, 161; Rochberg, 2011: 124; Frazer, 1926: 531; Tosun, 1960: 265; Lambert, 1997: 5.

¹⁶ Heimpel, 1986: 162; Frazer, 533.

9. tablette bu iki kapının iki akrep tarafından korunduğu yazılır. Utu/Şamaş'ın nerede yaşadığına açık bir göndermeyi bir duada bulabiliyoruz: “*Sen Utu iç cennete/göğe (an.şa) girdiğinde cennetin yıldırımları seni selamlar. Cennetin kapıları seni kutsar*”. Diğer antik Mezopotamya tanrıları gibi o da bazen boğa ile özdeşleştirilirdi: “*Büyük vahşi boğa, genç Utu, cennetten/gökten bir meşale gibi dünyayı aydınlatan*”.¹⁷

2. EAE 23(24) Numaralı Tabletlerden Bazı Kehanetler:

Bu bölümde kehanetler, genel olarak ayın ilk günü güneşin aldığı pozisyonu ve rengi ile ilgilidir. Buradan yola çıkarak kâhinler kehanette bulunmuşlardır.¹⁸ Aşağıda verilen kehanet numaraları, ilgili yazarın yukarıdaki dipnotta belirtilen sayfa aralığındaki numaralarıdır.

1.1.) Eğer Güneş Nisannu¹⁹/Mart-Nisan ayının ilk günü görünür hale geldiğinde bir meşale gibi kırmızıysa, önünde beyaz bir bulut hareket eder veya yanında durursa ve doğu rüzgârı eserse, Nisannu ayında doğu rüzgârı esecek ve o ayın 28. 29. ve 30. gününde bir güneş tutulması meydana gelecek ve bu tutulma boyunca [...], veya o ayda kral ölecek, oğlu tahtı ele geçirecek ve memleket/toprak [...] veya memleket/toprak mutlu olacak, gökyüzü yağmurlarını [...], ve toprak ürünlerini uygun mevsimde verecek.

Bu kehanette Güneş'in kırmızı görünmesi durumunda birbirine bağlı olası ihtimaller üzerinde durulur. Kırmızı rengi genel olarak antik Mezopotamya astrolojisinde zenginlik ve bolluğa işaret eder.²⁰ Ondan sonra gelen sonuç kısmında ise bir tutulmanın meydana geleceği üzerinde durulur. İster Güneş tutulması ister Ay tutulması olsun her ikisi de dönemin insanının gözünde kötü etki bırakmıştır.²¹ Dolayısıyla tutulmadan dolayı kralın öleceğine dair kötü bir senaryoya işaret edilmiştir. Kral bu kötü kehanetten bir Nambür-bi ayını ile kurtulabilir.²² Kralın oğlunun tahtı ele geçirmesi gibi kötü bir sonucu ise genel olarak diğer kehanetlere bakıldığında tutulma ile veya Mars gezegeninin kırmızı renginden dolayı olası bir sonuç olarak önümüze çıkar.

1.2.) Eğer Güneş Nisannu ayının ilk günü görüldüğünde sarı ise ve ışığı [...] ise, o ayda bir tutulma²³ olacak ve görünüşü sarı olduğu için [...] veya bir düşman yükselecek ve kralın ordularını yenecek ve [...].

Güneş'in birden kararması ve ortadan kaybolmasından dolayı gün ortasında normalden farklı olarak karanlık basması, antik Mezopotamya insanını ve dolayısıyla kehanette bulunan kâhinleri bile dehşet içinde bırakmış ve bunun sonucu olarak da kötü senaryolara zemin hazırlanmıştır. Bu bağlamda düşündüğümüzde söz konusu kehanet daha iyi anlaşılabilir. Kaldı

¹⁷ Horowitz, 1998: 248; Heimpel, 164.

¹⁸ Soldt, 1995: 3–15.

¹⁹ Antik Mezopotamya'da aylar için bkz.: Baysal, 2016: 102-103.

²⁰ Thavapalan, 2020: 112.

²¹ Koch, 1995: 105.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz.: Maul, 1999.

²³ Antik Mezopotamya'da Güneş tutulmaları için bkz.: Fincke, 2013.

ki sarı rengi²⁴ de antik Mezopotamya astrolojisinde sağlıksız olmaya, solmaya, fesat ve kıskançlığa işaret sayılmıştır.

III.1.) Ajaru-Ayyaru/Nisan-Mayıs ayının ilk günü güneş görüldüğünde [...], o gün rüzgâr esecek/artacak.

III.5.) Simānu/Mayıs-Haziran ayının ilk günü Güneş görüldüğünde [...] o ayın 16. 28. 29. ve 30. gününde bir tutulma olacak ve bu tutulma boyunca [...].

IV.a1.) Tammuz/Haziran-Temmuz ayının ilk günü Güneş görüldüğünde siyah ise veya bir hale ile çevrili ise, memleket/toprak rahatlayacak.

Burada Güneş'in siyah görünmesi halinde olumlu bir sonuca ulaşılmıştır. Fakat antik Mezopotamya astrolojisinde siyah veya kara renk²⁵, zenginliğin kaybına ve kötü şansa yönlülmüştür. Burada anlatılmak istenen belki de bir tutulmadır. Fakat tutulmalar ile olumlu sonuçlara ulaşılması pek mümkün değildir.

V.7.) Eğer Güneş Elulu-Ulul/Ağustos-Eylül ayının ilk günü siyah bir bulut içinde doğarsa ve [battığında] siyah bir bulutun içindeyse veya güneşin önünde siyah bir bulut varsa, ilk gece nöbeti boyunca hafif bir yağmur yağacak, ikinci günde gün kasvetli olacak ve güney rüzgârı esecek, Adad²⁶ şimşek yağdıracak, öğlen vakti hafif bir yağmur yağacak. Eğer bu ay boyunca Adad şimşek çakmazsa, günler kasvetli olacak ama yağmur yağmayacak.

Bu kehanette ise Güneş'in siyah bir bulut içinde doğması ve yine siyah bir bulutun içinde batması halinde günün kasvetli geçmesi ve şimşeklerin çakması gibi insanı korkutan ve küçük de olsa bazı olumsuz sonuçlara yer verilmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi siyah renginden olumsuz sonuçlardan başka bir sonuç kolay kolay elde edilemez.

VII.3.) Eğer Güneş Arahşamnu/Ekim-Kasım ayının ilk günü siyah bir bulut içinde görünürse ve böyle yükselirse, Adad gürültülü şekilde şimşek çakacak ama yağmur olmayacak.

VII.4.) Eğer Güneş Arahşamnu/Ekim-Kasım ayının ilk günü sarı bir bulut içinde görünürse ve görünür hale geldiği gibi olursa (göründüğünde), o yıl ağır/şiddetli yağmurlar yağmayacak ve batı rüzgârı azalacak/yatışacak veya batı rüzgârı esecek, buz ve kar olacak, ülke 30. güne kadar küçülecek/toprak kaybedecek ve sonra yağmur yağacak.

Bu kehanette Güneş'in sarı bir bulut içinde doğması halinde bazı olumsuz sonuçlar sıralanmıştır. Sarı rengi hakkında yukarıda da değinildiği gibi antik Mezopotamya astrolojisinde kötü ve olumsuz sonuçlara işaret eder. Fakat burada farklı olarak kehanet yağmur yağacak gibi olumlu bir sonuçla noktalanır.

VII.11.) Eğer güneş Kislimu/Kasım-Aralık ayının ilk günü kırmızı bir bulut içinde görünürse [...].

²⁴ Thavapalan, 112.

²⁵ Thavapalan, 112.

²⁶ Nardo, 2007: 147; Schwemer, 2007: 131; Schwemer, 2001: 136; Leick, 1991: 1.

VII.18.) Eğer güneş Tebētu/Aralık-Ocak ayının ilk günü görüldüğünde [...], o gün bir fırtına olacak, yağmur [...].

2. EAE 24(25) Numaralı Tabletlerden Bazı Kehanetler:

Bu bölümde genel olarak güneş diski (şamşatu) üzerinden kehanette bulunulmuştur.²⁷

I.2.) Eğer normal güneş diskinin gözleri kapalıysa ve güney rüzgârına binerse/güney rüzgârını sürerse/estirirse, çekirgeler toprağı yiyip bitirecek veya toprak/memleket günah işleyecek.

Bu kehanetle ilgili söylenecekler aslında neredeyse bütün antik Mezopotamya kehanet serileri hakkında söylenecekleri kapsamaktadır. Çünkü kehanet serilerinde gözlemlenen olayların gerçekleşme ihtimali neredeyse yoktur. Bu durum, antik Mezopotamya kâhinlerinin kehanette bulunurken teorileştirme ve sistemleştirmelerinden kaynaklanmaktadır.²⁸ Kısaca diyebiliriz ki antik Mezopotamya kâhinleri kehanette bulunurken aldıkları eğitimin bir parçası olarak bunu bir gelenek haline getirmişler ve kehanet serilerine böyle kaydetmişlerdir.²⁹ Fakat buna bir bilim gibi bakmamak hata olacaktır. Çünkü bazı konularda eksik kaldığımız detaylara, kâhinlerin krallara yazdığı siyasi-astrolojik raporlardan³⁰, astrolojik-astronomik incelemelerden ve hatta dönemin sosyal, kültürel ve dini uygulamalarına ulaşılabilir.

I.3.) Eğer yukarıdakinin aynısı oluyorsa ve kuzey rüzgârını estiriyorsa, sürülerde azalma olacak, çekirgeler memleketi/toprağı kurutacak.

I.4.) Eğer yukarıdakinin aynısı oluyorsa ve doğu rüzgârı esiyorsa, Gutiler³¹'in silahları bir yıl boyunca sürüleri yakıp yıkacak (ve) yok edecek veya Elamlıların³² saldırısı olacak.

Bu kehanette antik Mezopotamya'da kurulan siyasi teşekküllerin baş belası olan iki devlet olan Elamlılar³³ ve Gutilerden bahsedilerek sonuç verilir. Bu iki devlet de neredeyse her zaman antik Mezopotamya için bir tehdit unsuru olarak görülmüştür. Bundan dolayı kötü sonuçlara varılması olasıdır.

I.5.) Eğer yukarıdakinin aynısı oluyorsa ve batı rüzgârı esiyorsa, Gutiler'in silahları kırılacak.

I.11.) Eğer normal Güneş diskinin gözleri kapalıysa ve parlaması erken ise; bir düşman, kralı yenecek ve bir düşman ülkeyi ele geçirecek.

²⁷ Soldt, 16–50.

²⁸ Annus, 2010: 2.

²⁹ Veldhuis, 2010: 85.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hunger, 1992.

³¹ MÖ 3. binyılın sonunda antik Mezopotamya'ya olan göçler neticesinde Akad Devletinin zayıflamasını fırsat bilen Gutiler, Zagros Dağlarından Mezopotamya'ya gelmişler, Akad devletini yıkarak bölgeye hâkim olmuşlardır. Dönemin kayıtlarına göre medeniyet dışı ve yağmacı olarak tarif edilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Pekşen, 2020: 51–74.

³² Elamlılar hakkında kehanetler için bkz.: Cifuentes, 2024: 59–71.

³³ MÖ 3. Binyıldan MÖ 646 yılları arasında İran'da ortaya çıkan bir devlettir. Genel olarak antik Mezopotamya'da kurulan devletler ile siyasi ilişkileri iyi değildir. Asurlular tarafından yıkılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Pekşen, 2021: 621–641; Steinkeller, 2018: 177–202.

1.14.) Eğer normal Güneş diskinin parlaklığı azalır; ülkede uğursuz işaretler meydana gelir ve tanrılar öfkelenir, ülkede kıtlık olur veya ülkede salgın hastalık olur.

II.b¹.) Eğer bir güneş diski ayın üstünde veya altında duruyorsa, [ülkenin kralının tahtının temeli sağlam olacaktır veya kral adaletini yerine getirecektir].

II.d³.) Eğer Güneş diski ile ay karşı karşıya gelirse, [Ülkenin kralının bilgeliği artacaktır].

III.5.) Eğer Venüs yükseldiğinde bir Güneş diskinin içinde duruyorsa, kral bir mücadelede [tebaasından] hesap soracaktır.

III.13.) Eğer yıldızlar bir Güneş diskinin içinde duruyorsa, halk efendilerine isyan edecektir.

III.15.) Eğer bir Güneş diski yükseldiğinde/doğduğunda bir yıldız mevcutsa, ülkenin her yerinde felaket meydana gelecektir.

III.21.) Eğer akşam nöbeti sırasında bir disk yükselirse/doğarsa ve Ninurta³⁴ onun önünde durursa, bitki örtüsü kuruyacak, ülke acı çekecek.

III.28a) Eğer normal bir disk çok karanlıksa ve parlaklığı çok kirliyse, kral ülkesine merhamet etmeyecek, halkını ele geçirecek/tutsak edecek.

III.65³.) Eğer Güneş Anunnakiler³⁵'in kararı yüzünden ağılıyorsa ve gökyüzünün karanlık olduğu gözlemlenirse ve Libra/Terazi takımyıldızı³⁶ yeşil bir hale ile çevrili ise Enlil³⁷ ülkeyi [...], Düşmanlıklar olacak ve bir kral başka bir kralı yenecek [...], uzaklardaki barbar bir ülkenin kralı, memleketi bilmeyen bir düşman yükselecek ve [...], topraklar ve onların yerleşim yerleri [...].

Bu kehanette de siyah renginin olumsuz sonucu görülebilir.

III.68.) [...ve eğer] Güneş sarı bir parlaklık gösterirse ve [...] ülke küçülecek veya isyan edecek.

Yine bu kehanette de sarı renginin olumsuz görülmesinden dolayı sonuç olarak kötü bir sonuç elde edilmiştir.

IV.4.) Eğer Güneş doğarsa veya beklenmedik bir zamanda görünür hale gelirse, bir düşmanlık yaşanacak.

³⁴ Sümerlerin Ningirsu, Akadlıların Ninurta diye adlandırdığı çiftçilik, saban, gök gürültülü fırtına ve ilkbahar sellerinin tanrısı olarak bilinir. Lagaş, Nippur ve Girsu şehirlerinde tapınımı yaygındır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Annus, 2002.

³⁵ Anunnakiler, birçok çivi yazılı metinde adları geçen ve bir bakıma küçük tanrılar topluluğu olarak sınıflandırılabilen antik Mezopotamya inancına ait varlıklardır. Yaraticıları gök tanrı Anu'dur. İsimleri ve tapınımları yoktur. Göksel tanrılar meclisinde bulunurlar. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Alomia, 1987: 63.

³⁶ Hunger - Pingree, 1999: 71.

³⁷ Sümer Hava tanrısı. Bir diğer ismi de Bel'dir. Sümerlerin antik Mezopotamya'ya hükmettikleri dönemde çok önemli sayıda tapınımı olmuştur. Kült şehri Nippur'dur. Karsının ismi Ninlil'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kurt - Bulut, 2019: 161-192; Wang, 2011.

3. EAE 25(26) Numaralı Tabletlerden Bazı Kehanetler:

Bu bölümdeki kehanetler çeşitli konularla ilgilidir. Bunlar; Güneşin beklenmedik doğuşu/görünüşü, Güneşin parlaklığı, Güneşin erken doğuşudur.³⁸

I.1.) Eğer gece bir Güneş çıkarsa ve ülke onun ışığını her yerde görürse, bütün ülkede karışıklıklar olacak, feryatlar olacak.

I.2.) Eğer bir Güneş gece çıkıp sabaha kadar sürerse, Enlil [...], [...]’nın söylentisi, Eğer Erra³⁹ bu ülkenin insanların sayısının azalacağını söylese, tüm ülke [...] yağmur.

I.3.) Eğer geceleyin bir Güneş doğar/çıkarsa ve kalırsa, kral küçümsenecek veya sevinecek veya üzülecek.

I.7.) Eğer Güneş gece nöbetinde doğarsa ve Ninurta onun önünde durursa, [bitkiler kuruyacak].

I.10.) Eğer Güneş sabah nöbetinde doğarsa ve Jüpiter onun önünde durursa, [...].

III.3.) Eğer Güneş doğduğunda parlaklığı sarı ise, [...].

III.5.) Eğer Güneş doğduğunda parlaklığı bir meşale gibi ise, [...] Enlil toprağa/memlekete saldıracak/vuracak.

Burada Güneşin bir meşale gibi parlak olmasıyla anlatılmak istenen çok parlaması olabilir. Bu durumda kâhinler, Enlil gibi önemli bir tanrının ülkenin halkına kötü şeyler yapacağını vurgulamışlardır. Bir bakıma halkı savaş, kıtlık, ekonomik sorunlar veya başka kötü durumlar karşısında uyarma veya kontrol altında tutmak için yazılmış bir kehanet olabilir. Çünkü bazı kehanetler atasözü gibi veya atasözlerinden kaynaklanırdı. Bu bağlamda halkı sağduyuya davet etmek, uygun davranışlarda bulunmak, talimatlara uymak veya ahlaka uymak için yazılma ihtimalleri vardır.⁴⁰ Bu anlayışla uyarı gibi görünen bütün kehanetlerle ilgili bu yorum yapılabilir.

III.45.) Eğer Güneş ayın 16. gününde erken doğarsa ve o gün doğu rüzgârı esiyorsa, Akad kralı ile ilgili bir tutulma [...].

III.55.) Eğer Güneş ayın 25. günü erken doğarsa ve o gün bir kum fırtınası olursa, ülkede bir düşman kuvveti yenilgiye uğrayacaktır veya Akad kralı [...].

Antik Mezopotamya kralları, sefere çıkma veya savaş açma gibi önemli kararları almadan önce kâhinlere danışırlardı.⁴¹ Bu bağlamda kâhinlerin söylediklerini de dikkate alırlardı. Dönemim siyasi konjonktürüne göre kâhinler böyle kehanette bulunmuş olabilirler.

³⁸ Soldt, 51–67.

³⁹ Babil salgın ve kötü şans/talih tanrısı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Lurker, 2004: 60.

⁴⁰ Annus, 6.

⁴¹ Bu duruma örnek olarak şöyle bir metin verilebilir: “Ay tutulmasında Jüpiter orada duruyordu. Krala esenlikler dilerim, onun yerine ünlü, önemli bir kişi ölecek. Kralın bu alamete çok güvenmesi gerekir. Birisi krala esenlik mesajı vermeden kral nasıl güvenebilir? Göklerin ve yerin tanrılarının kralı, efendime bir esenlik (mesajı) gönderdi”. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hunger, 179.

III.64.) Eğer Güneş, ayın kaybolduğu/battığı gün erken doğar ve bir hale ile çevrili olursa ve dört rüzgâr (batı rüzgârı) bütün gün eserse, o gün gece nöbeti boyunca bir tutulma olacak.

III.67.) Eğer Güneş, aysız bir günde erken doğar ve [...] görünür olursa, o gün bir kişi/kişiler birbirine yabancılaşacak/uzaklaşacak.

III.68.) Eğer Güneş, aysız bir günde erken doğar ve kara/siyah görünürse, o gün bir tutulma olacak.

Tutulmaların Antik Mezopotamya kâhinleri ve insanların gözünde kötü algılandığı yukarıda belirtilmişti. Güneşin, Ay olmayan veya Ayın görünmediği bir günde doğması durumunda ki bu kötü olarak algılanabilir, üstelik siyah görünmesi durumunda tutulma gibi kötü bir sonuç elde edilmesi doğaldır.

4. EAE 26(27) Numaralı Tabletlerden Bazı Kehanetler:

Bu bölümde genel olarak Güneşin doğuşunda meydana gelen atmosferik olaylar üzerinden kehanette bulunulmuştur. Bunlar; renkler, kum fırtınaları, bulut oluşumlarıdır.⁴²

I.1.) Eğer Güneş normal şekilde doğar ve parlarsa, ülkede itaat ve barış olacak.

Bu kehanet, yukarıda da değinildiği gibi, kâhinlerin halkı kontrol altında tutma⁴³ konusunda verilebilecek en güzel örnektir.

I.2.) Eğer Güneş normal şekilde doğar ve kırmızı olursa veya çok kara/siyah olursa, ülke küçülecek, [...]nın kaybı [...].

Bu kehanette Güneşin kırmızı veya siyaha dönüşmesi halinde küçüleceği sonucuna varılmıştır. Canlı/açık kırmızı rengi antik Mezopotamya astrolojisinde zenginlik ve refahın artması anlamına gelirken, koyu kırmızı veya kızıl renk ise kötü anlamlara gelir.⁴⁴ Siyah ise daha önce de değinildiği gibi refahın kaybına yorumlanır. Fakat bu iki zıt durumun neden bir arada verildiği belirsizdir.

I.8.) Eğer Güneş doğduğunda bir yıldız yutarsa; kral ölecek, yöneticiler esir alınacak/yakalanacak veya yağmur nadir yağacak.

Böyle kötü bir senaryo karşısında özellikle kralın öleceği bir durumda Nam-bûr-bi ayinin yapılması ve kötü sonuçların ortadan kaldırılması durumuna yukarıdaki açıklamalarda da değinilmiştir. Belki de bir Nam-bûr-bi ayini ile tanrıları memnun etmek için kralı harekete geçirmek vasıtasıyla kâhinler tarafından kasten yazılmıştır.

I.9.) Eğer Güneş doğduğunda yağmur yağıyorsa, kral çabaladığı şeye kavuşacak.

Yağmurun yağması insanlar için hem su ihtiyacını karşılama ve hem de tarımsal faaliyetlerde bulunmak için önemlidir. Özellikle Mezopotamya bölgesinin çok kurak olan yerleri göz önüne alındığında dönemin insanı için

⁴² Soldt, 68–84.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Annus, 6.

⁴⁴ Thavapalan, 112.

önemi daha da artar. Bu bağlamda yağmurun yağması ve hasadın iyi geçmesi gibi bağlantılı durumlar neticesinde kral istediği şeyi elde edebilir şeklinde bir sonuca varılabilir.

I.12.) Eğer Güneş doğduğunda fazla kızıl/kırmızı ise, insanlar için veya ülkede bir savaş olacak veya bir isyan meydana gelecek veya bütün ülkelerin kralları için kayıp olacak.

Antik Mezopotamya astrolojisinde fazla parlak veya koyu kırmızı/kızıl rengi kötüye yorumlanır. Ayrıca kırmızı veya kızıl renk antik Mezopotamya astrolojisinde savaş, kıtlık isyan gibi kötü durumlar ile özdeşleşen tanrı Nergal *gir.unu.gal*'ı(Mars) işaret eder.⁴⁵

I.18.) Eğer Güneş doğduğunda beyaz ise, bir kıtlık olacak.

I.22.) [Eğer Güneş doğduğunda] sarı ise; kral iyi olmayacak veya kral ülkede kendi evine karşı savaş verecek.

I.44.) Eğer Güneşin doğuşu ateş gibi kırmızı ise, ülkede yıkım getiren bir kral olacak ve kral ülkesini [zayıflatacak].

IV.7.) Eğer Güneş doğduğunda hilal gibi görünür ve ay gibi bir taç giyerse, kral düşmanının ülkesini fethedecek kötülük ülkeyi terk edecek ve ülke güzel şeyler tecrübe edecek.

Bu kehanetle ilgili bazı çıkarımlar yapmakta fayda vardır. Bu bağlamda Güneşin bir taç giymesi yeni bir kralın başa gelmesi gibi algılanıp iyiye yorumlanmış olabilir. Bundan dolayı da iyi sonuçlar elde edilmiş olabilir. Yine de böyle bir durumun gerçekleşme ihtimali göz önüne alınırsa daha önce de söylenildiği gibi insanları teselli amacıyla da yazılmış olabilir.

IV.23.) Eğer Güneş, ayın pozisyonunda durursa, kral tahtında sıkı/sağlam şekilde oturacak.

5. EAE 27(28) Numaralı Tabletlerden Bazı Kehanetler:

Bu bölümdeki kehanetler genel olarak Güneşin doğuşu ve batışı esnasındaki atmosferik olaylara bağlı olarak kehanette bulunulmuştur. Bunların yanında Güneşin ışığının rengi, Güneşin kendi rengi ve Güneşin Başka gezegen ve yıldızlar ile birleşimi ile ilgili kehanetler de mevcuttur.⁴⁶

I.1.) Eğer Güneş doğarsa ve ışığı güçlüyse, kraliyet soyundan olmayan biri kral olarak atanacak.

II.2.) Eğer [Güneş doğarsa ve] onun [ışığı] alev gibi yanarsa/parlarsa, [ülkede] isyan [olacak].

Bu son iki kehanette Güneşin ışığının çok güçlü olması ve alev gibi parlaması üzerinden olumsuz sonuçlar çıkarılmıştır. Güneş'in görünümünün çok parlamaktan dolayı kırmızı olacağı kaçınılmazdır. Bu durumda bizi antik Mezopotamya astrolojisinde doğal olmayan yani çok fazla kırmızı veya kızıl rengin kötü sonuçlar doğurmasına götürür. Elbette bu bağlamda kırmızı/kızıl

⁴⁵ Kasak - Veede, 2001: 27; Koch, 178.

⁴⁶ Soldt, 85-91.

renginin veba, salgın, isyan ve yeraltı tanrısı Nergal ile ilişkisini de unutmamak gerekir.

II.3.) Eğer [Güneş doğarsa ve] ışığı sarıysa, o ülkenin kralı [... olmayacak].

II.4.) Eğer [Güneş] öğleden sonra görünürse ve beyazsa veya ışığı çok karanlıksa gece batmadan bir çift saat içinde [...], ay bir haleyle çevrilidir ve doğuya doğru kırılır; gündüz vakti, öğle vakti bir[güneş] tutulması olacak.

II.8.) [Eğer] Güneş [doğduğunda] kan serpilmiş (görünüyorsa) ve ışığı serinse, ülkede düşmanlıklar olacak, kıtlık [...].

II.9.) Eğer [Güneş] doğarsa ve (sanki) sarıya boyanmışsa ve ışığı sarıysa, kral ülkede ikamet edemeyecek.

II.11.) Eğer [Güneş] doğduğunda çok karanlıksa ve ışığı ateş gibi yanıyorsa, bir kral [ülkeye yıkım getirecek (ve ülkeyi zayıflatacak)].

II.12.) Eğer Güneş doğar ve görünür hale geldiğinde [göründüğünde] ışığı çok karanlıksa, bir düşman ülkeyi yağmalayacak veya [...].

III.4.) Eğer [Güneş battığında sarı ise], [ülkede] kanunsuzluk ve katliam olacak.

6. EAE 28(29) Numaralı Tabletlerden Bazı Kehanetler:

Bu bölümdeki kehanetler ise Genel olarak; Güneşin görülmesi, Güneşin doğuşundaki farklı renkleri veya farklı aylardaki doğuşundaki renkleri, Güneşin bir hale içinde olması ve *anqullu* (parıltı) ile ilgili kehanetler ile ilgilidir.⁴⁷

1.) Eğer Nisannu/Mart-Nisan ayında Güneşin doğuşu kan serpilmiş gibi görünürse, ülkede yas durmayacak, ülkede Adad tarafından yıkım olacak.

24.) Eğer Güneş doğduğunda sağ tarafına kan serpilmiş görünüyorsa, arpa ülkeden kaybolacak ve [sığırlarda salgın] baş gösterecek.

25.) Eğer Güneş doğduğunda sol tarafına kan serpilmiş gibi görünüyorsa, ülke yağmalanacak, kral küstahça davranacak.

Kırmızı ve Nergal/Mars ilişkisini göz önüne alırsak böyle olumsuz bir sonuçlar çıkarılması gayet normaldir.

72.) Eğer gökyüzünün önünde bir parıltı varsa, Enlil ülke hakkında kötü öğütler verecek, (ama) tanrılar ülke için [aracılık] yapacaktır.

Burada gökyüzünde bir parıltı olması durumunda tanrı Enlil'in kötü konuşacağı üzerinde durulur ve yine tanrıların bu kötü konuşmalara karşı insanlar için aracı olacağı söylenir. Burada önemli olan hangi tanrılardır. Bu bağlamda yaklaştığımızda bu tanrı Enki/Ea⁴⁸ olabilir. Çünkü kendisi antik Mezopotamya insanına göre insanın yaratıcısı, onları tufandan kurtaran

⁴⁷ Soldt, 92-113.

⁴⁸ Sümerce Enki, Akadça Ea denilen antik Mezopotamya bilgelik tanrısı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Espak, 2006.

kişiydi. Bu yüzden Enki/Ea'ya sempati duyulması normaldir. Sonuç olarak insanlığın yararına mesajlar ve uyarılar veren muhtemel aday olabilir.⁴⁹

73.) Eğer Güneş beyaz bir ağ içinde görülürse, ülkede anlamsız savaşlar çıkacak ve ülke küçülecek.

77.) [Eğer] Ay ve Güneş birbirine bakıyorsa, ülkenin kralının bilgeliği artacak.

81.) Eğer onunla birlikte Güneşin solunda bir bulut kümesi varsa, ülkede anarşi olacak.

89.) Eğer Simanu ayında sabahleyin Güneş bir hale ile çevrili ise, ülkede şiddetli sıcaklar olacak ve Lamaštu⁵⁰ ülkeye saldırarak.

90.) Eğer onunla birlikte Güneşin sağında bir bulut kümesi varsa, Eşnunna⁵¹ kralı ölecek.

91.) Eğer onunla birlikte Güneşin solunda bir bulut kümesi varsa, Subartu⁵²'nin kralı ölecek ve onun hanedanı sona erecek.

107.) Eğer onunla birlikte Güneşin önünde bir bulut kümesi varsa, Amurru⁵³ kralının saltanati sona erecektir.

7. EAE 29(30) Numaralı Tabletlerden Bazı Kehanetler:

Bu son bölümde ise genel olarak Güneşin bir bulut kümesi ile durumuna göre kehanette bulunulmuştur.⁵⁴

Ia.1.) Eğer güneş doğarken bulut kümeleri normalse, ülkenin yıkımı hızlanacak.

Ia.3.) Eğer [o bulut kümesi kırmızıysa] çalışma evine/işyerlerine bir saldırı, düşman ordusu yenilgiye uğrayacak, Akad'da kargaşa [olacak], [...].

Daha önce de belirtildiği gibi açık kırmızı rengi antik Mezopotamya astrolojisinde sağlığa ve tanrıların yanında olmasına işaret eder. Fakat çok parlak kırmızı ise Nergal'e işaret eder. Bu da kötüye yorumlanır. Belki de bu kehanetteki bir olumlu ve bir olumsuz sonuç bundan dolayıdır.

Ia.4.) [Eğer o bulut kümesi sarıysa] Adad sürekli olarak [...] veya gök gürültüsü [...].

⁴⁹ Rochberg, 2010b: 215.

⁵⁰ Antik Mezopotamya inanışlarında kötülük ve saldırganlık ile özdeşleştirilen bir ruh veya şeytani bir güç. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Dilek, 2023: 555.

⁵¹ Eşnunna veya Tell Asmar, Antik Mezopotamya'da hüküm sürmüş siyasi bir teşekkül. Eski Babil krallığının büyümesinden önce hüküm sürmüşlerdir. 3. Ur hanedanlığının yıkılışından sonra İsin krallığına kadar Eşnunna kralları hükümlerini sürdürmüş olsalar da Babil kralı Hammurabi tarafından egemenlikleri engellenmiştir. Bkz.: Oppenheim, 1964: 404.

⁵² Antik Mezopotamya'da doğuda Zagros Dağlarından batıda Amanos Dağlarına kadar uzanan bölgede var olan siyasi teşekkül. Siyasi ve kültürel tarihi ile ilgili fazla bilgi yoktur. Asur kralı Asarhaddon tarafından MÖ 673'te varlığına son verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kaçar, 2018: 31-48.

⁵³ MÖ 3. Binyılın sonları ile 2. Binyılın başlarında Mezopotamya bölgesine göç eden Sami bir topluluktur. 3. Ur sülalesine son vererek Mezopotamya ya egemen olmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Bülbül, 2010: 29-49.

⁵⁴ Soldt, 114-136.

Ia.5.) [Eğer o bulut kümesi beyazsa] ülkede arpa ve saman kıtlığı yaşanacaktır.

Bu kehanette Güneşin doğduğu anda bulutların haline göre varsayım yapılmış ve bulutların beyaz olması durumunda arpa ve saman kıtlığı olacağı kehanetinde bulunulmuştur. Böyle bir varsayımın yapılması beyaz renginin antik Mezopotamya astrolojisinde; sağlıksız olma, fakirlik ve depresyon alameti sayılmasından olabilir.⁵⁵

Sonuç

Antik Mezopotamya insanı, ön göremediği kaotik bir gelecekte ziyade emin olmak istediği ve içini rahatlatabilecek çıkarımlar yoluyla kehanete başvurmuştur. Kehanetlere itibar edilmesinin sebebi ise inançlarında bunun altyapısının olmasıdır. Bu bağlamda her bir önemli tanrı ile bir gezegeni özdeşleştirmişlerdir. Koşullu cümleler aracılığıyla da kâhinler kehanette bulunmuşlardır. Yaptıkları kehanetleri de *Enüma Anu-Enlil* (Bir Zamanlar Anu-Enlil) adlı kehanet serisine kaydederek günümüze kadar gelmesini sağlamışlardır.

Yapılan kehanetlerin bilimsel doğruluğu çok azdır. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, antik Mezopotamya ile ilgili; siyasi, kültürel, sosyal ve hatta ekonomik bağlamda kehanetlerden bilgi alabilmemizdir. Bunun yanında göğü incelerken tuttıkları kayıtlar günümüze kadar ulaşmıştır. Bu durum da astronomi ve astrolojiye olan katkılarını ortaya çıkarmaktadır.

Çoğu antik inançta kendine önemli tapınım bulan Güneş, antik Mezopotamya insanının gözünde de önemli yer tutmuştur. Onlar için günü doğuran ve yargılama gücüne sahip olan Utu-Şamaş, kehanet serilerinde de kendisine çok önemli yer bulmuştur. EAE'de Utu-Şamaş ile bağlantılı olan kehanet tabletleri 23-30 arasında 8 tablettten oluşmaktadır. Buradan dönemin insanının bu tanrıya verdikleri önemi açıkça görebiliriz.

EAE'de Güneş/Utu-Şamaş ile ilgili kehanetler genel olarak; Güneşin doğuşundaki veya batışındaki pozisyonu, diğer gezegen ve takımyıldızları ile birleşimi veya yakınlığı/uzaklığı, Güneşin rengi, Güneşin ışıklarının rengi, bulutlar veya bulut kümeleri ile doğuşu veya batışı ile ilgilidir. Önemli olan bir diğer atmosferik olay olan Güneş tutulmasına da değinilir. Güneş tutulmaları genel olarak antik Mezopotamya insanının gözünde kötü algılanmıştır.

Antik Mezopotamya astrolojisinde renkler önemli bir yer tutmuştur. Bu bağlamda Güneşin renkleri ve Güneşin ışıklarının renklerine odaklanan kâhinlerden öğrendiğimiz bilgilere göre; açık kırmızı olumlu, koyu kırmızı veya kızıl olumsuz, siyah olumsuz, açık beyaz olumsuz, sarı olumsuz, siyah veya kara olumsuz, parlak beyaz olumlu sonuçlara yönlülmüştür. Bunların yanında kırmızı rengi genel olarak; savaş, kıtlık, salgın gibi kötü durumlara işaret etmesinin ana sebebi Mars gezegeninin kızıl olması ve yeraltı tanrısı Nergal ile ilişkisinden dolayıdır.

Bütün olarak kehanetlere bakıldığında gerçekleşme ihtimalleri kafaları en çok kurcalayan sorudur. Bu bağlamda yaklaşıldığında farklı sonuçlar elde

⁵⁵ Thavapalan, 112.

edilebilir. Fakat bu kehanetlerin deneysel bir bağlamda oluştuğu, bir mantık çerçevesinde oluştuğu ve toplum üzerinde kontrolü sağlamak için oluştuğunu göz önüne alıp buna göre değerlendirme yapıldığında daha sağlıklı olacaktır. Öte yandan doğada gerçekleşmeyecek bir olayı işaret eden bir kehanet veya kralın ölümüne işaret eden bir kehanet için de antik Mezopotamya insanı bir Nam-būr-bi ayini yaparak kötü kehanetin sonuçlarını ortadan kaldırabileceğine inanırdı. Yine çok uçuk bir sonuç veren bir kehanet özellikle önemli bir tanrı ile ilgili ise bu durum o tanrıya verilen önemden kaynaklanmaktaydı. Yani kâhinler, kehanette bulunurken örneğin Jüpiter ile ilgili bir kehanet söz konusu ise gezegenin işaret ettiği tanrı olan Marduk'un önemini göz ardı edemezlerdi.

Kaynakça

- ALOMIA, K.M., 1987. *Lesser Gods of the Ancient Near East and Some Comparisons With Heavenly Beings of the Old Testament*, Andrews University Seventh-Day Adventist Theological Seminary, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan.
- ANNUS, A., 2010. "On the Beginnings and Continuities of Omen Sciences in the Ancient World", *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*, Ed.: Amar Annus, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago-Illinois, ss. 1-18.
- ANNUS, A., 2002. *The God Ninurta: In the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia*, The Neo Assyrian Text Corpus Project, Helsinki.
- BAYSAL, A.S., *Asurlular'da Tarih Yazımı ve Takvim Sistemi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- BÜLBÜL, C., 2010. "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/48, ss.29-49.
- CIFUENTES, E.Q., 2024. "Mesopotamian Astrology About Elam: An Introductory Overview", *Hunara* 2/1, ss. 59-71.
- DİLEK, Y., 2023. "Antik Mezopotamya Sosyal Düzeninde Demonlar: Pazuzu ve Lamaštu Paradoksu", *History Studies*, 15/3, ss. 551-61.
- DUMAN, H., 2022. "Eski Çağ Mezopotamya İnanışlarında Gök Hiyerofanisi", *Kulmira*, 3/1, ss. 37-43.
- DUMAN, H., 2021. *Eski Çağ Mezopotamya İnançlarında Gök Hiyerofanisi ve Yunan Dünyasına Etkisi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- ESPAK, P., 2006. *Ancient Near Eastern Gods Enki and Ea: Diachronical Analysis of Texts and Images from the Earliest Sources to the Neo-Sumerian Period*, Tartu University, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tartu.

- ERDEM, F., 2020. Eski Mezopotamya'da Kehanet Geleneği, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- FINCKE, J.C., 2013. "The Solar Eclipse Omen Texts from Enuma Anu Enlil", *Biblioteca Orientalis*, 5/6, ss.581-608.
- FRAHM, E., 2010. "Reading The Tablet, the Exta, and the Body: The Hermeneutics of Cuneiform Signs in Babylonian and Assyrian Text Commentaries and Divinatory Texts", *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*, Ed.: Amar Annus, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago-Illinois, ss. 93-141.
- FRAYNE, D.R. - Stuckey, J.H., 2021. *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia And Elam*, Eisenbrauns, Pennsylvania.
- FRAZER, J.G., 1926. *The Worship of Nature*, Macmillan Publishing Company, London.
- LEICK, G., 1991. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, Routledge Press, New York.
- HEIMPEL, W., 1986. "The Sun at Night and the Doors of Heaven in Babylonian Texts", *Journal of Cuneiform Studies*, 38/2, ss. 127-51.
- HOROWITZ, W., 1998. *Mesopotamian Cosmic Geography*, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana.
- HUNGER, H., 1992. *Astrological Reports to Assyrian Kings*, Helsinki University Press, Helsinki.
- HUNGER, H. - Pingree, D., 1999. *Astral Science in Mesopotamia*, Brill, Leiden.
- JACOBSEN, T., 2017. *Karanlığın Hazineleeri: Mezopotamya Dininin Tarihi*, Çev.: Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul.
- KAÇAR, A., 2018. "Yazılı Kaynaklara Göre Subartu ve Subarlular", *Archivum Anaticum*, 12/1, ss. 31-48.
- KASAK, E. - Raul V., 2001. "Understanding Planets in Ancient Mesopotamia", *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 16, ss. 7-34.
- KOCH-WESTENHOLZ, U., 1995. *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, the Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies Museum Tusculanum Press, Copenhagen.
- KURT, M. - Bulut, E., 2019. "Enlil Kültünün Mezopotamya Toplumlarının Siyasal ve Sosyokültürel Yapısına Etkisi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: L. Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, ss. 161-92.
- LAMBERT, W.G., 1997. "Sumerian Gods: Combining the Evidence of Texts and Art", *Sumerian Gods and Their Representations*, Ed.: Irvin L. Finkel - Mark J. Geller, Styx Publications, Groningen, ss. 1-10.

- LURKER, M., 2004. *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses*, Routledge Press, New York.
- MAUL, S.M., 1999. “How the Babylonians Protected Themselves Against Calamities Announced by Omens”, *Mesopotamian Magic Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*, Ed.: Tzvi Abusch - Karel Van Der Toorn, Styx Publications, Groningen , ss. 123–30.
- MIEROOP, M.V.D., 2016. *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton University Press, New Jersey.
- NARDO, D., 2007. *Ancient Mesopotamia*, Greenhaven Press, New York.
- NOEGEL, S.B., 2010. “Sign, Sign, Everwhere a Sign: Script, Power and Interpretation in Ancient Near East”, *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*, Ed.: Amar Annus, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago- Illinois, ss. 143–62.
- OPPENHEIM, A. L., 1964. *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilisation*, The Universtiy of Chicago Press, Chicago.
- PEKŞEN, O., 2020. “Eski Mezopotamya’da Gutiler ve III. Ur Hanedanlığı Dönemleri”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Ed.: L. Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, ss. 51–74.
- PEKŞEN, O., 2021. “Southern Policy of the Neo-Assyrian State and The Elamite-Babylonian Alliance”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 36/2, ss. 621–41.
- REINER, E. - Pingree, D., 1975. *Babylonian Planetary Omens Part One: Enuma Anu Enlil Tablet 63: The Venus Tablet of Ammişaduqa*, Undena Publications, Malibu.
- REINER, E. - Pingree, D., 1981. *Babylonian Planetary Omens Part Two*, Undena Publications, Malibu.
- REINER, E. - Pingree, D., 1998. *Babylonian Planetary Omens Part Three*, Styx Publications, Groningen.
- ROCHBERG, F., 2010a. “If P, Then Q: Form And Reasoning in Babylonian Divination”, *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World*, Ed.: Amar Annus, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago- Illinois, ss. 19–27.
- ROCHBERG, F., 2010b. *In The Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy*, Brill, Leiden-Boston.
- ROCHBERG, F., 1996. “Personifications and Metaphors in Babylonian Celestial Omina”, *Journal of the American Oriental Society*, 116/3, ss. 475–85.
- ROCHBERG, F., 2018. “The Catalogues of Enūma Anu Enlil”, *Assyrian and Babylonian Scholarly Text Catalogues*, Ed.: Ulrike Steinert, De Gruyter, Berlin, ss. 121–36.
- ROCHBERG, F., 2011. “The Heavens and the Gods in Ancient Mesopotamia: The View from a Polytheistic Cosmology”, *Reconsidering the Consept of*

- Revolutionary Monotheism*, Ed.: Beate-Pongratz Leisten, Eisenbrauns, Winona Lake, ss. 117–36.
- ROCHBERG, F., 2009. “The Stars And Their Likenesses: Perspectives on the Relation Between Celestial Bodies and Gods in Ancient Mesopotamia”, *What is a God? Anthropomorphic and Non-Anthropomorphic Aspects of Deity in Ancient Mesopotamia*, Ed.: Barbara Nevling Porter, Casco Bay Assyriological Institute, Winona Lake-Indiana, ss. 41–91.
- SCHWEMER, D., 2001. *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien Nach Den Schriftlichen Quellen*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- SCHWEMER, D., 2007. “The Storm-Gods of The Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part I”. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 7/2, ss. 121–68.
- SOLDT, W.H., 1995. *Solar Omens of Enuma Anu Enlil Tablets: 23(24)-29(30)*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituutte Istanbul, Leiden.
- STEINKELLER, P., 2018. “The Birth of Elam in History”, *The Elamite World*, Ed.: Javier Álvarez Mon - Gian Pietro Basello - Yasmina Wicks, Routledge Press, London, ss. 177–202.
- THAVAPALAN, S., 2020. *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, Brill, Leiden-Boston.
- TOSUN, M.O., 1960. “Sümer-Babil Tanrı Sembollerinin Adları Üzerinde Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 18/3–4, ss. 262–72.
- VELDHUIS, N., 2010. “The Theory of Knowledge and Practice of Celestial Divination”, *Divination And Interpretation of Signs in The Ancient World*, Ed.: Amar Annus, The Oriental Institute of The University of Chicago, Chicago-Illinois, ss. 77–91.
- XIANHUA, W., 2011. *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*, Ugarit Verlag, Münster.

SABAZİOS: KÖKEN VE NİTELİK TARTIŞMALARI SABAZIUS: DEBATES ON ORIGIN AND NATURE

Ahmet TÜRKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih
Bölümü / Türkiye

Assist. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of History / Türkiye

aaturkan@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3358-0828

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 26.03.2024
Kabul Tarihi-Accepted Date : 23.09.2024
Yayın Tarihi – Publication Date : 25.09.2024
Sayfalar-Pages : 589 – 621

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1459382>

This article was checked by

Atıf – Cite as: TÜRKAN, A., “Sabazios: Köken ve Nitelik Tartışmaları”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, Eylül 2024, ss. 589 – 621.

SABAZİOS: KÖKEN VE NİTELİK TARTIŞMALARI SABAZIUS: DEBATES ON ORIGIN AND NATURE

Ahmet TÜRKAN

Öz

MÖ 5. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar Akdeniz Dünyası'nın pek çok yerinde tapınım görmüş olan Tanrı Sabazios, ölüm, yeniden doğuş, bereket, kırsal yaşam, sağlık ve adalet gibi olgular ile ilişkilendirilmiştir. Pek çok metinde Dionysos ve Zeus ile bir tutulmasına karşın Hellen – Roma kültürel hakimiyeti dışında öz niteliklere, kült örgütlenmesine ve mitsel çeşitlemelere sahiptir. Tanrının kökeni ve özellikleri konusundaki tartışmalar hâlâ sürmektedir. Bu makalede söz konusu tartışmalar tanrının kökeni, tapınım coğrafyası, ikonografisi ve özellikleri başlıkları ile değerlendirilmiştir. Tanrının kökeni hakkındaki en güçlü savlar, onun Trakya, Anadolu ya da İran coğrafyasına ait olduğu yönündedir. Bunun yanında, tanrının Levant'tan gelmiş olabileceğini iddia eden bir görüş de vardır. Epigrafik ve arkeolojik kanıtların büyük bir kısmının Trakya ve Batı Anadolu'da bulunmuş olması bu iki bölgeyi öne çıkarmaktadır. Makalede, Sabazios'a bir Anadolu kökeni atfetmenin mümkün olmadığı savunulmakta ve Trakya kökenli olduğu tezi, kaynakların yeni yorumlarıyla

Abstract

The god Sabazios, worshipped in many parts of the Mediterranean world from the 5th century BC to the 4th century AD, has been associated with concepts such as death, rebirth, fertility, rural life, health, and justice. Although often identified with Dionysus and Zeus in various texts, Sabazios possesses intrinsic qualities, a unique cult organization, and mythical variations beyond the Hellenistic-Roman cultural framework. The debates regarding his origins and characteristics continue to this day. This article evaluates these debates under the topics of the god's origin, geographical worship areas, iconography, and attributes.

The most compelling arguments regarding Sabazios' origin suggest that he belongs to the regions of Thrace, Anatolia, or Iran. There is also a view proposing that Sabazios might have originated from the Levant. The fact that a significant portion of epigraphic and archaeological evidence has been found in Thrace and Western Anatolia highlights the importance of these two regions. In this article, it is argued that attributing an Anatolian origin to Sabazios is not feasible, and instead, the thesis of a Thracian origin is supported with new interpretations of

desteklenmektedir. Bir başka tartışma alanı ise Sabazios'un özellikleri ve Hellen-Roma dünyasındaki diğer tanrılar ile olan ilişkisidir. Klasik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar pek çok yazar onu Dionysos ile bir tutmuştur. Buna karşılık epigrafik gelenekte Zeus ile ilişkilendirilmiştir. Tanrının ikonografisi ve sembolleri ise senkretik özellikler göstermektedir. Araştırmacıların çoğu, Sabazios'un Zeus ile olan ilişkisinden dolayı onun bir hava tanrısı olduğunu öne sürmüştür. Makalenin ikinci ve üçüncü kısımlarında bu tartışmalar değerlendirilmiş ve Sabazios'un bir yeraltı tanrısı ya da kahraman olabileceği yönünde yeni bir öneri ortaya koyulmuştur.

Keywords: Sabazios, Zeus, Dionysos, Trakya, Hellenizm, Roma İmparatorluğu.

available sources.

Another key discussion revolves around the characteristics of Sabazios and his relationship with other gods in the Greco-Roman world. From classical times to the Roman period, many authors identified him with Dionysus, while in the epigraphic tradition, he is associated with Zeus. However, Sabazios' iconography and symbols demonstrate a strong syncretic nature. Most researchers suggest that Sabazios is a sky god due to his association with Zeus. In the second and third sections of this article, these discussions are examined in detail, and a new suggestion is made that Sabazios may be an underworld god or a mythic hero.

Anahtar Kelimeler: Sabazios, Zeus, Dionysus, Thrace, Hellenism, Roman Empire.

Extended Abstract

Discussions about the god Sabazius, who was worshipped across many parts of the Mediterranean world from the 5th century BCE to the 4th century CE, largely focus on the origins of the god and the attributes ascribed to him. Efforts to trace his origins to different cultural geographies—such as Thrace, Anatolia, Iran, and the Levant—stem from uncertainties caused by the long history of the cult and its widespread reach. Over centuries, Sabazius and his cult underwent transformations, making him a syncretic deity. As a result, he was interpreted differently across various regions, leading to diverse cult practices. When we also consider the complex and rich symbolism surrounding Sabazius—something rare in antiquity—it becomes clear that attributing a definitive origin to him is challenging.

Claims that Sabazius originated in the Levant or Iran are based on a limited number of documents. The restrictions imposed by the Achaemenid emperor in the 4th century BCE, and the identification of Sabazius as the ancestral deity of the Cappadocian queen Stratonice in Pergamon in the following century, seem contradictory, especially if the queen was of Iranian descent. The argument for a Levantine origin is drawn from small sects that equated Sabazius with Yahweh and from some Roman-era texts that classify Sabazius as an eastern deity. However, archaeological and epigraphic evidence related to Sabazius is scarce in the eastern part of Anatolia.

The claim of Sabazius' Anatolian origin is based on the suggestion that he was a Luwian god. Apart from etymological proposals, the similarity between the Illuyanka myth and Sabazius' symbolism is central to this theory. It suggests that a syncretism occurred between an already-worshipped Anatolian storm god and the storm god of Thracian communities that migrated into Anatolia. As a result, Sabazius persisted as a Phrygian deity. However, apart from one fragmentary inscription, Sabazius is not referenced in Old or New Phrygian texts. Furthermore, during the Hellenistic and Roman periods—when the cult was most vibrant—there is no trace of Sabazius in Phrygia. Given these factors, it is most reasonable to search for Sabazius' roots in Thrace.

It is no coincidence that the cult of Sabazius became visible in Hellas and Anatolia simultaneously. This suggests that the cult began spreading earlier, likely due to population movements, and the first to come to mind are the Thracian migrations that began in the 12th century BCE. However, as previously noted, these Thracian tribes likely settled in the regions of Mysia, Maeonia, and Lydia rather than Phrygia, as these are where the greatest concentration of artifacts associated with the god have been found. Additionally, it is clear that Thrace was a core region for Sabazius' worship, as later reflected in the cult's geography during the Roman period. The presence of Sabazius-related finds in military camps where Thracian soldiers were stationed further supports this.

Another major debate surrounding Sabazius is his nature. As mentioned earlier, the prevailing view is that Sabazius was a storm god. Evidence for this includes the presence of Zeus' symbols in Sabazius' iconography, the suggestion that Sabazius became syncretized with an ancient Anatolian storm god, and Artaxerxes' decree. However, the use of eagle and lightning symbols alone cannot definitively determine the god's nature. While it is claimed that Sabazius was a syncretic Phrygian storm god, the Phrygian texts frequently mention storm gods like Ti- and Bas, yet Sabazius' name is absent, casting doubt on this claim. Furthermore, syncretism between Phrygian deities like Bas, Matar, Attis, and Men, and Hellenic gods and goddesses is well-documented as part of the broader assimilation of local cults under Hellenic cultural influence. This process allowed local cults to survive while being integrated into dominant Greek religious ideologies.

The fact that Sabazius' name appears alone in documents from before the Hellenistic period also supports his distinct identity. Artaxerxes' decree is another such example. The measures taken against the cult in this inscription likely stemmed not from concerns over Sabazius rivaling Ahura Mazda as a chief storm god, but rather fears that the cult could disrupt public order or challenge the institutions of official ideology. Another basis for the claim that Sabazius was a storm god is his identification with Zeus in the Orphic hymns. This opens a new line of debate, particularly regarding the reliability and consistency of the Orphic hymns as sources. When examining mentions of Sabazius, it is noteworthy that only Clement offers statements paralleling the narrative of the hymns. Additionally, Diodorus, writing two centuries earlier, reported that people believed Sabazius to be the son of Zeus and Persephone, effectively equating him with Dionysus, which complicates the issue further.

In conclusion, it remains unclear whether Sabazius was a storm god. The alternative theory, that he was equated with Dionysus, is based on clear similarities in the cult practices and organizational structures of the two gods. Dionysus, known across Thrace, Anatolia, and Greece long before the earliest sources examined here, was a prominent figure. If we accept the accounts of Hellenic writers suggesting that Sabazius was another name for Dionysus or that they became syncretized, the reasons for this name change and the differences in rituals, despite their general similarities, must be explained.

Our suggestion is that Sabazius was an underworld god or hero (ήρωσ). His symbols clearly associate him with the underworld, fertility, and death. The unique features of his cult, particularly its mystery elements, and the deities with whom he was associated—Persephone, Hipta, Cybele, Attis, Hermes, Dionysus, and Artemis—further align with this interpretation. All these gods and goddesses were linked to the underworld and fertility, and each played a role in mystery traditions. In this context, Sabazius' battle with a serpent or dragon becomes even more meaningful.

The unification of the Mediterranean world under the Roman Empire brought multidimensional interactions and cultural permeability in religious practices, as it did in other societal institutions. During this process, mystical religious and philosophical movements gained popularity, and mystery cults and proto-monotheistic sects proliferated. Sabazius and his cult cannot be viewed separately from these social conditions. While retaining his core attributes, from the late 2nd century CE onward, Sabazius evolved into a deity associated with order and justice, with dominion over life and death in Anatolia and Thrace. However, by the 4th century CE, he quickly faded from prominence as the Mediterranean world moved rapidly toward monotheism.

Giriş

Sabazios, MÖ 5. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar Akdeniz dünyasının pek çok yerinde tapınım görmesine, hakkında çok sayıda yazılı belge ve arkeolojik buluntu olmasına rağmen dinler tarihindeki gizemli yerini koruyan bir tanrıdır. Tanrının adı yazılı kaynaklarda farklı şekillerde yer almaktadır ancak Eski Hellen dilindeki Σαβάζιος ve Latince *Sabazius* en sık kullanılan biçimleridir. Bunlar dışında Σεβάζιος, Σαβάδιος, Σααυάζιος, Ζαβάζιος ve Σαυάζιος, ismin metinlerde karşılaşılan diğer şekillerdir.¹

Sabazios'a dair ilk araştırmalarda kült, genellikle Hellen ve Roma dinsel hayatına dışarıdan, özellikle Doğu'dan gelen kültler arasında değerlendirilmiş ve belgelere de bu bakış açısıyla yaklaşmıştır. İlk kapsamlı araştırmalar Franz Cumont tarafından kaleme alınmıştır. Cumont'un 1906 yılında yayınladığı "Les cultes d'Asie Mineure Dans le Paganisme Romain" ve "Les mysteres de Sabazius et le judaisme" isimli iki makale, Sabazios üzerine olan ilk bilimsel çalışmalardır. Ardından din bilimci W. O. Ester Oesterley, 1935 yılında "The Cult of Sabazios: A Study in religious syncretism" isimli

¹ Schaefer, 1920: 1541; Gicheva, 1981: 1068; Lane, 1989: 38 – 41. İsmi kökeni aşağıda ayrıca tartışılmıştır.

makalesiyle Sabazios'un Hellen-Roma dünyasında yaşadığı dönüşümü açıklamaya çalışmıştır.

Kültün tarihine dair araştırmalar İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yoğunlaşmıştır. Arkeolojik ve epigrafik çalışmaların artması tanrı ile ilgili pek çok yeni belgenin ortaya çıkmasını sağlamış ve böylece Sabazios'u farklı boyutlarıyla değerlendirebilecek bir temel ortaya çıkmıştır. 1950'lerde Balkanlarda gerçekleşen arkeolojik araştırmalar sonucunda, özellikle Sofya ve çevresinde tanrı ve kültü ile ilgili yeni bulgulara ulaşılması bir dönüm noktası olmuştur. Gilbert Charles Picard, 1962 yılında, o ana kadar birikmiş olan belgeleri toplayarak, Tanrı Sabazios'u bir bütün olarak ele alan "Sabazios, Dieu Thraco-Phrygien: Expansion et Aspects Nouveaux de son Culte" isimli çalışmasıyla, Sabazios hakkında daha sonra gerçekleşecek tartışmaların sınırlarını belirlemiştir.

Konuyla ilgili yapılan en kapsamlı çalışma, Eugene Lane'in, "Etudes Préliminaires aux Religions Orientales Dans L'Empire Romain" serisi içinde yayınlanan üç ciltlik "Corpus Cultus Iovis Sabazii" eseridir. Birinci cilt Sabazios'un kült eşyalarından biri olan bronz ellerin kataloğudur. İkinci cilt ise 1985 yılına kadar tespit edilen Sabazios ile ilişkili yazıt ve fragmanları içermektedir. Eserin üçüncü cildi, tanrının özellikleri ve kültün tarihi üzerine yorumlardan oluşmaktadır. Sonraki yirmi yılda, Lynn Roller'ın 2001'de kaleme aldığı "Anatolian Cult of Sabazios" adlı yazısı ve Susanne Berndt Ersöz'ün 2018 yılında kaleme aldığı "The Hand Gesture and Symbols of Sabazios" adlı makalesi dikkat çekici çalışmalardır.

Sabazios'un kökeni ve özellikleri üzerine yapılacak bir çalışmada bazı doğal yöntem sorunları ortaya çıkmaktadır. Tapınım coğrafyasının genişliğine karşı bölgesel buluntu yoğunluğunun az olması kesin coğrafi ayrımların yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bu şekilde tanrının genel ya da belirli bir bölgeye ait özelliklerinin belirlenmesi güçtür. Kronolojide de aynı sorunla karşılaşmaktadır. Roma Dönemi öncesine ait epigrafik belge sayısı azdır. Bu süreçte Sabazios hakkındaki en önemli belgeler Hellen yazarların kaleme aldığı eserlerdir. Bu yazarların Sabazios hakkında aktardığı bilgiler, uğruna esrik ayınların düzenlendiği bu tanrıya ve ona inananlara karşı olan küçümseyici tavrın gölgesinde kalmaktadır. Buna karşılık, Roma Dönemi'ne ait epigrafik ve arkeolojik belgeler inananların gözünden yaşamın ve ölümün hâkimi, yaratıcı ve düzenleyici bir tanrının portresini ortaya koymaktadır. Bunun kronolojik mi yoksa coğrafi bir değişim mi olduğuna dair kesin bir kanıt yoktur çünkü epigrafik geleneğin aksine Roma Dönemi yazarları da klasik gelenekten ciddi ölçüde etkilenmiş ve onlarla benzer bir bakış açısını yansıtmışlardır. Bu sorun göz önünde bulundurulduğunda çalışmanın kronolojik bir odakta gerçekleşmesi de güçleşmektedir.

Bu makalede, son yıllarda literatüre dahil olmuş eserler göz önünde bulundurularak, Sabazios'un kökeni, coğrafi yayılımı ve özellikleri ile ilişkili tartışmalar değerlendirilmiş ve bu konularda yeni öneriler sunulmuştur. Çalışmanın ilk kısmında Sabazios'un kökeni ve kültün tapınım coğrafyası ele alınmıştır. Bu konu hakkında dört temel savdan biri olan tanrının Trakya kökenli olma ihtimali yeni yorumlar ve kataloglara giren fakat değerlendirilmeyen bir grup eser ile desteklenmiştir. Bir diğer tartışma alanı

da tanrının özellikleri ve diğer tanrılar ile ilişkisinin niteliği sorunudur. Araştırmacılar, Sabazios'un Dionysos ve Zeus ile olan benzerlikleri üzerinden hareket edilmiştir ve büyük kısmı onun bir hava tanrısı olduğu konusunda hemfikirdir. Buna karşılık, Sabazios'un bir yeraltı tanrısı ya da kahraman olma ihtimali göz ardı edilmiştir. Çalışmanın ikinci ve üçüncü kısımlarında bu konudaki önerilerin eleştirisi ve önerdiğimiz alternatiflerin olasılığı, tanrının ikonografisi, sembolleri ile diğer tanrı ve tanrıçalarla olan ilişkileri doğrultusunda tartışılmıştır. Bunlar dışında, Sabazios araştırmalarında üstünde sık durulan belgelerin transkripsiyonları ve tercümeleleri dipnotlarda verilmiştir. Aynı şekilde, tanrının ikonografisi ve sembolleri konusunda öne çıkan ve temsil imkânı yüksek eserlerden örnekler çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Kökenine Dair Tartışmalar ve Tapınım Coğrafyası

Sabazios'un kökeni hakkında bu zamana kadar Trakya, Anadolu, İran ve Levant olmak üzere dört sav öne sürülmüştür. Trakya ve Anadolu teorileri oldukça popülerdir fakat bunlar da kendi içinde çeşitlenmekte ve tartışılmaktadır. Bu durum tanrının adı ile ilgili etimolojik tartışmalara yansımıştır. Lynn Roller ve Rositsa Gicheva, tanrıyla ilişkili tespit edilmiş en eski belge olan MÖ 5. yüzyıla ait Eski Phrygce bir yazıt parçasında okunan *Sabas*'ın (Σαβας) bir tanrı adı olduğunu ve Sabazios adının buradan gelmiş olabileceğini öne sürmüşlerdir.² Kültün Luwi – Hitit kökenli olabileceğini öneren Isabelle Tassignon, tanrının adını bir Luwi tanrı adı olan “sawa” veya “sawat” a dayandırmıştır.³ Jane Harrison, Latince fermante içecek anlamına gelen *sabacum* ve kültün yoğun olduğu Illyria bölgesinde bira anlamına gelen *sabaya* kelimelerini işaret etmiştir.⁴ Bunun dışında, G. Vernadsky, H. Gregoire ve G. Bonfante, tanrının isminin Hint-Avrupa dillerinde “özgürlük/özgür” anlamına gelen *suoboda* ve *swo-potis* kelimelerinden türemiş olabileceğini öne sürerek Sabazios ile Dionysos Eleutheros⁵ arasında bağlantı kurmaya çalışan başka bir öneride bulunmuşlardır.⁶

Hellen ve Roma yazınında Sabazios'un Phrygialı kimliği sıkça ifade edilmiştir. Tanrıdan bahseden en eski metinler Atinalı oyun yazarı Aristophanes'e (MÖ 446-386) aittir. “Kuşlar” (Ornithes [Ὀρνιθες]) adlı oyununda Sabazios, Phrygialı olduğu ima edilir şekilde “ispinoz” (*phrygilos* [φρυγιλος]) olarak adlandırılmıştır.⁷ “Kadınların Savaşı” (Lysistrate [Λυσιστράτη]) oyununda ise Dionysos'a benzer bir şekilde, müritlerinin onun adına kalabalık alaylar şeklinde esrik ritüeller düzenlediği sermest bir tanrı olarak tasvir edilmiştir.⁸ Aynı vurgu yazarın “Eşek Arıları” (Sphekes [Σφήκες])

² Gicheva, 1981: 1068; Roller, 2001: 1-2; dn.50.

³ Tassignon, 1998: 202. *sawa* = Boynuz: Perdrizet, 1910: 59.

⁴ Johnson, 1984: 1585 – 1586; Harrison, 1922, 417-418. Ayrıca bkz. Üreten, 2004: dn.22.

⁵ ἔλευθέρως = özgür

⁶ Bonfante, 1944: 44 – 46; Vernadsky, 1951: 364; Gregoire, 1962: 285 – 287.

⁷ Aristoph. Or. 875 vd: “...καὶ φρυγιλῶ Σαβαζίῳ καὶ στρούθῳ μεγάλης μητρὸς θεῶν καὶ ἀνθρώπων.” [tr] “... ve ispinoz Sabazios'a ve devekuşu (olan) Tanrıların ve İnsanların Anası'na...”

⁸ Aristoph. Lys, 388 – 390: “ἄρ' ἐξέλαμψε τῶν γυναικῶν ἡ τροφή | κῶ τυμπανισμὸς κοῖ πικνοὶ Σαβάζιοι | ὅ τ' Ἀδωνιασμὸς οὗτος οὐπὶ τῶν τεγῶν | οὐ γὰρ ποτ' ὦν ἦκουον ἐν τήκκλησίᾳ;”

oyununda da bulunmaktadır.⁹ Ayrıca Romalı hatip Cicero (MÖ106 – 43), “Yasalar Üzerine” (De Legibus) isimli söylevinde, Aristophanes’in eserlerinde Sabazios ile sık sık dalga geçtiğinden bahsetmektedir ve kültünü misterler arasında saymaktadır.¹⁰

Hellen hatip ve politikacı Demosthenes (MÖ 384 – 322), Aiskhines’e karşı kaleme aldığı MÖ 330 tarihli söylevinde, Aiskhines’i ve annesini bir gizem dininin müridi olmakla suçlamıştır. Demosthenes’in anlatımından bu dinin Attis ile ilişkili olduğu anlaşılmakta ve ayrıca alayda yer alan müritlere *saboi* (σάβοι) şeklinde hitap edilmektedir.¹¹ Sabazios’un Phrygialı kimliği Roma dönemi kaynaklarında da kendine yer bulmuştur. Strabon (MÖ 63 – MS 24), “Coğrafya” (Geographika [Γεωγραφικά]) eserinde, Dionysos ritüellerinin coğrafi yayılımından bahsederken, Sabazios’un Ana Tanrıça’nın oğlu ve Phrygialı olduğunu yazmıştır.¹² Bunun dışında, Apuleius’un (MS 124 – 170)

[tr] “Kadınların şatafatlı ayinleri ışılıyor mu | Sefih gösterileri, davulları kalabalıkları topladı mı? | Sabazios güruhunu çağırıyor mu | Adonis çatısı üstünde ağlıyor mu | Son gün mecliste duyduğum gibi?”

⁹ Aristoph. Vesp. 8 – 10: “Ξαυθίας· ἀλλ’ ἢ παραφρονεῖς ἐτεὸν ἢ κορυβαντιᾶς; | Σωσίας· οὐκ, ἀλλ’ ὕπνος μ’ ἔχει τις ἐκ Σαβαζίου. | Ξαυθίας· τὸν αὐτὸν ἄρ’ ἐμοὶ βουκολεῖς Σαβάζιον.” [tr] “Ksanthias: Bir Korybant gibi kendinden mi geçtin? | Hayır, Sabazios beni uyuşturan. | O halde, sen de benimle aynı tanrıya hizmet ediyorsun. Az önce, düşman bir Med gibi, ağır bir uyku göz kapaklarıma çöktü; başım düştü ve inan bana! Harika bir rüya gördüm.” Eugene Lane, Aristophanes’in eserlerinde Phrygialılar ile Medler arasında ayırımın net olmadığını, bu nedenle Sabazios’un Phryglere mi yoksa Medlere mi ait olduğunun pek açık olmadığını ifade etmiştir. Lane, 1989: 1-2. Bunun yanında, Aristophanes’in tanrıyı Dionysos ile özdeşleştirdiği oldukça açıktır. Özellikle Phrygialı flüt çalıcısı olarak tanımlaması bu konuda neredeyse şüphe bırakmamaktadır.

¹⁰ Cic.leg.2.37: “Ad nostras igitur reuertor. Quibus profecto diligentissime sancendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, ininiturque eo ritu Cereri quo Romae iniantur. Quo in genere seueritatem maiorum senatus uetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum exercitu adhibito quaestio animaduersione declarat. Atque omnia nocturna (ne nos duriores forte uideamur) in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Nouos uero deos et in his colendis nocturnas peruigilaciones sic Aristophanes facetissimus poeta ueteris comoediae uexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dei peregrini iudicati e ciuitate eiciantur.” [tr] “O halde, kadının erdeminin kalabalığın gözünde berrak gün ışığıyla korunması gerektiğini ve kadınların Roma geleneğine göre yalnızca Ceres’in gizemlerine erginlenmeleri gerektiğini ön gören yasal ilkelerimize dönelim. Bu konuyla ilişkili olarak Consul orduları tarafından desteklenen Bacchanalia iddianamesi ve kovuşturmasında atalarımızın olağanüstü bir ciddiyet örneği bulunmaktadır. Üstelik Roma Devleti’nin bu ciddiyeti tek örnek değildir çünkü Hellas’ın ortasında, Thebailı Diagondas, tüm gece ayinlerini süresiz olarak yasaklamıştır. Ayrıca Hellen komedyacı yazarlarının en komiği Aristophanes, yeni tanrıları ve onların gece ayinlerini o kadar çok hicvetmiştir ki, Sabazios ve diğer yabancı tanrıların mahkûm edilmelerini ve kentten kovulmalarını sağlamıştır.”

¹¹ Demosth, De Cor. 264 – 265. İlgili metin ve tercümesi aşağıdadır.

¹² Strab. 10.3.15: “τῶ δ’ αὐλῶ καὶ κτύπῳ κροτάλων τε καὶ κυμβάλων καὶ τυμπάνων καὶ ταῖς ἐπιβοήσῃσι καὶ εὐασμοῖς καὶ ποδοκρουστικαῖς οἰκεῖα ἐξέυροντο καὶ τινα τῶν ὀνομάτων, ἃ τοὺς προπόλους καὶ χορευτὰς καὶ θεραπευτὰς τῶν ἱερῶν ἐκάλουν, Καβείρους καὶ Κορυβαντας καὶ Πᾶνας καὶ Σατύρους καὶ Τιτύρους καὶ τὸν θεὸν Βάκχον καὶ τὴν Ῥεαν Κυβέλην καὶ Κυβήβην καὶ Δινδυμήνην κατὰ τοὺς τόπους αὐτοὺς. καὶ ὁ Σαβάζιος δὲ τῶν Φρυγιακῶν ἐστὶ καὶ τρόπον τινὰ τῆς μητρὸς τὸ παιδίον παραδοὺς τὰ τοῦ Διονύσου καὶ αὐτός.” [tr] “Kaval, krotalon, zil ve davul seslerine, çığlıklara, “evoi” yakarılarına ve ayaklarıyla yere vurarak tuttukları ritimlere uygun terimler buldular. Kaberioslar, Korybas, Pan, Satyr, Ttyr, tanrı Dionysos, Rhea, Kybele, Kubaba ve Dindymene gibi kutsal ayinler ile ilgili yetkililer, dansçılar ve hizmetkarlar için de iyi bilinen isimler ürettiler. Sabazios, Phrygia kültürüne aittir ve Ana Tanrıça’nın oğlu olarak kabul edilir. Tapınımında gözlemlenen geleneksel törenler Dionysos’un törenleridir.”

“Metamorphoses” eserinde bir Kybele rahibi, kendisiyle dalga geçen bir kişiye lanet okurken, bedduasının içinde Suriyeli Tanrıça, Bellona, Ida Anası, Adonis ve Aphrodite'nin yanında Sabazios'un adını da anmaktadır.¹³ Bu, Suriye ve Levant'ı da Sabazios'un kökeni konusunda bir olasılık hâline getirmektedir. Aynı şekilde Lukianos da (MS 125 – 180) onu Attis, Mithras ve Korybos gibi “yabancı” tanrılar arasında saymaktadır.¹⁴ Ch. Picard, 1961 yılında yayınladığı makalesinde hem klasik literatürdeki bu aktarımlardan hem de kültün Trakya'daki yoğunluğundan yola çıkarak tanrının Phryg – Trak kökenli bir hava tanrısı olduğunu öne sürmüştür.¹⁵

Epigrafik belgeler Sabazios'un kökeni hakkında doğrudan bilgi sunmaz fakat onlar üzerinden tapınım coğrafyasını ve yoğunluğunu izleyerek bu konuda tahminlerde bulunmak mümkündür. Yukarıda söz edilen Eski Phrygce yazıt parçası bir yana, tanrıya dair en erken yazıt, Akhaemenid kralı II. Artakserkses (MÖ 405/5-359/8) dönemine ait Sardeis'te yayınlanan fermanıdır. Fermanın orijinali kayıptır ancak MS 2. yüzyıldan bir kopyası mevcuttur. Bu fermanla Sardeis'te bulunan ve Ahura Mazda ile özdeşleştirilen Zeus Baradates'in (Βαράδατης) tapınak görevlilerinin, Agdistis, Ma ve Sabazios misterlerine katılmaları yasaklanmıştır.¹⁶ Buradan yola çıkarak MÖ 4. yüzyılda Anadolu'da Sabazios misterlerinin etkin bir yere sahip olduğu söylenebilir. Böyle bir yasağın getirilmesi, Sabazios'un hem yerli halklar hem de kamu görevlileri arasında popüler olduğunu göstermektedir.

Hellenistik Dönem'de Sabazios kültü, Batı Anadolu'da kurumsal bir yapı kazanmıştır. Sardeis'li bir Zeus Sabazios rahibinin, Pergamon kralı II.

¹³ Apul. Met. 8.25: “Sic praeco Iurchonem tractabat dicacule, sed ille cognito cavillatu similis indignanti “At te” inquit “cadaver surdum et mutum delirumque praeconem omnipotens et omniparens dea Syria et sanctus Sabadius et Bellona et mater Idaea cum suo Attide et cum suo Adone Venus domina caecum reddant, qui scurrilibus iam dudum contra me velitaris iocis.”m[tr] “Bu şekilde mezatçı yılışık yılışık, o obur rahibe alaycı laflar sokuşturup duruyordu. Ama rahip alay konusu olduğunu anlayınca yapmacık bir hiddet gösterisinde bulundu: “Seni gidi, sağır dilsiz kadavra seni! Çılgın mezatçı!”, dedi, “her şeye gücü yeten, her şeyin anası olan Syrialı tanrıça ve kutsal Sabazius ve Bellona ve İdalı Ana ve rahibi Attis ve Adonis'yle birlikte tanrıça Venus, hepsi seni kör etsin e mi!”

¹⁴ Lucianus, Deor. Conc. 9: “ἀλλ' ὁ Ἄτις γε, ὁ Ζεῦ, καὶ ὁ Κορύβας καὶ ὁ Σαβάζιος, πόθεν ἡμῖν ἐπεισεκυκλήθησαν οὗτοι, ἢ ὁ Μίθρης ἑκείνος, ὁ Μῆδος, ὁ τὸν κάνδυν καὶ τὴν τιάραν, οὐδὲ ἐλληνίζων τῇ φωνῇ, ὥστε οὐδ' ἦν προπιτὴ τις ξυνησι;”m[tr] “Fakat Ah Zeus! Attis, Korybas ve Sabazius – bunlar nasıl bizim başımıza bela oldular? Ya da oradaki Medli Mithras, kaftanı ve şapkısıyla, Yunanca bile konuşmayan ve birinin sağlığına içmesini bile anlamayan biri?”

¹⁵ Picard, 1961: 129 – 130. Phryg hava tanrıları *Ti- ve Bas* için bkz. Obrador-Cursach, 2017: 307 – 314.

¹⁶ Robert, 1975: 307 – 310; Eugene Lane ve Lynn Roller, Sabazios'un metinde Phrygia Ana Tanrıçası ve Kappadokialı bir tanrıça ile anılmasını, tanrının Anadolu kökenini işaret edebileceğini ifade etmişlerdir: Lane 1989: 2; Roller 2001: 3. Akhaemenidlerin, imparatorluklarındaki diğer dinlere karşı tutumu değişken olmuştur ve bu tutumun nedeni çoğu zaman politiktir. Örneğin monoteist İbrani dini Pers hükümdarları tarafından korunup desteklenmiştir. Buna karşılık Babil'deki Marduk tapınağı, Atina'daki Athena Tapınağı yıkılmıştır. İonialıların tanrıları *daiva*, yani şeytani tanrılar/ruhlar olarak görülmüş ve bunlara tapınmak yasaklanmıştır. Bunlar, aynı zamanda Persler ile çatışma içinde bulunan topluluklara birer cezadır. Daivalara tapınımın yasaklandığı fermanla Kserkses tüm tebaasına seslenmektedir. Artakserkses fermanı ise yalnızca Zeus Baradates rahiplerinedir ve kamusal düzeni sağlamaya yöneliktir. Daiva fermanı ve Akhaemenidlerin yerel dinlere karşı tutumu için bkz. Hutter, 2021: 1285-1290.; Huayna Avila, 2020: 130 – 169.

Eumenes (MÖ 197 – 159) için yaptırdığı onurlandırma, tanrının Zeus ile anıldığı en erken yazıttır.¹⁷ Kültün tarihiyle ilgili en önemli belgelerden biri olan III. Attalos'un (MÖ 138 – 133) Sabazios kültünün kuruluşuna dair Pergamon meclisi ve halkına hitaben yazdığı mektupta, tanrıdan Attalos'un annesi olan Kappadokialı Kraliçe Stratonike'nin "geleneksel dini" (*πατροπαράδοτου*) olarak bahsedilmiştir.¹⁸ Eugene Lane, Kappadokia kraliyet ailesinin İrani olduğu varsayımına dayanarak, bu yazıtın tanrının kökeninin İran olduğuna dair bir kanıt olabileceğini öne sürmüştür.¹⁹ Buna karşılık, yalnızca tek bir arkeolojik buluntu dışında, tanrının Kappadokia'daki varlığına dair başka kanıt yoktur.²⁰ Attalos'un bu mektubu kültün tarihinde resmi otoritelerce tanındığına dair nadir örneklerden biridir.

Aristophanes'in oyunlarından bildiğimiz kadarıyla Sabazios kültü en geç MÖ 5. yüzyılda Hellas'a girmiştir ancak bu dönemde kültün örgütsel yapısı ya da popülerliği hakkında herhangi bir ipucu yoktur. Bu ilk metinlerde Sabazios yabancı bir tanrı olarak küçümsenmektedir. Bu durum, sonraki

¹⁷ Johnson, 1968: 542: [Μη]νόφιλος Μηνο[φίλου] | [φυλ]ῆς Εὐμενηίδος ἱε[ρεὺς] | [Διὸς] Σαυαζίου ἐν τῷ ν[αῶ] | Βασιλῆι Εὐμενηίδι τὸν Βω[μιον] | αἱ θεας.. Eugene Lane, yazıtın son üç satırın tamamlamasını φυλῆι Εὐμενηίδι τὸν Βω[μιόν] | Διὶ | [κ]αὶ Θεᾷ Σ[---y.13---] şeklinde önermiştir ve yazıtın sonunda bir tanrıça adının yer almış olabileceğini belirtmiştir: Lane, 1985: No.30, Fig.30. [tr] Eumeneis kabilesinden Menophilos oğlu Zeus Sabazios rahibi Menophilos, Kral Eumenes Tapınağında bu bomosu Tanrıça'ya adadı."

¹⁸ IvPergamon I: No. 248, 45-61: βασιλεὺς Ἄτταλος Περγαμηνῶν τῆι βουλῆι καὶ τῷ δήμῳ καίρειν· ἐπεὶ βασ[ι]λίσσα Στρατονίκη ἡ μήτηρ μου, εὐσεβεστάτη μὲν γενομένη πασῶμ, φιλο|στοργοτάτη δὲ διαφερόντως πρὸς τε τὸμ πατέρα μου καὶ πρὸς ἐμέ,|πρὸς ἅπαντας μὲν τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς προσηνέχθη, μάλιστα δὲ | πρὸς τὸν Δία τὸν Σαβάζιον, πατροπαράδοτον αὐτὸγ κομίσασα εἰς |τῆμ πατριδα ἡμῶν, ὃγ καὶ ἐμ πολλαῖς πράξεσι καὶ ἐμ πολλοῖς κινδύ | νοις παραστάτηγ καὶ βοηθὸν ἡμῖγ γενόμενον ἐκρίναμεν διὰ τὰς ἐξ αὐτοῦ | γενομένας ἐπιφανείας συγκαθιερωσαί τῆι Νικηφόρῳ Ἀθηναί, νομίσαμ|τες τοῦτον αὐτῷ ἄξιον καὶ πρέποντα τόπον ὑπάρχειν, διαταξάμε|θα δὲ ἀκολούθως τοῦτοις καὶ περὶ θυσιῶγ καὶ πομπῶγ καὶ μυστηρίων | τῶν ἐπιτελουμένωνμ πρὸ πόλεωσ αὐτῷ ἐν τοῖς καθήκουσι καιροῖς καὶ τόποις,| ἐποίησαμεν δὲ αὐτοῦ καὶ ἱερέα διὰ γένους Ἀθηναίων τὸν ἐμόν, εὐσεβείαι κα[ι] | καλοκάγαθιαὶ διαφέροντα καὶ τῆι πρὸς ἡμᾶς διηνεκεῖ πίστει· κρίνομεν διὰ ταῦ|τα, ὅπως ἂν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον ἀκίνητα καὶ ἀμετάθετα μένηι τὰ τε πρὸς |τὸν θεὸν τίμια καὶ τὰ πρὸς τὸν Ἀθήναιομ φιλόανθρωπα, τὰ γραφέντα ὑφ' ἡμῶμ |προστάγματα ἐν τοῖς ἱεροῖς νόμοις φέρεσθαι παρ' ὑμῖν. [tr] "Pergamon Kralı Attalos'tan meclis ve halka, selam olsun! Son derece dindar olan ve babama ve bana karşı fevkalade sevecen, tüm tanrılara, fakat özellikle geleneksel dini olarak ülkemize getirdiği, pek çok işte ve tehlikede yanımızda duran, bize yardımcı olan Zeus Sabazios'a karşı hürmetle davranmış annem Kraliçe Stratonike'nin namına, onun (Zeus Sabazios'un) gücünün tezahürleri nedeniyle, ona layık ve uygun olduğunu düşündüğümüz bu yeri Athena Nikephoros'la birlikte ona adamaya karar verdik. Uygun zaman ve yerlerde O'nun adına kurbanlar adanmasını, alaylar ve gizem ritüelleri düzenlenmesini emrettik ve onun rahibi olarak kendi ailemizden, dindarlığı, erdemi ve bize olan sürekli sadakati ile öne çıkan bir Atinalıyı görevlendirdik. Bu nedenle, tanrı için yapılmış onurlandırmaların ve Atinalı'ya karşı olan saygının değişmeden ve bozulmadan kalmasını; tarafımızca verilen emirlerin kutsal yasalarınız arasına yazılmasını buyuruyoruz." Ayrıca bkz. Üreten, 2004: 190 – 191.

¹⁹ Lane, 1989: 5.

²⁰ Kaisereia'da bulunan bronz el için bkz. Lane 1983: No.4. Kappadokia Kralı IV. Ariarathes'in kızı olan Stratonike Hellen – Makedon ve İran soylarının mirasını paylaşıyordu. Kurucu kral II. Ariarathes'ten itibaren Kappadokia'daki Hellenleşme en yoğun zamanlarını yaşamıştır. Hanedan, bölgedeki şehirleri klasik Hellen kent anlayışıyla yeniden düzenlemiştir. Buna en güzel örnek Tanrıça Ma çevresinde örgütlenen bir tapınak kent olan Komana'nın yeniden inşa edilmesi ve isminin Hierapolis olarak değiştirilmesidir. Ma gibi bölgesel kültürler etkinliğini korusa da ideolojik anlamdaki belirsizlik bu krali ailenin İrani soylarını mı yoksa Hellen mirasını mı benimsediği konusunda kesin bir yorum yapmayı olanaksızlaştırmaktadır: Spiedel, 2019: 121 – 125. Stratonike için. Geyer,1931: 321 – 322.

yüzyılda değişmemiştir. Demosthenes'in söylevinde Aiskhines'e karşı yönelttiği Sabazios misterlerine dahil olma suçlamasından, Atina aristokrasısından kişilerin de kült içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu eser, alaylar eşliğinde ritüeller düzenleyen ve içinde çeşitli görevlilerin bulunduğu bir cemaatin varlığını da göstermektedir:

“Gündüzleri, başları rezene ve ak kavak (yapraklarıyla) süslenmiş cesur (bakkha) alayınızı sokaklarda dolaştırırdınız ve giderken tombul yanaklı yılanları sıkar ya da başınızın üstünde sallardınız, sonra da “Evoi Saboi!” diye bağıryordunuz, bazen de “Hyes Attes! Hyes Attes!” diye ritim tutuyor, tüm yaşlı kadınlar tarafından, alay lideri, temsilcileri, sarmaşık taşıyıcısı, yelpaze taşıyıcısı gibi mağrur unvanlarla selamlanıyordunuz ve sonunda şaraplı kekler, krakerler ve kuş üzümlü çöreklerden oluşan ziyafetler ile ödüllendiriliyordunuz. Böyle ödüllere kim sevinmez ki? Kim kendisini talihin gözdesi saymaz?”²¹

Kırım'da Khersonesos (Sivastopol) kentine yakın bir mevkideki Panskoye'de anıtsal bir yapıda bulunan ve üstünde Sabazios adının yazılı olduğu MÖ 350 – 300 yıllarına tarihli *skyphos*, kültün yayılımının Hellenistik Dönem'in henüz başlarında genişlediğini göstermektedir.²² Roma'da Sabazios tapınımına ise en geç MÖ 2. yüzyılın ortalarında başladığı anlaşılmaktadır. Romalı yazar Valerius Maximus, ahlaki değerleri sarstığı için Iupitter Sabazios kültünün Roma'dan çıkarıldığını yazmıştır.²³

Hellenistik dönemin sonlarında Sabazios tapınaklarının sayısı artmış ve bu tapınaklarda görevli rahip ve çalışanlar yazıtlar üzerinde daha görünür hâle gelmişlerdir. Bu döneme kadar Pergamon dışında varlığı kesin olarak bilinen bir tapınak yoktur fakat MÖ 1. yüzyılda Anadolu'da Tlos (Yaka Köyü, Fethiye), adalarda Rhodos ve Hellas'ta Peiraeus'ta (Pire) bulunan yazıtlar, kültün bu kentlerde örgütlü olduğunu göstermektedir. Dahası Tlos'ta Sabazios, kentin koruyucu tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴ Peiraeus'ta bulunan MÖ 101 – 100 yıllarına ait yazıtta, içerisinde Miletos (Milet, Aydın), Apameia (Dinar, Afyonkarahisar), Laodikeia (Pamukkale, Denizli), Antiokheia (Yalvaç, Isparta) yurttaşları kişilerin de bulunduğu kült kurucuları listesi yer almaktadır.²⁵ Rhodos'ta tespit edilen ve MÖ 1. yüzyılın başlarına ait bir yazıtta Sabazios'un yirmi dördü Atina yurttaşları olan elli bir müridinin isimleri yer almaktadır. Bu cemaat, *Sabaziostai* (Σαβαζιοσται) olarak adlandırılmıştır.²⁶ Aynı dönemde Kykladlar'da, Thera ve Skinios adalarında kültün varlığına dair izler bulunmaktadır.²⁷

²¹ Demosth. De Cor, 264 – 265: μή γὰρ οἶσθ' αὐτὸν φθέγγεσθαι μὲν οὕτω μέγα, ὀλολύζειν δ' οὐκ ὑπέρλαμπρον) , ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις τοὺς καλοὺς θιάσους ἄγων διὰ τῶν ὁδῶν, τοὺς ἐστεφανωμένους τῷ μαράθῳ καὶ τῇ λεύκῃ, τοὺς ὄφεις τοὺς παρείας θλίβων καὶ ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς αἰωρῶν, καὶ βοῶν 'εὐοὶ σαβοί,' καὶ ἐπορχοῦμενος 'ὑῆς ἄπιης ἄπιης ὑῆς,' ἔξαρχος καὶ προηγμένων καὶ κιττοφόρος καὶ λυκοφόρος καὶ τοιαῦθ' ὑπὸ τῶν γραδίων προσαγορευόμενος, μισθὸν λαμβάνων τούτων ἐνθροῖπτα καὶ στρεπτοὺς καὶ νεήλατα, ἐφ' οἷς τις οὐκ ἂν ὡς ἀληθῶς αὐτὸν εὐδαιμονίσειε καὶ τὴν αὐτοῦ τύχην.

²² Hannestad et al. 2002: 47, 50, 129, 138, 139, 229; lev.no. B98, H2.

²³ Lane, 1985: No. 12. Maximus Valerius'un bu metni aşağıda incelenmiştir.

²⁴ TAM II. 582.

²⁵ Lane, 1985: No.51.

²⁶ Lane, 1985: No.46.

²⁷ Lane, 1985: No. 47.

Roma Dönemi'nde, İmparatorluk coğrafyasının tamamında yazının kullanımının yaygınlaşması ile Sabazios'tan bahseden yazıtların sayısı da önemli ölçüde artmıştır. Bu dönemde en fazla yazıt, özellikle Trakya, Moesia, Bithynia ve Lydia'da tespit edilmiştir. Buluntular, Trakya'da özellikle günümüzdeki Sofya, Dragoman ve Eski Zağra (Stara Zagora) çevresinde yoğunlaşmaktadır.²⁸ Augusta Triana'da (Eski Zağra) bulunan ve MS 202 yılına tarihlenen bir yazıtta, civardaki bir Zeus Sabazios tapınağının onarım gördüğü ifade edilmiştir.²⁹ Alexander Polyhistor ve Macrobius, Serdika yakınlarındaki Zilmissos tepesinde, dairesel ve üstü açık bir Sabazios tapınağının varlığından söz etmektedirler.³⁰ Ayrıca Bulgaristan'ın Kyustendil (Köstendil) kentinde, Porominovo Köyü'nde, MS 2. ve 3. yüzyıllara bir tapınak, mimari ve epigrafik buluntularla birlikte tespit edilmiştir.³¹ Moesia'da ise Nicopolis ad Istrum'da (Tırnova-Nikyup) Sabazios için adaklar bulunmuştur.³² Bunlar dışında Iberia ve Dacia'da kültün MS 2. yüzyıldaki varlığını gösteren bir grup yazıt bulunmaktadır.³³ Ayrıca Delos'ta Atinalılardan oluşan bir mürit grubu ve bir sunağın olduğu bilinmektedir.³⁴

Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Lydia'da, özellikle Kula ve çevresinde Sabazios kültürünün canlı olduğu, burada tespit edilen yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bunlardan en dikkat çekicisi ise Koloe'de (Kula) Sabazios kültürünün kuruluşunu gösteren MS 101 tarihli anıttır.³⁵ Anıtın panelinin üst yarısında yer alan kabartmada Sabazios at arabasında otururken sunağın önündeki müritleri de onu karşılar şekilde betimlenmiştir. (Resim 3) Yazıt kentin *stephanephoros* Glykanos tarafından dikilmiş ve kült böylece resmiyet kazanmıştır. Burada kültün kurucu müritlerinin de isimleri yer almaktadır. Lydia'daki Sabazios kültü en az iki yüzyıl daha varlığını sürdürmüştür. Bölgenin dinsel yaşantısının önemli bir parçası olan kefaret yazıtları, MS 2. ve 3. yüzyıllarda kültün etkin olduğunu göstermektedir. Bunlardan Koloe'de bulunan ve MS 235 – 236 yıllarına tarihlenen birinde Sabazios ve Meter Hipta'ya adanmış bir kutsal koruluğun olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

Bithynia'da yer alan Nikomedeia'da (Gebze, İzmit) bulunan bir grup adakta, Sabazios'un özellikle kırsalda tapınım gördüğü, adakta bulunanların köylerinin esenliği için tanrıya dua ettiği görülmektedir. MS 99 yılına ait bir yazıtta tanrının *Petrozetos* isimli bir kabile tarafından benimsendiği anlaşılmaktadır.³⁷ MS 122 – 123 yıllarına tarihlenen başka bir yazıtta ise

²⁸ Lane, 1985: No.1- 11; IGBulg IV. No.2023, 2076.

²⁹ SEG I, No.302.

³⁰ Alexander Polyhistor, FGrHist 273 F 103; Macr. Sat. I.18.11. Bu bölgede yapılan arkeolojik ve epigrafik araştırmalar, bölgede bir Dionysos Liber tapınağının var olduğunu da göstermektedir. Dionysos Liber, güneş ile özdeşleştirilen bir tanrıdır. Bununla birlikte, bu kutsal alanın Mithra, Sabazios ve Kybele için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sabazios'un bir güneş tanrı olduğu yanlış yorumları, bu senkretik tapınak yapısına dayanmaktadır. Tuna Nehri'nin güneyinde yer alan Novae kalesindeki Liber kültü için Tomas 2015.

³¹ Nenova et al., 2008: 116.

³² Lane 1985: No. 13 – 19.

³³ Picard, 1961: 129 – 131.

³⁴ Lane, 1989: 46 – 47.

³⁵ TAM V.1. No.193; Lane 1985: No.41

³⁶ TAM, V.1.No.592.

³⁷ Lane 1985: No.22.

Sabazios'a Syllantenos Köyü için adak sunulmuştur.³⁸ MS 206 yılına ait bir adakta ise Sabazios, "Pagisaranos" yerel epiteti ile anılmıştır.³⁹ Anadolu'nun geri kalanında Sabazios tapınımına dair bulgular seyrek. Bazı araştırmacılarının tanrının kökenini dayandırdığı Phrygia'da, Augustapolis'te (Çavdarlı, Afyon) tespit edilen bir eser dışında başka bir buluntu yoktur.⁴⁰ Mysia'da Blaudos (Manisa, Balat) kentinden⁴¹ bir, Ephesos'tan⁴² bir, Maionia (Menye, Manisa) bölgesinden iki⁴³, Pisidia bölgesinden ise biri Kibyra'da (Göhlhisar, Burdur) MS 2. yüzyıla⁴⁴, diğeri ise Ormeleis'te (Tefenni, Burdur) MS 207-208 tarihlerine ait iki adak tespit edilmiştir.⁴⁵

MS 2. ve 3. yüzyıllarda Roma'da ve Güney İtalya'da kültün canlı olduğu görülmektedir ki bu bölgede kült uygulamalarının bir parçası olan bronz Sabazios elleri de yoğun şekilde tespit edilmiştir. Roma kentinde kültün MÖ 2. yüzyılda kurulduğundan yukarıda bahsedilmiştir. Buna karşılık, MS 2. yüzyıla kadar kentte Sabazios'a dair epigrafik veri tespit edilmemiştir. Roma'da Capitolium Tepesi'nin yamaçlarında, *Forum Holitorium*'da yer alan MS 2. yüzyıla ait tapınak yapısında Sabazios'a adanmış iki mermer tablet, yapının bu tanrı için ayrılmış bir kutsal alan olabileceğini göstermektedir.⁴⁶

Roma dışında Casinum (Cassino)⁴⁷, Ostia⁴⁸, Capranica Prenestina (Praeneste)⁴⁹, Fiano Romana (Capena)⁵⁰, Luna (Luni)⁵¹, Sorrina (Viterbo)⁵² ve Suessula (Castellone) İtalya'da Sabazios'a dair yazıtların bulunduğu yerlerdir. Suessula'da bulunan yazıtta, Sabazios rahipleri, külte bazı ayrıcalıklar verdiği ve maddi yardımda bulunduğu anlaşılan Lucius Pompeius Felicissimus'u cömertliğinden dolayı onurlandırmışlardır.⁵³ Bu durum, Sabazios'un Suessula'da bir tapınağının olduğunu düşündürmektedir.

Roma Dönemi'nde tapınak sayısı artarken kültün kurumsal yapısı ve cemaatin demografisi de görünür hâle gelmiştir. Müritlerin sınıfsal çeşitliliğine dair veri azdır fakat Sabazios'un askerler arasında popüler olduğu dikkat çekmektedir. Buna karşılık, tanrının askerlik ya da savaş ile ilişkisine dair doğrudan bilgi yoktur. Dolayısıyla askerlerin, mesleklerinden dolayı tanrıya inandıkları söylenemez. Buna karşılık özellikle Trakya'da ve Trakyalı askerlerin yoğun olarak görev yaptığı çevre bölgelerde askerlerin sunduğu

³⁸ Lane 1985: No.24.

³⁹ SEG XXVII. No.79; IvKalchedon, no.103

⁴⁰ Lane 1985: No.77.

⁴¹ Lane 1985: No.25.

⁴² IvEphesos IV, No.1242.

⁴³ TAM V.1.No.538 – 539.

⁴⁴ Ramsay 1895: 272, No.97.

⁴⁵ Ramsay 1895: No.127.

⁴⁶ Lane 1985: No. 59 – 60. Roma'da tespit edilen diğer yazıtlar için: Lane 1985: No.57 – 59, 61 – 65.

⁴⁷ Lane 1985: No.68.

⁴⁸ Floriani Squarciaripino 1962: 65 – 67.

⁴⁹ CIL XIV, No.2894.

⁵⁰ Lane 1985: No.70.

⁵¹ CIL XI, No.1323.

⁵² CIL VI, No. 37187.

⁵³ Tran Tam Tinh 1972: 121, No.C28.

adaklarla karşılaşmaktadır.⁵⁴ Bu askerler arasında yüksek rütbeliler de bulunmaktadır. Trakya'da tespit edilen iki yazıttan biri emekli *praetor* muhafızı, diğeri ise II. *Parthica Legion*'ü üyesidir.⁵⁵ Roma'da tespit edilen 4 Ağustos 241 tarihli bir adak ise *decurion* Iulius Faustus tarafından Aşağı Moesia (Moesia Inferior) eyaletindeki Dardanorum alayının (turma) birinci kanadından silah arkadaşlarına verdiği bir söz doğrultusunda adamıştır.⁵⁶ Dalmaçya'da Salonae'da bulunan ve ikinci adı Trak kökenli olduğunu gösteren ve *I. Italicae Legion*'unda görev yapmış Aurelius Mucianus isimli bir asker için yaptırılan mezar taşında, taşı yaptıranın adı "Aurelius Sabasianus"tur ki ikinci adının Sabazios'tan türediğine şüphe yoktur.⁵⁷ Bunun dışında Vilerbo'da ve Mainz'de tespit edilen iki yazıt da askerler tarafından adanmıştır.⁵⁸ Ayrıca Dangstetten, Avenches ve Köln'de bulunan Roma askeri kamplarında bronz Sabazios elleri tespit edilmiştir.⁵⁹

Sabazios kültürünün rahipleri ve tapınak işleriyle ilgilenen diğeri görevliler yazıtlarda tespit edilmektedir.⁶⁰ Bazı durumlarda aynı kişinin Sabazios'tan başka bir tanrı veya tanrıçanın da rahibi olduğu görülmektedir. Örneğin Ormeis'te (Tefenni) bulunan bir yazıtta Sabazios rahibi aynı zamanda Hermes ve Dionysos rahibidir.⁶¹ Bu rahipler Hellen dilinde *hieros* (ἱερός) / *hiereis* (ἱερείς) olarak adlandırılırken, Latince *sacerdos* ve *antistes* kelimeleri kullanılmıştır. Latince kelimelerin kesin karşılıkları belirsiz olsa da kült içinde hiyerarşik bir yapılanma olduğunu göstermektedir.⁶²

Rahipler dışında kültürün diğeri görevlilerinin unvanlarında bir standart yoktur. Rhodos'taki kültürte "epimenioi" (ἐπιμήνιοι) adı verilen yetkililerin ve ayrıca "gözetmen" anlamına gelen "epistiate" (ἐπιστάται) isimli görevlilerin

⁵⁴ Moesia'daki Trakyalı askerler için: Matei-Popescu 2010: 100 – 238.

⁵⁵ Lane, 1985: No.4, 5.

⁵⁶ CIL VI. No. 31154 (krş. ILS, No. 2189): Fl. Bassus Dec. | Fl. Valens Dupl. | Aelius Bonus Dupl. | Aurel. Vitalis Duc. | Iulius Longinus Tab. | Aelius Severus Sig. | Aurelius Victor Tur. | Iulius Valentinus | Aurel. Pistus | Aurel. Sudius | Aurel. Mestrius | Aurel. Mucianus | Aurel. Diogenes | I. O. M. | Deo Sabadio sacrum | Iulius Faustus Dec. N. | Eqq. Sing. D. N. ex votum | posuit et conolarium | nomina inseruit | ex ala prima Darda. Prov. Moesiae Inf. | dedicata | III non. Aug. Domino N. Gordiano Aug. | II et Pompeiano Coss. [tr] Flavius Bassus Decurion, Flavius Valens Duplicarius, Aelius Bonus Duplicarius, Aurelius Vitalis Ducenarius, Iulius Longinus Tabularius, Aelius Severus Signifier, Aurelius Victor Turmarius, Iulius Valentinus, Aurelius Pistus, Aurelius Sudius, Aurelius Mestrius, Aurelius Mucianus, Aurelius Diogenes, Tanrı Zeus Optimus Maximus Sabazios için (adadı). Efendimizin imparatorluk atlı muhafızlarının *decurion*'u, adağını yerine getirdi ve Aşağı Moesia Eyaleti'nin Dardanorum (alayının) birinci kanadından silah arkadaşlarının isimlerini yazdı. Efendimiz Gordianus Augustus'un imparatorluğunun ikinci ve Pompeianus'un consullüğü döneminde (4 Ağustos 241) adandı.

⁵⁷ CIL III. No.2009. Mucianus bkz. Dana 2020: 64 – 66; Sabazianus için bkz. Dana 2010: 390-397.

⁵⁸ Lane, 1985: No.71, 75.

⁵⁹ Dangstetten için: Lane, 1983: No. 49; Avenches için No. 47-48; Köln için No.50.

⁶⁰ Lane, 1985: No.1, 3, 11, 30, 48, 44, 55, 41, 27, 44a.

⁶¹ Lane, 1985: No.43; Johnson, 1984: 1584 – 1585.

⁶² Eugene Lane, bunların kültürün o bölgedeki kurucu rahiplerine verildiğini öne sürmüştür. Bir diğeri önerisi de bu karakterlerin "kayıp" Sabazios mitinin bir parçası olabileceği yönündedir. Lane, 1989: 43.

varlığı bilinmektedir.⁶³ Liguria’da (Ligurya) bulunmuş bir bronz el üstünde “emekli epimenios” unvanı yer almaktadır.⁶⁴ Bu da söz konusu görevin ömür boyu olmadığını göstermektedir. Bunun dışında Trakya’da tespit edilen bir yazıtta dört *epimeletai*’dan, yani bekçilerden bahsedilmektedir.⁶⁵ “Mystai (μύσται) yani “müritler” olarak adlandırılan bir grubun adadığı Rhodos’ta bulunan başka bir yazıtta, *aragmatiutai* (aracı), *mistotai* (kiracılar) unvanları bulunmaktadır.⁶⁶ Eugene Lane, bunların külte tabii bir gruptan ziyade, kültün bulunduğu mülkün çalışanları olabileceğini yazmıştır.⁶⁷

Diğer pek çok kült gibi Sabazios kültüne ait belgeler MS 4. yüzyılda sona ermiştir. Belgeler bu konuda doğrudan bir şey söylemese de zamanın ruhuna uygun olarak kent yaşamındaki gerileme, yazının kullanımındaki azalma ve elbette Hristiyanlığın gitgide baskın hâle gelmesiyle Sabazios da Akdeniz dünyasındaki diğer pek çok tanrı ve tanrıçayla aynı akıbete uğramış ve tarih sahnesinden çekilmiştir.

İkonografisi ve Sembolleri

Steller üstündeki kabartmalar, bronz levhalar, figürinler, adak amacıyla ya da ayinlerde eşya olarak kullanılmış bronz eller ile az sayıdaki seramik buluntu, Sabazios ikonografisi ve sembollerine ilişkin kaynaklardır. Özellikle eller, tanrıya özgü bir kült eşyası olduğundan bu anlamda ayırt edicidir. Şimdiye kadar 80 adet bronz el tespit edilmiştir. Bunlar MS 1. – 3. yüzyıllar arasına aitlerdir.⁶⁸ Bronz eller genellikle baş, işaret ve orta parmak açık, yüzük ve serçe parmağı kapalı bir jest (*benedictio latina*) şeklindedir.⁶⁹ Çoğunluğu doğal el boyutlarında ya da bundan biraz daha küçüktür. Alt kısımlarında sap yuvası bulunmaktadır. Bilekten itibaren elin çeşitli yerlerinde tanrının sembolleri yer almaktadır. Ayrıca açık olan parmakların üstünde bazen yıldırım demetine tünemiş kartal, tanrı Hermes’in büstü, Sabazios’un kendisi ya da bir kozalak eklenmiştir. Bu eklemelerden de şimdiye kadar on yedi örnek tespit edilmiştir. Sabazios ellerinden en erkeni MÖ 15 – 9 yılları arasına tarihlenen ve Yukarı Rhein’de, Roma’nın Dangstetten askeri kampında bulunan örnektir.⁷⁰ (Resim 1 ve 2)

⁶³ Lane, 1985: No.46.

⁶⁴ Lane, 1983: No. 28.

⁶⁵ Lane, 1985: No. 12. Lane, burada kült görevlilerinden mi yoksa mirasçılardan mı bahsedildiğinin belirsiz olduğunu ifade etmektedir.: Lane, 1989: 44.

⁶⁶ Lane, 1985: No.43.

⁶⁷ Lane, 1989: 44.

⁶⁸ Blinkenberg, 1904: 67 – 90; Lane, 1983; Berndt, 2018.

⁶⁹ *Benedictio latina*, antik dönemde sıkça kullanılan ve konuşmaya eşlik eden bir jesttir. Özellikle Ortaçağ Hristiyan ikonografisinde tanrının gücü ve kurtarıcılığını göstermek için kullanılmıştır. Temelleri ise Hellen – Roma günlük yaşantısına dayanmaktadır. Klasik Hellen – Roma toplumlarında, konuşmaya eşlik eden çeşitli jestler kullanılmış ve bu jestler, retorik eğitiminin bir parçası olarak öğretilmiştir. Roma dönemine ait mezar taşları, lahitler ve onurlandırmalar üzerindeki tasvirlerde, belirli mevkiye sahip kişilerin tasvirinde kullanılmıştır: L’Orange, 1953: 171 – 183.

⁷⁰ Fingerlin, 1972: Levha 14, No.3. Bronz eller yalnızca Sabazios kültüründe kullanılmıyordu; Iupiter Dolichenus ve Iupiter Heliopolitanus kültürlerinde de benzer eşyalar bulunmaktadır. Iupiter Dolichenus, bugünkü Gaziantep’te bulunan Doliche kentine dayanmaktadır ve Romalı askerler arasında popülerdir. Fakat bu ellerin duruşu, Sabazios ellerindeki jeste

Sabazios ellerinin işlevi ve anlamı hakkında çeşitli öneriler bulunmaktadır. Blinkenberg, bu ellerin tanrının bağışlayıcı, kurtarıcı ve yönlendirici gücünü simgelediğini öne sürmüştür.⁷¹ Bir diğer öneri ise onların ritüellerde, kutsal sözleri söylerken bir jest olarak kullanılmış olabileceği yönündedir.⁷² Buna göre, Tanrı'nın eli, onun kurtarıcı gücünü cisimleştirir. Bu hareket kendi başına bir kutsama değildir, belki de kutsal bir formülün ya da bir ilahinin okunması sırasında kullanılan bir jest olarak düşünülmüştür.⁷³

Sabazios, eserlerde çoğunlukla ayakta, bazı örneklerde ise bir atın ya da at arabasının üstünde betimlenmiştir.⁷⁴ *Himation*, *khiton*, ya da *khlamys* giymiş; çoğu zaman Phryg kasketi, nadiren de *diadem* takmıştır.⁷⁵ Genellikle sakallıdır. Eli *benedictio latina* jestiyle yükselmiş, diğer eliyle bir kozalak, mızrak ya da buna benzer bir eşya tutmuş hâldedir. Pek çok örnekte bir ayağı koçbaşının üstündedir.⁷⁶ (Resim 3 ve Resim 4) Ağaç, yılan, kartal, kertenkele, kaplumbağa ve kurbağa, en yaygın görünen sembollerdir. Bunlar dışında anne – çocuk, sunu sofrası, çift sesli flüt, *kimbal*, krater ve muhtelif kaplar, adak eli, *kaduse* (*kerykeion*), *thyrsos*, hilal, güneş, çeşitli tanrı ve tanrıçalar da Sabazios sembolizminde sık yer almaktadır.⁷⁷ Bunlardan bir kısmı imge olarak, bir kısmı da fiziksel anlamda Sabazios için yapılan ayinlerin birer parçasını teşkil etmiştir. (Resim 1, Resim 2 ve Resim 4)

Ağaca dolanmış yılan, Sabazios'a adanan eserlerin çoğunda bulunan ayırt edici bir semboldür. Bu, kimi zaman tanrının tuttuğu bir dala, kimi zaman ise bir ağacın gövdesine dolanmış şekilde gösterilmiştir. Bazı örneklerde yılan figürü yerine ejderhaya benzeyen bir sürüngen şeklinde karşılaşılmaktadır. (Resim 1). Orpheuşçu ilahilerde, Zeus'un Persephone'ye yılan kılığında tecavüz etmesi ve yine Aleksandriyalı Clemens'in (MS 150 – 215) "Protrepticus" adlı eserinde kültün ayinleri sırasında yeni erginlenen müritlerin göğüslerine bir yılan sembolünün çizildiğinden bahsetmesi, tanrı ile

benzememektedir. Parmakların hepsi düz bir şekilde açıktır. Bunlardan şu ana kadar 17 örnek tespit edilmiştir ve yalnızca birkaçının üstünde semboller bulunmaktadır. Hörig, 1984: 2171- 2172. Bunun yanında, Levant'ta da Iupiter Heliopolitanus'a ve Theos Hysistos'a adanmış eller bulunmaktadır. Bunların tamamında parmaklar açıktır. Dolayısıyla bronz ellerdeki *benedictio latina* jesti Sabazios'a özgüdür: Berndt, 2018: 154. Jestin kökeni konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı bunun Levant'tan geldiğini öne sürmektedir. Bu araştırmacılara göre gelenek, Hellenistik dönemde Anadolu'ya gelen Yahudiler aracılığıyla Batıya taşınmıştır: Cumont, 1906: 70; Oesterley, 1935: 140; Macrea, 1959: 329; Lozovan, 1964: 184- 190; L'Orange, 1953: 157. Bir diğer görüş ise bu jestin Anadolu ve Hellen dünyasında halihazırda var olduğunu öne sürmektedir: Berndt, 2018: 165.

⁷¹ Blinkenberg 1904: 101-105.

⁷² Berndt, 2018: 152 – 154.

⁷³ L'Orange, elin kendisinin sembollerle hazırlanmış büyülü bir formül olabileceğini yazmıştır. Tılsım, tanrısal sözün kendisidir. Sabazios eli bir jest değil, ifadedir: L'Orange, 1953: 185 – 188.

⁷⁴ Ayakta: Lane, 1985: No.78, 79a, 80, 81, 85, 87, D3; Blinkenberg, 1904: 90, lev.II. Tahtta oturan Sabazios için bkz. Roma'da tespit edilen bir bronz levha: Lane, 1985: No.79a. At sırtında duran Sabazios için Lydia'dan bir örnek: Lane, 1984 = Picard 1961: 166; Argos'tan bir başka örnek: Lane, 1985: No.79.

⁷⁵ Diadem için Lydia'dan bir örnek: Lane, 1985: No.45 ve Picard, 1961: 166, No.14;

⁷⁶ Lane, 1983: Lane, 1985: No.1, 3, 25, 75.

⁷⁷ Lane, 1980: 14.

yılan sembolizminin ilişkisini pekiştirmektedir.⁷⁸ Erich Küster, yılanın doğurganlıkla bağlantılı olduğunu ve bu hayvanın (ya da onun bir heykelinin) kültün ritüellerindeki işlevinin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür.⁷⁹ Susanne Berndt, yılanın Sabazios ritüellerindeki konumuna dikkat çekerek, onun yeraltı ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir.⁸⁰ Isabelle Tassignon ise yılanı mitolojik bir varlık olarak yorumlamış ve Sabazios ikonografisiyle Hititlerin *Illuyanka* miti arasında bağlantı kurmuştur.⁸¹

Kertenkele, kurbağa ve kaplumbağa sembollerine dair yorumlar ise bunların daha çok apotropaik amaçlı olabileceği ya da yeniden doğuşu simgelediği yönündedir. Eugene Lane, kertenkelenin kendini yenileyebilme özelliği, aynı şekilde kurbağaların da yumurtadan iribaş olarak çıkması ve yetişkinliğe geçişte yaşadığı fiziksel dönüşüm yeniden doğuş olgusu ile ilişkilendirmiştir.⁸² Tassignon ise yılan bahsindeki önerisi ile aynı bağlamda, bu hayvanların *Illuyanka*'nın kardeşleri ya da dostları olduğunu ve dolayısıyla bunların mitsel anlatının bir parçası olduğunu ifade etmiştir.⁸³ Sabazios ikonografisinde sıkça görülen bir diğer hayvan olan koç da çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Koçun ölümü sembolize ettiği ya da Sabazios'un bizzat koç-tanrı olması bunlar arasındadır. Bir diğer öneri ise koçun tanrı için kurban olarak

⁷⁸ Clem.Al. Protr., 2.14.10-12: “Σαβαζίων γοῦν μυστηρίων σύμβολον τοῖς μισουμένοις ὁ διὰ κόλπου θεός: ὄρακων δέ ἐστιν οὗτος, διελκόμενος τοῦ κόλπου τῶν τελουμένων, ἔλεγχος ἀκρασίας Διός.”. [tr] Ne olursa olsun, Sabazios misterlerinde erginlenenlere verilen işaret “göğsün üzerindeki tanrı”dır; bu, adanmışların göğsü üzerine çizilen bir yilandır ve Zeus'un ahlaksızlığının bir kanıtıdır.”. Zeus ve Persephone miti için bkz. Orph.H. 30.

⁷⁹ Küster, 1913: 147 – 149.

⁸⁰ Berndt, 2018: 162.

⁸¹ Tassignon, 1998: 197 – 208. Hititlerin *Illuyanka* mitinin iki versiyonu bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde yılan, yerdeki deliğinden çıkar ve Fırtına Tanrısı'yla savaşı. Fırtına Tanrısı savaşı kaybeder ve tüm tanrıları bir ziyafete çağırır. Bunun üzerine, bozkırın vahşi yaşamının tanrıçası İnara bir ziyafet hazırlar. Tanrıça Zigaratta kentine gider ve Hupasiya isimli bir ölümlüyü bulur. İnara ölümlüye ziyafetten ve yilandan söz eder. Hupasiya ise ancak İnara onunla birlikte olursa yardım edeceğini söyler. Ardından İnara giyinip süslenir ve yılanı deliğinden ziyafete katılması için çağırır. Yılan ve çocukları ziyafete katılır, yiyip içip sarhoş olurlar. Hupasiya yılan ve ailesini bağlar. Bunu fırsat bilen Fırtına Tanrısı yılanı öldürür. Ardından İnara, Hattusa'nın kuzeyindeki Tarukka kasabasında, bir kayanın üstüne ev inşa eder, Hupasiya'yı da buraya yerleştirir. Karısını ve çocuklarını görüp ondan vazgeçebileceği düşüncesiyle adamın dışarı bakmasını yasaklar. Yirmi gün geçtikten sonra Hupasiya dayanamayıp dışarı bakar ve karısıyla çocuklarını görür. İnara döndüğünde ailesine gitmesine izin vermesi için ona yalvarır. Mitin bundan sonrası eksiktir. Hupasiya'nın ölüp ölmediği belirsizdir. Sonrasında İnara, tapınağının yapıldığı Kiskilussa kentine gider. Bu noktada Hupasiya'nın kral olup olmadığı ise belirsizdir. Mitin diğer versiyonunda tanrı, tanrıça, şahıs ya da yer isimleri yer almaz. Karakterler genel ifadelerle tanımlanır. Fırtına Tanrısı ve yılan arasında, denizde iki savaş gerçekleşir. Yılan, tanrının kalbini ve gözlerini alır. Kaybettiği savaşın ardından Fırtına Tanrısı, fakir bir adamın kızını eşi olarak alır ve bir çocukları olur. Oğlan büyüdüğünde, sürüngenin kızı ile evlenir. Fırtına tanrısı oğluna sürekli olarak “eşinin evine gittiğinde, ondan başlık parası olarak babasının gözlerini ve kalbini istemesini tembihler. Adam denileni yapar ve babasının kalbiyle gözünü ona geri verir. Fırtına Tanrısı savaşmak için yeniden denize gider. Bu noktada Fırtına Tanrısı'nın oğlu “beni de onlarla al, bana acıma” diyerek yılan ve ailesinin yanında durur. Tanrı, sürüngenini ve kendi oğlunu öldürür. Beckman, 1982: 11 – 25. Bu mitlerin bir bahar bayramı olan Purulli Bayramı'nda okunduğu bilinmektedir: Hoffner, 1990: 10 – 14;

⁸² Lane, 1989: 24 – 25.

⁸³ Tassignon, 1998: 198 – 203.

sunulan hayvanlardan biri olduğu ve tanrının ölüm üzerindeki zaferini simgelediği yönündedir.⁸⁴

Ağaç, Sabazios sembolizminde bazen tek başına, bazen de yılanla birlikte gösterilen önemli bir motiftir.⁸⁵ Özellikle çam ağacının ve kozalağın kült içinde kutsal olduğu görülmektedir. Koloe'de (Kula, Manisa) Zeus Sabazios (Σεβάζιος) ve Artemis Anaeitis'e (Ανάειτις) adanmış bir koruluğun varlığı bilinmektedir.⁸⁶ Aynı bölgede tespit edilen başka bir yazıtta Aurelios Stratoneikos isimli birinin, tanrının kutsal çam ağacını kestiği için cezalandırıldığı yazmaktadır.⁸⁷ Ampurias'ta (Empuries) tespit edilen bir bronz levhada, yılanın dolandığı çam ağacının hemen arkasında ağacı kesmeye davranır şekilde duran çift baltalı bir figür, kutsal ağacın dokunulmazlığını gösterme konusunda bu örneklerle örtüşmektedir. Bu noktada Kybele – Attis ve Dionysos misterlerinin etkisi hissedilmektedir. Özellikle Kybele – Attis kültüründe çam ağacı ve kozalak kutsal sayılmaktadır.⁸⁸ Kozalak, Eskiçağ sembolizminde yeraltı dünyasını ve bereketi de temsil etmiştir. Bazı araştırmacılar, kültün misterler ile olan bağlantısını da göz önünde bulundurarak, yorumlarında kozalağın bu anlamını ön plana çıkarmıştır.⁸⁹

Çocuğunu besleyen / emziren kadın, bronz eller üzerinde dikkat çeken bir başka motiftir. Bazen kertenkele, bazen de kuşlar onlara eşlik etmektedir. Genellikle çeyrek daire içindedir. Tarihçi Diodoros (MÖ 1. yüzyıl), eserinde bazı kişilere göre Sabazios'un Zeus ile Persephone'nin çocuğu Dionysos'un bir diğer adı olduğunu ifade etmiştir:

“Fakat bazı mit yazarları, biraz önce bahsettiğimizden çok daha önce var olan bir Dionysos olduğunu anlatıyorlar. Onlara göre, Zeus ile Persephone'nin, bazıları tarafından Sabazios olarak adlandırılan bir oğlu olmuş ve onun doğumu için yapılan kutlamalar, kurbanlar ve onurlandırmalar, (ritüellerdeki) cinsel ilişkiden kaynaklanan kötü durumlardan dolayı geceleri ve gizlice kutlanmıştır. Ayrıca, bilgelikte üstün olduğunu ve öküzlerin koşulmasını, onların yardımıyla toprağa tohum ekmeyi gerçekleştiren ilk kişi olduğunu söylemektedirler. Bu nedenle onu bir boynuz takmış olarak da temsil ederler.”⁹⁰

⁸⁴ Lane, 1989: 25; Tassignon 1998: 194. Üstünde koç sembolünün bulunduğu bazı Sabazios elleri: Lane, 1985: No.1, 3, 25, 75.

⁸⁵ Ağacın tek başına görüldüğü eller: Lane, 1985: No.31, 62, 67, 92.

⁸⁶ Lane 1985: No.33; Lane, 1989: 28.

⁸⁷ Buresch, 1898: 111; Lane, 1985: No.33, Fig.33.

⁸⁸ Picard, 1961: 158; Lane, 1985: No.85a. Üstünde kozalak görülen eller için bkz. Lane, 1983: No. 1,4, 7, 15, 17, 26, 29, 30, 32, 38, 51, 57, 62, 67, 70, 82, 93.

⁸⁹ Hitit büyülerinde kozalak, bir analogi olarak kullanılıyordu: Ünal, 1988: 84. Thesmophoria festivalinde de Demeter ve Kore için yeraltı odalarında domuz yavruları ile kozalaklar bulunuyordu. Berndt, 2018: 162; Burkert, 2011: 42.

⁹⁰ Diod. 4.4.1: μυθολογοῦσι δὲ τινες καὶ ἕτερον Διόνυσον γεγονέναι πολὺ τοῖς χρόνοις προτεροῦντα τούτου. φασὶ γὰρ ἕκ Διὸς καὶ Φερσεφώνης Διόνυσον γενέσθαι τὸν ὑπὸ τινῶν Σαβάζιον ὀνομαζόμενον, οὗ τὴν τε γένεσιν καὶ τὰς θυσίας καὶ τιμὰς νυκτερινὰς καὶ κρυφίους παρεισάγουσι διὰ τὴν αἰσχύνην τὴν ἐκ τῆς συνουσίας ἐπακολουθοῦσαν. λέγουσι δ' αὐτὸν ἀγχινοῖα διενεγκεῖν, καὶ πρῶτον ἐπιχειρῆσαι βοῦς ζευγνύειν καὶ διὰ τούτων τὸν σπόρον τῶν καρπῶν ἐπιτελεῖν: ἀφ' οὗ δὴ καὶ κερᾶτιαν αὐτὸν παρεισάγουσι.

Eugene Lane, buradan yola çıkarak anne-çocuk simgesinin Sabazios'un mitolojik doğumuna bir gönderme, buradaki anne ile çocuğun ise Persephone ve bebek Sabazios olabileceğini ifade etmiştir.⁹¹ Bir çeşitlemede, aynı Orpheusçu ilahilerde Hipta'nın Dionysos'u büyüttüğü gibi Persephone de yeraltında Adonis ile ilgilenmiş, onu büyütüştür.⁹² Benzer bir şekilde, Aristophanes'in *Lysistrata* oyununda, Adonis ile Sabazios kültü arasında fark olmadığını gösteren ifadeler vardır.⁹³

Diğer Tanrılarla Olan İlişkisi ve Özellikleri

Klasik yazarlar Sabazios'u Dionysos ile ilişkilendirirken, epigrafik belgelerin büyük kısmında tanrının adı "Zeus Sabazios" olarak geçmektedir. Demosthenes'in yukarıda değindiğimiz söylevinde, Sabazios için gerçekleşen ritüeldeki unsurlar, Dionysos alaylarındaki *bakhalar* ile benzerlik göstermektedir. Bu metinde aynı zamanda Sabazios'un Attis ile olan ilişkisi de görülmektedir.⁹⁴ Hellen yazar Alexander Polyhistor (MÖ 100 – 36), Sabazios'un Dionysos olduğunu ve güneş ile temsil edildiğini yazmıştır.⁹⁵ Cicero, Roma'daki *Sabazia* isimli bir bayramın Dionysos için kutlandığını söylemiştir.⁹⁶ Strabon da Demosthenes'in söylevine dayanarak *saboi ile* Sabazios arasındaki bağlantıyı ifade etmiştir.⁹⁷

MS 2. ve 3. yüzyıllarda bestelenen Orpheusçu İlahiler'de (Ορφικοί ύμνοι) Sabazios, "Phrygia'nın efendisi", "Kronos'un oğlu" ve "Dionysos'un babası" olarak geçmektedir. Aynı kaynakta Hipta, "Phrygialı Ana Tanrıça" olarak anılmaktadır.⁹⁸ Sabazios, bu mitsel çeşitlemede Zeus ile özdeşleşmiştir.⁹⁹ Hipta ile Zeus arasındaki bu ilişki, Maionia'da tespit edilen bir adak stelinde de görülmektedir ancak bu oldukça tekil bir örnektir. Bu stelde inananlar, Sabazios ve Hipta'ya aynı anda şükran sunmuşlar ve ikisini yan yana

⁹¹ Lane 1989: 26.

⁹² Orph.H.49. Klasik mitolojide Dionysos'un doğumunda Zeus'a yardım eden bir ebe tanrıça olarak karşılaşılan Hipta, Anadolu'da, özellikle Lydia'da ana tanrıçalardan biri olarak görülmüştür. Aşağıda görüleceği üzere Maionia'da Hipta için adanan adaklar bulunmaktadır. Bununla birlikte, Orpheusçulukta daha yüksek bir konumda hem Sabazios ile hem de Zeus ile ilişkisiyle ön plandadır. Persephone ve Adonis için bkz. Apollod.1.184 – 185.

⁹³ Aristoph. Lys. 386 – 397.

⁹⁴ Bkz. Dipnot 21.

⁹⁵ FGrHist 273 F 103.

⁹⁶ Cic. nat. 3.58.

⁹⁷ Strab. 10.3.18.

⁹⁸ Orph. H. 47: "Κλῦθι, πάτερ, Κρόνου υιέ Σαβάζιε, κῦδιμε δαίμων, | ὅς Βάκχον Διόνυσον ἐρίβρομον, εἰραφιώτην | μηρῷ ἐγκατέραψας, ὅπως τετελεσμένος ἔλθοι | Τιμόλον ἐς ἠγάθειον, παρὰ θ' Ἴππιαν καλλιπάρηον. | ἀλλά, μάκαρ, Φρυγίης μεδέων, βασιλεύτατε πάντων. | εὐμενέων ἐπαρωγὸς ἐπέλθοις μουσιπόλοισιν." Orpheusçu ilahilerin tutarlılığı ve kaynak değeri hakkındaki bir tartışma için bkz. dilbilimsel bir tartışma için bkz. West, 1968. [tr] "Duy beni Yüce Baba, ünlü daimon | Kronos'un oğlu, ve | Sabazios olarak tanınan | Asma dalını taşıyan Dionysos'u, | kurucu tanrıyı, kutsal uyuluğu içine saklayan | Böylece olgunlaştığında Tanrı Dionysos, | gizli ikametgâhının bağlarını kırabilir | ve onun zevk kaynağı olan | güzel ve ışıldayan Hipta'nın dehlizlerinin bulunduğu | kutsal Tmolos'a gelebilirdi. | Gel, kutsanmış Phrygia Tanrısı, herkesin kralı, | seni çağıran bu mistiklere yardım et!"

⁹⁹ Bkz. dn.43. Zeus ve Persephone miti için: Orph. H. 31.

betimlemişlerdir.¹⁰⁰ Yine de hem ikonografide hem de adaklar üzerinde ana tanrıçalar ile Sabazios arasında açık bir yakınlık bulunmaktadır.¹⁰¹

Sardeis'te bulunan Zeus Sabazios rahibinin II. Eumenes'i onurlandırması, Sabazios'un "Zeus Sabazios" şeklinde anıldığı en erken epigrafik belgedir. Buna karşılık Shermann Johnson, yukarıda bahsi geçen II. Artakserkses fermanını da Sabazios'un Zeus ile bir tutulduğuna dair bir kanıt olarak saymıştır. Ona göre, eğer Sabazios bir hava tanrısı, dolayısıyla Zeus'un başka formu olmasaydı, Ahuramazda'ya zarar vereceğine ya da iki kültün karıştırılabileceğine dair bir kaygıya sahip olunması anlamsız olacaktı.¹⁰² Fakat bu yorumun geçerli olabilmesi için Zeus Baradates rahiplerine Sabazios'un yanı sıra tanrıça Agdistis ve Ma kültlerine dahil olmalarının neden yasaklandığı açıklanmalıdır. Akhaemenidlerin buradaki kaygısı resmi din görevlilerinin misterler içine girmelerini engellemek ve ayrıca Zerdüştlüğün yabancı dinler tarafından yozlaştırılmasının önüne geçmek olmalıdır. Dolayısıyla bunu Zeus ile Sabazios birlikteliğinin erken kanıtlarından saymak mümkün değildir. Fakat Sabazios'un Anadolu dinlerindeki önemli konumunu ortaya koymaktadır.

Sabazios'un Zeus ile bir tutulduğuna dair savlarn sembolizmdeki en önemli dayanağı kartal ve yıldırım demetidir.¹⁰³ Bronz eller üzerinde yer alan sembollerin ve senkretik öğelerin yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda, bu iki sembolün varlığına dayanarak Sabazios ile Zeus'un bir tutulduğunu öne sürmek aşırı yorum olacaktır. Oysa eller üzerindeki sembollerin çoğu, bunun tam tersi şekilde, yeraltı ve ölüm ile ilişkilidir. Ellerden bazıları Iuppiter Sabazios'a ithaf edilmiş bir grup adak yazıtıyla birlikte Roma'daki Iuppiter kutsal alanında tespit edilmiş olsa da bu bir kıstas olmaktan uzaktır¹⁰⁴ çünkü Pompeii'de bulunan eller domestik yapılarda bulunmuştur.¹⁰⁵ Atina'da tespit edilen tek bronz el ise bir Asklepion'da ele geçmiştir.¹⁰⁶

Sabazios'un Yahudi tanrısı Yahve ile bir tutulduğunu öne süren bir gelenek de bulunmaktadır. Bu öneriye göre Sabazios, erken dönemlerde bir bereket tanrısıyken, sonrasında bir hava tanrısına ve kaderi tayin eden mutlak bir yaratıcıya dönüşmüştür. Valerius Maximus'un (MÖ 1. yüzyıl – MS 1. yüzyıl) MÖ 139 yılına dair ifadeleri buna dayanak olarak gösterilmiştir. Maximus, Yahudilerin Iupiter Sabazios kültü ile Roma geleneklerini etkilediğini ifade etmiş, bu toplulukların Roma'dan çıkarılması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁷ Cumont, Roma'daki bu kitlenin Yahudi – çoktanrılı senkretizmi

¹⁰⁰ TAM V.I. No.264.

¹⁰¹ Artemis Anaitis, Ma, Meter, Kybele. Artemis ile: Lane, 1985: No.33, Ma ile, Lane, 1985: No.31; Hipta ile Lane, 1985: No.36, 37, 40; Kybele ya da Agdistis ile: Lane, 1985, No.81-82.

¹⁰² Johnson, 1984: 1589.

¹⁰³ Lane, 1983: No.1, 7, 13, 17, 27, 38, 44, 62, 69, 85, 92.

¹⁰⁴ Lane, 1983: No.32.

¹⁰⁵ Lane, 1983: No.14, 15.

¹⁰⁶ Lane 1983: No.5.

¹⁰⁷ Valerius Maximus, I. 32: "Cn. Cornelius Hispalus praetor peregrinus, M. Popilio Laenate, L. Calpurnio consulibus, edicto Chaldaeos citra decimum diem abire ex urbe atque Italia iussit, levibus et ineptis ingeniis fallaci siderum interpretatione questuosam mendaciis suis caliginem inicientes. Idem Iudaeos, qui Sabazi Iovis cultu Romanos inficere mores conati erant, repetere domos suas coegit." [tr] "Marxcus Popillius Laenas ve Lucius Calpurnius'un konsüllüğü

üzerine inşa edilen bir külte ait olduğunu yazmıştır. Bunun temellerini ise Seleukoslar döneminde Phrygia ve Lydia'ya yerleştirilen Yahudiler ile yerli toplulukların kaynaşmasına bağlamıştır.¹⁰⁸ Valerius Maximus'un ifadelerinin, IV. Antiokhos Epiphanes'in (MÖ 174 – 164) Kudüs'ü MÖ 167 yılında ele geçirip, Yahudi büyük tapınağının altarında Zeus Ouranos'a (Οὐρανός) bir domuz kurban etmesinden 30 yıl sonraya ait olduğu göz önüne bulundurulduğunda Roma'daki bu kült anlamlı hâle gelmektedir.¹⁰⁹ Bu kültün geniş bir nüfusta, uzun bir zaman diliminde varlığını sürdürdüğü şüphelidir. Bu hâliyle Sabazios – Yahve birlikteliğinin oldukça bölgesel kaldığı ve dolayısıyla küçük ölçekte etkili bir cemaatin cılız varlığından ibaret olduğu söylenebilir.

Sabazios ile bir tutulmayan fakat ilişkisi olan tanrıların başında gelen Hermes ve ona ait semboller, Sabazios ikonografisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bronz ellerin çoğunun üstünde, bu tanrının *kadüsesi* (κηρῦκειον) yer almaktadır.¹¹⁰ Bunun dışında kimi zaman tanrının stilistik bir büstü de eller üzerinde görülmektedir.¹¹¹ Bir adak stelinde Hermes rahibinin Ormeleis'teki Zeus Sabazios kültü için adakta bulunduğu görülmektedir.¹¹² Nicopolis ad Istrum'da (Tırnova-Nikyup) bulunan Latince bir adakta ise Iupiter Sabazius ve Mercurius birlikte anılmıştır.¹¹³

Hermes'in Sabazios kültündeki rolünün ne olduğuna dair bazı tahminler bulunmaktadır. Priscilla'da bulunan Praetextarus *katakombunun* “*Misterler Arcosoliumu*” olarak adlandırılan galerisinde yer alan senkretik betimler bu anlamda önemlidir. Mezar, Vincentius isimli bir Sabazios rahibinin eşi Vibia için yaptırılmıştır. Freskolarda ise Vibia'nın yeraltı dünyasına ve oradan da *Elysium*'a olan yolculuğu anlatılmaktadır. Yeraltı tanrısı tarafından kaçırılan Vibia, Hermes'in yol göstericiliğinde yargılanmak için *Dis Pater* ve *Aeracura* önüne getirilir. Hermes *nuntius* (haberci) rolünde betimlenmiştir.¹¹⁴ Yukarıda

sırasında, dış işlerden sorumlu praetor Cn. Cornelius Hispalus, Khaldealıları sığ ve aptal akıllarıyla yıldızları yanlış yorumlayarak ortaya attıkları yalanlarla kara bulutlara neden oldukları suçlamasıyla kenti ve İtalya'yı on gün içinde terk etmeleri için bir kararname yayınladı. Aynı şekilde Sabazios kültüyle Roma'nın geleneklerini bozmaya çalışan Yahudileri kendi evlerine dönmeye zorladı.”

¹⁰⁸ Cumont, 1906: 63 – 79; Trebilco, 1991: 5 – 7.

¹⁰⁹ Ios.ant.Iud. XII.5.4. Yahudilerin tanrılarını Sabazios ile özdeşleştirmelerine dair Valerius Maximus'un yazdıkları dışında somut bir veri bulunmamaktadır. Yorumlar ise çoğunlukla varsayımlar ve etimolojik benzerlikler üzerine dayanmaktadır. Anadolu'daki Yahudilerin çok tanrılı dinler ile kaynaşmasına dair pek veri bulunmamaktadır. Bunun yanında bazı tekil örnekler vardır. Örneğin Plutarkhos, Yahve ile Dionysos'u bir tutmuş, buna dayanak olarak da Sukot Bayramı ile Dionysos ritüelleri arasındaki ilişkiyi, baş rahibin elbisesini, bakhaların *saboi* olarak çağırılmasını ve Sabbath'ta Yahudilerin şarap içmesini göstermiştir: Plutarkhos, Quaest. Conv. İv.6. Bunun dışında, Iao Yahve yazılı ve Sabazios'un sembollerinin bulunduğu bir amulet de en azından Yahudilerin, çok tanrılı dinlerden ve elbette Sabazios kültünden bazı sembollerini aldığı düşünmektedir: Goodenough, 1953: 267.

¹¹⁰ Lane, 1983: No.1,3,15,17,25,29,57,75.

¹¹¹ Lane, 1983: No.78-92.

¹¹² Lane, 1983: No 43.

¹¹³ Lane, 1983: No.13.

¹¹⁴ Simon, 2018: 225 vd, pl.1-4. Lane, bu durumun Sabazios kültünde erginleme ayinlerinin bulunması ve Hermes'in de ruhlara yol gösteren bir tanrı olarak kendi sorumluluğunu yerine getirir şekilde tasavvur edilmesinden kaynaklandığını söylemektedir: Lane 1989: 13.

bahsi geçen ve Koloe'de (Kiraz / İzmir) bulunan MS 101 yılına ait bir stelde ise Hermes, müritler topluluğuna yol göstermekte ve bir at arabası üzerindeki Sabazios'a eşlik etmektedir. (Resim 3)

Bunlar dışında Selene ve Helios, ikonografide görülen diğer tanrı(ça)lardır.¹¹⁵ Hilal de müstakil bir şekilde semboller arasında yer almaktadır.¹¹⁶ Sabazios'un kendisi de bazen başının üstünde bir hilal ile gösterilmiştir.¹¹⁷ Geç Antik Çağ bilginlerinden Proklos (MS 412 – 485) Hellenler ve Phrygialıların ay için ritüeller düzenlediğini; Sabazios ayinleri yapılırken Men Sabazios'a da ilahiler söylendiğini yazmaktadır.¹¹⁸ (Resim 5)

Antik dönem yazarları Sabazios kültünü misterlerle özdeşleştirmiş ve bir vecd dini olarak görmüştür. Demeter ve Persephone ile olan bağlantısı ve ayrıca ritüellerinin Dionysos kültünü anımsatması bunu doğrular niteliktedir. Ortak sembollerin yanı sıra arınma, ölüm ve yeniden doğuş gibi benzer kategoriler Sabazios sembolizminde ön plana çıkmaktadır. Buna karşılık, tanrının Anadolu'daki tapınımında sahip olduğu özellikleri belirsizdir. Bazı araştırmacılar, Sabazios'un Zeus ile benzerliğini kanıt göstererek onun bir hava tanrısı olduğunu ve tek tanrıca eğilim ile bir *kosmokrator*'a dönüştüğünü öne sürmüşlerdir.¹¹⁹

Yazıtlarda tanrıya yakıştırılan sıfatlar, inananların onu nasıl gördüğüne ve kültün teolojik temellerine dair ipuçları vermektedir. Trakya ve Moesia'da tespit edilen bir grup yazıtta Sabazios, "efendi, sahip, hükümdar" anlamına gelen "κύριος" sıfatını almıştır.¹²⁰ Aynı bölgede sık görülen bir başka sıfat ise "dinleyen, işiten" anlamındaki "ἐπιήκοος"tur.¹²¹ Bu, Trakyalıların tapınımlarında sıkça kullandığı bir sıfattır ve Asklepios, Hermes, Meter ve Apollon için de kullanılmıştır.¹²² Captiolium'daki Iuppiter Sabazius tapınağında tespit edilen yazıtlarda Sabazios, *sanctus*, yani "kutsal" ve *invictus*, yani "yenilmez" sıfatlarını almıştır.¹²³ Bunlar Mithras, Sol ve *Hosios kai Dikaios*'un da sıfatlarıdır ve ayırt edici olmaktan uzaktadırlar. Bunun dışında, dönemin diğer pek çok tanrı ve tanrıçası gibi Sabazios da yer isimlerinden türetilmiş yerel sıfatlara sahip olmuştur. Şimdiye kadar tespit edilenler, Arsilenos (Ἀρσίληνός),¹²⁴ Athyparenos (Ἀθυπαρηνός)¹²⁵, Pagisaranos (Παγισαρανός)¹²⁶,

¹¹⁵ Blinkenberg, 1904: 90, lev.II; Lane, 1985: No.79, 80.

¹¹⁶ Lane, 1985: No.85a, 85b.

¹¹⁷ Lane, 1983: No.19.

¹¹⁸ Lane, 1985: No. T27.

¹¹⁹ Johnson, 1984: 1599.

¹²⁰ Lane, 1985: No. 24,25,30,32,42,43, 44. Aynı Bu sıfat Men için de kullanılmıştır. Ayrıca Yahudi – Hristiyan kullanımı da çok popülerdir. Lane, 1989: 39.

¹²¹ Lane, 1985: No. 2,4,5,7,17.

¹²² Asklepios için bkz. IG II, No. 4527, IG IV. No. 458, IG Bulg V, No. 5634; Hermes için SEG XXVII, No. 224; Tanrıça Ma için SEG XXXVI:616, 619; Silenos için IG Bulg V: No. 5902 – 5903; Artemis için IGBulg IV, No.1993; Apollon için IGBulg III.2. No.1859.

¹²³ Lane, 1985: No.58, 59, 60, 71.

¹²⁴ Lane, 1985: No.10, 16, 17. Trakya'da bir yerleşim.

¹²⁵ Lane, 1985: No.1. Trakya'da bir yerleşim.

¹²⁶ Lane, 1985: No. 23. Bithynia'da bir yerleşim.

Neolites (Νεουλίτης) sıfatlarıdır.¹²⁷ Latincedeki tek yer adı ise *Licus*'tur ve Dalmatia'da tespit edilmiştir.¹²⁸

Kültün işleyişinde günahlardan arınma oldukça önemlidir. Hem Demosthenes hem de Theophrastos¹²⁹ (MÖ 371 – 287) metinlerinde bunu vurgulamıştır. Lydia'da bulunan iki kefarete yazıtında tanrının günahları cezalandıran özelliğine rastlanmaktadır. Bu yazıtlarda işlendiği ifade edilen suçların ikisi de doğrudan Sabazios ile ilgilidir. Yani genel bir affedicilik söz konusu değildir. Bunlardan biri Zeus Sabazios ve Hipta'nın kutsal kölesinin sürüklenmesinden dolayı gözlerini kaybeden birinin af dileyişini konu alan yazıttır.¹³⁰ Bir diğerinde Zeus Sabazios ve Artemis Anaeitis'e ait koruluktan bir ağacın kesilmesinden dolayı verilen ceza söz konusudur.¹³¹ Bu yazıtlarda, tanrının inananlar ile bir aracıyla ya da rüyalar yoluyla doğrudan iletişim kurduğu yazılmıştır.¹³²

Tanrıya edilen duaların çoğu ya kişilerin kendisi ya da aileleri içindir. Bunun dışında bazı istisnalar vardır. Örneklerden birinde azatlı köle, eski efendisi için dua etmektedir.¹³³ Başka birinde ise bir asker, Sabazios'a yüzbaşı için esenlik dilemektedir.¹³⁴ Bir kiracı, mülk sahibi ve kahyası için adakta bulunmuştur.¹³⁵ Hatta bir askerin imparator için dua ettiği görülmektedir.¹³⁶ Bunun dışında bu dönemde yaygın olduğu üzere insanlar, yaşadıkları kentlerin esenliği için de Sabazios'a adaklar sunmuşlardır.¹³⁷

Sabazios müritlerini ifade etmek için *Σάβοι* ya da *Σαβαζιισται* kavramları kullanılmıştır.¹³⁸ Müritlerin çoğu erkektir. Kadınların tanrıya ayrı bir sempati beslediği ima edilse de adakların çoğunun erkekler tarafından adanması, ayrıca mürit listelerinde kadınlara rastlanmaması bir ikilem ortaya çıkarmaktadır. Buna karşılık, bronz ellerde yer alan çocuğunu emziren kadın sembolü, tanrının lohusa kadınların ve çocukların koruyucusu olabileceği şeklinde de yorumlanmıştır. Özellikle Campania bölgesinde tespit edilen eller bu anlamda dikkat çekicidir.¹³⁹

Tartışma

Sabazios araştırmalarındaki tartışmaların büyük kısmı tanrının kökeni ve ona atfedilen nitelikler hakkındadır. Tanrıyı, Trakya, Anadolu, İran ve Levant gibi farklı kültür coğrafyalarına dayandırma çabası, kültürün uzun tarihi ve yayıldığı geniş coğrafyanın yarattığı belirsizlikten kaynaklanmaktadır. Tanrı

¹²⁷ Lane, 1985: No. 42. Lydia'da bir yerleşim.

¹²⁸ Lane, 1985: No.56.

¹²⁹ Theophr.Khar. 16.4.

¹³⁰ Lane, 1985: No.36.

¹³¹ Lane, 1985: No.33.

¹³² Lane, 1985: No.22, 45, 70, 26, 20, 66, 73, 34, 58.

¹³³ Lane, 1985: No.32.

¹³⁴ Lane, 1986: No.71.

¹³⁵ Lane, 1986: No.II.43.

¹³⁶ Lane, 1983: No.13. Muhtemelen III. Gordianus: Lane, 1989: 46.

¹³⁷ Lane, 1983: No.24.

¹³⁸ Schaefer, 1920: 1541 – 1542; TAM II. No.640.

¹³⁹ Lane, 1989: 42 – 46.

Sabazios ve kültünün yüzyıllar içinde geçirdiği değişim onu senkretik bir tanrı hâline getirmiştir. Böylece farklı coğrafyalarda farklı biçimlerde yorumlanmış ve bu da bölgeden bölgeye değişen kült uygulamalarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eskiçağda az rastlanan karmaşık ve kalabalık sembolizmi de eklendiğinde bir köken ithafının yanılma payı da bir hayli yüksek olmaktadır.

Sabazios'un Levant ya da İran kökenli olduğu savları birkaç belgeye dayanarak ortaya koyulmuştur. MÖ 4. yüzyılda Akhemenid İmparatoru tarafından belirli yasaklar getirilmesi ve sonraki yüzyılda Pergamon'da Kappadokyalı kraliçe Stratonike'nin atalarının dini olarak tanımlanması, eğer kraliçe gerçekten İran soylularından ise kendi içinde çelişiktir. Levant savı ise Sabazios'u Yahve ile bir tutan küçük tarikatlar ile bazı Roma Dönemi metinlerinde tanrının doğulu tanrı ve tanrıçalar arasında sayılmasına dayandırılmıştır. Fakat Anadolu'nun doğusunda Sabazios ile ilgili arkeolojik ve epigrafik bulgular bir elin parmağını geçmemektedir. Dolayısıyla bu öneri, tutarlı olmaktan çok uzaktır.

Sabazios'un Anadolu kökenli olduğu iddiası, onun bir Luwi tanrısı olduğu önerisine dayanmaktadır. Bu noktada etimolojik öneriler dışında, *Illuyanka* miti ve Sabazios sembolizmi arasındaki yakınlık merkeze alınmıştır. Buna göre Anadolu'da halihazırda tapınım gören bir hava tanrısı ile göçlerle Anadolu'ya gelen Trak topluluklarının hava tanrısı senkretik hâle gelmiştir. Bunun sonucunda ise Sabazios'un tarihi, bir Phryg tanrısı olarak devam etmiştir. Fakat bir yazıt parçası haricinde Eski ve Yeni Phrygce metinlerde Sabazios'a dair herhangi bir atfa rastlanmamıştır. Ayrıca, kültün en canlı zamanlarını yaşadığı Hellenistik Dönem ve Roma Dönem'inde Phrygia'da Sabazios'un izine rastlamak mümkün değildir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Sabazios'un köklerini Trakya'da aramak en makul yorum olacaktır.

Sabazios kültünün Hellas ve Anadolu'da hemen hemen aynı zamanda görünür hâle gelmesi tesadüf olamaz. Bu, kültün söz konusu dönemden önce bir nüfus hareketliliğiyle yayılmaya başladığını düşündürmektedir ki bu noktada akla gelen ilk şey MÖ 12. yüzyılda başlayan ve kademeli şekilde devam eden Trak göçleridir. Bu Trak kabileler Mysia, Maeonia ve Lydia bölgelerine kadar inmiş olmalıdır. Anadolu'da Sabazios'a dair buluntu yoğunluğunun en fazla olduğu bölgeler burasıdır. Trakya'nın Sabazios tapınımı için çekirdek bölge olduğu, Roma Dönemi tapınım coğrafyasına bakıldığında da belirgindir. Özellikle Trakyalı askerlerin yoğun şekilde görev aldığı kamplarda tanrıyla ilişkili buluntuların tespit edilmesi de bunu desteklemektedir.

Sabazios araştırmalarında tartışma konusu olan bir diğer sorun tanrının niteliğidir. Genel kanı, Sabazios'un bir hava tanrısı olduğu yönündedir. Bunun için sunulan kanıtlar, Sabazios ikonografisinde bulunan Zeus'a dair belirleyici semboller, tanrının eski bir Anadolu hava tanrısı ile senkretik hâle geldiğine dair öneriler ve Artakserkses'in fermanıdır. Sabazios'un senkretik bir Phryg hava tanrısı olduğu iddia edilmesine rağmen Phrygce metinlerde hava tanrısı için kullanılan *Ti-* ve *Bas* isimlerinin varlığı ve ayrıca Sabazios'un adının bu metinlerde hiç bulunmaması, bu öneriden şüphe etmek için yeterlidir. Üstelik *Bas* da dahil olmak üzere *Matar*, *Attis*, *Men* gibi Phryg tanrı ve tanrıçaları ile

Hellen tanrı ve tanrıçaları arasında Zeus ile Sabazios arasında olduğu gibi eklemleşmeler görülmektedir. Bu, yerel kültlerin baskın Hellen kültür ve ideolojisi altında asimilasyonunun bir parçasını oluşturmuş fakat aynı zamanda onların varlıklarını sürdürmeleri için bir nefes aralığı sağlamıştır. Sabazios'un adının Hellenistik dönem öncesine ait belgelerde tek başına anılması da bunun kanıtıdır. Artakserkses'in fermanı da bu şekildedir. Bu yazıtta külte karşı alınan önlemlerin nedeni, Sabazios'un Ahura Mazda'nın rakibi görülen bir baş tanrı ve hava tanrısı olmasından öte, kültün kamu düzenini bozacağı ya da resmî ideolojinin kurumlarını yozlaştıracağı kaygısı olmalıdır.

Sabazios'un bir hava tanrısı olduğuna yönelik bir başka dayanak da Orpheusçu ilahilerde Zeus ile bir tutulmasıdır. Gerçekte bu farklı bir tartışma alanıdır çünkü aynı zamanda Orpheusçu ilahilerin kaynak değeri ve tutarlılığı ile ilgilidir. Yalnızca Sabazios bahsine baktığımızda dahi ilahilerin anlatısıyla paralel ifadelerle sahip tek yazarın Clemens olması manidardır. Ondan iki yüz yıl önce yaşamış olan Diodoros'un ise bu Orpheusçu geleneği andırır şekilde, müritlerin Sabazios'un Zeus ile Persephone'nin oğlu olduğuna inandıklarını yazması ve neticede onu Dionysos ile bir tutması da bu soru işaretini derinleştirmektedir.

Sonuç olarak, Sabazios'un bir hava tanrısı olup olmadığı belirsizliğini korumaktadır. Üzerinde durulan diğer ihtimal olan Dionysos ile bir tutulmasının nedeni ise belirgin bir şekilde bu iki tanrının kült uygulamaları ve örgütlenmesindeki benzerliklerdir. Üstelik Dionysos, özellikle Trakya, Anadolu ve Hellas'ta bu çalışmada incelenen kaynakların ait olduğu dönemde dahi uzun süredir bilinen bir tanrıydı. Eğer Hellen yazarlarının söylediklerini doğru sayacak ve Sabazios'un Dionysos'un bir başka ismi olduğu ya da Dionysos ile senkretik hâle geldiği öne sürülecekse, bu isim değişikliğinin ve genel benzerliklere rağmen ayinlerdeki bariz farklılıkların açıklanması gerekmektedir.

Bizim bu noktadaki önerimiz Sabazios'un bir yeraltı tanrısı ya da *heros* (ήρωσ) olduğu yönündedir. Sembolleri, tanrının bağlantılı olduğu kategorileri net şekilde ortaya koymaktadır. Bunlar yeraltı, bereket ve ölümdür. Kültün misterlere özgü özellikleri ve ilişkili olduğu tanrı ve tanrıçalar da bununla paralellik göstermektedir. Persephone, Hipta, Kybele, Attis, Hermes, Dionysos ve Artemis yeraltı ve bereket ile ilişkilidir ve her biri misterlere konu olmuştur. Bu noktada Sabazios'un bir yılan/ejderha ile mücadelesi de anlamlı hâle gelmektedir. Tanrı ya da kahramanın canavar ile mücadelesi dinler tarihinde sık karşılaşılan bir arketiptir. Tanrı ya da kahraman ülkeye zarar veren canavarı öldürür, oradaki insanları özgürleştirir ve toprağa bereket getirir. O'nu onurlandırmak adına bir kült tesis edilir ya da festivaller düzenlenir. Pek çok mitte tanrı ya da kahraman, belirli bir amaç uğruna yeraltı dünyasına inmek zorunda kalır ve orada bazı tanrı ya da tanrıçalar ona rehberlik eder. Ruhlara Hades'e kadar eşlik eden, onlara yol gösteren Hermes'in Sabazios sembolizmindeki önemli yerinin yanı sıra, Koloe stelinde Sabazios'a eşlik ederken ve müritlerine yol gösterirken betimlenmesi ve yine bir Sabazios rahibinin eşi Vibia için yaptırdığı mezarın duvar resimlerinde, genç kadına hüküm yerine kadar eşlik etmesi bu bağlamda yorumlanabilir. (Resim 2) Bazen tanrı ya da kahraman, insanlara yardım etmek amacıyla onlara

“uygarlığın” nimetlerini öğretebilir. Diodoros da bazı insanların Sabazios’un toprağa tohumu eken ve öküzleri koşan ilk kişi olduğuna inandıklarını ifade etmiştir. Bu noktada Sabazios, doğa ile kültür ayrımının tam ortasında, bir kurucu tanrı olarak yer almaktadır.

Akdeniz Dünyası’nın Roma İmparatorluğu egemenliğinde birleşmesi, toplumun tüm kurumlarında olduğu gibi dinsel yaşamda da daha önce benzeri görülmemiş çok yönlü bir etkileşimin ve kültürlerarası geçirgenliğin yaşanmasını sağlamıştır. Bu süreçte, İmparatorluğun inanç yaşamında mistik dini ve felsefi akımlara rağbet artarken; kurumsal anlamda da dini çeşitlemelerin, gizemci ve proto-monoteist tarikatların sayısı da aynı ölçüde artmıştır. Sabazios’u ve kültünü bu toplumsal koşullardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Sabazios, yukarıda bahsedilen öz niteliklerini korusa da MS 2. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu ve Trakya’da, düzeni ve adaleti sağlayan, yaşamın ve ölümün kontrolünü elinde bulunduran bir tanrıya dönüşmüştür. MS 4. yüzyıldan itibaren ise hızla tektanrıcılığa evrilen yeni dünyada görünürlüğü yitirmiştir.

Trakya ve Balkan coğrafyalarında yapılacak yeni araştırmalar ve ayrıca, özellikle Roma İmparatorluğu’nun batı garnizonlarının demografik yapısıyla ilgili araştırmalar, Sabazios kültürünün kökeni ve yayılımı hakkında yeni bilgiler sunacaktır. Bunun yanında, Sabazios sembolizminin dinler tarihi içinde yapılacak karşılaştırmalı analizi, onun doğası ve niteliklerinin dönüşümüyle ilgili farklı yorumların ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Apul. Met. (= Apuleius, *Metamorphoses*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Apuleius, *Başkalaşımalar*, Çev.: Ç. Dürüşken, İstanbul, 2006.
- Aristoph. Lys. (= Aristophanes, *Lysistrata*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Aristophanes with the English Translation in Three Volumes*, transl. B.B. Rogers, London, 1930.
- Aristoph. Or. (= Aristophanes, *Ornithes*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Aristophanes with the English Translation in Three Volumes*, transl. B.B. Rogers, London, 1930.
- Aristoph. Vesp. (= Aristophanes, *Vespae* = *Σφιηκες*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Aristophanes with the English Translation in Three Volumes*, transl. B.B. Rogers, London, 1930.
- Cic. leg. (= Cicero, *De Legibus*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Cicero, *De Legibus*, Paris, 1959.
- Cic. nat. (= Cicero, *De Natura Deorum*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Cicero, *On the Nature of Gods*.

- Academics, transl. H. Backham, Cambridge, 1933.
- Demosth. De Cor. (= Demosthenes, *De Corona*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Demosthenes, *Orationes*. Ed. M.R. Dilts, c.I, Oxford, 2002.
- Diod. (= Diodoros, *Bibliothèque Historique*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodorus, *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes*, c.II, transl. C.H. Oldfather, London, 1967.
- Ios. ant. Iud. (=Iosephos, *antiquitates Iudaicae* = *Ἰουδαϊκῆ ἀρχαιολογία* Josephus, *Jewish Antiquities*, c.5, transl. R.Marcus, London, 1943.
- Macr. Sat. (Macrobius, *Saturnalia*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Macrobius. *Saturnalia*, c.I, transl. R.A. Kaster, Cambridge, 2011.
- Orph. H. (= *Orpheioi Hymnoi*), Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Orphic Hymns*, transl. A.N. Athanassakis, B. M. Wolkow, Maryland, 2013.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *Geography*, c.5., transl. H.L.Jones, Cambridge, 1928.
- Theophr.Char. (= Theophrastos, *Characteres*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Theophrastos, *Karakterler*, Çev. C. Şentuna, İstanbul, 2022.

Modern Kaynaklar

- BECKMAN, J., 1982. “The Anatolian Myth of Illuyanka”, *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 14, ss. 11 – 25.
- BERNDT, S., 2018. “The hand gesture and symbols of Sabazios”, *Opuscula*, 11, ss.151 – 169.
- BLINKENBERG, C., 1904. *Archaologische Studien*, Copenhagen.
- BONFANTE, G., 1944. “Sabadios-Svoboda et Libérateur”, *Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire orientales et slaves*, c.7, Bruxelles, ss.41 – 46.
- BRIXHE, C., 2002. “Interactions between Greek and Phrygian under Roman Empire”, *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Word*, Oxford, ss.246 – 266.
- BRIXHE, C., LEJEUNE, M., 1984. *Corpus des Inscriptions Paléo-Phrygiennes*, c.I, Paris.
- BUCKLER, W. H. 1916. “Some Lydian Propitiatory Inscriptions”, *The Annual of the British School at Athens*, 21, 1914, ss.169 – 183.

- BURESCH, K., 1898. *Aus Lydien: Epigraphisch-Geographische Reisefrüchte*, Leipzig.
- BURKERT, W., 2001. *Savage Energies. Lessons of myth and ritual in ancient Greece*, Chicago.
- CIL VI. Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol.6, Eds. C.G. Henzen, I.B. de Rossi et al., Berlin, 1960.
- CIL XI. Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol.11, Ed. E. Bormann, Berlin, 1968.
- CIL XIV. Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol.14, Ed. H.Dessau, Berlin, 1968.
- CUMONT, F., 1906. “Les mysteres de Sabazius et le judaisme”, *CRAI*, 50/1, ss. 63-79.
- DANA, D. 2010, “La Prehistoire du nom de Saint Sebastien: Onomastiques en Contact”, *Onomatologos: Studies in Greek Personal Names Presented to Elaine Matthews*, Eds. R. W. V. Catling and F. Marchand, Oxford, ss. 390-397.
- DANA, D. 2020, “Les noms d’assonance thrace: des miroirs culturels. Comment s’écrit l’autre?” *Sources épigraphiques et papyrologiques dans le monde méditerranéen antique*, 2020. (<https://shs.hal.science/hal-03066597>)
- DUEY, R., 2008. “Zeus and Dionysus in the Light of Linear B Records”, *Colloquium Romanum I*, Ed. A. Sacconi et.al., Roma, ss.223 -230.
- FINGERLIN, G., 1972. “Dangstetten, ein augusteisches Legionslager am Hochrhein”, *Berichte der römisch-germanischen Kommission 1970-1971*, 51-52, 1972, ss.197 – 233.
- FLORIANI SQUARCIAPINO, M., 1962, *I Culti Orientali ad Ostia*, Leiden.
- FGrHist.* F.Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker*, Leiden,1926 – 1958.
- GEYER, F., 1931. “Stratonike”, *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, R7.4/1, Leipzig, ss 321-322.
- GICHEVA, R., 1981. “Sabazios”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, C.VIII.1, Düsseldorf, 1068 – 1071.
- GOODENOUGH, E.R. 1953. *Jewish Symbols in Greco-Roman Period*, c.II, New York.
- GREGOIRE, H., 1962. *La nouvelle Clio*, c.X-XII, Paris.
- GUSMANI, R., 1958. “Le iscrizioni dell’antico frigio”, *Rendiconti dell’istituto Lombardo, Classe di Lettere*, 92, ss.870 – 903.
- HANNESTAD, L. V., STOLBA V. F., SCEGLOV, A. N., (Eds). 2002, *Panskoye I. Monumental building U6*, Aarhus.
- HARRISON, J. E., 1922. *Prælegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge.
- HERMANN, P., 1962. *Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien*, Wien.
- HOFFNER, H.A. 1990. *Hittite Myths*, Atlanta.

- HÖRİG, M., 1984. “Jupiter Dolichenus”, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 17/4, Berlin, ss. 2136-2179.
- HUAYNA AVILA, C.S., 2020. “Some Thoughts on Xerxes’s ‘Daiva’ Inscription and its Interpretation”, *Antiguo Oriente*, 18, ss.119 – 186.
- HUTTER, M. 2021. “Religions in the Empire”, *a Companion to the Achaemenid Persian Empire*, Ed.B. Jacobs, R. Rollinger, New Jersey, ss.1285 -
- IG II. Inscriptiones Graecae: Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Euclidis annum et Augusti tempora*, Ed. Ulrich Koehler, Berlin 1893.
- IG IV. Inscriptiones Graecae: Inscriptiones graecae Aeginae, Pityonesi, Cecyphaliae, Argolidis*, Ed. Max Frenkel, Berlin, 1902.
- IG Bulg. III. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, vol.3, Ed. Geogi Mihailov, Sofia, 1964.
- IG Bulg. IV. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, vol.4, Ed. Geogi Mihailov, Sofia, 1993.
- IG Bulg V. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, vol.5, Ed. Geogi Mihailov, Sofia, 1997.
- ILS I. Inscriptiones Latinae Selectae*, vol.2, Ed. Hermann Dessae, 1892.
- IvEphesus IV. Die Inschriften Griechischer Stadte aus Kleinasien*, vol.4, Ed. Hermann Vetters, Bonn, 1980.
- IvKalchedon. Die Inschriften von Kalchedon*. Eds. F.K. Dörnet, S. Şahin, Bonn, 1980.
- IvPergamon. Die Inschriften von Pergamon*, Eds. E. Fabricius, C. Schuchhardt, M. Frankel, Berlin, 1890.
- JOHNSON, S. E., 1968. “A Sabazios Inscription from Sardis”, *Religions in Antiquity*, Ed. J. Neusner, Leiden, ss. 542 – 550.
- JOHNSON, S. E., 1984. “The Present State of Sabazios Research”, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 17/3, Berlin, ss.1583 – 1613.
- KÜSTER, E., 1913. *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*, Gießen.
- LANE, E. N., 1980. “Toward a Definition of the Iconography of Sabazius”, *Numen*, 27.1., ss.9 – 33.
- LANE, E.N., 1983. *Corpus Cultus Iovis Sabazii*, c.I, Leiden.
- LANE, E.N., 1985. *Corpus Cultus Iovis Sabazii*, c.II, Leiden.
- LANE, E.N., 1989. *Corpus Cultus Iovis Sabazii*, c.III, Leiden.
- LOZOVAN, E., 1964. “Sabazios et la benediction Latina”, *Oikoumene: Studi paleocristiani in onore del concilio Vaticano II*, Catania, ss.181 – 191.
- MACREA, E., 1959. “Le culte de Sabazius en Dacie“, *Dacia N.S.*, 3, ss.325 – 339.

- MIKALSON, J. D., 2006. "Greek Religion: Continuity and Change in the Hellenistic Period", *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*, Ed. G.R.Bugh, Cambridge, ss.208 – 222.
- MILLER, R. D. 2014. "Tracking the dragon across the ancient near east" *Archiv Orientalni*, 82/2, ss. 1 – 21.
- NENOVA, P., VITOV, O, STAIKOVA, I., STAIKOVA ALEXANDROVA, L., 2008. "Petrographic Study of Artefacts from A Temple of Sabazios in the Village of Porominovo, Kyustendil District, Western Bulgaria, *Geoarchaeology and Archaeomineralogy*, Ed. R.I.Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova, Sofia, 116 – 119.
- OBRADOR CURSACH, B., 2017. "The Phrygian god Bas", *Journal of Near Eastern Studies*, 76, ss.397 – 317.
- OESTERLEY, W. O. E. 1935. "The Cult of Sabazios: A Study in religious syncretism", *The Labyrinth*, Ed. S.H. Hooke, London, ss.115 – 158.
- L'ORANGE, H. P., 1953. *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo, 1953.
- MATEI-POPESCU, 2010. *The Roman Army in Moesia Inferor*. Bucharest.
- PERDRIZET, P., 1910. *Cultes et mythes du Mont Pangee*, Paris, 1910.
- PICARD, C., 1961. "Sabazios, Dieu Thraco-Phrygien: Expansion et Aspects Nouveaux de Son Culte", *Revue Archéologique* 1961, T2, SS. 129 – 176.
- RADIN M., 1915. *The Jews Among the Greek and Romans*, Philadelphia.
- RAMSAY, W. M., 1895. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, c.I., vol.1, Oxford.
- RAMSAY, W. M., 1897. *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, c.I., vol.2, Oxford.
- ROBERT, L. 1975. "Une Nouvelle Inscription Grecque de Sardes", *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions*, 119/1, ss. 306 – 330.
- ROLLER, L., 2001. "Anatolian Cult of Sabazios", *A Festschrift in Honor of Eugene N. Lane*, Ed. C. Callaway, The Stoa Electronic Publishing. (<https://www.stoa.org/texts/2001/01/0008/>).
- SEG XXVII. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, c.27, Eds. H.W. Pleket, R.S. Stroud, Leiden, 1980.
- SEG XXIX. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, c.29, Eds. H.W. Pleket, R.S. Stroud, Leiden, 1982.
- SEG XXXVI. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, c.36 Eds. H.W. Pleket, R.S. Stroud, Leiden, 1989.
- SCHAEFER, C., 1920. "Sabazios", *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*, R2/1.2, Leipzig, ss. 1540 – 1551.
- SIMON, F. M., 2018. "A Place with Shared Meanings: Mithras, Sabazius, and Christianity in the Tomb of Vibia", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, ss.225 – 242.

- SPIEDEL, M.A., 2019. "Hellenistic Kingdom of Cappadocia", *Hellenistik and Roman Anatolia*, Ed. O. Tekin, İstanbul, ss. 118 – 130.
- TASSIGNON, I., 1998. "Sabazios dans les panthéons des cités d'Asie Mineure", *Kernos*, 11, ss. 189 – 208.
- TAM II. *Tituli Asiae minoris*. c.II, Ed. E. Kalinka, Wien, 1920.
- TAM V. *Tituli Asiae minoris*. c.V, Ed. G. Petzl, Wien, 2007.
- THONEMANN, P., 2013. "Phrygia: an anarchist history, 950 BC – AD 100", *Roman Phrygia: Culture and Society*, Cambridge, ss. 1 – 41.
- TOMAS, A., 2015. "Liber Pater or Dionysus? The Evidence of the Bacchic Cult at Novae (castra et canabae legionis) and in its Hinterland", *Ad Fines Imperii Romani: Studia Thaddaeo Sarnowski Septuagenario Ab Amicis, Collegis Discipulisque Dedicata*, Warsaw, ss. 257 – 276.
- TRAM TAM TINH, V., 1972. *Le Culte Des Divinites Orientales en Campanie En Dehors de Pompei, de Stabies et D'Herculanum*,
- TREBLICO, P. R., 1991. *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge.
- TÜRKAN, A., 2012. "Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü", *Ömer Çapar'a Armağan*, Ed. T.Yiğit, M.A.Kaya ve A. Sina, Ankara, ss.333 – 348.
- ÜNAL, A., 1988. "The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts from Boğazköy-Hattusa", *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, c.III, Ed. T. Mikasa, Wiesbaden.
- ÜRETEN, H., 2004. "Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/35, ss. 185 – 214.
- VERNADSKY, G., "Der sarmatische Hintergrund der germanischen Völkerwanderung", *Saeculum*, 2, 1951, ss.340 – 392.
- WEST, M.L., "Notes on the Orphic Hymns", *The Classical Quarterly*, 18/2, ss.288 – 296.

Ekler

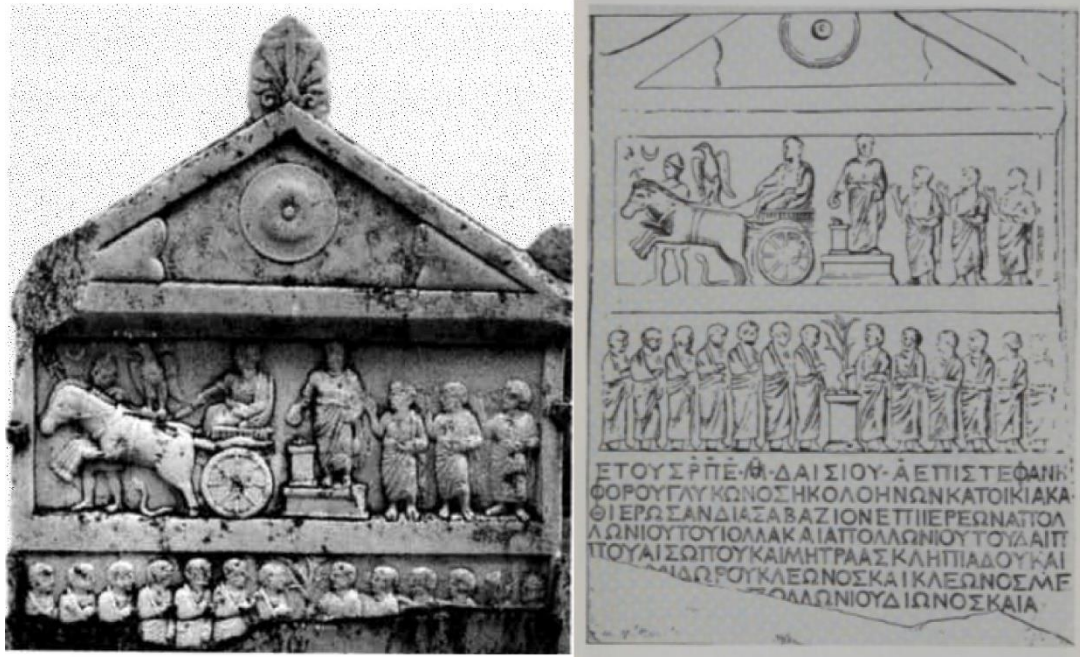

Resim 1: Sabazios Eli. (British Museum, Katalog No: 1613525177)

619
OANNES
6 (2)

Resim 2: Sabazios eli. (Resim- Sabazios Eli- Boston MFA. Katalog No: 2006.1893)

Resim 3: Lydia'nın Koloe yerleşiminde Sabazios kültünün kuruluşu onuruna dikilmiş stel. Kaynak: LIMC VIII: 724, Sabazios 4; Lane 1985: No.41.

620

OANNES
6 (2)

Resim 4: Roma'da bulunmuş bronz levha. Günümüzde Koppenag Müzesi'nde. Kaynak: Picard 1961: Fig.4.

Resim 5: Bronz el üstüne yerleştirilen aplik Sabazios figürü. Kaynak: Lane 1983: Lev.20, Fig.19.